

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ENVER PAŞA 1918–1922

Doktora Tezi

Aslan TURLYBEK

Ankara 2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ENVER PAŞA 1918–1922

**Doktora Tezi
Aslan TURLYBEK**

**Tez Danışmanı
Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU**

Ankara 2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ENVER PAŞA 1918–1922

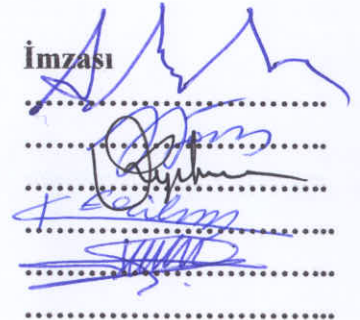
Doktora Tezi
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYIMMAZ
Prof. Dr. Korumalp ERCİLASUN
Doç. Dr. Ali Mertkan DUNDAR

İmzası

Tez Sınav Tarihi... 12.07.2013.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçlarını andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (12.07/2013)

Aslan TURLYBEK

Tezi Hazırlayan Öğrencinin Adı ve Soyadı

 İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	viii
B. OSMANLI DEVETİNİN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ ve KURTARMA ÇABALARI	xi
C. OSMANLI DEVLETİNDE ISLAHAT HAREKETLERİYLE FİKİR AKIMLARI	xvi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİRİNCİ CİHAN HARBİNE KADAR ENVER PAŞA

a) Enver Bey'in Doğumu, Ailesi ve Tahsili	1
b) Enver Bey'in Askerlik Mesleğinde Aldığı İlk Hizmetleri.....	12
c) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Enver Bey'in Cemiyete Girişi	20
d) İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kahramanı Enver Bey	29
e) Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey	40
f) 31. Mart (13 Nisan) 1909 Vakası ve Hareket Ordusunda Enver Bey	42
g) Osmanlı – İtalyan (Trablusgarp) Savaşı'nda Enver Bey	45
h) Birinci Balkan Savaşı	57
i) Babı Ali Baskını'nda Enver Paşa ve Şarköy Çıkartması.....	65
j) İkinci Balkan Savaşı ve Edirne'nin Geri Alınışı'nda Enver Bey	70

2. OSMANLI DEVLETİNİN BİRİNCİ CİHAN HARBİNE GİRİŞİ VE ENVER PAŞA

- a) Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da Başlaması ve Yayılması 72
- b) Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı Oluşu76
- c) Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti Dış Politikası
ve Müttefik Arayışlarında Enver Paşa Rolü80
- d) Karadeniz Hadisesiyle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaş'a Girişi ve
Enver Paşa91
- e) Üçüncü Ordu Komutanı Olarak Enver Paşa'nın Kafkas Harekâtı ve Sarıkamış
Felaketi97
- f) Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin
Diğer Cephelerdeki Durumu..... 110

3. KAFKAS COĞRAFYASINDA OSMANLI – ALMAN MÜCADELESİ KARŞISINDA ENVER PAŞA

- a) Alman İmparatorluğuyla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikaları..... 118
- b) Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu ve Enver Paşa 123
- c) Teşkilat – 1 Mahsusa'nın Kuruluşu ve Enver Paşa..... 128
- d) Osmanlı Devleti'nin Yenilgiyi Kabul Etmesi ve Mondros
Barış Antlaşması 133

İKİNCİ BÖLÜM

1. ENVER PAŞA'NIN YURT DIŞINA ÇIKMASI

- a) Enver Paşa'nın Yurt Dışına Çıkışına Sebep Olan Gelişmeler ve İstanbul'dan
Ayrılışı 136
- b) Enver Paşa'nın Kırım'a Varışı ve Kafkasya'ya Ulaşma Teşebbüsleri..... 140

c) Enver Paşa'nın Almanya'ya Gidişi ve Faaliyetleri.....	144
--	-----

2. RUSYA'DA GERÇEKLEŞEN İHTİLAL İLE ŞARTLARIN DEĞİŞKENLİĞİ KARŞISINDA ENVER PAŞA

a) Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Teşebbüsleri.....	147
b) Enver Paşa'nın Moskova'ya Gelişi, İlk Temaslar ve Bolşevik Liderlerin Enver Paşa'dan Beklentileri.....	151
c) Doğu Halkları Kurultayı (1 – 8 Eylül 1920) ve Enver Paşa.....	156
d) İslam İhtilal Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Enver Paşa.....	163
e) Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Teşebbüsleri.....	166

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN İSTİKLAL MÜCADELESİ

a) Türkistan'ın Sınırları ve Tabii Coğrafyasına Genel Bakış	170
b) Kazak ve Türkistan Hanlıklarının Kuruluşu.....	173
c) Türkistan Hanlıklarının Rus Çarlığı Tarafından İstilas ve Milli Ayaklanmalar	177

2. TÜRKİSTAN MİLLİ MÜCADELESİ VE ENVER PAŞA'NIN İZLEDİĞİ POLİTİKA

a) Türkistan'da Bolşeviklerin İktidara Gelişi	189
b) Türkistan (Hokand) Muhtariyeti'nin Kuruluşu ve Bolşevikler Tarafından Yıkılışı	193
c) Basmacılık Kavramı ve Fergana Bölgesinde Basmacılık Hareketinin Filizlenmesi ve Türkistan'a Yayılması.....	201

d) Enver Paşa'nın Buhara'ya Gelişi ve Doğu Buhara'ya Geçerek Basmacılara Katılışı	211
---	-----

e) Enver Paşa Komutasındaki Mücahitlerin Duşanbe Civarında Rusları Bozguna Uğratması ve Kafirun Kurultayı (15 Nisan 1922)	222
---	-----

3. SOVYET RUSYA'NIN BÖLGEDE ENVER PAŞA'A KARŞI ASKERİ HAREKETLERİNİ BAŞLATMASI

a) Bolşeviklerin Enver Paşa'ya Sulh Teklifi ve Aleyhinde Yürüttüğü Propagandaları	228
---	-----

b) Rus İleri Harekâtının Enver Paşa Üzerine Yürümesi ve Paşa'nın Belcuvan'a Çekilmesi ve Ölümü	231
--	-----

SONUÇ	237
--------------------	------------

BİBLİYOGRAFYA.....	253
---------------------------	------------

EKLER.....	292
-------------------	------------

ÖZET.....	394
------------------	------------

ABSTRACT.....	399
----------------------	------------

ÖNSÖZ

Türk tarihinin en önemli simalarından birisi olan Enver Paşa'nın hayatı iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu söylersek galiba yanılmıyoruz. Şüphesiz ki, bazı tarihçilerin kahraman bildikleri, kimilerine göre de Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan vatan haini ve karşı devrimci (irticacı ve kışkırtmacı), olarak nitelendirilen “*Enver Paşa*” yakın dönem Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası hatta Dünya tarihinin en tartışılmalı konularını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

O günlerde ve günümüzde bile üzerinde araştırma yapan yazarların çoğu Enver Paşa konusunda politik yaklaşım sergilediklerinden dolayı, eksi veya artı bazı doğruları görmekten maalesef uzak kaldığını görmekteyiz. Mesela Türkiye Cumhuriyeti'nde iktidarlar el değiştirdikçe Osmanlının son dönemine dair ilişkiler ve yorum üslupları da değişkenliklerle dolu olduğunu görmekteyiz. Yirmili yaşlarında, 1908'de Genç Türklerin yapmış olduğu devrimden sonra Hürriyet Kahramanı olarak karşımıza çıkan Enver Paşa, Naciye ile evlenerek saraya damat olmuş, ardından da Harbiye Nazırlığı'na kadar yükselmiştir.

Bizzat kendisinin yönettiği Sarıkamış Harekâtı hüsrarla neticelenince, Birinci Dünya Savaşının bütün yükünün onun omuzlarına yıkıldığını da görmekteyiz. Evet, Osmanlı Devleti'nin çöküşü aynı zamanda Enver Paşa için de sonun başlangıcı olduğu belki doğru bir saptamadır diye düşünüyoruz. Savaş sonunda sadece askeri ve siyasi kariyerini değil, ülkesini de terk etmek zorunda kalan Enver Paşa sürgünde geçen yıllarını Türkistan'da bir Turan devleti kurabilmek için harcamış ve henüz 41 yaşında iken mahalli Basmacı kuvvetleri ile Ruslara karşı girişmiş olduğu bir çarpışma esnasında hayatını kaybetmiştir.

Enver Paşa'nın tarihi şahsiyeti, dünya görüşü, yaşadığı süre zarfında kendine biçtiği “*Büyük Amacı*”, yaşayış tarzından yola çıkarak tezimizin konusu olan “*Enver Paşa 1918-1922*” tarihlerindeki faaliyetlerine girmeden Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni terke mecbur kalana kadar olan tarihi dizisini işleyerek ana konumuz olan bölümü işleyeceğiz. Bu yüzden tezimizin giriş, birinci bölümüne Enver Paşa'yla ilgili bilgilere geniş yer ayırmak ihtiyacını duyduk. Yaptığımız bu çalışmanın eksiksiz olduğunu söylemem kuşkusuz yanlış olur. Ancak bu eksikliğin bir kısmı bizim ilmimizin yetersizliğinden ve bir kısmının da kaynaklara ulaşmakta çektiğimiz sıkıntıdandır. Bu vesileyle bize bu çalışmayı yapma fikrini veren, tezi yazma

sürecinde değerli ve eleştirileriyle bizi yönlendirerek tüm eksikliklere rağmen tezi vücuda getirmemizde ve geniş kütüphanesinden faydalanmamıza imkân sağlayan Sayın Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya teşekkürü bir borç bilirim. Aynı zamanda Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalının Başkanı Prof. Dr. Sadeddin Gömeç ve kıymetli öğretmenlerine Prof.Dr. Üçler Bulduk, Prof.Dr. Eşref Buharalı'ya teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Doç.Dr Merthan Ali Dündar'a benim için yaptığı her bir konudaki fedakârlığı ve bazı arşiv belgeleri sağlamadaki gösterdiği hassasiyetinden dolayı kendisine ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Bununla birlikte Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyalno Politicheskoi İstorii Arşivi, Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni Arşivi, Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni İstorisheski Arşivi, Kazakistan Devlet Arşivi ve Kırgızistan Devlet Arşiv çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım. Türkiye Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi, Kazakistan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Milli Kütüphanesi ve Kırgızistan Milli Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Hukuk Fakültesi ve İletişim Fakültesi kütüphane çalışanlarına ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca eğitim süresince tarafıma burs tahsis eden TÜBİTAK Başkanlığına ve Milli Eğitim Bakanlığına, Ahmet Yesevi Mütevelli Heyet Başkanlığına teşekkürlerimi sunarım.

Bu hayatta bana yardımlarını tereddüdüz esirgemeyen kıvanış duyduğum babam Yedilkhan TURLYBEK'e ve annem Gülsara ASILKHAN'a ve kardeşlerim Datkhan TURLYBEK, Symbat TURLYBEK ve Törekhan TURLYBEK'e kendilerine ayrı – ayrı bir teşekkürü borç bilirim.

Ve bu hayatı benimle paylaşan ruhum olan eşim Dinara ZHUMATAYEVA NAYATULLAKIZI'na ve hayatımızın anlamını neşelendiren yavrularım ay parçası sultan kızlarım Maryam YEDİLKAN'a ve Nurennat YEDİLKAN'a ve oğlum şehzade Nurmammedkhan YEDİLKHAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. İyi ki varsınız.

ASLAN TURLYBEK YEDİLKANOĞLU

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.a.b.	: Adı Geçen Arşiv Belgesi
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
RGASPI	: Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyally Politicheskoi İstorii
RGVA	: Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni Arhiv
RGVIA	: Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni İstoricheski Arhiv
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSCB.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Vd	: Ve Diğeri
Vs	: Vesaire

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmanın Amacı: Osmanlı Devleti tarih boyunca kurulduğu bölgenin coğrafi özellikleri ve önemi nedeniyle çevresinde yaşayan hakların kaderini önemli ölçüde tesir etmiştir. Aynı zamanda devlet baharat yollarının güzergâhında bulunması nedeniyle dünya tarihinin önemli bir yerine sahipti. Yönetim anlayışı, ekonomisi, bilimi ve dış kültür etkilerine açık zihniyetiyle ileri ve çağdaş bir devletin tüm niteliklerini kazanmıştı. Osmanlılar kendilerini “*Devlet – i’ Aliyye – i Osmaniyye*” diye adlandırmışlardır.

Böylece güç ve teşkilat bakımından tarihin kaydettiği ender devletlerarasına girmiştir. Gerek jeopolitik, gerekse zengin yer altı ve yerüstü kaynaklarıyla diğer güçlü devletlerin ilgi odağı ve cazibe merkezine haline de gelmiştir. Dünyanın üç büyük kıtasında önemli toprakları ve stratejik noktaları, hâkimiyetine alan Osmanlı Devleti, zirve dönemlerinde devrinin tek süper gücü devleti konumundaydı. Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki topraklarda bugün 45 ülke, nüfuzu ve etkisi altındaki topraklarda ise 31 ülke bulunmaktadır.

İncelememiz, Osmanlı Devleti’nin çöküşünden itibaren Birinci Dünya Savaşı’na girişi ve bu harbe girişinde sorumlu tutulan dönemin Başkomutan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa hakkındadır. Enver Paşa Türkistan’da bir Turan devleti kurabilmek için harcamış ve henüz 41 yaşında iken mahalli Basmacı kuvvetleri ile Ruslara karşı girişmiş olduğu bir çarpışma esnasında hayatını kaybetmiştir.

Enver Paşa’nın tarihi şahsiyeti, dünya görüşü, yaşadığı süre zarfında kendine biçtiği “*Büyük Amacı*”, yaşayış tarzından yola çıkarak tezimizin konusu olan “*Enver Paşa 1918-1922*” tarihlerindeki faaliyetlerine girmeden Enver Paşa’nın vatanını terke mecbur kalana kadar olan tarihi dizisini Ülkemiz Kazakistan’da pek bilinmediğinden dolayı, önce giriş ve birinci bölümde Enver Paşa’yla ilgili bilgilere geniş yer ayırmak ihtiyacını duyulmuştur.

Çalışmanın Yöntemi: Akademik çalışma ilkelerinin başında şüphesiz ki araştırmacının tarafsızlığı gelmektedir. Bu ilkedен hareketle M.Kemal Atatürk’ün, “*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır*” vecizesini kendimize rehber edinerek gelişmeleri elimizden geldiği kadar objektif bir şekilde

değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamıza öncelikli olarak katalog taraması yaparak başladık. Daha sonra arşiv belgelerinden, anılardan, dönemin gazetelerinden yararlanmaya özen gösterdik. Ayrıca birinci ve ikinci el kaynaklardan da yararlanmak suretiyle çalışmamızı tamamlamaya çalıştık. Elde ettiğimiz bilgi ve bulguları tenkit süzgecinden geçirmek suretiyle yazım aşamasına geldik.

Kitap ve Makaleler: Çalışmamızda doğrudan Osmanlı Devleti ve Orta Asya, Basmacılar tarihiyle ilgili ve bölge ülkelerinin tarihi ile ilgili kitaplardan ve makalelerden yararlandık.

Arşiv Belgeleri: Enver Paşa konusunu araştırırken şüphesiz ilk başvurulacak yer birinci elden kaynaklar doğal olarak arşiv belgeleridir. Biz de Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyally Politicheskoi İstori, Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni Arhiv, Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni İstorişeski Arhivi'nden son derece gizli belgelere ulaşmaya muvaffak olduk. Ayrıca Enver Paşa hakkındaki Bolşevik el yazmalarını ulaşılarak tezimizi güçlendirdik. Bu belgeleri ekler bölümüne koyduk. Arşiv belgelerinden elimizden geldiği kadar faydalanmaya çalıştık.

Bu arada Enver Paşa'ya ilgili Kazakistan Devlet Arşivi ve Kırgızistan Devlet Arşivlerin de taramıştık. Ancak konumuzla ilgili hiçbir kayıt elimize geçmedi. Bununla birlikte Kırgızistan'ın Oc Arşivi'nde Basmacılarla ilgili kaynakların mevcut olduğunu öğrendik. Üzülerek söylemem gerekiyorsa o arşivi görüp taramam mümkün olmadı. Doğrusunu söylemek gerekiyorsa maddi imkânlarımın kısıtlı olduğundan gidemedim. Aynı zamanda Enver Paşa ile ilgili Özbekistan Devlet Arşivinde asıl belgelerin olduğunu öğrenerek Devlet ve başka da özel kişiler aracılığıyla teşebbüse geçmemize rağmen maalesef hiçbir belge ele geçiremedik. Buradan şunu da belirtmek istiyoruz ki, Rusya'da elde ettiklerimiz tüm belgeleri tezimizde kullanamadık. Fakat hepsini ekler bölümüne ekledik.

Çalışmamızda yararlandığımız diğer verileri şu şekilde sınıflandırabiliriz.

Gazeteler: Dönemin yerli ve yabancı gazeteleri inceleme konusunda birinci elden tarihi kaynak niteliği taşımaktadır. Bu nedenle çalışmamızda SSCB resmi gazetelerini ve SSCB'nin içinde bulunan Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

resmi gazetelerini yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti resmi gazetelerini ve İngiltere gibi bölgede etkin politika uygulayan ülkelerin de gazete haberlerini kullandık.

Antlaşmalar: Çalışmamız sırasında Osmanlı Devletiyle Almanya arasındaki İttifak, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Bolşevik Rusya ile olan resmi devletlerarası yapılan antlaşmalar ve zamanla vuku bulan olaylar sırasında iki taraflı veya çok taraflı anlaşmalar ve alınan kararlar ile ilgili konuları da tezimizde yararlandık.

Ülke Profilleri: Çalışmamız sırasında Türkiye, SSCB, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Orta Asya tarihiyle ilgili resmi yayınlarıyla birlikte başka da uluslar arası ajansların yayınladığı ülke profillerin kullandık.

İnternet Haber ve Yazıları: Enver Paşa konusu hakkında incelerken internet siteleri de önemli ölçüde kolaylık sağladı. Bu nedenle çalışmamızla ilgili olarak çeşitli devlet kuruluşlarının sitelerinden ve Enver Paşa ve Orta Asya çevresiyle ilgili çalışmalar için kurulmuş internet sitelerinden yararlanarak önemli bilgiler elde ettik.

B. OSMANLI DEVETİNİN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ ve KURTARMA ÇABALARI

On dokuzuncu yüzyılın en güncel konularından biri hiç kuşkusuz “*Şark Meselesi’dir*”¹. Osmanlı Devleti’nin ortadan kaldırılması maksadıyla Yakın ve Orta Doğu bölgeleri için yürütülen faaliyetler, kısaca “*Şark Meselesi*” olarak adlandırılmaktadır. Şark Meselesi’nin, söz konusu olan bölgelerin ehemmiyeti ve strateji diğeri göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan önce de var olduğunu söylemek mümkündür². Çünkü Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren değişen ve gelişen bir sürecin sonunda XV. Yüzyılda kendine has özgün bir kültür yarata bilmişti.

Yönetim anlayışı, ekonomisi, bilimi ve dış kültür etkilerine açık zihniyetiyle ileri ve çağdaş bir devletin tüm niteliklerini kazanmıştı³. Osmanlılar kendilerini “*Devlet – i’ Aliyye – i Osmaniyye*” diye adlandırmışlardır⁴. Böylece güç ve teşkilat bakımından tarihin kaydettiği ender devletlerarasına girmiştir. Gerek jeopolitik, gerekse zengin yer altı ve yerüstü kaynaklarıyla diğeri güçlü devletlerin ilgi odağı ve cazibe merkezine haline de gelmiştir. Osmanlı Devleti XV. ve XVI. Yüzyıllarda muhteşem dönemlerini yaşamıştır. İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold J. Toynbee; “*Osmanlı Devleti yeryüzünde kurulmuş en büyük üç devletin biridir. Bunlar; Roma, Osmanlı ve İngiltere’dir*”⁵ diyerek en güzel tespiti yapmıştır.

Dünyanın üç büyük kıtasında önemli toprakları ve stratejik noktaları, hâkimiyetine alan Osmanlı Devleti, zirve dönemlerinde devrinin tek süper gücü devleti konumundaydı. Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki topraklarda bugün 45 ülke, nüfuzu ve etkisi altındaki topraklarda ise 31 ülke bulunmaktadır. Daha da çarpıcı göstergelerle ifade edilirse, Osmanlı’nın hâkimiyeti ve etkisi altındaki

¹ Abdullah Gündoğdu, **Yusuf Akçura’ya Göre Büyük Güçler ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 7.

² **Mustafa Küçük**, “Şark Meselesi Çerçevesinde ve İkinci Meşrutiyet’e Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti’nin Siyasi Vaziyeti”, Ed; Güler Eren, **Osmanlı 2, Siyaset**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 51.

³ Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, Der Yayınları, 15. Basım, İstanbul 2001, s. 3.

⁴ Halil İnalcık, **Devlet – i’ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I, Klasik Dönem (1302 – 606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomi Gelişim**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 46. Baskı, İstanbul 2010, s. IX.

⁵ Necdet Hayta, Uğur Unal, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara 2010, s. 1.

coğrafyada 76 ülke ve devlet bulunmakta, bunların yüzölçümleri toplamının dünya geneline oranı % 37,8, burada yaşayan nüfusun dünya nüfusuna orana ise % 40,1 olmaktadır. Bernard Lewis, bu geniş ve yönetimi zor sahaya rağmen “*Osmanlı döneminin, hâkimiyeti altındaki her dinden ve her milletten insanlar için tartışmasız bir mutluluk devri olduğunu*” kaydetmiştir⁶. Böylece Osmanlı Devletin, kuruluşundan yıkılışına kadar çok uluslu ve çok dinli kültürler mozaïği şeklini barındıran bir devlet olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda devlet, farklı coğrafyaları kendi sınırları bünyesine kattıktan sonra da, bölge halkın asimile ederek milli devlet olma hüviyetini hiçbir zaman amaçlamamıştır diyebiliriz. Bu çerçevede “*Osmanlı Milleti*” kavramı milli birliğe dayalı bir kavram olmaktan ziyade, Osmanlı Devleti’ne vergilerle bağlı Müslümanlardan oluşan reaya topluluğu ile gayrimüslimlerden oluşan biraya topluluğundan oluşmuştur⁷. Böylece sağlam temeller üzerine kurulmuş ve yükselmiş olan devletin çöküşü kolay olmamıştır.

Osmanlı Devleti’nin çöküşünü hazırlayan hadiselerin başında, merkezi otoritenin zayıflaması, yabancıların ve onların ülke içindeki gönüllü temsilcilerinin iktisadi, sosyal ve siyasi hayat üzerindeki etkilerinin fazlaşması ifade edebiliriz. Bu yetmemiş gibi, Osmanlı Devleti’nin yönetici seçkinlerinin XVI. Yüzyılın sonlarına değin, kendilerini Batı karşısında bir üstünlük psikolojisi içinde bulunmaları çöküşün ayrı bir sebebi olduğunu söyleyebiliriz. XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan gerileme devri, bundan sonraki yüzyılların çöküşüne sahne olacaktır.

XVIII. Yüzyılda ağırlıklı olarak Avusturya ve Rusya’ya karşı yapılan savaşların genellikle ağır yenilgilerle sonuçlanması, Osmanlı askeri üstünlüğünün kesinlikle sona erdiğini göstermiştir⁸. XIX. yüzyılda artık Osmanlı Devleti’nin kendi bağımsızlığını bile koruyamaz hale düşmüştü. Rus Çarı I. Nikola’nın 1853’te İngiliz elçisine Osmanlı Devleti hakkında söylediği “*Hasta Adam*” olarak nitelendirmesi bunun en acı örneği olarak gösterebiliriz. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin kendi özgürlüğü başkaları tarafından Paris ve Berlin garantileriyle sağlanmıştı. Bu da gösteriyor ki, eğer Avrupa Devletleri isterlerse Osmanlı Devleti’ne son verebilirdi.

⁶ Hayta, Unal, 2010, **a.g.e.**, s. 1.

⁷ Cemal Avcı, Adem Kara, **Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılabının Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 29.

⁸ **Mine Ersevinç Akkuş**, “Osmanlı İmparatorluğu ve Yenileşme”, Mine Ersevinç Akkuş, Turgay Akkuş, Fatma Kesiriklioğlu, **Türk Devrim Tarihi**, Aktüel Yayınları, İstanbul 2004, s. 39.

Peki, bu koca devletin böyle duraklama ve çöküşüne sebep olanlar nelerdi? Öncelikle şunu söylersek belki yanlış olmaz. Yeniçağın başlarında gerçekleştirilen coğrafi keşifler devletin maliyesine son derece etkileyici bir darbe vurduğunu ileri sürebiliriz. Neden, Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin yapıldığı İpek ve Baharat yolları Osmanlı Topraklarından geçmekteydi ve devlet bundan önemli bir gelir sağlıyordu. Kara yollarıyla yapılan ticaret artık denizlere⁹ kaymıştı ve bu da bu ticaret yolları üzerinde konumlanan Anadolu şehirlerinin gerilemesine sebep oldu.

XVI. Yüzyılın sonlarında ise dünya ticareti Akdeniz limanlarının dışına kaymıştır¹⁰. Ayrıca kıtalara keşifler yapan Avrupa Devletlerinde gümüş ve altının çoğalması Osmanlı Devleti'nin hammadde ve buğdayın kendilerine doğru çekmişti. Avrupa'daki sanayi İnkılâbı'nın Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmemesi ve sanayi ürünlerin yerli Osmanlı el sanatlarının eritmesine yol açtı. Ekonomik alanda faaliyetleri düzelterek insan unsurunun yetiştirilmemesi de, çöküşe neden olan unsurlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca şunu da söylemek gerekiyor ki, Osmanlı Devleti'nin bazı yetkilileri dahi kolay yolla kazanç sağlamanın yoluna girerek rüşvetin yaygınlaşmasına sebep oldular ve devlet toprakları içersinde loncalar hammadde sıkıntısı çekmeye başlamış, halkta yiyecek darlığına düşmüştü. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'ne genel baktığımızda, devletin kanun ve nizamlarının da bozulmaya başladığını görüyoruz. Özellikle Sultan III. Murat devrinden itibaren devlet işlerinde yetki ve sorumluluğu bulunmayan çevrelerin müdahaleleri yüzünden keyfi bir yönetim kapıları açılmıştı¹¹.

Merkezi yönetimdeki bozuklukların eyaletlere de sıçramasıyla siyasi birliği tehdit eden iç ayaklanmalara sebebiyet vermiştir. Ayrıca Yeniçağ Batısı'nda tüm alanda yaşanan hızlı gelişim sürecine karşılık Osmanlı Devleti, yükselme devrinde yazılan kanunnamelerdeki “*Kanun – ı Kadim'e*” uymakta ısrar ettiler ve kendi sınırları içine kapandı¹². Bu da demek oluyor ki, devletin kendini yeniçağın şartlarına göre sosyo-kültürel ve ekonomik alanda geliştirmediğini ortaya koyuyor.

⁹ Eski ticaret yollarının yerini artık açık deniz ve okyanuslar almıştı ve bu da devlet hazinesinin gelirlerinin azalmasına yol açtı.

¹⁰ **Nazım Kuruca**, “Osmanlı Devletini Çöküşe Götüren Süreç: İstikrarsızlıklar ve Duyun-u Umumiye İdaresinin Kurulması”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 4, İlkbahar, Giresun 2011, s. 80.

¹¹ Gencer, Özel, 2001, **a.g.e.**, s. 10.

¹² Avcı, Kara, 2007, **a.g.e.**, s. 32.

Bununla birlikte devlet yönetimindeki “*Mülki İdarenin Bozulması*” da devletin çöküşünün bir nedeni olarak gösterebiliriz. Herkes tarafından bilindiği gibi Osmanlı devleti, eski Türk devletlerinin hâkimiyet telakkisine göre veraset usulüyle tahta geçen hanedan mensuplarınca yönetiliyordu. Devletin başında Osmanlı hanedanına mensup bir hükümdar vardı. Hanedan üyelerinden kimin hükümdar olacağıyla ilgili kesin çizgilerle belirlenmiş bir kural yoktu¹³.

Tahta çıkış, eskiden devam ede gelen Türk geleneği usulünce yapıldı. Yani iktidar, tüm hanedan mensuplarının bir ortak malıdır. Padişah kendisinden sonraki tahta geçebilecek veliahdı tayin etmesinde tam etkilidir. Fakat herhangi bir sebeple Sultan, vasiyeti olarak taht veliahdını göstermeden ölüyorsa, hanedan üyelerinin her biri, eğer güçleri ve nüfuzları varsa, sonucuna katlanmak şartıyla taht üzerindeki hak iddia edip mücadele eder ve iktidara sahip olabilirlerdi. Ancak ileriki dönemlerde bu usul değiştirilerek yerine “*Ekberiyet*” yani hanedanın en büyük erkeğinin tahta geçirilmesi sistemi getirildi.

Bu sistem taht mücadelesini ve kardeşkanı dökülmesini önlediysede, bu sefer iktidara layık olmayan, kendini her alanda yetiştirmeyenler tahta çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte önceden sancaklara gönderilerek tecrübe kazanılan şehzadeler, XVII. Yüzyılın başlarında Veraset sisteminin değiştirilmesiyle birlikte artık sancaklara gitmeyip saraylarda tutuldu. Bu sistem bir devletin başına geçecek hükümdarlık mevkii son derece etkilemiştir. Bu dolaylı olarak tüm devletin bütün kademelerine de tesir etmiştir. Devlet kademesine yeterli olmayan şahsiyetlerin getirilmesi, tepeden aşağıya doğru *mülki idarenin* bozulmasına sebep olmuştur.

Ayrıca devletin bel kemiği olan “*Ordu Teşkilatının*” bozulması Osmanlı Devletini derinden sarstı. Osmanlı Devleti askeri teşkilatı başlıca şu kısımlardan oluşuyordu; “*Kapıkulu Ocağı, Tımarlı Sipahiler (Eyalet Askerleri) ve Donanma*”. Türk Ordusu tarihi içinde Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri’nin önemli bir yeri vardı. Bu devletin zamanında, her müessesede olduğu gibi ordu müessesesinin de son derece iyi tekâmül ettiği dikkat çekmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda Osmanlı Ordusu, çağın gerektirdiği yeniliklere ayak uyduramamışlardır. Ordunun bu geri kalmışlığı bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyılda girilen savaşlarda kendini göstermiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde artık Osmanlı Ordusu tamamen eski savaş

¹³ Refik Turan vd, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 14. Baskı, Ankara 2008, s. 22.

yeteneğini ve gücünü kaybetmiş, disiplinsiz, üstlerine başkaldıran, çağın ihtiyaç duyduğu yenilik denemelerine engel olan, bir cahilane insan grubu görünümü aldığını söyleyebiliriz. Ayrıca Ordu Teşkilatı, devletin düşmanından çok kendi iktidarına ve halkına dehşet saçan bir ordu hüviyetine girmiştir¹⁴. Aynı zamanda Osmanlı Donanması da, eski gücünü kaybederek XVII. yüzyılda gerilemeye mahkûm kaldı.

Batı'daki gemi teknolojisine ayak uyduramayan donanma XIX. Yüzyılda çöküşü durduramadı. Bununla birlikte devletin kadrolarını yetiştiren “*Osmanlı İlmiye Teşkilatı*”, XVIII. ve XIX. Yüzyıla girdiğinde artık Batı'nın ilmi gelişmelerini takip edemediği gibi, büyük program değişikliğine uğrayarak kendi sahip olduklarını da kaybetmiştir. Zamanla medreseler, ilim irfanla uğraşmayan bir kurum haline gelmiştir. Medrese artık siyasetle meşgul olmaya başladılar. Bu durum, medreseye hem itibarını hem de muhtariyetini kaybettirip, onu siyasetin emrine sokmuştur. Eş zamanlı dışarıdan yönetilen Osmanlı Devleti çatısı altındaki din ve milliyetleri farklı toplulukların isyanları çöküşü hızlandıran bir olay olarak nitelendirebiliriz.

XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Osmanlı – Avusturya Savaşları da, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki düzenin bozulmasına da sebep olmuştur¹⁵. Ayrıca Fransa'da gerçekleşen “*İhtilalın*” millet prensibi, devlet içindeki ulusalcılık hareketlerinin başlamasına öncülük etmiştir ve dağılmaya müsait olan devletin toplum yapısı çözülmeye mahkûm kalmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne daha çok nüfuz edebilme yollarından biri olarak da “*Kültür Emperyalizmi*” olmuştur¹⁶. Bu devletler devletin muhtelif yörelerinde açtıkları okul, hastane ve benzeri kurumlarla bilgi ve teknik öğretmeyi değil, kendi kültür ve dillerini yaymayı, gayrimüslimleri devlet düşmanı haline getirmeyi amaçlamışlardır.

¹⁴ Ordu artık pek çok devlet adamı ve sadrazamın, hatta devletin en üstü olan padişahın bile hayatına kasteden ve her tarafta isyanlar çıkaran caniler unsuru haline gelmişlerdir. Mesela on altıncı Osmanlı padişahı Sultan II. Osman (Genç) bu hainlerin çıkardığı isyan sonucunda önce Yedikule zindanına götürüldü ve sonra Davud Paşa'nın emri ile 20 Mayıs 1622 tarihinde yani 18 yaşında öldürüldü.

¹⁵ Ayşe Özkan, **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830 – 1878)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 9.

¹⁶ Gencer, Özel, 2001, **a.g.e.**, s. 9.

C. OSMANLI DEVLETİNDE ISLAHAT HAREKETLERİYLE FİKİR AKIMLARI

XV. ve XVI. Yüzyıllarda Batı’da büyük bir uyanış hareketi başladı. Bu hareket, insanın özgür düşünceye geçme çalışmalarını hızlandırdı. Bilimde ve sanatta özgür olmak aydın kesimin ülküsü oldu¹⁷. Aynı zamanda Batı artık ekonomide liberalizmi benimsemeye başladı. Çünkü X. Yüzyıldan başlayarak tüm Batı’da gelişmeye başlayan ticaret, daha sonra daha büyük ticari dönüşümü sağlayacak ve feodal nizamı yıkabilecek bir alt yapı hazırlamıştı. XV. yüzyılın son yıllarındaki olaylar, Avrupa’nın yeni bir ekonomik geleceğinin kapılarını açmıştı¹⁸.

Olup biten tüm bu olumsuz gelişmelere karşılık Osmanlı Devleti XVII. Yüzyılın ilk yarısından itibaren ıslahata gereksinim olduğu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde ıslahatlar klasik deyimıyla yukarıdan aşağıya doğru uygulanmıştır. Bu işin öncülüğünü bazı padişahlar ve onların desteklediği bazı diğerli vezirler yapmıştır. II. Osman (1618 – 1622), IV. Murad (1623 – 1640) ve Köprülüler dönemleri, devleti ıslah etmenin, ancak eski düzenin tekrar diriltilmesiyle mümkün olacağı düşüncesinin kesin bir şekilde uygulandığı dönemler olmuştur¹⁹. Ulema ise, Avrupa’da Rönesans ve Reformla başlayan gelişmeyi kavrayamamış, dolayısıyla da ciddi bir fikir akımı yaratamamıştır²⁰.

Batı karşısındaki ağır askeri yenilgilerin ardından imzalan *Karlofça (1699)*²¹ ve *Pasarofça (1718) Antlaşmaları* ile büyük ölçüde toprak kaybına uğramıştır. Sonraki yıllarda Rusya ile yapılan savaşın ardından *Küçük Kaynarca Antlaşması*’yla (1774)²² Karadeniz’in kuzey kıyıların kaybetti. Bu olup biten olaylar Osmanlı yöneticilerinde, en azından askeri alanda, Batı karşısında geride kaldığı kanısı

¹⁷ Turan vd, 2008, **a.g.e**, s. 22.

¹⁸ **Abdullah Gündoğdu**, “Türk Siyasetinde Temel Eğilimler”, Almıla, Sayı 14 – 15, Kış – Bahar, Ankara 2009, s. 39.

¹⁹ **Akkuş**, 2004, **a.g.m**, s 39.

²⁰ Gencer, Özel, 2001, **a.g.e**, s. 10.

²¹ A.L. Macfie, **Osmanlı’nın Son Yılları (1908 – 1923)**, Çev; Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 16; Osmanlı Devleti, Balkan’larda Avrupalı koalisyon güçlerle karşı verilen savaşın ardından, Macaristan ve Transilvanya’yı bırakmak zorunda kaldı.

²² Kemal Karpat, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 30 – 31; 1774’te imzalanan *Küçük Kaynarca Antlaşması*, Rusya’nın tam anlamıyla bir dünya gücü olarak doğuşuna ve Osmanlı askeri gücünün hızla gerilemesine işaret ediyordu. Gerek bu antlaşma, gerekse *Yaş Antlaşması (1792)* ve *Bükreş Antlaşmaları (1812)* sonucunda Kuzey Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı toprakları, Kırım ve Müslüman nüfusu da içinde olmak üzere Rusya’nın eline geçti. Karadeniz’deki Osmanlı ticaret tekeli kırıldı. Çar, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ortodoks Hristiyan tebayı temsil etme hakkı elde etmiştir.

uyandırmıştır. Böylece başta askeri alan olmak üzere, toplumsal alanları “ıslah” etme düşüncesinde, ilk defa Batı’ya yönelik atıflar görülmeye başlanmıştır. Ayrıca “*Yaş Antlaşması’nın (1792)*” getirdiği ağır koşullar karşısında girişilen *toparlanma* çabası çerçevesinde ayanlarda merkezi otoriteyi tesis etmek için uzlaşma arayışına girmek gerekli olduğu görülmüştür²³. Bu bağlamda XVIII. yüzyıldan başından itibaren Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar olan ıslahat tarihi, Osmanlı Devleti’ni “*Garplaşma*” dönemi olarak adlandırabiliriz.

Fakat bu bağlamda hep söylene gelen “*Avrupa’nın Hasta Adamı*” adlı tarihi görüşü olarak telaki ettirilen deyiimi doğru bulmuyoruz. Osmanlı Devleti, Batı karşısında askeri ve vs alanlarda geri kaldığını anlayınca kısmi olsa da gerçekleştiren ıslahat ve reformlar sayesinde “*toparlanma*” devri olarak adlandıırırsak yanlış olmayacağını düşünüyoruz. Böylece Osmanlı Ordusu’nda “*ıslahat*” yapma ve devletin bünyesindeki eyaletlerin denetimini ve merkeze sıkı bağlama görevlerini Sultan I. Mahmut (1730 – 1754), Sultan III. Mustafa (1757 – 1774), Sultan I. Abdülhamit (1774 – 1789), Sultan III. Selim (1789 – 1807) ve Sultan II. Mahmut (1808 – 1839) üstelendiklerini görmekteyiz.

1 Temmuz 1839 tarihinde henüz 17 yaşında tahta çıkan Sultan Abdülmecit, kendisinde önceki padişahların yenileşme yolunu takip ederek, Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan “*Gülhane Hatt – ı Hümayunu’nu (Tanzimat Fermanı)*” 3 Kasım 1839’da ilan etti²⁴. Tanzimat Fermanının ilanında ıslahat geleneği sürdürerek devleti eski gücüne kavuşturma, ayrıca devletin varlığını tehdit eden gelişmeler karşı Batılı güçlerin yardımını sağlama isteği başlıca etkenlerdi. Tanzimat dönemindeki diğer bir reform çabası, 1856 tarihinde ilan edilen “*Islahat Fermanı’dır*”.

1856’da “*Paris Barış Konferansı’nda*” Osmanlı Devleti’nin Avrupa Devletler Hukukuna dâhil edilip bir Avrupa devleti kabul edilmesi, Avrupalı müttefiklerin Rusya’ya karşı baskısı ile Osmanlı Devleti’nde yeni bir ferman yayınlamasına sebep olmuştur²⁵. Bu ferman, Tanzimat Fermanı’na ek olarak gayrimüslimlerin devlet memurluğuna tayin edilmesi, eyalet meclislerinde ve Meclis

²³ Abdullah Gündoğdu, **Türk Jeopolitiği, Akdeniz’e Bir Kısarak, Hazar’a Bir Kartal Başı Gibi Uzanan Bu Memleket**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 21 – 22.

²⁴ F.Ç. Çabanov, **Gosudarstvennii Stroy i Pravaya Sistema Turtsii v Period Tanzimata**, Akedemiya Nauk Azerbaycanskoy SSR, Nauka Yayınları, Baku 1967, s. 17; Hayta, Unal, 2010, **a.g.e**, s. 118; Akkuş, 2004, **a.g.m**, s 42; Gencer, Özel, 2001, **a.g.e**, s. 19.

²⁵ Avcı, Kara, 2007, **a.g.e**, s. 45.

– i Vala’da temsil edilmek, Osmanlı tebaasının Müslüman – gayrimüslim arasında tam eşitliğinin sağlanması gibi ilkelerdi. “*Islahat Fermanı*”, azınlıklara geniş haklar getirmesine rağmen azınlıkların devlete bağlılığını temin edememiştir. Batı yanlısı sadrazamlar²⁶ tarafından hayata geçirilmek istenilen Tanzimat’la, Batı’nın günlük kültürünün de devlet içine girmesine sebep odular²⁷. Batılı düşüncelerin de etkisi altında kalan bazı aydınları²⁸ yeni çözüm yolları aramaya sevk etmiştir. Söz konusu muhalif hareket, reformlara karşı sistematik bir eleştiri başlattı.

Eleştiri grubunun başını ise Namık Kemal ve Ziya Paşa’lar çekiyordu. Bu grup daha sonra 1865’te “*Yeni Osmanlılar*” örgütüne dönüştüler²⁹. *Yeni Osmanlılar* Avrupa ülkelerindeki anayasal monarşilerden etkilenecek Osmanlı Devleti’nin meşrutiyetle yönetilmesi gerektiğini savundular. Fakat meşrutiyet konusunda Osmanlı Aydınları hemfikir değillerdi. Birinci Jön Türk akımının desteği ile Meşrutiyetçiler, daha eylemci ve güçlü göründükleri için, yeni liderleri olarak, Sadrazam Mithat Paşa’nın etrafında toplandılar.

Anayasa’yı isteyen gruba göre, devletin içine düştüğü bunalımın tek sorumlusu istibdat olarak gösteriyorlardı. Kanun – ı Esasi istemeyenlere gelince, bu grup her şeyden önce padişah yetkilerinin sınırlandırılmasına karşıdır, sonra da Müslüman ve gayrimüslim eşitliğine muhaliftir. Daha ileri gidenler Anayasa’nın şeriata aykırılığını savunmuşlardır. Son olarak da, “*millet’in*” henüz bir anayasayı anlayacak yetenekte olmadığını ileri sürmüşlerdi. Grubun başında Cevdet, Namık ve Rüştü Paşa’lar vardı³⁰. Mithat Paşa etrafını saran grup, aynı zamanda eylemciydi.

Sultan Abdülaziz’i istibdatçı olarak görerek tahtından indirmişlerdi. Yerine ideal hükümdar simgesi sayılan Sultan V. Murat getirilmiştir. Fakat çok kısa bir süre sonra, padişahı ruh sağlığı nedeniyle hal’ ediliyor, yerine hiç beklemediği anda II. Abdülhamit, Mithat Paşa ile yaptığı bir anlaşma sonucunda, “*Hanedan – ı Al – i Osman’in*” temsilcisi olarak tahta çıkarılmıştır³¹. Mithat Paşa sadrazamlığa getirildi. Sultan II. Abdülhamit saltanatının ilk yılında 23 Aralık 1876’da Kanun – ı Esasi’i

²⁶ Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşalar.

²⁷ Mehmet Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s. 120.

²⁸ 1860 tarihinde gerçekleşen “Aydın Muhalefet Hareketi”.

²⁹ Karakaş, **a.g.e.**, s. 120.

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876 – 1938), Cilt: I, (Kanun – ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi)** 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 5.

³¹ Tunaya, **a.g.e.**, s. 6.

(Anayasa) ilan etmiştir³². Osmanlı Devleti böylelikle “*Meşrutiyet Devri’ne*” girmiştir ve atılan topraklarla bunu kanıtlamıştır. Üyelerini halkın seçtiği Meclis – i Mebusan ile padişahın atadığı kişilerden oluşan Meclis – i Ayan’dan oluştu³³. Bu iki meclisin bir araya gelmesiyle de “*Meclis – i Umumi*” oluşmaktadır. 20 Mart 1877 tarihinde “*Meclis – i Umumi*” ilk çalışmasına başladı. Ancak Meclis’te ülke bütünlüğünü zedeleyici bazı tekliflerin ortaya atılması ve Rus savaşının³⁴ ağır bir mağlubiyetle sonuçlanması üzerine tartışmalar başlayınca II. Abdülhamit, anayasadaki yetkisini kullanarak Meclisi kapattı.

Böylelikle Osmanlı Devleti’ndeki I. Meşrutiyet kapanmış bulunmaktadır. Alınan karar 14 Şubat 1878’de Meclis üyelerine tebliğ edildi. Ayrıca Fransa’da gerçekleşen *İhtilal’in Ulusçuluk* akımı Osmanlı Devleti’ndeki ulusların isyanına neden olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarında en fazla refah içinde yaşayan kesim olan gayrimüslimlerin kendi devletlerini kurma heveslerinin başlaması, devleti ciddi bir bunalıma itmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi “*Yeni Osmanlılar*” adı altında örgütlenen bu grubun “*Osmanlılık*” fikri, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu, ancak dil, din, ırk, mezhep farkı gözetmeksizin herkesin Osmanlı vatandaşı olduğunu kabul etmekle sağlanabilecektir kanısındaydılar.

Fakat bu fikir devlet içindeki milliyetçilik isyanların durdurmada aciz kalmıştır. Ayrıca Balkan Savaşları bu fikrin bir kurtuluş reçetesi olmadığını ortaya koymuştur. 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı’ndan sonra imzalanan “*Berlin Antlaşması*”³⁵ Abdülhamit’e yeni hareket alanı açmış oldu³⁶. Sultan II. Abdülhamit

³² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876 – 1907)**, Cilt 8, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 9; Avcı, Kara, 2007, **a.g.e.**, s. 55, Tunaya, **a.g.e.**, s. 7.

³³ Meclis – i Mebusan üyesi 130, Ayan Meclisi ise 25 üyeden oluşmaktadır.

³⁴ **Ali İhsan Gencer, Nedim İpek**, “1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikalari (Temmuz 1877)”, **Belgeler**, Türk Tarih Kurumu, Cilt XV, Sayı 19, Ankara 1993, s. 205; Türk Tarihinde 93 Harbi olarak da tanımlanan 1878-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Ruslar Tuna ve Edirne Vilayeti topraklarında Milli Bulgar Devleti’ni kurarak Ege kıyılarına ulaşmayı ve İstanbul’u serbest şehir haline getirmeyi planlamışlardı. Bu nedenle, Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki cephede cereyan eden savaşın odak noktası Batıda Tuna ve Edirne Vilayetlerinde toplanmıştı.

³⁵ *Berlin Antlaşması*; Osmanlı Devletiyle Rusya, Almanya, Avusturya – Macaristan, İngiltere ve Fransa arasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin’de imzalanan antlaşmadır. Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya’nın Balkanlarda nüfuz kazanması, Batı Avrupa devletlerini telaşlandırdı ve Avusturya’nın isteğiyle antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiği savunularak neticede bir kongre toplandı. *1856 Paris ve 1871 Londra Antlaşmalarına* imza koyan devletlerin üyeleri katıldı. Kongrede 64 maddelik antlaşma metni hazırlandı ve imzalandı. 1 ve 22 madde gereğiyle Bulgaristan üçe ayrıldı. 1. Osmanlı hâkimiyetinde fakat iç işlerinde tamamen bağımsız Bulgaristan Prenslığı, 2. Osmanlılara bağlı merkezi Filibe olan Doğu Rumeli vilayetinde bir Hristiyan vali tarafından idare edilen Bulgaristan, 3. Islahat yapmak şartıyla Osmanlı Devleti’ne bırakılan Makedonya. Bu antlaşmama gereğiyle Bosna – Hersek vilayeti ve Yenipazar Sancağı (Rus, Sırp ve Batı kaynaklarında

dış politikada, Büyük Güçleri birbirine düşürmek suretiyle, bir denge politikası izlemeye başlamıştır. Bundan sonra devletin iç ve dış siyasette varlığını sürdürebilmesi için II. Abdülhamit, devletin ana siyaseti olarak ortaya “İslamcılık” politikasının devreye sokmuştur. Aynı zamanda Batı’ya paralel olarak ortaya çıkan bu “Panislamizm” dönemin pancı hareketlerine karşı bir siyasi psikolojik savaş olduğunu söyleyebiliriz. II. Abdülhamit’in “İslamcılığı” devletin temel prensibi haline getirmeye çalışarak, kendi amaçlarına ulaşmak istiyordu.

Birinci olarak Osmanlı Devleti’nin kesinlikle varlığını korumak, ikincisi ise, İslam Dünyası içerisindeki önemli konumundan faydalanarak, Hilafet etrafında “İslam Birliğini” kurmaktır. Bu da Fas’tan Hindistan ve Endonezya’ya kadar geniş bir etki alanı kazandırmak demektir. Fakat “İslamcılık” da ulusalcı hareketler karşısında başarılı olamamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda Arapların, *Halifenin Cihat* çağrısına rağmen, isyan ederek düşmanlarla işbirliği yapmaları bu fikrin de geçersizliğini göstermiştir.

Ayrıca Batı’da yükselen küresel kapitalizmin desteğiyle Osmanlı Devleti azınlıkları arasında burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. Bunlar mensup oldukları azınlıkların çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri için devleti korumak yerine parçalama işlevi görmekteydiler³⁷. Bütün bu gelişmeler, sadece devletteki Türk halkının durumunu göstermeye yardım etmiştir ve devletin temel unsurunun Türkler olduğunu ortaya çıkarmıştır³⁸.

Fakat Milli Burjuvazi ve orta sınıf olmadığı için Türk aydınlanması ve yenileşmesi asker ve sivil bürokrasinin marifetiyle olabilmıştır. Ancak Türk aydınlanmasının teorik yapısı toplumsal yapısından daha tekemmül etmiş durumdaydı. Bir orta sınıf ideolojisi olması gereken Türk Milliyetçiliği tan da bu eksik yönünü yurt dışından ithal aşı ile tamamladı. Bunlar Türkiye dışından gelen

Novi Pazar olarak geçiyor. Günümüzde Sırbistan ile Karadağ arasında paylaşılmış olan sancak) Avusturya’ya, Kars, Ardahan ve Batum Rusya’ya bırakıldı. Sırbistan ve Karadağ bağımsız oldu. Ayrıca Osmanlı Devleti Rusya’ya savaş tazminatı olarak 802.500.000 Frank ödeyecektir. İngiltere ise, Rusya’nın Asya’daki Osmanlı topraklarında daha fazla yayılmasını önlemek üzere Osmanlı Devletiyle bir savunma antlaşması imzaladı. Bu Antlaşmanın karşılığı olarak da stratejik konumdaki Kıbrıs Adasını işgal ediverdi. Böylelikle, görünüşte Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü yeniden onaylayan Berlin konferansı, aslında Osmanlı Devletinin aşamalı olarak dağılmasının kapılarını açtığını söyleyebiliriz.

³⁶ Karakaş, 2000, **a.g.e**, s. 122.

³⁷ Gündoğdu, 2009, **a.g.e**, s. 22 – 23.

³⁸ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev: Mehmet Zeki, Ay Köprü Yayınları, İstanbul 2004, s. 19.

Türkçü aydınların katkısıyla gerçekleşmiştir³⁹. İdil – Ural⁴⁰ ve Kafkasya’dan gelen Türkçü aydınlar Türk aydınlanmasının eksik yönlerine hitap etmeye başladılar. Bu vesileyle Türkiye’ye gelen Yusuf Akçura⁴¹ (Mısır’da çıkan Türk Mecmuasında) Osmanlılık ve İslamcılık siyasetine karşı alternatif olarak “*Türk Birliği*” fikrini ortaya attı. Yusuf Akçura’ya göre Osmanlı Devleti, Türkler tarafından yönetilmesi gerekmektedir ve Osmanlılıkla İslamcılığın hatalı bir uygulamadaki zorluklarını ortaya koymuştur. Fakat şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Türkçülük ortaya çıkışından itibaren hemen siyasi bir sisteme atılmamışlardır.

Türkçülük, Sultan II. Abdülhamit döneminde bir fikir hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı tarihçiler, Türkçülüğün ortaya çıkışını Sultan II. Mahmut zamanında elverişli bir zemin hazırlamış ve bu hareket Sultan Abdülaziz devrinde başladığını ileri sürmektedir. Türkçülük hareketinin ne zaman ortaya çıkışı pek de önemli değil, önemli olanı Türkçülüğün bir siyasi partinin veya bir belirli gruba ait olmamasıdır. Bu hareket sadece vatanını, milletini nasıl kurtaracağız diye kafa yorduğu bir avuç aydının akımıdır. Böylece halkı bilinçlendirme açısından Türkçülük akımı, önce dil, tarih ve edebiyat alanındaki çalışma ve araştırmalarına hız verdiğini görmekteyiz. Ayrıca o dönemin Batı’sında Türklerle ilgili Türk tarihi, dili ve kültürü hakkında bilinmeyen pek çok gerçeği ortaya koymuşlardır ki, bu da Türk olmanın gururunu tattırdığını söyleyebiliriz.

Türkçülük akımı II. Meşrutiyet döneminde daha da hız kazanmış, özellikle Osmanlılık ve İslamcılığın siyasi bir akım olarak başarılı olamamışları buda etkili olmuştur. 24 Aralık 1908’de Yusuf Akçura aracılığıyla bütün Türklerin tarihini ve kültürünü araştırmayı amaçlayan “*Türk Derneği*” kuruldu⁴². Ancak dernek, aydınlarla sınırlı kalışı ve dil reformuna aşırı yönelmesi sebebiyle geniş çevrelerin desteğini sağlayamamıştır. Bunun yerini 1912’de “*Türk Ocağı*” adıyla kurulan yeni bir dernek veya topluluk almıştır. Bu ocağın gayesi, milli eğitimi geliştirmek, İslamiyet’in en önde gelen milleti olan Türklerin ekonomik ve toplumsal seviyelerini

³⁹ Gündoğdu, 2009, a.g.e, s. 23.

⁴⁰ Ali Merthan Dündar, **Japonya’da Türk İzleri, Bir Kültür Mirası Olarak Mançurya ve Japonya Türk – Tatar Camileri**, Vadi Yayınları, Ankara 2008, s. 13; İdil nehri ve Ural Dağları arasında kalan, Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaşistan, Tataristan ve Başkurdistan Cumhuriyetleri’nin bulunduğu bölgedir.

⁴¹ Yusuf Akçura (1878 – 1935), bir fikir adamı ve tarihçidir.

⁴² David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876 – 1908**, Çev: Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 188.

yükseltmek, Türk ırkı ve Türk dilinin ıslahı için çalışmak idi. Türk Ocağı bundan sonra “*Türk Yurdu*” adlı bir dergiyi yayın hayatına atmıştır. Böylece Osmanlı Devleti’nde, “*Türk Birliği*” fikri devlet adamlarına kadar bir siyasi görüş olarak yer almaya başladı. Bu fikri, hareket haline getirmeyi çok isteyen örnek şahsiyet olarak Enver Paşa’yı gösterebiliriz. Enver Paşa Türkçülük aynı zamanda İslamcılık akımlarını politika gereğiyle daha genişleterek, tüm Türklerive İslamları Osmanlı Devleti yönetimi altında birleştirmeyi amaçlayarak “*Beslediği Büyük Turan Ülküsünü*” gerçekleştirmek istemiştir. Fakat Enver Paşa’nın uğruna verdiği “*Büyük Amacı*”, tüm çabalarına rağmen, bu ideali gerçekleştiremiyor. Netice itibariyle Enver Paşa’yı, “*Devlet – i’ Aliyye – i Osmaniyye*” ve “*Büyük Turan – Türk Dünyası*”nın son neslinin simgesi olduğunu söyleyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİRİNCİ CİHAN HARBİNE KADAR ENVER PAŞA

a. Enver Bey'in Doğumu, Ailesi ve Tahsili

Enver Paşa¹ yazmış olduğu hatıratında, doğum tarihi ile ilgili bilgiyi şöyle izah ediyor; “*Rumi 1297 senesi Teşrin – i sanisi (Kasım) bidayetinde (başında), Hicri 1299 senesi Muharrem ayının birinci Salı günü sabahı saat on iki raddelerinde, İstanbul’da Divanyolu’nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evimizde dünyaya geldim*”². Enver Paşa, Manastırlı Surre Emini Ahmet Bey ile Ayşe Hanımın oğludur³. Fakat birçok araştırmacı Enver Paşa’nın doğum günüyle ilgili tarihi farklı olarak göstermişlerdir.

Mesela; Enver Paşa’nın, (12 Kasım 1298 Çarşamba) 23 Kasım 1881 Çarşamba günü İstanbul Divanyolu semtinde dünyaya gelir⁴. Bir diğer bilgide ise, Paşa’nın doğum tarihinin 6 Aralık 1882 Çarşamba olarak belirtiliyor⁵. Enver Bey, Binbaşı iken doğum gününü öğrenmek için babasına bir mektup yazar. Babası da anasının hafızasına müracaat eder. Anası doğum günü hatırlar. Babası da oğlu Enver’e bildirir. 12 Kasım 1297 Rumi tarihi, 1 Muharrem 1299 tarihine rastlamaktadır. Buradan Enver Paşa’nın doğum tarihinin Miladi 13 Kasım 1881⁶ Çarşamba olduğu anlaşılıyor. Enver Paşa altı kardeşin en büyüğüdür⁷.

Aslen Manastırlı olan Enver Paşa’nın soy kütüğüne derinlemesine bakılırsa Gagavuz Türklerinden geldiği görülür. Enver Paşa’nın yedinci atasının Hristiyan Gagavuzlardan olduğu bilinir. Şecere tablosundaki en baştaki sıradan yer alan Abdullah Killi, bu soydan, Müslümanlığı kabul eden ilk soy büyüğüdür. Enver Paşa şeceresi hakkında amcası Halil Paşa, derlenen, yayınlanan hatıralarında şöyle anlatmaktadır; “*Bir gece, dedem Mustafa Kaptanın Unkaparı’ndaki evinde, babam*

¹ Asıl adı İsmail Enver’dir.

² Halil Erdoğan Cengiz, **Enver Paşa’nın Anıları 1881 – 1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 29.

³ Mustafa Çolak, **Osmanlı – Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913 – 1918)**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006, s. 3 – 4.

⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 239; Yusuf Gedikli, **Enver Paşa Nutukları, Makaleleri Bazı Beyannameleri ve Mektupları**, Ufukötesi Yayınları, İstanbul 2005, s.17.

⁵ Şükrü M, Hanioglu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yayınları, İstanbul 1989, s. 25.

⁶ Donna O’Kearney, “Enver Pasha and the Basmachi Rebellion”, *Grossroads An interdisciplinary jornal fort he study of history, philosophy, religion and classics*, 3. Cilt, Sayı 1, 2008, s. 99.

⁷ Enver Paşa’nın kardeşleri; Hasene (1887 – 1963), Nûri Paşa (1889 – 1949), Mediha Orbay (1894 - ...), Kâmil (1898 – 1964), Ertuğrul (1907 – 1931).

Kamil Bey, Hasan amcam, İbrahim amcam, yemek yerlerken, biz onları dinliyorduk. Atalarımıza ait konuşuyorlardı. Hasan amcamın şu sözleri hala kulağımdadır. Ceddimiz Kırım'dan gelmiştir. Kırım Hanlarının sarayına öteden beri ve bilhassa kadın eşyası satan bir yemenici imiş. Bu yakışıklı delikanlı Hristiyan olduğu için harem dairesinde kimse ondan kaçmazmış. Bu sırada Kırım hanının yakınlarından bir kız, ona gönül vermiş. Nihayet evlenmelerine karar verilmiş. Yemenici delikanlı Müslümanlığı kabul etmiş ve evlenmişler. Bu yemenici Rum değil, (Romen) değilmiş. Şu halde Rum veya Ulah olmayan, Türkçe konuşan bu Hristiyan, Romanya'da yaşayan ve dini Hristiyan olan Gagavuzlardandı”⁸.

1787 Osmanlı – Rus savaşı sırasında Balkanlar’ın Ruslar tarafından işgali ve yükselen milliyetçilik akımları sonucunda Eflak ve Bogdan’ın birleşerek Romanya adıyla bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine bu ülkede yaşayan Türklerin tamamına yakını Anadolu’ya göç etmek durumunda kalmış ve bu muhacirlerin bir kısmı Karadeniz kıyılarına yerleştirilmiştir. Romanya’nın Kiloya (Kilya – Kilye)⁹ bölgesinden gelen bir kısım muhacir, Kastamonu iline bağlı Bozkurt ilçesine yerleşmiştir. Muhacirler burada bir semt kuruyor ve geldikleri yerin anısına semte Killi adını vermişlerdir.

Bu muhacirlerin arasında daha sonra Türk Tarihi’ne damgasını vuracak olan Enver Paşa’nın büyük babasıdır. Önceleri Nafia Nezareti fen memurluğu yapan, daha sonra süre emini olan sivil paşalık rütbesine yükselen Ahmet Paşa¹⁰ (bazıları Mehmet Paşa diye nakleder), annesi Arnavut kökenli olduğu bilinen Ayşe Hanım’dır. Ayşe Hanım’ın Cenaze yıkama işleri ile görevli olduğu kaydedilir. Hal böyle iken Enver Paşa çok mütevazı bir aileden gelir¹¹. Enver’in kendi anılarından yola çıkarsak, ailesinin zengin olmamakla beraber, her türlü tahsil ve terbiyesine, kudretleri yettiği kadar, gayret etmişler.

Üç yaşında, evinin yanındaki iptidai mektebine gitmek hususunda gösterdiği arzusuna ailesi destek göstermiş ve ilk beslemeyi mektep muallimi Kara Hafız Efendi’nin önünde telaffuz etmiştir. Altı yaşına kadar, İstanbul’da bulunarak,

⁸ Aydemir, 1970, **a.g.e**, s. 246 – 247.

⁹ Aydemir, **a.g.e**, s. 247;Tuna nehri Karadeniz’e dökülmeden üç kola ayrılır. Bu kollar Kuzeyden güneye doğru Kilya, Sünne, Hızırilyas’tır (Sen Jorj). Kilya kolu üzerinde “Kilya – Kilye” isimli bir kasaba veya bir şehir var. Enver Paşa’nın ataları burarlardan kök alırlar.

¹⁰ Abdullah Killi’den Kocaağa Killi dünyaya gelir. Takiben Kahraman Ağa Killi, Killioğlu Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Kaptan (1778 – 1875), Hafız Kamil Bey Killi, Hacı Ahmet Bey (Paşa)

¹¹ Kenan Aksu, **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa**, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 22 – 23.

muhtelif iptidailere devam etmiştir. Nihayet *Fatih Mekteb-i İptidaisi* ikinci senesinde iken, pederinin Manastır vilayeti Nafi’a kondüktörlüğüne tayını üzerine, Manastır’a gidip 1305 (1893) senesinde *Rüşdiyye-i Askeri* birinci senesine girmiştir¹². Orada ilk tahsilini tamamlayarak sonra askeri okula gitmiştir¹³. İlk önce yaşının küçüklüğü ileri sürülerek kabul edilmemiştir. Fakat gösterdiği yoğun istek üzerine muvafakat etmişlerdir. Enver Paşa’nın kendi anılarından devam ederek askeri hayatının başlangıcına baktığımızda, Enver okulda arkadaşlarının arasında en küçüğü, çok terbiyeli olduğundan herkesin muhabbetini kazanmıştır. Ayrıca derslerine gösterdiği ciddiyetinden dolayı da hocalarının teveccühüne mazhar olmuştur.

Yine anılarından öğrendiğimiz kadar Enver Paşa, ilk imtihanı hususide 75 öğrenci mevcutlu sınıfın yedincisi olmuştur¹⁴. Ayrıca imtihan – ı umumide hocaları tarafından işlenmeyen “*Hac*” konulu soruya cevap veremeyince de sınıfının ancak altmışıncısı olabilmiştir. Bu *sukut (düşüş)* gayretinin kırılmasına sebep olmuştur. Artık notunun çok düşük olduğundan dolayı sınıf hocaları tarafından ilgilenilmeyen öğrenci ve sınıfın arkasında oturan bir öğrenci oluvermişti.

Fakat dördüncü sınıfta tekrar gayret ederek sınıfın otuzuncu olmuştur. Mektebi bitirdiğinde ise on yedinci olmuştur. Manastır Askeri Rüştiyesinde şahadetname derecesi “*Karib-i ala*” yani iyiye yakın olarak yazılır¹⁵. Fakat bu kötü imajlar Enver Paşa’nın gururunu kıramadığını anlıyoruz ki, *Mekteb-i İdadiye* (1897) on beşinci olarak giriyor. Enver Paşa, asker olabilme iş güdüsünün kamçılmasıyla derslerine dört kolla sarılarak çalışıyor ve neticesinde ikinci sınıfı on ikinci, üçüncü sınıfı da dokuzuncu olarak geçiyor.

Mekteb-i Harbiye’ye (Harp Okulu) geçtiğinde ise altıncı oluyor. Enver, *Mekteb-i İdadiye* de rüfekaşı ve hocaları tarafından çok sevildiğini yazıyor. Sadece bir keresinde doğruluktaki taassubu dolayısıyla altı hafta cezalandırılmıştır¹⁶. Resim dersinde büyük arkadaşlarından birinin üzerine yığıldığı bir küme otun altından çıktığını gören muallim, yine üç hafta izinsiz bırakmıştır. Enver’in bu üçüncü senede aldığı bu cezası ona çok ağır gelmiştir. Dışarıya çıkamadığı ilk Pazar günü (bu Cuma

¹² Cengiz, 1991, **a.g.e.**, s. 33 – 34.

¹³ Hanioğlu, 1989, **a.g.e.**, s. 253.

¹⁴ Cengiz, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁵ Aydemir, 1970, **a.g.e.**, s. 248.

¹⁶ Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 254; Bu askeri öğrenciler için pazar günü sokağa çıkmanın yasaklanması demektir.

günü demektir), arkadaşların yoğun isteği üzerine bir müzik aleti yapmış ve bu hocalar tarafından onların elinde bulunmuştur. Enver'i çağırarak aletin kim yaptığını sorduğunda, kendisinin yaptığını ürkmeden söylemiştir. Enver'in bu cevabı ise başa buyrukluğ olarak değerlendirilerek tekrar üç hafta cezaya çarptırılmıştır¹⁷. Bu cezaya hiç üzülmemiştir, çünkü kendisinin yaptığını iyi biliyordu. Enver'in üzüldüğü tek şey kendisinin dürüst ve mertçe verdiği cevabını öğretmenleri tarafından terbiyesizlik, başa buyrukluğ olarak nitelendirilmesi idi.

Enver Paşa *Mekteb-i İdadi'deki* son senesinde iken Girit isyanı¹⁸ başlıyor ve Osmanlı Devleti de Yunanistan'la vuku olacak savaş için hazırlıklar yapmaya başladı. Bu savaş arifesindeki olay bütün askeri öğrencilerin hislerini galeyana getiriyordu. Enver Paşa anılarından devam ederek olayın içyüzüne baktığımızda o zamanın askeri öğrencileri, devletin aczinden ve Sultan Abdülhamit Han'ın¹⁹ istibdatçı olduğundan bahsediliyor. Ancak bu fikirleri sadece lafta kalıyordu. Bundan sonra Enver Paşa İstanbul'daki *Mekteb – i Harbiye – i Şahaneyi* giriyor²⁰.

İstanbul'a giderken Selanik'e kadar özel trenle gitmeye mecbur kalmışlardır. Çünkü tüm demiryolları askeri nakliyat için kullanılıyordu. Sevincimiz olağanüstü diyordu ve devam ederek, şimdi hakikaten zabıt mesleğine seçilmiştik ve savaşa giden askerleri görünce de sekiz yıla kadar onlara kumanda edebileceğimizi hatırlıyorduk diyordu. Yolda her karşılaştığımız Anadolu Redif Taburları efradının (erlerinin) bizi selamlarken yüzlerinden coşku yansıyorlardı.

Şarkı söyleyişleri hakikaten bunlara layık zabıt olabilmek için son derece çalışmak azmi hususunda teşcie (gayretlendirmeye) kâfi idi. Evet, bu insanlar sevdikleri her şeyi terk edip vatanın tanımadıkları bir köşesinde şehit olmaya gidiyorlardı. Biz de, istikbalde bize tevdi (emanet) edilecek böyle yüzlerce belki binlerce kahramanı hüsn-i idare ederek (iyi yöneterek) onları muzafferiyete sevk için iktisabı marifete (bilgi, beceri kazanmaya) gidiyorduk diyordu. Her iki taraf, vatanın

¹⁷ Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 35, Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s. 254.

¹⁸ Rüştü Çelik, **Kandiye Olayları Girit'in Osmanlı Devletinden Kopuşu**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 11; Adanın Yunanistan'a ilhakı sürecinde muhtariyet ilanı (1897), Müslüman ahalinin yıllardır devam eden baskı ve saldırılara karşı topyekûn geçirdiği bir bunalımın sonucu olarak meydana gelen 1898 Kandiye Olayları, büyük devletlerin bu olaylar sonucunda Osmanlı Devleti askerleri ve memurları adadan çıkarıldı. 1908'de Girit adası Meclisi Yunanistan'la birleşme kararını aldılar. 1913 Londra Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Girit üzerindeki haklarından vazgeçti.

¹⁹ II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin 34 Padişahıdır ve 99 İslam Halifesidir. 1876'dan 1909'a kadar 33 yıl saltanat kurdu.

²⁰ **M.Şükrü Hanioglu**, "Enver Paşa (1881 - 1922)", İslam Ansiklopedisi, Cilt XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 261; Aksu, 2007, **a.g.e**, s. 23; Gedikli, 2005, **a.g.e**, s. 17.

necatına (kurtuluşuna) saye (çalışmaya) gidiyorlardı. Bu sırada yegâne emelim, zabıt olmak, memlekete bu suretle hizmet etmektir. Enver Paşa'nın devletine vatanına sonuna kadar hizmet etmek arzusunun son derece ciddi olduğunu ve bunu sonunda ispatladığı görüyoruz. Ayrıca Enver'in anılarından binlerce kahramanı iyi yöneterek onlarla birlikte muzaffer olmak düşüncesi onun ileride bu devletin Harpiye Nazırı olacağından sanki haberdar ediyormuş gibi. İstanbul'daki askeri okulda, Manastır'daki okul notlarının fazla bir değerinin olmadığından, sınıf 56.sı olmuştu.

Yine de her seferi Erkân-ı harp sınıflarının önünden geçerken içimde bir gün o sıralarda oturma isteği parlıyordu. Bu ise 750 kişilik bir sınıfta 56. olan bir öğrencinin abartılmış bir hayali gibi idi. Ama hedefime ulaşmak için çok kararlıydım. En azından Manastır okulunun en iyilerinden biri olduğumdan onlar ile birlikte çalışmaya ve tekrarlamaya devam ediyordum diyordu. Bir yoklamada, birçok zabıt ve Erkân-ı harp sınıfıyla diğer sınıflardan ve *Mekteb-i Tıbbiye'den* birçok efendilerin Sultan Abdülhamit aleyhinde teşebbüste bulunduklarından dolayı kovulma, sürgün, idam cezasına mahkûm edildikleri söylendi.

Bu haberden sonra Zeki Paşa bir konuşma yaparak askeri öğrencileri sadakate çağırdı ve Sultanın sadakatten dolayı öğrencileri muhafaza ettiğini söyledi. Ayrıca zafere savaş bilgisi olmadan da sadakatle ulaşabileceğini söyledi. Bu olay Enver Paşa'ya çok tesir etmiş görünüyor ki, anılarında işte biz böyle aldatılıyoruz diye not düşmüş²¹. Fakat olan oldu. Enver'de birkaç gün sonra bunları unutarak tekrar dersleriyle meşgul olmaya başlamıştı. Enver ikinci sınıfa geçtiğinde on yedinci olarak geçti. Üçüncü senesinde on ikinci oldu. *Mekteb-i Harbiye'yi* ikmalde dördüncü oldu. Üç senenin ortalaması alındığından dokuzuncu sıraya geçti.

Fakat ne olursa olsun, Enver *Erkân-ı Harbiliğe* aday olarak seçilen kırık beş talebe arasındaydı. *Mekteb-i Harbiye'de* bir hafta izinsizlikten başka bir ceza almadı. Geleceğin Enver Paşa'sı okulda çalışkan, azimli talebe olarak hocalarının gözüne girmeyi başarmıştı. Alekser (çoğu zaman) derslerime yalnız çalışır, bahçede yalnız gezer, sinisinin (yaşının) ufaklığına binaen, *Manastır Harbiyeyesin'den* gelmiş olan büyük arkadaşlarım tarafından *mazhar-ı himaye* olurdu. Enver'in anısından devam edersek, bir gün arkadaşlarımdan biri tahtaya sınıfımıza ait ufak bir kedi adına bir dilekçe yazmıştı. Nöbetçi subay içeriye girdi ve yazıyı görmüştü. Ben en önde

²¹ Hanioglu, 1989, a.g.e, s. 255.

oturduğumdan bunun sorumlusunu söylememi emretti. Hakikaten onu tanımadığımdan ismini söyleyemedim. Bunun üzerine bana ve iki öğrenciye daha onunla Miralay İbrahim Bey'e gitmemizi emretti. Orada da aynı cevabı verdik. O esnada ansızın bu işi yapan öğrenci geldi ve suçunu itiraf etti. Ama gene bizler de cezalandırıldık. Çünkü bizim olayı yapan kişinin kimliğini bildiğimiz halde arkadaşla ihanet etmemek istediğimizi zannettiklerinden dolayı bir haftalık izin cezasından kurtulamadılar.

Enver'in *Erkan-ı Harp* sınıflarında kendisini tamamen bütün derslerine verdiğini ve çalışmalarında Diyarbakırlı Binbaşı Kazım Efendiyle birlikte olduğunu görüyoruz. Enver, *Erkan-ı Harp* ikinci seneyi beşinci, üçüncü seneye ise üçüncü olarak geçmiştir. Yılsonuna doğru bir gece, gece müzakeresine müteakip, tahtadaki derslerimi tekrarlariken kapı yavaşça açıldı ve Yüzbaşı Sadri Bey, beni el işaretleriyle kendisine çağırarak onu takip etmesini emretti²². Dâhiliye odasına gittik, fakat ne olduğunu hala anlayamadığını söylüyordu²³.

Enver'in amcası Halil Paşa kendi hatıralarında bu hikâyeyi şöyle anlatıyor; “*Halil Efendi Yenimahalle... Halil Efendi Yenimahalle... Enver Efendi Deraliye... Enver Efendi diye bağırılarak yeğenim Enver’le beraber çağrıldığımızı işittim*²⁴. Arkadaşlar arasında bu sesi bir baykuş sesine benzetirdik, zira bu şekilde çağrılanların başlarına bir uğursuzluk geldiği örnekleriyle ortadaydı. Bizi çağırانlar Sadri ve Halil efendilerdi. Sert bir tavırla Müdüriyete davet edildiğimizde emre uymaktan başka bir çıkar yolumuz bulunmuyordu.

Müdüriyet kısmında bir odaya beni, bir odaya da Enver’i kapadılar. Biraz sonra Yüzbaşı Sadri kendisi ile beraber gelmemi işaret ederken Enver de muhafaza altında odasından çıkarılarak bize katıldı. Harp Okulu’nun kapısına geldiğimizde bir payton bekliyordu. Ne de olsa askerdik, bizi muhafaza altında götüren yüzbaşıya, Yüzbaşım siz şöyle buyurunuz diye paytonun arka tarafını işaret ettim ve fakat iş başkaydı. Yüzbaşı sert mi sert hayır, siz ikiniz yan yana oraya dedi. Ben de karşınıza diye çıkıştı, dediğini yaptık. O arkasına doğru

²² Hanioğlu, 1989, **a.g.e**, s. 256.

²³ Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 39.

²⁴ Halil Paşa, **İttihat ve Tarakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş – Kütulamare Kahramanı Halil Paşa Anıları**, Haz; M. Taylan Sorgun, Yedigün Yayınları, İstanbul 1972, s. 10.

kayan tabanca kılıfını düzeltiyordu ki Enver'in kulağına eğildim. Sen hiçbir şey bilmiyorsun sorulara ben cevap vereceğim diye fısıldayıverdim. Amma yüzbaşı bunu bile kaçırmadı, kaşının birini kaldırdı parmağını uzattı. Bana bakın efendiler, konuşmak yasaktır. Paytonda sallana – sallana Zincirlikuyu üzerinden ve Zuhaf alayları kışlaları arkasından Yıldız'a tırmandık. Ünü o çağda dünyayı tutan Yıldız Sarayı'nın Büyük Mabeyin Kapısında durdurulduk. Silahlı askerlerin önünde bekleyen bir subay hüviyetlerimizi kontrol etti, arabadan indik ve etrafımızı saran tüfekçilerin nezareti altında ilerledik. Önce bir merdiven tırmandık, sonra beni guruptan ayırıp bir odaya kapattılar.

Enver'i de bir başka odaya kapatmış olacaktı. Kapının önündeki fasıllı ayak seslerinden iki nöbetçinin beni bekledikleri anlaşılıyordu. Çok geçmedi bir subay gelerek beni çağırdı. Bilmece gibi koridorlardan dolaşarak kocaman salona girdik. Salonun şeklinden ve tam karşıda oturanlardan burasının daha önce ününü duyduğum "Özel Yıldız Mahkemesi" olduğunu anlamak mümkün oluyordu. Karşıda sıralanmış heyetin ortasında Ser hafiye Gürcü Kadri Bey oturuyordu.

Diğerlerinden ancak birisini tanıyabildim İbriktar Asım Bey'di. İşlerinden biri kalkarak, Sizler geçen bayram selamlığında Padişahımız Efendimiz Hazretlerine suikast yapmak üzere kaldığınız yere iki anarşist kabul etmişsiniz. Tatbike Muaffak olmadığınız bu suikast teşebbüsünün sebebi nedir?²⁵ Anlaşılıyordu ki önce bizim suçlu olduğumuz kabul edilmiş. Öğrenmek istedikleri tek şey ise neden suikasta kalkıştığımızdır. Şu cevabı verdim. Ben bir zabitim. Padişaha sadakat emini ettim. Bayram selamlığı sırasında evimde hakikaten iki kişi vardı, ama bunlar anarşist değildi.

Birisi, Şehzade Abdülmecit Efendi'nin lisan hocası Avusturyalı bir genç, diğeri onun bana takdim ettiği Avusturyalı ve Nene Freis Press gazetesinin Türkiye muhabiri yaşlı bir adamdı. Bunlar benden selamlık resmini en iyi şekilde nereden görebileceklerini sormuşlardı. Gazeteci selamlık resmi ve padişah hakkında bir yazı yazacaktı. Ben de kendilerine evinin tam selamlık resmi yolu üzerinde bulunduğunu, geceden gelirlerse sabahleyin erken saatlerde başlayan selamlık resmini takip edebileceklerini söyledim. Geldiler,

²⁵ Sorgun, 1972, a.g.e, s. 11 – 12.

selamlık resmini takip ettiler ve teşekkür ederek gittiler. İddianameyi okuyan savcı durumundaki üye tekrar ayağa kalkarak Peki... ya Enver? O da gece sizinle beraber miydi? Diye sordu, Hâkim Gürcü Kadri hemen lafa karışarak Evet söyleyiniz bakalım Enver de sizinle beraber miydi? En ufak bir yanlışlık Enver ve benim için kötü sonuçlar ortaya çıkarırdı. Enver erken yatar, odası da ayrıdır. O gece de kendisine takdim ettiğim misafirlerle bir iki laf ettikten sonra gene erkenden odasına çekildi. Ben Almancayı çok severim, bu itibarla Mecit Efendi'nin Almanca hocası ile sağdan soldan sohbet ettik. Geç vakit odamıza çekildik. İstediklerini alamamışlardı. Muhafızlara beni yerime götürmelerini emrettiler. Bütün geceyi uykusuz ve tedirgin geçirdim.

Enver'e de aynı şeyleri sordukları muhakkaktı. Ne olabileceğini düşünüp dururken kapı açıldı ve Cemil Bey içeriye girdi. Cemil Bey bir zamanlar babamla beraber Mecit Efendi'nin maiyetinde çalışmıştı ve uzak akrabalarımız arasındaydı. Kısa bir selamlaşmadan sonra ziyaret sebebini şöyle anlattı. Bak oğlum, sen mert, dürüst, akıllı bir çocuksun, istikbalin çok parlak olabilir. Seni muhakeme edenler şakaya gelmezler, çünkü onlar Padişah Mahkemesidirler. Biraz sonra seni tekrar çağıracaklar, ifadende bir gece Abdülmecit Efendi'nin kayınbiraderi yanında tanımadığım iki ecnebi ile evime gelerek bana efendi hazretlerinin selamları var.

Bu ecnebleri bu gece evinde misafir etsin dedi şeklinde ifade verirken serbest bırakılacaksınız. Hiç düşünmeden. Peki, efendim siz hiç merak buyurmayınız bu şekilde söylerim cevabını verdim. Aferin benim akıllı evladım diye teşekkür ederek çıkıp gitti. Aradan on ya on beş dakika geçmişti ki tüfekçiler gelerek beni tekrar mahkeme salonuna götürdüler. Hâkimler hallerinden memnun görünüyorlardı. İşlerinden birisi aferin evlat, doğruyu söylemekle selamete çıkacaksın diye babaca bir teşvikte bulundu. Onlara göre iş halledilmişti. Padişah memnun olacaktı ve ben çok yüksek bir istikbale doğru elimi uzatmış olacaktım. Cevabım şöyle oldu.

Reis Bey tamamen doğruyu söylememi istiyorsanız hakikat şudur ki, Heyette görülür bir heyecan dalgası dolaştı. Yarım saat önce odama babamın eski arkadaşlarından ve benim de kendisini daima amca diye hitap ettiğim Cemil Bey geldi. Sözde biraz evvel iki kişi misafirim değilmiş de Abdülmecit

Efendi'nin kayınbiraderi Zeki Bey tarafından evime Abdülmecit Efendi'nin emirleri ile getirilmişler. Eğer böyle ifade verirsem istikbalimi kurtaracakmışım diye bana telkinlerde bulundu. Hakikat daha önce söylediğimden başka şekilde değildir. Salonun ortasına sanki koca bir bomba inmişti²⁶. Biraz önce aferin oğlum diye bana iltifat eden aza yerinden fırlayarak tüfekçilere, götürün çabuk, yemek içmek yok diye bağırmaya başladı. Beni tekrar odaya kapattılar ve gece tekrar mahkeme salonuna alındım. Enver'de oradaydı. Bütün dik başlılığı ile mahkemenin önünde duruyordu. Onun çekingen ve utangaç hali bile bu dik başlılığını gizleyemiyordu.

Mahkeme başkanı ikimizi birden süzdükten sonra, yeğeniniz Enver misafirleri görüp selamladıktan sonra odasına çekilip yattığını, hatta selamlık resmini görmediğini söylüyor, buna ne dersin? Enver benim ne söyleyeceğimi tahmin ederek cevap vermişti anlaşılan. Başkana şöyle dedim. Evet, efendim söyledikleri doğrudur. O erken saatlerde odasına çekilir, sabaha kadar kitap okur başka şeyle meşgul olmaz. Başkan bu defa öfkeyle ayağa fırladı ve bu efendi kaz mıdır ki erken yatağa yatar? Soğukkanlılığımı kaybetmeden şu cevabı verdim bu defa; aman efendim af buyurunuz.

Erkan – ı Harbiye'nin her sınıfında birinci olmuş Enver Efendi kaz değildir. Benim gibi vatanına, padişahına sadakat yemininde bulunmuş bir zabittir. Konuşulacak bir şey kalmamıştı. Gece tekrar mahkemeye çağrıldık. Şevketmeap Efendimiz sizi bu seferlik af buyurdular. Böylece bizi getiren paytona binerek Yıldız Sarayından hüküm giymeden mektebe döndük.”²⁷.

Mektebe dönmesine döndüler fakat Enver ve amcası Halil'in şilesi burada da bitmedi. Onları getirdikten sonra tekrar tek kişilik hücrelere kapattılar. Enver'in anılarından devam edersek, bu sırada *Erkan-ı Harp* ikinci sınıfın uşağı Ahmet Ağa gelerek, Halil'e bir haberim olup olmadığını sordu²⁸. Ben uzun sakallı uşağa bir müddet baktım. Ciddi ve temiz gözüküyordu. Halil'e bir kâğıda istediği gibi davrandığımı yazdım. Uşak kâğıdı alıp benden ayrıldıktan kısa bir süre sonra bir cevap ile geri geldi. Enver Bey idarenin zalimliğini hissettiğini ve böylece Sultan II.

²⁶ Evet bu gibi mahkeme heyeti, Abdülhamit'in Kızıl Sultan atanmasına yol açtığını söyleyebiliriz.

²⁷ Sorgun, 1972, **a.g.e**, s. 13 – 16; Çolak, 2006, **a.g.e**, s. 4.

²⁸ Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s. 257.

Abdülhamit’e karşı hislerinin doruk noktasına ulaştığını kaydediyor. Yine Enver Bey, eğer padişah istese bu halkı bir kere dahi olsa mutlu edebilirdi. Kendi kendime etrafındaki bütün müşavirleri ve hainleri kovmuş olsa, ülkeyi, halkı ve kendini de mutlu edebiliyordum diyordum. Ama aynı zamanda yıllarca kan içmiş böyle bir adamın şahsiyetinin artık değişmeyeceğine kanaat getiriyor ve ona karşı hırsım dev gibi ayağa kalkıyordu. Ve kendi kendime en iyisinin dünyayı bu insandan kurtarmak, onu ortadan kaldırmak olduğunu düşünüyorum demesi²⁹, Enver Bey’in ileride İhtilal yapacağını bir işareti olarak algılayabiliriz.

Bu düşüncelerle koltuğum üzerinde uyuya kalmışım. Hafif bir ses beni uyandırdı. Uşak Ahmet Ağa, bana başka bir odaya taşınmam gerektiğini söyledi. Ben dışarı çıktım ve kapının önünde süngüsü takılı bir asker beni takip etti. Süvari zabitanının caddeye doğru uzanan odasına vardık. Orada bir süre bekledim. O sırada talim zabitanının yaveri Hamdi Bey geldi ve kahvaltısını yaparken bana moral verdi. O anda başka bir yaver Sadeddin Efendi gözüktü, hafif bir sesle Hamdi Bey ile konuşup tekrar dışarı çıktı.

Hamdi Bey kahvaltısını bitirmeden bana üzüntülü bir bakışla o da dışarı çıktı. Bu hareketler beni etkiliyordu, zan altında olduğumu düşündüm ve herkes benden kaçmaya çalışıyordu. Fakat beni teskin eden tek his bana olan bakışlarının düşmanca değil de saygılı olmaları idi. Zan altındayım ama gene de saygın bir biçimde dikkat topluyordum. Ayrıca bu bakışlar benim de arkadaşlarım gibi zalim idarenin kurbanı olacağımı ima ediyordu. Bu sırada nal sesleri tarafından uyandırıldım, pencereye koştuğumda Miralay Pertev Bey Komutasında Kışhaneye atlı talime giden sınıf arkadaşlarımı gördüm.

Bu manzara o andaki halimden dolayı beni çok derin etkiledi. Demek ki arkadaşlarımdan ayrılmıştım ve vatanıma faydalı olma ümitlerim boşa gitmişti. O anda gözümden yaşlar geldi ve her zamanki duamı tekrarladım; *“Allah’ım! Sen millet – i Osmaniye’yi muhafaza et! Benim de millette iyi hizmet edebilmemi nasip eyle, dedim”*³⁰. Kapı açıldı ve Sadri Bey yüzünde korkunç bir ifadeyle içeriye girdi. Haydi! Diye seslendi. Okulu terk ettik ve ben üzerimdeki şüpheli bakışlardan utanıyorum. Halil de düşünceli idi. Bu kader darbesi beni üzmemekten ziyade için – için isyan ettiriyordu. Yine bir araba ile Yıldız’a götürüldük ve bu sefer tüfekçi

²⁹ Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s. 258.

³⁰ Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 42; Hanioglu, **a.g.e**, s. 258.

amirlerinden Kadri Bey tarafından sorgulandık. Yine aynı cevapları verince Kadri Bey'in sabrı taşı ve hiddetlendi. “*Sen ne kadar aptalsın, nasıl olmuş da seni Erkan – ı Harp sınıfına almışlar!*”³¹. Bu sözler benim için bir ümit ışığı idi. Beni Halil'in de oturduğu bir odaya götürdüler. Orada yalnız kaldık ve şaşkın bir vaziyette birbirimize baktık. O sırada Gürcü Cemil Bey içeriye girdi ve bize; “*Allah'ım neden kendinizi mahvediyorsunuz. Şehzadenin Zeki Bey ile selamını gönderip sizden o iki beyi Bayram şenliklerini göstermeniz için evinize götürmenizi rica ettiğini itiraf edin*” diye haykırdı. Biz ikimiz de hayatımız pahasına olsa bile bu yalanı kabul etmeyeceğimizi söyledik.

Cemil Bey odayı terk ettikten bir müddet sonra Sadri Efendi geldi ve bizim masumiyetimizin anlaşıldığını ve sorgulamamızın sona erdiğini bildirdi. Ancak, tam hürriyetimize kavuşmamız için irade – i seniye'nin çıkmasını beklememiz gerektiğini söyledi. Okula geri döndük. Bir müddet daha uzaktan o şüpheli bakışlar bizi takip etti, ama ben yolumu yalnız gitmeye alışmış olduğumdan bu bir müddet süren yalnızlık beni pek etkilemedi. Fakat bundan sonra, böyle ufak tefek şeyleri saptırarak şehzadeyi Saraydan perişanlığa ve halkı uçuruma atmak isteyen Abdülhamit yaratıklarına karşı içimde derin bir kin uyandı.

Son senenin büyük imtihanına arkadaşlarımın korkunç çalışması beni ürkütmüştü. İmtihan odasını terk edenler iyi not aldıklarını ve hocaları tarafından övüldüklerini ilave ediyorlardı. Ama benim içim rahattı artık. Elimden geldiği kadar çalıştım ve geri kalanı da Allah'a sığınmıştım. İmtihanlar bitti. Not okunduğunda sınıf birincisi oldum. Allah'a hamt ettim. Ve nihayet, son üç senenin ortalamasına göre on iki *Erkan-ı Harp* öğrencisinin arasında ikinci oldum ve Üçüncü Orduya tayin edildim diyordu. Böylece Enver Bey 1315 (15 Aralık 1901 – 1902) yılında 21. Yaşında Erkan-ı Harp Yüzbaşısı oluyor³².

³¹ Hanioğlu, 1989, **a.g.e**, s. 258.

³² Hanioğlu, **a.g.e**, s. 260; İnan, 1997, **a.g.e**, s. 5; **Bekzhigit Baymahanov**, “Anuar Paşa'nın Kışkasha Ömirbayanı”, **Kazak Tarihi**, Sayı 1, Ocak-Şubat, Almatı 2005, s. 29.

b. Enver Bey'in Askerlik Mesleğinde Aldığı İlk Hizmetleri

Enver, okulu bitirdikten sonra İstanbul'da büyük annesini yanında birkaç gün istirahat etmeyi düşünüyordu. Fakat *Hırka-i Şerif*³³ selamlığına³⁴ katılmaması için hemen Selanik'e hareket edilmesi emrediliyor ve Enver'de verilen emre uyarak gitti³⁵. Selanik'ten Manastır'a Ordu Merkezine gönderiliyor ve Seyyar Topçu On Üçüncü Alay'a memur ediliyor³⁶ ve sekiz ay süre ile Altıncı Bataryanın komutanlığını yapacaktır. Bütün bataryalar *Erkan-ı Harp* zabitanı tarafından komuta edilmektedir.

Tabur Kumandanları Sahib Efendi'de Enver'in buradaki görevinde elinden gelen yardımlarını verecektir. Ancak Enver burada şunu fark eder. İdealinin kısmen de olsa değiştiğini görüyor. Çünkü umduğu gibi fikirlerini gerçekleştiremeyecektir. Alay'ın içinde birtakım reformlar yapılması şarttı. Fakat kimse işin altından sıyrılıp büyük işlere girmek istemiyorlardı. Kendisi de herkesin gönüllü olarak vazifelerini ellerinden geldiği kadar iyi yaptığında durumun kendiliğinden düzene gireceğine bile inanmaya başlamıştı.

Enver'in bir başka şahit olan durumu ise, kendine düşen görevini yapmayan bir mülazımın en üst ordu idaresini, paşaları ve başkalarını tenkide hakkı olmadıklarını görmüştü. Ama Enver bunların karşısına dikilerek elinden geldiği kadar görevlerini ihmal eden kimseye gözünün yaşına bakmadan cezalandırıyordu. Böylece Enver'in Manastır'daki çalışmaları yorucu olduğu biliniyor. Ayrıca Enver kendine bağlı bataryasıyla uyumlu çalıştığından askerlerinin ondan memnun kaldığını anlıyoruz. Aynı zamanlarda Bulgarların³⁷ bir isyana teşebbüste bulunacağı

³³

³⁴ Ramazan ayının on beşi

³⁵ Cengiz, 1991, **a.g.e.**, s. 44; Hanioğlu, 1989, **a.g.e.**, s. 260.

³⁶ **Durdu Mehmet Burak**, "Enver Paşa'nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu", Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 13, No 1, Mart, Kastamonu 2005, s. 164; Aydemir, 1970, **a.g.e.**, s. 257 – 258; Aslında usulen ilk vazifi, sekiz ay müddetle "Sunf – u Selasede" yani ordunun üç sınıfını teşkil eden piyade, topçu ve süvari sınıflarında staj görmektir. Bunun için de iki sene müddetle Üçüncü Orduya tayin edilir. Yani sınıf stajlarını tamamladıktan sonra, Üçüncü Orduda daha on altı ay hizmete devam edecektir. Ondan sonra vaziyeti hakkında karar verilecektir.

³⁷ Galip Vardar, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler**, Yazan Samih Nafiz Tansu, Tan Matbaası, İstanbul 1960, s. 17; 1318'de (1902) Bulgarlar Türk idaresini Rumeli'den kaldırmak için ciddi bir şekilde çalışıyorlardı. Makedonya'daki mekteplerde Bulgar hocaları gizli bir teşkilat vücuda getirmişlerdi. 1319'da (1903) Makedonya'da büyük bir ihtilal çıkarmaya Muaffak oldular. Bazı nahiye merkezlerini ve bu meyanda Manastır Vilayetindeki Hükümet Teşkilatını bastılar. İsyen hareketleriyle Bulgarlar, Osmanlı Devleti'ne göz açtırmadan büyük Avrupa Devletlerinin müdahalesiyle bazı faydalar sağlayacaklarını ümit etmişlerdi.

öğrenildiği zaman Enver kırık atıyla o istikamete doğru harekete geçti. Diğer bir müfrezeyle Üçüncü Batarya Kumandanı *Erkan-ı Harp* Yüzbaşı Hafız Hakkı Bey, Resne Caddesi üzerine gönderiliyor. Enver ise gittiği istikametten hiçbir engelle takılmıyor ve geri dönüyor. Fakat Hakkı Bey'in Sapari köyünde çetelerle savaştığı haberi geliyor ve Enver tekrar atına atlayarak olay bölgesine geldiğinde silah sesleri gelmeye başlamıştı. Şehir içinde heyecanlı dakikalar başladı. Dükkânlar kepenk attı. Çatışmada yüz Bulgar ve o kadar da Müslüman ölmüştü. Enver tez arada Vilayet binasının çevresinde asayişin temin etmek için geldiğinde etraf artık sakinleşmişti. Ancak Bulgar çetelerinin artık Manastır etrafında konuşlandığı biliniyordu.

Enver 1903 Mayıs ayında Napilhi köyünde on sekiz kişilik bir Bulgar çetesiyle müsademeyi topçu zabiti sıfatıyla iki topla iştirak etmiştir³⁸. Enver burada ilk kez top ve tüfekte gerçek savaşmayı görüyor. Çete tamamen yok edildi. Fakat çetecilerin isyanı bununla bitmedi. Enver bir Pazar akşamı nöbetteyken karşıdaki saman yığınlarını yanmaya başladığını ve şehrin yangından zarar görmemesi için olağan olarak üç kere top atış yaptırıyor. Ayrıca Manastır ve çevresindeki yerli Müslüman halka ait saman kulübeleriyle ekinlerde yanmaya başladı. İşin garibi ise Bulgarlar Enver'in uyarıcı top ateşin, kendilerine verilen bir şifre olarak algıladılar.

Manastır civarındaki bütün köyler ayaklanmaya başladılar ve şehirdeki bütün halkta dağlara doğru kaçıyorlardı. Her taraftaki telgraf hatları kesildiğinden dolayı Manastır'ın dış dünyadan irtibatı kesilmişti. Ufak Jandarma kollarına Bulgar çetelerince ani baskınlara uğramıştı. Hatta büyük şehirlerdeki Türk birliklerine bile çeteciler tarafından saldırılar düzenledi. Manastır'da topçu birliklerine şehir içinde vuku bulacak ani bir baskına karşı Martin tüfekleri dağıtıldı. Birlikler kollar halinde dağılarak şehir içinde devriye gezmeye başladılar.

Bu sırada Arnavutluğa gönderilen Kolordu, Manastır'a doğru kaydırıldı. Bu arada Bulgar çetecileri bölük toplama yerleri olan Korşova, Felyur ve başka köylere saldırarak ele geçirmişlerdi. Her taraftan sıkıştırılan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının idaresi zor duruma düşmüştü ve bu da yetmiyor gibi bir başka sorun ortaya çıkıverdi. Çarlık Rusya'nın Manastır Konsolosu General Rostkovsky, Osmanlı Devleti askerlerinin kendisini selamlamadığını ileri sürerek hep baskı yapıyordu ve bunu alışkanlık haline getirmişti. Hatta bir ara bir topçu

³⁸ Hasan Babacan, Servet Avcı, **Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Paşa Nasıl Öldürüldü**, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 16.

nefere selamlamadı diyerek kırbaçlıyor ve hakaret ediyordu³⁹. Rostkovsky bununla yetinmeyip bir gün Karakol nöbetçisinin önünden geçerken Jandarma eri Halim onu selamlamıyor. Buna kızan Rus Konsolos eski taktiği olan kırbacıyla Halim'in üzerine yürüyor. *Sivaslı Asker Halim ise, askeri şerefini zedeleyen bu manzaraya daha tahammül edemeyerek Konsolos'a ateş etti*. Mermi Rostkovsky'din iki kolunu ve göğsünden girerek can vermesine mal oldu. Silah sesi üzerine olay yerine Enver Bey'de gelmişti. Er Halim gayet sakin bir biçimde kendisinin vurduğunu söyleyerek ve silahını Enver'e verdi.

Olay karşısında hemen Askeri Mahkeme kuruldu ve Enver bey'de katıldı. Bu Askeri Mahkemede Enver'in en canın sıkın şey ise, Rusya Sefareti Baş tercümanı Mandelstam'ın Osmanlı Devleti hakkında yaptığı hakaretlerdi. Enver Bey *“ne zaman bizim memleketimizde doğru bir idare olacak, ne zaman böyle acizlikten kurtarılarak şeref haysiyetimizi koruyan bir devlet olacağız”* diye üzüldü. Bu sırada Vilayet – i Selase⁴⁰ Müfettişliğine yeni atanan Hilmi Paşa tesadüfen Manastır'da bulunuyordu. Fakat Divan – ı Harp Halim ve arkadaşını idama karar verdiler⁴¹.

Enver Bey, Askeri Mahkemenin idam kararın kanunlara uygun olmadığını söylüyor. Ayrıca Mahkemeye katılan konsolosluklar temsilcileri suçun hiddet anında işlendiğini tasdik ediyorlardı. Fakat karar yine de idam oldu. Hüküm ise; *“Fitili tüfek ile müsellah er Halim, tahrik olmuş bir durumda ama gene de bilinçli olarak işlediği cinayetten dolayı ölüme mahkûm edilmiştir. Aynı işlemi onun suçu işlemesini önlemeyen arkadaşına da icra olunacaktır”*. Böylece Divanıharp ebediyen namusumuzu lekeleyecek bir hüküm verdi⁴².

Aslında Enver Bey diyor ki, bu askerler verilecek en yüksek ceza on beş ile beş sene hapis olabilirdi. Divan – ı Harbin bu kararından sonra başka bir mahkeme onları affedebilirdi. Fakat bunlar tamamen insafsız olmaya kararlıydılar diye üzülüyor. Enver Bey devamla şöyle diyor, infazın yerine getirilmesi için benim de orda bulunulmam istenildi. Bir taraftan Rus Baş Tercümanı da infaza gitmeyi

³⁹ Bir devletin namusu, şerefi, haysiyeti ve gururunun ayaklar altına alması bu kadar olabilir. Yabancı bir topraklarda başka bir devlet adamının bu gibi aşağılayıcı hareketleri onun ve milletin ne kadar medeni olduğunu gösterir. Ayrıca bu duruma düşen devletin de gururunun artık yok olduğu ve onun artık ölüme mahkûm olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Vilayet – i Selase; Üç Vilayet'ten oluşuyor. Manastır, Selanik ve Üsküp.

⁴¹ Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 47; Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s. 261.

⁴² Teoman Alpaslan, **31 Mart Ayaklanması “Yüz Yılda Ne Değişti”**, Küm Saati Yayınları, İstanbul 2009, s. 79.

hararetli bir şekilde istiyordu. Bunu üzerine ben de Müfettiş Hilmi Paşa'dan bu olaydan azat edilmemi rica ettim ve kabul edildi. Sadece benim bataryama Konsolosun cenazesi geçerken beş pare ateş etmem emredildi. Bunu yerine getirdim. Fakat bu olaydaki haksızlığı hiç unutmayacağım diyordu. Tabi *“Enver Bey’in unutmayacağım demesi gayet normaldir. Çünkü haksız yere idam hükmünü yiyen silah arkadaşları, bir tarafta da son derece aciz devletin durumu ve en ağır geleni de Rus Konsolosunun naşının götürülmesinde beş pare top ateşi gerçekleştirilmesinin emredilmesi olsa gerek”*.

Eylül 1903'te kendi isteğiyle Bulgaristan sınırlarına yakın Koçana'daki 20. Piyade Alay'ının Birinci taburuna sekiz aylık piyade hizmetini yapması üzerine tayin ediliyor. Enver Bey'in asıl maksadı, Bulgar sınırlarındaki bölgeyi çok iyi öğrenmek ve bu sırada redif eratı da silâhına alındığından, savaş zamanında geri kalmak istememesindendir. Aynı zamanda istihbaratın önemini keşfeder⁴³. Bir ay sonra Enver'in bulunduğu taburun çeşitli *“Karakol”* devriyelerine bölünmüş olduğundan 19. Piyade Alay'ının 1. Taburunun 1. Bölüğüne tayini çıkıyor. Bu sıralarda Enver, Sultan Tepe mevkiinde bulunan 200 kişilik Bulgar çetesiyle olan bir muharebeyle katılıyor.

Enver'e göre bu muharebe, bölgenin iyi tanınmadığından ve önemlisi de komutan olan Miralay'ın askeri harekâta birlik sağlayamamasından geç vakitlere kadar sürdüğünü ve çetecilerin kaçtığını belirtiyor. Ayrıca ertesi gün çetecileri takip etmesi için başvurduğu isteği de binbaşı tarafından reddedildi. Enver devamla böyle bir askeri başarısızlık, gerçek bir yenilgi idi ve böyle bir çetenin bizim sayıca üstün birliklerimizden kaçabilmesi beni derinden sarsmıştı diyor. Ayrıca bu hırsının ona, diğer olası bir çatışma imkânı verilirse işi gündüz bitirme kararını aldirtti.

Enver Koçana'da bulunduğu sıralarda etrafı iyiye incelemişti ve Kumandan Miriva Ali Paşa da çalışma hususunda yardımcı olduğundan bahsediyor. Ancak zabitler Enver'in kuralları tam uygulamasından biraz şikâyetçilerdi. Sekiz ay sonra (Nisan 1904) Üsküp'teki 16. Süvari Alay'ının 1. Taburuna süvari görevini yapması için gönderiliyor. Çok sevinmişti. Orada yalnız olacaktı. Çünkü önceden istedikleri gibi bir görev anlayışı içinde olan zabitan benim vazifelerimi tam yapılmasını istememden hoşnut olmuyorlardı. Bir keresinde bir zabite vazifesini yapmadığından

⁴³ Gedikli, 2005, **a.g.e**, s. 19.

dolayı hapis cezası vermişti. Ayrıca burada bundan önceki fikirlerini de gözden geçirme fırsatını bulmuştu. Sebebi memurlardan gönüllü iş istemekte doğru değilmiş, eğer bu böyle olsa idi, kanunlara ve içinde var olan mücazata ihtiyaç olmazdı. Demek ki her şeyden önce devlet işlerini iyi sonuçlandırabilme adına kanunun harfiyen uygulanması şart olduğunu anlamıştı. Madun, mafevkine itaat etmiyorsa komutanın bunların iyi niyetini uyandırması gerekiyor. Yoksa komutan beceriksizdir. Zabitan amirlerine itaatsizliğe başlarsa orada yapılacak bir şey kalmamıştır, o zaman amir beceriksizdir, yani emrini maduna icra ettirebilecek iktidarı yoktur.

Böyle bir durumun hâkim olması vatanın batması anlamını taşır. Günümüzdeki mevcut iktidarla aynı batağa doğru sürükleniyoruz. Mesela; o sıralarda bir tümen bir Miralay'ın iktidarsızlığından ve ayrıca adeta mefluç olmasından, emekliye ayrılmasını istiyordu. Bunun aksine kendisi ordu mensuplarının en kıdemlilerinden birisi olduğu gerekçesiyle tümen komutanı yapıldı. Bu neticeyi İstanbul'a birkaç bin lira gönderip oradaki bir arkadaşının yardımı ile istihsal etmişti. Bu durum biraz dürüst olan insanda vazifesini yaparken ister istemez bir isteksizlik yaratacaktır.

Enver bu düşünceler sonunda mevcut iktidarın yerine *Kanun – i Esasi*'ye dayanan bir devlet mekanizması gerektiğini kavriyordu. Bir gün diyor Enver, Jandarma Teşkilatının modernleştirilmesi için görevlendirilen Avusturyalı bir yüzbaşıyla Üsküp'de rast geldim. Ona dedim ki, *“Bu isyanların ve gidişatın sebebi de hükümetin yanlış olarak emanet edilmiş ve bu yüzden kontrol edilemeyen ellerde olmasından ve bundan dolayı disiplinli ve güçlü görünememesindendir”*.

Avrupalıların burada icra etmek istedikleri reformlar sadece, memleketin bu parçasının bizden kopmasına sebep olacaklardır. Ama vatanperver Osmanlılar her halükarda Abdülhamit yüzünden bu kadar bozulan idarenin merkezini düzeltmeye çalışacaklardır. O zamanlarda henüz elle tutacak bir planları yoktu. Etraftaki çok kişiler böyle düşünmeye başlamıştı. Herkes vatanın gitgide uçuruma doğru sürüklendiğini hissediyordu.

Hristiyanların Avrupa tarafından desteklenmesi memlekette eskiye nazaran tam tersine bir eşitsizlik yaratmıştı. Memurlar artık sadece Hristiyanların işleriyle uğraştığından, kimse Müslümanların hakları ile uğraşmıyordu. Bir Hristiyan'a yapılmış olan haksızlık hemen cezalandırıldığı halde, kimse Müslümanların haklarını

savunmuyordu. Ayrıca bütün bu yabancı zabitan ve memurların halk üzerinde kötü bir etkisi oluyordu. Onların içinde devlete karşı bir kin doğuyordu. Ama eski rejimin sert idaresi altında kimse bir kelime sormuyordu⁴⁴. Enver altı ay sonra İştib'teki Alay'ına geri dönerek iki ay orda kaldı. Artık çeşitli askeri sınıflardaki görevini tamamlanmasından dolayı Manastır'daki karargâhına dönmüştü. *Erkan – Harp Daire*'sinin birinci şubesinde on dört gün Refet Bey'le, ikinci şubesinde ise on dört gün Miralay Hüseyin Bey'le çalıştı.

Bundan sonra Enver Paşa Manastır'da yeni kurulmuş olan askeri bölgeleri Ohri ve Kırçova'ya Müfettiş olarak tayin edildi. 7 Mart 1906'da⁴⁵ (22 Şubat 1321/1322)⁴⁶. Enver yeni görevini son derece sorumluluğu hissederek çalışmaya başlıyor. Bu vesileyle bazı bölgeleri göre bilecek, askerlerle beraber bulunacak, böylece istediği gibi ordu içine girerek savaş tecrübesini arttırma imkânı bulacaktır. Enver hiç tereddüt etmeden emrine verilen Yüzbaşı Mümtaz Ali Efendiyle birlikte yen görev bölgesini gezmeye çıkarak köy, orman ve geçitlerde gizlenen Bulgar ve Rum çetelerinin peşine düştü.

Enver'in görevine olan bağlılığı ve ötesinde işin sevmesi sayesinde hiç yorulma diye bilmiyordu. Bundan olsa gerek Erkan – 1 Harp Başkanı Hasan Bey, görevlendirmede hep Enver'e öncelik tanıyordu. Yine Enver Paşa'nın anılarından öğreniyoruz ki, bazen çete peşindeki zaman bir aya kadar uzayabilirdi ve görevini ihya ettikten sonra geri döndüğünde hemen yeni vazifeler içinde bulurdu kendisini. Fakat hiçbir zaman yorgunluk veya hoşnutsuzluk göstermemiştir. Enver'in görev başında tükenmez enerji nereden aldığını düşündüğümüzde, sadece onun ruhunun vatanına aşk ve vatanına hizmet etmek ülküsünden geldiğini söyleyebiliyoruz.

⁴⁴ Enver'in anılarından anlaşıldığı gibi o zamanın durumu açık gün yüzü gibi ortada. Fakat anlaşılmayan bir durum ise Enver'in bu düşüncelerini okuyarak veya okumadan yola çıkan bazı cambazlar birden Enver'e hain veya Osmanlı Devleti'nin kökün kurutucu olarak bakması. Buradan şunu anlamakta güçlük çekmiyoruz ki, Osmanlı Devleti'nin kudretli sayılan Padişahı Kanun Sultan Süleyman zamanının tarihçileri, Fatih zamanına özlemle bakarak ne kadar güçlü bir devlettik diye imreniyorlarsa, Osmanlı Devleti'nin dağılmaya yüz tuttuğu yıllardaki tarihçilerde Kanuni devrini özlüyorlar. Şimdilerde ise Abdülhamit dönemim ısrarla özleyen tarihçiler, Enver'in bir suçlu olarak gösterilmesine can atıyorlar. Tabi büyük insan olmak kolay değil, bu vasıf herkese verilmeyen bir olağan üstü konumdur. Onun için Enver Paşa'nın tarihin araştıran insanlar duyguya kapılmadan gerçekleri aynen ortaya koyması gerekiyor. A özellikle şunu da hatırlatmak istiyorum ki, ben Enver Paşa'nın kiralık avukatı değilim. Böyle konuşmalarınızda yapabilecek bir ortamın var olması da, Enver Paşa'nın her bir yaptıkları reformları sayesinde günümüz Türkiye'sindesiniz. Maalesef insanlık tarihinde şu bir gerçek ki, bir portreni aya çıkarmak için, diğer bir şehidi karalamak gerekiyor.

⁴⁵ Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 51; Hanioğlu, 1989, **a.g.e**, s. 264.

⁴⁶ Aydemir 24 Şubat 1904 olarak veriyor. Fakat Mart 1906, Rumi tarihe çevirdiğinizde 22 Şubat 1321/1322 çıkıyor. Kılavuz olarak TTK Tarih Çevirme Kılavuzunu kullandık.

Vatanın kurtarmayı düşünen böyle bir “özgür ruh” hiç yorulur mu sizce? Tabi ki hayır, bir taraftan Balkanlarda milliyetçiliğin hat safhaya çıktığından Avrupa Devletleri bu çetecileri veya komitacıları mensup oldukları halkların “ulusal kahramanları” olarak göstermeye çalışıyordu. Fakat unutmamak gerekiyor ki bu devletler kendi sömürge altında olan topraklardaki böyle bir isyanı hıyanet sayarak kimseden çekinmeyerek hepsini öldürebiliyorlar. Söz Osmanlı Devleti’nden bahsedildiğinde Balkan halklarına reform ve başka da imtiyazlar sağlanması gerekiyor diyorlar. Yani bir devletin içişlerine karışıyorlar.

Enver’de devletin başkalar tarafından bu gibi muamele edilmesine hiç tahammül edemiyordu. Enver memleketinin gerçek bir tedaviye ihtiyacı olduğunu ve ilacın bulunması için ortaya atılan bu gibi iğreniş reformları durdurması gerekiyor. Tez arada tansiyonu attıran komitacıları bir an evvel ortadan kaldırmak ve devletin hayatının yaşatılması gerektiğini düşünüyordu. Tabi bu yolda Enver yalnız değildi. Ferik Halid Paşa ve Erkan – ı Harp Başkanı Hasan Bey’ler de kendilerine düşen sorumlulukları yerine getiriyorlardı. Bu sayede Manastır bölgesinde destekleri dışarıdan sağlanan çetecilerin birçoğunu imha etmeyi başardılar.

Böylelikle Enver Bey iki sene zarfında kendisinin kumanda ettiği askerleriyle 54 savaşa girdi. Ayrıca Kitka bölgesindeki yaptığı çarpışma ona bir ders olmuştu. Neden bundan sonraki yapılan savaşlarda düşmanın kaçamaması için onları çembere alıyor ve yakın savaş taktiği uygulayarak kısa zaman zarfında işlerini bitiriyordu. Böyle bir çarpışmalara sahne olan olayları anlatırsak, 3 Nisan 1906 tarihinde (21 Mart 1322) Manastır’ın Morihova civarında on altı köylüyü katleden Giritli Kaptan İskalidis kumandasındaki yirmi bir kişilik Yunan çetesinin imha ediliyor.

Nisan 1906 (Nisan 1322) tarihinde Demirhisar yakınlarında bir Bulgar çetesiyle aralarında muharebe vuku buldu. Çarpışma sonucunda çetecilerden biri öldürüldü ve dördü de esir alındı. Enver bir başka Nisan 1906 (Nisan 1322) günü Manastır ormanında olan çarpışmada sağ bacağından vurulmuştu ve bir ay sonra askere katılmıştı. 27 Haziran 1906 (14 Haziran 1322) tarihinde Ehlova ormanlarında olan savaşta çeteciler üç ölüye eksilmişti. 17 Mayıs 1906 (4 Mayıs 1322) tarihinde Petso kumandasındaki Bulgar çetecileri imha edildi. 7 Eylül⁴⁷ 1906 (25 Ağustos 1322) tarihinde Podimerçe – Petalina yolu kuzeyinde konumlanan Yunanlı Apostol

⁴⁷ Hanioglu 7 Haziran olarak veriyor, **a.g.e**, s. 265.

Kaptan çetesi de aynı yollarla mahvediliyor. 26 Ekim 1906 (13 Teşrinievvel 1322) tarihinde ise Taşlıköy ormanı Sultanbağı – Podinierye karayolu üzerinde kalabalık Rum çetesi ile çarpşıyorlar. Enver kendi kıtasının gece saat 10.00’den çıkarak ertesi gün öğlen saat 13.00’e kadar yürüyerek bölgeye geldiklerini ve mevzilendiklerini söylüyor. Taşlık’taki çete sayısı on ikiymiş. Ancak civardaki çetelerde çetecilere yardıma gelerek Enver ve askerlerini çembere alıyorlar. Fakat Enver ve askerlerinin hızlı bir şekilde çeteyi imha ettiğini gören diğer çeteler geri çekilmek mecburiyetinde kalıyorlar.

Bu muharebede Kalkandelenli er Oruc şehit düştü ve Podimerçe köyü civarındaki tepeye toprağa verildi. Ayrıca üçte yaralı var. Kasım 1906’da (1322) aynı bölgede kıtanın bir bölümü Bulgar çetecileriyle çarpştı ancak kumandayı icra eden zabitanın tecrübesizliğinden bir asker şehit düştü. Bir de çeteci öldürüldü. Enver Paşa çeteciler peşinden dağdan dağa koşarak kendisine verilen emirleri yerine getirdi. Ancak Enver’in düşüncesinde şu soru daima onu kurcalıyordu. Komitacıları her gün imha ediyoruz ama ertesi gün bir başkası yeniden çıkıyor.

İç bununla da bitmiyor ki, eğer hükümet buna kalıcı bir çözüm üretmese Osmanlı Devleti’nin Rumeli topraklarının elden çıkacağı hissi onu rahatsız ediyordu. Osmanlı tebaası olan Arnavutlular da kendi başlarının çaresine bakmaya mecburdur. Yoksa Yunanlık hastalığıyla yanıp tutuşan Yunanlıların pençesine düşecektir. Bunun için ne yapılmalıdır diye düşünen Enver, önce mevcut iktidar idaresini düzeltmeye çalışmaktır. Eğer ondan bir fayda gelmeyecek ise vatanın tamamı kurtulana dek savaşıarak şerefle ölmektir.

c. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Enver Bey'in Cemiyete Girişi

İttihat ve Terakki⁴⁸ Cemiyeti (Jön Türk⁴⁹), Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen II. Meşrutiyete önyak olan ve kısmi kesintilere uğramasına rağmen, 1908 ve 1918 yılları arasında devletin yönetiminde hâkim olan bir siyasal harekettir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesine, Ortadoğu'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına, Makedonya konusundaki çatışmaların yoğunlaşmasına, Türk ve Arap milliyetçiliklerinin tamamen ortaya çıkışına neden oldu. Ayrıca 1911'de Libya mücadelesiyle emperyalizm karşıtı Müslüman hareketlerin başlaması ve bölgenin toplumsal ve siyasal tarihinde yaşamsal öneme sahip diğer olaylar Jön Türkler döneminde meydana geldi⁵⁰.

İttihat ve Terakki Cemiyetini⁵¹ ortaya çıkaran ise çeşitli din ve ulusların karma olarak yaşadığı Rumeli'dir. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren milliyetçilik akımının etkisi ve yabancı devletlerin kışkırtmalarıyla bölgede bir kargaşa ortamı yaşanmaya başlamıştır⁵². Makedonya'da önce “*ihtilâl komiteleri*” şeklinde başlayan gizli örgütlenmeler sonra kilise, okul ve çeteler vasıtasıyla işlerlik ve yaygınlık kazanmıştır. Çeteler, propagandanın yanı sıra kazanılmak istenen

⁴⁸ Kemal H. Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev; Recep Boztemur, İmge Yayınları, Ankara 2001, s. 243; Osmanlı tarihinin en önemli ve kuşkusuz ilerisi için en belirleyici olan dönem 1908 – 1918 yılları arasındaki Jön Türk ya da İttihat ve Terakki (İT)dönemidir.

⁴⁹ **Orhan Koloğlu** “Enver Paşa İngilizlerin İstemediği Bir Adamdır”, Murat Çulcu vd, **Şu İngilizler Canımı Çok Sıkıyor bir Enver Paşa kitabı**, Destek Yayınları, İstanbul 2009, s. 43; Jön Türk kavramıyla belirlenen hareket ayrı bir harekettir; İttihat ve Terakki ise ondan tamamen farklı bir harekettir. Jön Türk hareketi, İttihatçıları da içerir gibi görünür. Ancak büyük bir iç parçalanma söz konusudur. Jön Türk hareketinin içinde Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketler, hatta Türk kökenli olmalarına rağmen yabancılarla işbirliği yapmayı savunanlar da vardır. Mizancı Murat ve Prens Sabahattin'ler vardır.

⁵⁰ Karpat, **a.g.e**, s. 243.

⁵¹ Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?**, Haz: Zeki Arıkan, 1. Cilt, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 63-69; Birgen önce “İttihat ve Terakki” nedir? Diye kendi-kendine kaç yüz defa sorduğunu fakat zihnindeki düğümü çözemedim diyor. Bir gün bu meraklı sorusunu Talat Paşa'ya sormuştur. Talat Paşa'dan tatminci cevap alamıyor ve bu arada Ziya Gökalp odaya giriyor ve soruyu Talat ona havale ediyor. Ziya Bey'de “İttihat ve Terakki Türk Milletinin ruhundan kopmuş bir mefkûre hamlesidir” diye cevaplar. Birgen sonra, bizim gibi, birçokları gibi, İttihat ve Terakki'nin rengi taayyün etmemiş bayrağı etrafında toplanmış olan muhtelif fikir ve meşrepteki taraftarları bunu sonradan anlamaya başladılar. Fikrimi daha iyi anlatmak için şöyle ifade edeyim: “İttihat ve Terakki, bidayette, bir bayrak bile değildi. Üzerine herkesin kendi bayrağını çekmek istediğini boş bir bayrak direği! Yalnız bundan ibarettir” demiştir.

⁵² **Emine Gümüşsoy**, “II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez Ohri”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı No 18, Aralık 2008, s. 53.

çevreyi “*koruma*” ve harekete karşı olanları “*sindirme*” görevini de üstlenmişlerdi⁵³. İttihat ve Terakki⁵⁴ (Bazen İttihat ve Terakki Fırkası olarak da anılmıştır) Osmanlı Devleti’ndeki ilk kitlesel partidir. Fakat bu cemiyetin kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir⁵⁵. Ahmet Bedevi cemiyetin kuruluşu hakkında 1892⁵⁶ ve 1889⁵⁷ olarak iki farklı tarihleri gösteriyor. Kazım Nami Duru⁵⁸ ise, cemiyetin kuruluşu hakkında kesin bilgi vermekten kaçınarak 1888 – 1890 arasında kurulmuş olduğu ileri sürmektedir.

Kazım Karabekir ise, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşunu iki devreye ayırıyor. İlk devre olarak 1889 (1305) tarihinde İstanbul’da beş tıbbiye talebesi tarafından kurulduğunu ve ikinci devre olarak ta 1906’da merkezden uzak Selanik’te on kişilik bir ekiple faaliyete geçtiklerini ileri sürmektedir⁵⁹. Cemiyetin kuruluşu hakkında ki farklı-farklı tarihler gösterilmesine rağmen umumice kabul görünen 21 Mayıs 1889 tarihinde temelinin atılarak ve kurulduğuna inanmaktayız.

1889’da *Askeri Tıbbiye’de* kurulan gizli örgütün ismi, “*Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki*”dir⁶⁰. Daha sonra 1896 yılında ismini “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” olarak değiştirilmiştir⁶¹. Cemiyetin kurucuları ise, *Askeri Tıbbiye* öğrencileri Ohrili İbrahim Temo⁶², Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak

⁵³ Gümüşsoy, 2008, a.g.m, s. 53.

⁵⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 511; Genç Türkler, hiçbir zaman organik bir siyasi parti teşkil etmemişlerdir. İşlerinde istibdat idaresinin yerine meşrutiyetin kurulmasına taraftar olmasına rağmen bu ekseriyette, meşrutiyetin kuruluş şekli ve meşrutiyetin ilanından sonra yapılması gereken ıslahat ve icraat konularında fikir yönünden görüş ayrılıkları var idi. İttihat ve Terakki Cemiyetine gelince, bu cemiyeti kuranlar, Genç Türklerden sayılmakla beraber organik bir siyasi teşekkül içinde ve siyasi bir program etrafında toplanmış bulunmakta idiler. Gerçi bu parti üyeleri de her hususta aynı fikirde değildiler. Aralarına keskin ve fikir ayrılıkları vardı.

⁵⁵ Karal, 1983, a.g.e, s. 513.

⁵⁶ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 30.

⁵⁷ **sayfa 30, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, sayfa 61,**

⁵⁸ Kazım Nami Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957, s. 5.

⁵⁹ Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 19.

⁶⁰ Karal, a.g.e, s. 514; Hüner Tüncel, **Osmanlı’nın Rumeli’yi Kaybı (1878-1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 90.

⁶¹ Macfie, 2003, a.g.e, s. 25; Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2011, s. 19.

⁶² **Ahmet Eyicil**, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002, s. 228; Cemiyetin kuruluşunda mason teşkilatı ve İtalyan birliğini sağlamak amacıyla kurulan Carbonari teşkilatı da etkili olmuştur. İbrahim Temo Birindis Napoli’ye giderek burada mason locasını ziyaret etmiştir. Bu ziyareti esnasında edinmiş olduğu bilgileri ışığında cemiyeti de buna benzer şekilde örgütlemiştir. Cemiyetin üyelerine verilen numaralar Carbonari teşkilatı üyelerine verilen numaraların bir örneğiydi. Bu modele göre İbrahim Temo’nun numarası 1/1 olarak kaydedilmiştir. Yani birinci şubenin numaralı üyesi demektir.

Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali'dir⁶³. Cemiyete ilk girenler arasında Asaf Derviş Paşa, Süleyman Emin Paşa, İsmail Safa Bey ve Naci Paşalar gibi kimseler olmuştur. Aynı yıl Ahmed Rıza Bey tarafından Paris'te kurulan derneğin Paris'teki "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ile anlaşarak, "*İttihat-ı Osmanî*" Paris'teki derneğin adını almıştır. Paris Derneği İstanbul'un şubesi olmayı kabul etmiştir⁶⁴. "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*", gizli bir örgüt olarak meydana gelerek zamanla gelişmiştir ve masonların kullandığı birçok usul ve kaidelerini kabullenmişlerdir⁶⁵. Cemiyetin üyeleri ve şubeleri birer numara ile gösterilmiştir.

Cemiyete giriş için kabul edilmiş olan yemin metninde komitenin usul ve kaidelerine itaat gösterilmesi şarttır. İttihat ve Terakki Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da ve topraklarında hızla gelişmeye başladı. Başta *Askeri Tıbbiye* olmak üzere bütün yüksek okullarda gençler arasında üyeler kaydoldular. İzmir ve Şam'da cemiyetin propagandaları yapılmaya başlandı. Ancak 1895 yılına dek bir öğrenci hareketi olmaktan öteye geçemeyen cemiyet, İstanbul'da patlak veren "*Ermeni Olayları*"⁶⁷, cemiyetin bu tarihten itibaren harekete geçmesine sebep oldu. Ermeni olayları Müslüman halkın vatanseverliğini tahrik ettiği gibi, II. Abdülhamit idaresine karşı da bir cereyan yarattı. Bu olayı Batı kamuoyu, Ermeniler lehine ve Sultan II.

⁶³ Dündar, 2011, **a.g.e**, s. 19; Karal, 1983, **a.g.e**, s. 514; Tüncer, 2010, **a.g.e**, s. 90.

⁶⁴ Tunaya, 2009, **a.g.e**, s. 130.

⁶⁵ Karal, **a.g.e**, s. 514.

⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde birtakım reformların gerçekleştirilmesi bahanesiyle Batılı Devletler tarafından baskıyla uygulamaya konulan bu tür reformlar sayesinde, devlet içindeki Hristiyan azınlıklar arasında milliyetçilik fikirleri yaygınlaşmaya başladı. Osmanlı'nın Balkanlar'daki karşılaştığı bu gibi sorunları Anadolu Vilayetlerine de sıçramıştı. Böylece Cenevre'de okuyan Ermen öğrenciler tarafından ilk kez 1887 tarihinde kurulan Hınçak (Çan) Cemiyeti daha sonra 1890'lı yıllarda Tiflis'te temeli atılan Taşnaktzutyan Doğu Anadolu'daki milliyetçi Ermenileri örgütleyerek, özerklik ya da bağımsızlık çağrısıyla bir dizi ayaklanma örgütledi.

B.Gaibov (Hazırlayan), **Dashnaki**, Komünist Yayınları, Bakü 1990, s. 5-9; Rus Çarlığı İçişleri Bakanlığı'nın örgüt hakkında verdiği bilgiye göre 1880'de kurulmuştur. Ayrıca 1892'de Cenevre'de Birinci Taşnaktzutyan Genel Kurultayı toplanmıştır. Toplantıya 32 üyenin katıldığı bildirilmektedir.

⁶⁷ Ömer Karayumak, **Ermeniler Ermeni İsyanları Ermeni Katliamları**, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 148-149; İlk Ermeni Ayaklanmaları 1890 yılından itibaren Erzurum Ayaklanması (20 Haziran 1890) ile başlamış, aynı yıl Kumkapı Olayı (15 Temmuz 1890) ile devam etmiştir. 1892 ve 6 Ocak 1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat ve Çorum'da Ermeniler isyanlar çıkarmıştır. Ağustos 1894 Birinci Sason İsyanı, Eylül 1895'de Bab-ı Ali gösterisi ve eş zamanlı Eylül 1895'te Sivas İsyanı takip etmiştir. Aynı yıl çıkan Eğin ma-murat-il Aziz İsyanı, Ekim 1895 Trabzon, Elazığ, Erzincan, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Muş ve Sivas İsyanları ile bütün Doğu Anadolu Vilayetlerini içine alacak şekilde genişlemiştir. Ekim 1895, Ocak 1896 Zeytun ve Haziran 1896 Van İsyanları Ağustos 1896 yılında Osmanlı Bankası Baskını izlemiştir. 1903-1904 İkinci Sason İsyanı, Temmuz 1905 yılında ise Sultan II. Abdülhamit'e yapılan Yıldız Suikastı girişimi takip etmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Nisan 1909 yılında Birinci Adana Vakası ile yeniden alevlen olaylar, Birinci Dünya Savaşı esnasında Doğu ve Orta Anadolu bölgesinde yoğun bir şekilde devam etmiştir. Şubat 1914 yılında II. Zeytun İsyanı, Bitlis, Muş, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Yozgat, II. Adana ve Van İsyanları takip etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası da Ermeni çetecileri isyanlarına devam etmişlerdir.

Abdülhamit aleyhine dönüştürdü. Örgüt mensupları uluslar arası krizi fırsat bilerek güç kazanmaya başladı. İttihat ve Terakki duvarlara astığı pankartlarla halkı ittihada davet ederek: *İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'daki temsilcilerine, memlekette haksızlık gören yalnız Ermenilerin olmayıp bütün Osmanlılar olduğunu, bundan II. Abdülhamit'in sorumlu bulunduğunu bildirmektedirler. Osmanlıları ittihada şu suretle davet etmekteydiler: "Mahvımızı istemiyorsak Türk, Ermeni, Rum, Arap, Kürt, Arnavut, hâsılı bütün Osmanlı unsurları birleşelim. Hak ve hürriyetimizi geri almak için çalışalım"*⁶⁸.

Esas amaçlarının 1876 Anayasası'nı geri getirerek Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirmek oldu anlaşılınca Saray tarafından takibe alınarak bazı cemiyet üyeleri tutuklandı bazıları ise Trablusgarp, Şam ve Manastır'a sürüldüler. Bazıları ise yurt dışına kaşılar. Osmanlı toprakları dışına çıkan cemiyet üyeleri başlıca dört merkezden idare edilmeye başladı. Bunlar Bükreş, Paris, Cenevre ve Kahire'dir. Ayrıca Cemiyetin Balkan Devletleriyle Makedonya ile doğrudan temasları da başlamış oldu⁶⁹. Yurt dışındaki *Jön Türkler*, 1889 tarihinden itibaren Damat Mahmut Paşa ve oğlu Prens Sabahattin ve bir kısmı da Ahmet Rıza Bey tarafında toplanmaya başladılar.

Prens Sabahattin 1900 yılında "*Umum Osmanlı Vatandaşlarına*" hitaplı bir beyanname neşrederek "*Genç Türklerin*" bir kongreye toplanması teklifini ortaya atmıştır. Fakat bundan bir sonuç çıkmadı. İki yolla yollarına devam eden gruplar bir kongre için görüşmeler yaparak sonunda 4-9 Şubat 1902 tarihlerinde Paris'te ilk kongrelerin gerçekleştirdiler. Kongreye Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim milletlerden ve mevcut idareye muhalif örgütlerin üyeleri katılmıştır. Ancak kongrede birlik ve beraberlik sağlanılamadı. Kongre çalışmalarını ana gündem olarak iki problem üzerine durdular.

◆ *Yalnız neşriyat ve propaganda ile meşrutiyetin kurulmayacağı, dolayısıyla ihtilal metodunun benimsenmesi lazım olduğu.*

◆ *Yabancı hükümetlerin müdahalesini sağlamak suretiyle memlekette ıslahat yapılmasının teminidir.*

⁶⁸ Karal, 1983, **a.g.e.**, s. 514-515.

⁶⁹ Tüncer, 2010, **a.g.e.**, s. 90.

Prens Sabahattin, İsmail Kemal, Rum ve Ermenilerle bunları destekleyen muhalif delegeleri tarafından bu iki teklif hemen kabul görülmüştür. Bu çoğunluk kongreden sonra “*Özgür Osmanlıların Birliği*” (La Ligue des liberaux Ottomans) ismi altında, başkanlığına İsmail Kemal’in seçildiği bir komite kurdular. Prens Sabahattin’de komite emrine 2500 Frank vermeye taahhüt etmiştir⁷⁰. Daha sonra 1906 yılında Prens Sabahattin ve arkadaşları “*Teşebbüsü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti*”ni kurarak “*Terakki*” gazetesini çıkarmaya başladılar.

Ahmet Rıza ve etrafındakiler teklifin ikinci maddesi olan “*yabancı müdahalesini*” onaylamadığı gibi Cemiyetlerinin ismini de “*Terakki ve İttihat*” olarak değiştirerek Paris’te Meşveret’i çıkarmaya başladılar ve Mısır’da da “*Şurayı Ümmet*” gazetesini kurdular. Osmanlı Devleti’nin üç kıtada toprakları vardı. Bu sebeple çeşitli yerlerde şubeler açmak ve bunlar arasında irtibat sağlamak güç olmasına rağmen 1905 yılında cemiyet yurt içinde ve yurtdışında teşkilatlanma ve kadrolaşmasını kısmi olsa bile tamamlamıştır.

“*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*”nin gizli muhabere defterindeki yazılara göre Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir Beyler şubelere mektuplar göndererek haberleşmeyi ve teşkilatlanmayı sağlamışlardır⁷¹. Artık Cemiyet ciddi bir örgütlenme faaliyetine girmiştir⁷². 1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon Savaşı’nın bir doğulu devlet tarafından kazanılması, ardından Rusya’da meşrutiyet rejiminin kurulması ve bunu İran (1906) ve Çin (1908) örneklerinin izlemesinden çok etkilenmişlerdi.

Rumeli’de özellikle Selanik’te “*Makedonya Risorta*” ve “*Veritas*” adlı Mason locaları içinde, daha rahat çalışma olanağını bulan on kişi⁷³, önce “*Hilal*” gizli örgütünü kurdular⁷⁴. Daha sonra Üçüncü Ordu Subayları ve Mason Locası üyeleri olan bu kişiler tarafından “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*” kuruldu. Kurulan bu cemiyetin “*Merkez-i Umumi*” üyeleri Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi Beylerdir. Cemiyet genç, münevver, idealist vatandaşları seçerek masonlara özgü bir yöntemle üyeliğe kaydetmekteydiler. Buna göre önce kuruculardan veya eski üyelerden biri,

⁷⁰ Karal, 1983, **a.g.e**, s. 521.

⁷¹ Eyicil, 2002, **a.g.m**, s. 232.

⁷² Akkuş, 2004, **a.g.m**, s. 51.

⁷³ Vardar, 1960, **a.g.e**, s. 48; Bursalı Tahir Bey, Posta Telgraf Dairesi Başkâtibi Talat Bey (Paşa), Selanik Müşir Yaveri Kazım Nami Bey, Askeri Rüştüye Fransızca Öğretmeni Naki Bey, Katib-i Mes’ul Mithat Şükrü (Bleda) Bey, İzmir Valisi Mustafa Rahmi (Evrano) Bey, Bursalı Hakkı Süha Bey, Mücahit Ömer Naci Bey, Mas’ub İsmail Canbolat Bey ve Edip Servet Bey’dir.

⁷⁴ Tunaya, 2009, **a.g.e**, s. 131.

üye yapmak istediği arkadaşını “*Merkez-i Umumi*”ye tanıtan bilgi verir ve merkezin kararın beklerdiler. Merkez gerekli inceleme yaptıktan sonra adayın üyeliğine karar verilirse yemin merasiminin yapılacağı tarih ve yer belirlenecektir⁷⁵. Özel bir merasimle, gizli bir cemiyet üye olan bu insanlar, hayatları pahasına, disiplinli bir yer altı çalışma yemini etmekteydiler. Gizli örgüt, üçer kişilik hücrelerden oluşmaktaydı.

Örgüt “*Heyet-i idare*”lerin gözetimindedir. “*Merkez-i Umumi*” ise tüm örgüte hâkimdi. “*Fedailer*” özel ajanlar olarak, kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle görevlidirler. Hücre üyeleri, ancak kendi arkadaşlarını tanıyorlardı. Kurallara uymayanların sonucu ölüm cezasına çarptırmaktadırlar. İttihatçılar, Selanik’te “*Makedonya Risorta*” ve “*Veritas*” localarına kayıtlıdır. İttihatçılar ülke dışı haberleşmelerde, localar aracılığıyla yapabiliyorlardı. İttihat ve Terakki, komitelerle olduğu kadar hatta daha çok Masonlukla kaynaşıktı⁷⁶. Kısa süre bir sonra Manastır Şubesi kuruldu. Cemiyet asker, sivil ve dini kadrolara sahipti.

Cemiyet daha sonra 17 Eylül 1907’de merkezi Paris olan “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*” ile birleşerek “*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*” adını aldılar. Bu isim ancak 1908’in başlarında “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*”⁷⁷ olarak değiştirilmişti. Böylece İttihat ve Terakki hareketi 1907 yılının sonlarına doğru Osmanlı Devleti toprakları içerisinde en etkin ve güçlü muhalif örgüt haline gelmiştir. Bu birleşme ile II. Abdülhamit rejiminin muhalifleri arasında silahlı gücü elinde bulunduran Osmanlı Ordusu’nun liberal, meşrutiyetçi, milliyetçi, hürriyetçi Türk Subayları da katılmış oluyordu. Artık askeri ve sivil kanat müştereken çalışacak ve hareket edeceklerdir⁷⁸.

Böylece Enver Bey Selanik’te olduğu günlerden birinde amcası Ön Yüzbaşı Halil Bey, “*Cemiyetten*” söz eder. Hasta olan arkadaşları Hafız Hakkı’yı ziyaret ederler, ona da açılırlar. Halil’den şartları sorarlar, o da “*Memlekette meşruti idarenin kurulmasına çalışmak, 1876 Anayasası’nın uygulanmasını sağlamaktan ibarettir*” diye cevaplar. Enver Bey amcasından ayrıldıktan sonra Selanik Rüştîye Müdürü olan, sevip saydığı Binbaşı Bursalı Mehmet Tahir Bey’i ziyaret eder. Kendisine böyle bir teklif geldiğini söyleyerek fikrini almak ister. Tahir Bey şüphelenir gibi olursa da, Enver’in safiyet ve samimiyetine inandığından, böyle bir

⁷⁵ Eyicil, 2002, a.g.m, s. 233.

⁷⁶ Tunaya, 2009, a.g.e, s. 132-133.

⁷⁷ Bayram Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002, s. 183.

⁷⁸ Kodaman, a.g.m, s. 169.

cemiyetin var olduğunu, kendisinin de üye olduğunu açıklar, “*Sen de gir, iyi olur*” der⁷⁹. Enver Bey, ertesi gün Manastır’a dönmek zorunda olduğunu söyleyince, evinde beklemesini, gece yarısı kendisini almaya geleceklerini ve götürecekleri yerde özel bir yemin yapıldıktan sonra cemiyete girmiş olacağını söyler. Sonunda Tahir bey’in sözünü ettiği Kurmay Binbaşı Hakkı Bey gelir: “*Rovelverimi cebime koydum, Allah’a mütevekkil olarak çıktım*”.

Kafe Kristale uğrarlar, oturan birkaç kişiye selam verip otururlar. Oradan bir siville birlikte kalkarak, kapıda duran arabaya binerler. “*Yolda bu sivil, Hakkı Bey takdim etti: Posta ve Telgraf Başkâtibi Talat Bey. Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissettim. Demek bunlar bütün hayallerimizi gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdi*”. Alatini tuğla fabrikasının sokağından biraz önce araba durur, arabacı gönderilir. Hakkı Bey orada kalır.

“*Ben Talat Bey ile birlikte sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talat Bey cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerime yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla birlikte etraf biraz seçiliyordu. Mamefih ben Selanik’in yabancı olmam dolayısıyla buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında, kimdir o? Denildi. “Hilal” parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talat Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lamba ışığı odayı aydınlatıyordu. Perdeler kapalıydı*”.

İçeriye biraz kısa boylu, yüzü siyah peçeli biri girer ve kendisine cemiyete girmekte kararlı olup olmadığını sorar. Evet, der. Gözleri siyah bir bezle ve yeniden sıkıca bağlanır. Artık etrafı hiç görememektedir. Başka bir odaya götürülür. Yemin merasimini Enver Bey’in kendi deyişiyle şöyledir: “*Nihayet sıra yemine geldi Sağ elim Kur’an-ı Azimü’s-şan, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1876 Anayasası’nın geri getirilmesine çalışacağıma ve bu uğurda hiçbir şey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim*” diyor. Ayakta beklerken, karşısında duran birisi, vatanın içinde bulunduğu durum, buna sebep olan zalim yönetimin kötülükleri hakkında bir nutuk okur ve sonunda kendisinin “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*”ne kabul edildiğini bildirir⁸⁰. Böylece Enver Bey, 1906 Eylülünde cemiyete giriş şartı olan büyük bir gizlilik içinde yapılan yemin

⁷⁹ Nevzat Kösoğlu, **Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008, s. 47.

⁸⁰ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 48.

merasiminden sonra cemiyete *on ikinci üye* olarak katılmıştır ve kedisine cemiyetin işaret ve parolaları anlatılmıştır. Enver Bey, o günkü duygularını: “*Artık kalbim vatanın kurtulacağına kuvvetle inanarak ertesi gün Manastır’a hareket ettim*” şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir⁸¹. Enver Bey’in Cemiyete girdiği, bölgeye gönderilen Şemsi Paşa tarafından İstanbul’a bildirilmiştir.

Manastır’a geçen Enver Bey, nasıl çalışacağı konusunda bir şey söylenmemiştir, tek bildiği çok dikkatli ve gizli çalışılması gerektiği idi. Daha önce de Manastır’a benzeri bir örgütlenmeye gidilmiş ama fark edilerek dağıtılmıştı. Enver Bey asker ve yakın arkadaşları arasında kurmayı başardığı güvenden yararlanır. Önce Kurmay Başkanı Hasan (Miralay Hasan Tosun) Bey’e, söz arasından böyle bir cemiyetin kurulmasından bahs eder. Hasan Bey hemen kabul eder. Ardından batarya Komutanı Yüzbaşı Kazım Karabekir’e açılır, o da kabul eder.

Böylece bu yörede örgütlenmenin ilk adımını atılmış ve Manastır’da karargâhın birçok üyesini cemiyete kaydettirmiştir. Ayrıca Enver Bey, Manastır’da okulu olmayan Müslüman köylere okul yaptırıp, buralara Cemiyet mensuplarından öğretmenler tayin ederek, bunlar vasıtasıyla köylüler arasında güçlü bir örgütlenme kurmak ister. Köyler hakkında istatistik bilgiler toplamaya başlar. Esasen askeri müfrezeler sürekli çevreyi gezmekte olduklarından, birlik komutanlarından, gittikleri “*İslam köylerinde, ahalinin tabiatına göre nasihat yahut zorla birer okul yapılması için*” para toplamak üzere çalışmalarını rica eder.

“*Milli eğitime önem vermek gerektiği herkesçe biliniyordu*”. Kendisi de asker çevrelerden para toplamaya başlar. “*Bu hususta Selanik’te bile bir defa, Kurmay Başkanı Mirliya Ali Paşa ve Süvari Feriki İsmail Paşa ve Ferik Rahmi Paşa ve sair zevattan para toplamıştır*”. Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa: Saraya yazdığı bir telgrafında; “*Benden başka İttihat ve Terakki’ye girmeyen kimse kalmadı*” diyordu. Askerlerle beraber polis ve jandarma mensupları da “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*” üyesi olmuşlardı. Gizli birlik giderek genişlemeye başlar ve Binbaşı Enver Bey Manastır’da ciddi bir teşkilatçılık vasfı gösterir. Mümtaz Kolağası Servet, Selanik’in tanınmış adamlarından Konyalı Hüseyin, Avcı Yüzbaşı Süleyman Cemiyete girenler arasındadır. Hürriyet Kahramanı olarak ün salacak olan

⁸¹ **Hasan Babacan**, “Enver Paşa”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002, s. 263. Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e**, s. 17.

Kolağası Resne’li Niyazi Bey de Enver Bey tarafından cemiyete alınmıştır⁸². Dört ay kadar sonra Enver Bey yeniden Selanik’e giderek Talat Bey’le görüşür. Orada Rahmi Bey’le tanışır. El yazısıyla bir talimat alır. Manastır üyelerinin numaraları beş yüzden başlayacaktır. Enver çok ateşlidir. Dönüşünde çalışmalar hızlandırılır ve binbaşı ve mülazım arasındaki subaylar yemin töreninden geçirilerek gizli cemiyete alınırlar. Manastır’dakiler kendilerine ayrı bir merkez heyeti seçerler⁸³.

⁸² Babacan, 2002, **a.g.m**, s. 264; Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e**, s. 17.

⁸³ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 49-50.

d. İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kahramanı Enver Bey

1908 yılının başlarında Rumeli'de her Vilayetin hemen çoğu kazasında teşkilatlar kurmuştu. Aynı yılın Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmayı düşünmüşlerdi. Selanik'te yapılan toplantıda, Avrupa'nın Büyük Devletlerine (Düvel-i Muazzama) Cemiyetin varlığını ve nüfuzunu açıklamak kararı aldılar. Büyük Devletlere Makedonya'daki karışıklığı ancak Cemiyetin düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiğini söyleyecekti⁸⁴.

İttihat ve Terakki, Osmanlı Hükümeti'nin Makedonya hususundaki yaklaşım tarzına muhalefet ederek 20 Mayıs 1908'de bir layiha yayımlayarak ilk defa açıkça adını duyurmuşlardır. Bu layiha Manastır'daki tüm konsolosluklara gönderilmiş ve durum protesto edilmiştir⁸⁵. Böylece Cemiyet'in artık Makedonya Sorunu'nu kendisinin tek başına çözeceğine dair kararını meşrutiyetten yaklaşık iki ay önce Büyük Güçlere bildirdiğini anlamaktayız. Ancak Büyük Devletlerden herhangi bir cevap gelmedi. Sultan II. Abdülhamit yönetimi bu çalışmalardan haberdar olmuştu.

Padişah olup bitenleri doğru saptamak amacıyla Enver Bey'in eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'i görevlendirmiştir. Selanik'te Cemiyet aleyhine teşkilat yapan Merkez Kumandanı Nazım Bey'in öldürülmesine cemiyet bir karar vermiştir⁸⁶. Enver Bey bu hadiseyi şöyle anlatıyor: *"Zahiren Yunan İhtilal komitesine karşı olmak üzere otuz kişiden oluşan bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Kayın biraderi bulunmak dolayısıyla kız kardeşimin yardımıyla bu teşkilatta olanların isim ve görevlerini ve fotoğraflarını temin etmiştim"* diyordu⁸⁷.

Enver Bey, eniştesinin çok borçlu olması sebebiyle Saray Mabeynine bağlı olduğunu ve tehlike oluşturmaya başladığını ve Cemiyetin de Nazım Bey'in öldürülmesine karar verdiğini yazar. Birkaç teşebbüs sonuçsuz kalır. 11 Haziran 1908 tarihinde Enver Bey ve babası Ahmet Bey'de Nazım Bey'in evinde üst katta oturmaktaydılar. Kapı çalınır ve Nazım Bey'i bir subayın görmek istediğini söylenir.

⁸⁴ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Sander Yayınları, Çev: Nuran Ülken, İstanbul 1971, s. 16.

⁸⁵ Ali Merthan Dünder, **Panislamizm'den Büyük Asyacılığa, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 78; Fakat Rus Konsolosluğuna gönderilmemiştir.

⁸⁶ Süleyman Kani Ertem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 306.

⁸⁷ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 51; Cengiz, 1991, **a.g.e**, s. 79.

Nazım Bey biraz tereddütten sonra aşağıya iner. Aşağıdan bir silah sesi gelir ve Nazım Bey bacağından vurulmuştu ve ertesi gün de İstanbul'a hareket etmiştir. Bu olay üzerine II. Abdülhamit, güvendiği adamlarından İşkodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki bir heyeti incelemeler yapmak üzere Selanik'e gönderdi. Ayrıca Padişah, III. Ordu'da neler olduğunu ve neler düşünüldüğünü anlamak için ordudan iki subay istedi. III. Ordu Müşirliği, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza Bey'i merkeze gönderdiler⁸⁸.

Bunlar İstanbul'da Müşir Ethem Paşa ile görüşmeleri esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinden ve olup bitenden habersiz yalnız askerlikle uğraşan kimseler oldukları intibamı uyandırdılar. Sonra bu iki subay İstanbul'da alıkonuldular. Selanik'te ise bunların tutuklandıkları zannedilmiştir. Ayrıca Enver Bey Manastır'a geldiğinde Saray'ın istihbarat çalışmalarının sıklaştığını ve artık kendisinden de şüphe edildiğini anlar. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, Nazım Bey'in eşi olan kız kardeşini Selanik'ten alarak İstanbul'a götürmesi için emir geldiğini ve bu sebeple kendisine izin verildiğini ve yol parasını da vererek biran evvel İstanbul'a gitmesini söyler.

Enver Bey ise Selanik'e gelir ve Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si toplanarak Enver Bey'in İstanbul'a gidip gitmeyeceği konusunda tartışılır. Sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Komitesi, 25 Haziran 1908'de Enver Bey'in dağa çıkmasını ve ayaklanmanın başlatılmasını kararlaştırdılar⁸⁹. Böylece Enver, İstanbul'a davetin arkasındaki gerekçelere hiç güvenmemekle akıllılık ederek ve Resne tepelerinde izini kaybettirme yolunu seçti⁹⁰.

Avrupa'da ise, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Estonya'nın Reval kentinde buluşmaları⁹¹, Cemiyet'in, Reval toplantısından Osmanlı Devleti aleyhine bir antlaşmanın çıkacağını ve kısa bir süre içinde de Makedonya'nın ülke topraklarından yitirileceği ve tüm Rumeli paylaşılacağı kanısına varmışlardı. Ayrıca bu görüşmeyi "*Hasta Adam'ın*" cenazesinin üstünde üşüşen kartalların,

⁸⁸ Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e.**, s. 20.

⁸⁹ Mehmet Hacısalıhoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, Çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 174; Tüncer, 2010, **a.g.e.**, s. 94.

⁹⁰ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2010, s. 281.

⁹¹ Jean Paul Garnier, **Osmanlı İmparatorluğunu Sonu II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e**, Çev: Zeki Çelikkol, Remzi Kitavebi, İstanbul 2007, s. 92.

büyük ihtimalle son hamlesi olarak da görmüşlerdir. Süreyya, Reval görüşmesini şöyle anlatıyor:

◆ *Osmanlı Devleti'nin dünya için devamlı ve tehlikeli anlaşmazlık konusu olmaktan çıkarılarak, bazı bölgelerin milletlerarası bir idareye verilmesi,*

◆ *Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devlete terk etmesi gerektiği,*

◆ *Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark Meselesi ile ilgili diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,*

◆ *Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hakları üzerinde Rus ve İngilizlerin devam ve sebat etmeleridir*⁹².

Anlaşıldığı gibi, Osmanlı Aydınları ve Saray da olup biten hadiseden, devletin parçalanarak paylaşılmaya mahkûm olduğunu algılamışlardı⁹³. Görülüyor ki, yabancı kitap yahut gazetelerden öğrenilmiş, hiçbir kültürel birikime dayanmayan teorik bazı doğruların propagandası, genç subayların ayaklarını yerden kesmiş, gerçeklik duygularını zedelemiştir.

İttihatçılara göre, parçalanma tehlikesinin artması karşısında, Osmanlı Devleti'nin başına parlamenter, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükümetin bulunması son derece önem kazanmıştır. Özellikle Balkanlar'dan, şikâyetlerini kendilerinin ifade edebilecekleri temsilcilerin İstanbul'daki parlamentoya gelmeleri, reformlar yönünde Avrupa Devletleri'nin baskılarını azaltabilir, güçlü bir hükümet de bu baskılara karşı koyabilirdi⁹⁴.

Ayrıca, Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikola'nın 1907'de Çin, Tibet, Afganistan ve İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşılacağı kanısına varmalarına bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Böylece vatansever subaylar iyice ateşlenerek, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiği fikrini beslemişler⁹⁵. Böylece Enver Bey, askeri üniformasını çıkarıp dağa çıkacaktır ve etrafına toplayacağı Osmanlılarla,

⁹² Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 52.

⁹³ Ahmad, 1971, **a.g.e.**, s. 17'de verdiği bilgide ise, bu görüşmenin İngiliz-Rus ilişkilerini gözden geçirmek amacıyla yapıldığını ve Makedonya'daki kargaşalığa bir son vermek için iki ülkenin birlikte etraflı bir ıslahat hareketine girişmesine karar verildiğini öne sürüyor.

⁹⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, 20. Baskı, Ankara 2010, s. 327.

⁹⁵ Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

II. Abdülhamit’e Meşrutiyeti tekrar ilan etmesi için zorlayacaktı. Binbaşı Enver Bey silahlı isyanın ilan eder: *“Haziran on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik’i, ailemi, maddi istikbalimi terk ederek, sadece halktan bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetlerine karşı açıktan açığa, silahlı olarak isyanımı ilan ediyorum.*

Fakat evvel Allah’a ve Peygamber’e sonra da Cemiyetimizin teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar olan millete güvenim tam olduğundan, vatanın geleceğini gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbalimin zulmetine ehemmiyet vermiyorum. Vardar kapısından çıkarken nişanlarımı söktüm. Biraz üzgündüm. Bütün eski hayallerimi, iyi, büyük bir asker olma. Hâlbuki şundan itibaren artık bir hiçtim kim bilir nerede ve hangi kurşunla vurularak, kim bilir nerelerde kalacak ve asi diye bir köşeye atılacağım” diye kuşkulandığını da belirtiyor.

Enver’in asıl endişelendiği tereddüdü ise her zamanki gibi ailesi olmuştur. Fakat Tikveş’e gelen Kolağası Mustafa Kemal kendisine birkaç mektupla birlikte Selanik’teki Merkez-i Umumi tarafından *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin* Rumeli Genel Müfettişi atandığına dair belge verir. Mektuplardan birisi annesi Ayşe Hanım’dandır; *“Enver’im, başladığın işi bitirmeden dönersen sana sütümü helal etmem”* demektedir.

Buradan anlaşılıyor ki, Enver’in kuşulanmasına hak veriyoruz ve tabiatıyla o da bir insanoğludur diyebiliriz. Ancak bu mektuplardan Enver’in taşıması zor olan yükünün hafıflediğini ve içinin ferahladığını da anlıyoruz. Askeri bir şeref olan üniformasını üzerinden çıkardığına üzülen Enver, ailesinden gelen bu sevindirici haberleriyle, aldığı yolda kararlı bir şekilde yürümesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Öte tarafta Niyazi Bey, Cemiyetten izin alarak dağa çıkmak ve açıkça mücadele etme kararını almıştır. Niyazi Bey dağa çıkmadan önce, tabur deposuna girerek birçok silah, cephane, tabur sandığındaki paraları ve ahaliden bir grup ile 3 Temmuz 1908’de Resne’den çıkarak isyan bayrağı açtı⁹⁶. Aynı zamanda Mabeyn

⁹⁶ Süleyman Kani İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilal**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 18; Cahit Kavcar, **II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908 – 1923**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 31.

Başkâtipliğine, Rumeli Genel Müfettişliğine ve Manastır Vilayetine de bir bildiri göndermiştir⁹⁷. Resneli Niyazi Bey, Enver Bey hakkında, ondan büyük güç aldıklarını söyler ve devamla: *“Bahusus Enver Bey gibi efkâr-ı cemiyetin en kuvvetli naşiri sayılan ve Harp ü darpta olağanüstü liyakati bilinen bir kurmay subayın, çeteciliğe girişinin şeref ve hizmeti yücelteceği düşüncesi hepimizi sevinç ve övünçle doldurdu. Üzüntü ve karamsar zamanlarımızda, bizi ateşli sözler, ciddi tavırlarıyla coşturup etkileyen bu az bulunur ve her anlamında mükemmel olan, Enver Bey idi”* diye anmaktadır⁹⁸.

Enver Bey isyan bayrağın açtıktan sonra halka doğru:

“Muhterem Vatandaşlarım!

Meclis-i Mebusan’ın dağıtılmış kalması dolayısıyla, otuz seneden beri memlekette hüküm sürerek, birçok namuslu vatan evladının mahvına ve birçok aile yuvalarının sönmesine sebep olan istibdat idaresi, son zamanlarda gene şiddetini göstermeye başladı. Zaten keyfi bir idare neticesi, birçok ihtilaller içinde kana boyanan vatan ve milletimizi büsbütün zayıflatarak yakında mahvedecek olan bu istibdada nihayet vermek lazımdır.

Ben içte bu istibdada karşı milletimin haklarını muhafaza için her şeyimi feda ettim. İcap ederse bu uğurda hayatımı da esirgemeyeceğim. Siz, ey vatanın namuslu ve fakat her şeyden habersiz olan evlatları! Sizin de benimle bu yolda yürümenizi veya bu işte tarafsız kalmanızı dilerim. Aleyhime hareket edecek olanların görecekları zararları maddi ve manevi mesuliyeti kendilerine aittir. Yaşasın vatan, yaşasın millet” bir ihtilal beyannamesi yayınlar⁹⁹.

Aynı zamanda Cemiyet’in Manastır şubesi üyeleri 5 Temmuz 1908’de sokaklara *“Kanun-ı Esasinin”* ilanını isteyen beyannameler yapıştırdı. Böylece otuz yıldan beri unutulmuş olan *“Kanun-ı Esasi”* kelimesi yeniden ortalıkta dolaşmaya başladı¹⁰⁰. Enver Paşa ise, özellikle Tikveş’in köylerinde taşra halkının arasında teşkilatlar kurmak üzere planlar hazırladı ve köylülere yemin töreni yaptırarak teşkilata almaya başladı. Timyanık köyünden başlayarak binbaşı rütbesiyle köylülere şu nutku çekti: *“Biliyorsunuz ki şimdiye kadar birçok yerler elimizden çıktı. Tuna*

⁹⁷ Lewis, 2010, **a.g.e**, s. 281.

⁹⁸ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 55-57.

⁹⁹ Kösoğlu, **a.g.e**, s. 57-58.

¹⁰⁰ Garnier, 2007, **a.g.e**, s. 93.

Vilayeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahalinin canlarını kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat ekserisi aç ve çıplak. İşte, şimdi bizim de başımıza bu belalar gelecek gibi görünüyor. Hükümetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz ecnebi zabitler geldi. Yarın, öbür gün buralarını, biz işimizi göremiyoruz diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit bize ne olacak? Artık bizim için gidecek yer yok. Denize döküleceğiz yahut düşmanlarımızın ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmektense işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi? eğer biz böyle çalışırsak, hem muvaffak oluruz, hem de kalanlarımız rahat eder”¹⁰¹ diyordu.

Aynı zamanda Nazım Bey’i vuran Mustafa Necip, Enver Bey’in amcası Halil Bey ve Teğmen Melik Bey’de kıtalarını terk ederek Enver Bey’e katıldılar. Enver Bey bundan sonra bir silahlı kuvvetler yönetmeliği hazırlar ve buna göre kuvvetler oluşturmaya başladı. Enver Bey öncü subayları yanına almak, fakat askerleri karıştırmadan halk ayaklanması yapmak istemektedir. Kendisi de hatıralarında Selanik’teki Merkez-i Umumi’ye, Ağustos ortalarına kadar beklenebilirse, genel bir halk ihtilalı yapmayı teklif etmiştir. *“Tikveş kazasındaki yirmi beş bin İslam ahalinin kâmilten hazır olduğunu bildirmiştin”* demektedir.

Enver’in etrafına toplananlardan bir ayaklanmanın ayak sesleri olarak şüphelenen Saray, 7 Temmuz 1908 (24 Haziran 1324) Salı günü Korgeneral Şemsi Paşa’yı Köprülü üzerinden Manastır’a gönderdi. Durum çok nazikti. Şemsi Paşa, Kaçanik’te İttihat ve Terakki’nin tutum ve harekâtı aleyhinde bir toplantı düzenledi. Bu toplantı Müslümanlar arasında kan dökülmesine yol açacak nitelikte idi¹⁰². Aynı zamanda Şemsi Paşa’nın Manastır’a gelişi Cemiyetin üzerinde bir hayli korku salmıştı.

Selanik Heyet-i Merkeziyeti hemen Şemsi Paşa’nın vurulmasına karar vermiş, keyfiyeti Fedai Bölüğüne yazmış, hatta Fedai Bölüğü heyetinden birini celbederek kati talimat vermişti. Bu işi Yakup Cemil Bey deruhte edilmişti¹⁰³. Şemsi Paşa buradaki tahkikatının bir sonuç vermemesi üzerine, Resne üzerine hareket etmeye karar vermişti. 8 Temmuz 1908 günü Şemsi Paşa Saray’la haberleşmek üzere

¹⁰¹ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 59.

¹⁰² Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Türk Tarık Kurumu, Ankara 1979, s. 91.

¹⁰³ İrtem, 1999, **a.g.e**, s. 323.

Manastır telgrafhanesine girmişti. Şemsi Paşa, Saray’a “*Erkânı Harp Binbaşı Enver ve Niyazi Beylerin kıyafetini tebdil ederek cemiyeti fesadiyeye (İttihat ve Terakki) iltihak ettiğini ve her ikisinin ölüsünü veya dirisini ele geçireceğini müjdeliyordu*”¹⁰⁴. Fakat Paşa’nın Saray’la telgraflaşmasının ardından telgrafhaneden çıkarken yirmiden fazla seçme muhafızlarının olmasına rağmen “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin*” fedai subaylarından Teğmen Atıf (Kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü¹⁰⁵. Şemsi Paşa’nın katli meşrutiyete doğru atılmış bir adımdı. Fakat bu hadise henüz istibdadı yıkacak bir hal olmamakla beraber II. Abdülhamit’e vurulan ve onu en güvendiği adamından mahrum bırakan bir darbe ve Niyazi Bey’i takipten kurtaran ve nihayet cemiyete geniş nefes aldırان mühim bir vaka idi¹⁰⁶.

II. Abdülhamit, Şemsi Paşa’nın katlinden sonra Müşir Tatar Osman Paşa’yı geniş salâhiyetlerle Manastır fevkalade kumandanlığına tayin ve izam eylemiştir¹⁰⁷. Bölgenin içerisine düştüğü askeri ve siyasi durumdan sonra II. Abdülhamit’in bu ayaklanmayı bastırabilmesi için Makedonya’daki III. Ordu ve Edirne’deki II. Ordu’dan faydalanmasına imkân kalmamıştı¹⁰⁸. Ayaklanmayı Anadolu’dan 47 Tabur asker göndererek bastırmayı planladı¹⁰⁹. Ayrıca Makedonya’daki Rum çetelerinden faydalanılacaktı. Tatar Osman Paşa, Manastır’a geldiği sırada İzmir’den Selanik’e asker sevkine başlanmıştı¹¹⁰.

Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti boş durmayarak el altından teşkilatını kuvvetlendiriyor ve Şemsi Paşa vakasından sonra cemiyete girenler çoğalmıştır. Cemiyet, Anadolu’dan gelecek kuvvetlerin Niyazi Bey üzerine gitmesini önlemek için Doktor Nazım Bey’i İzmir’e yolladılar. 16 Temmuz’da, 27 Tabur asker İzmir’den deniz yoluyla Selanik’e gönderildi. Doktor Nazım ve Bursalı Tahir’de askerlerle birlikte vapura binenler arasındadır. Bunlar askerlerin bir kısmını daha Selanik’e gelmeden diğer bir kısmını ise Manastır yolunda İttihat ve Terakki Cemiyetine girmelerini sağlarlar. Bu birlikler çeşitli bahanelerle Tatar Osman

¹⁰⁴ Vardar, 1960, **a.g.e**, s. 60.

¹⁰⁵ Uzer, **a.g.e**, s. 91-92; İrtem, Meşrutiyet Doğarken... 1999, **a.g.e**, s. 20; Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 61.

¹⁰⁶ **İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Surette İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, Belleten, C XX, Sayı 77, Yıl 1956, s. 111.

¹⁰⁷ İrtem, Meşrutiyet Doğarken... 1999, **a.g.e**, s. 20.

¹⁰⁸ Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e**, s. 22.

¹⁰⁹ Babacan, Avşar, **a.g.e**, s. 22.

¹¹⁰ **Uzunçarşılı**, a.g.m, s. 111.

Paşa'nın Ohri'deki isyancılara karşı harekete geçme emrine karşı çıktılar¹¹¹. Niyazi Bey'in dağa çıkıp, bu hareketinin bastırılmamasından sonraki Makedonya topraklarında gerçekleşen bir başka önemli olay da, Firzovik toplantısıdır. 1908 yılının Haziran ortalarına doğru Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarlarlar ve hazırlığa girerler¹¹². Herhalde Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılması yönündeki gelişmelerden ilişkili olan o bölgenin Arnavut'ları, bu hazırlıkları, Avusturya'nın askeri bir işgal hareketini örtmek için düzenlenmiş bir hile olarak yorumlarlar ve silahlı olarak Firzovik'te toplandılar. Bu haber dallanıp budaklanarak yayılmış ve topluluğa katılanların sayısı ertesi ay otuz bine kadar yükselmişti.

Fakat Avusturya'dan askeri bir işgal söz konusu olmadığı anlaşıyor. Bu arada toplantının sükûnetle dağılmasını sağlamak üzere Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından 8 Temmuz'da görevlendirilen ve İttihat ve Terakki yanlısı olan Miralay Galip Bey, bunu meşrutiyetten yana bir toplantıya çevirmeye çalışıyordu. Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri kendisine yardımcı olurken, İsa Bolatin gibileri de buna karşı çıkıyorlardı. 20 Temmuz 1908 günü Padişaha sunmak üzere Sadrazam ve Şeyhülislama Kosova Halkı adına 180 imza ile çekilen telgrafta bir millet meclisinin toplanması isteniliyordu. Fakat Saray'dan herhangi bir cevap verilmedi.

Bunun üzerine 22 Temmuz'da daha bir telgraf çekerek “*Teskin-i heyecan kabil olmuyor, halk müsellahan aşağı doğru akın ediyor*” diye ısrar edildi. Bununla Saray'a karşı isyan bayrağını çeken yalnız ordu değil, artık bir halk isyanının da eklendiğini görmekteyiz. Ayrıca bu isyan devletin en duyarlı ve en göz önünde bulunan bir yerinde oluyordu ve bunu yapanlar da Saray'ın çok güvendiği Arnavutlardı. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır'ın ardından Ohri'de de faaliyetlerini arttırmışlardı.

Ohri'deki *sınıf-ı sani* Redif Alayı Kumandan Vekili Eyup Sabri Bey, asker ve ahaliden teşkil ettiği *Ohri Milli Alayı* Birinci Tabur Kumandanlığını ele alarak 20 Temmuz 1908'de askeri depoyu açtırıp, dokuz yüz mavzerle, doksan beş sandık cephaneyi yanlarına alarak dağa çıktılar. Bu gelişmeler karşısında Müşir Tatar

¹¹¹ Hacısalıoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 201.

¹¹² Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 104-105.

Osman Paşa'nın Cemiyet tarafından, tutuklanması kararlaştırılmıştır. Karar üzerine Resneli Niyazi de birlikleriyle Manastır'a inerek Ordu Müşiri Tatar Oaman Paşa'nın evini sararak Paşa'yı dağa kaldırdılar¹¹³. Bu arada Enver Bey'e Merkez-i Umumi'den kâğıt gelir: *“Umumi talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecektir. Tikveş'te bulunarak orada toplanan Mustafa Necip Efendi Komutasındaki Birinci Milli Tabur ile Köprülü, İştib Milli Taburlarıyla bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmaklığım yazılıyordu”* diyordu. Enver Bey, 22 Temmuz 1908'de arkadaşlarıyla birlikte Köprülüye gelir. Emin ağa'nın evine iner. Asker-sivil şehrin ileri gelenleriyle görüşür. Cemiyetin Köprülü İdare Heytine, ertesi gün Hükümet Konağından Meşrutiyetin ilan edeceğini bildirir ve hazırlık yapmalarını ister¹¹⁴.

Ertesi gün Hükümet Konağının önünde toplanan halk, yaşasın millet, meşrutiyet, hürriyet diye bağırmaktadır. Bir hoca dua eder, bir Bulgar Papazı Bulgarca nutuk çeker, Enver Bey de Türkçe bir nutuk çeker ve meşrutiyeti ilan eder. *“Yaşasın vatan, hürriyet sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker selam vaziyetinde duaya katıldı, sonra kışlalarına çekildiler”* demekteydi. Kaymakam ve Komutan olup bitenleri genel Müfettişliğe bildirdiler. Enver Bey aynı gün Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'dan, Sultan'ı taleplerin kabulüne ikna ettirebilmek için aracılık yapmasını rica eder.

Aynı şekilde Enver Bey Avusturya gazetesi Neue Freie Press'ye, eğer Sultan Meşrutiyeti tekrar uygulamaya koymazsa Jön Türk Ordusu'nun İstanbul'a doğru harekete geçeceğine dair bir açıklama göndermişti¹¹⁵. Eş zamanlı Enver Bey bir telgraf çeker ve *“Hastayı tedavi ettik”* der. Aynı gün Ordu merkezi olan Manastır'da, İttihat ve Terakki Merkez Heyeti hürriyetin ilanına karar verdiler ve Kurmay Binbaşı Vehip Bey (Paşa) bir top arabasının üstünde Meşrutiyet beyannamesini okur. Kolağası Niyazi Bey de arkadaşları da Resne'de hürriyeti ilan ederler.

Bu olup bitenler Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'i zor duruma sokar. Artık Padişah, Rumeli'deki bütün Ordu Birliklerinde aynı havanın estiğini ve geri dönüşünün olmayacağını görmüştü. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şunları söylüyor: *“Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gideceğim. Meşrutiyeti her*

¹¹³ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 61.

¹¹⁴ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 61.

¹¹⁵ Hacısalihoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 201-202.

derde deva sanıyorlar, denesinler, görsünler” demiştir. Arap İzzet Paşa ise; “*kuvvete kuvvetle karşılık vermek gerektiğini ve halkla bu isyanı bastırabileceğini*”¹¹⁶ telkin ettiyse de Sultan II. Abdülhamit Han sivil bir harbe tarftar olmadığını söyleyerek öneriyi reddetmiştir. Çığ gibi kaynayan baskı altında, II. Abdülhamit yeni bir Sadrazam aramıştır. Sait Paşa’yı Kamil Paşa’ya tercih ederek Sadrazam yapmıştır¹¹⁷. Meclisi Vükela, Sait Paşa tavsiyesi üzerine, Padişah durumu bir mazbata ile bildirmiştir. 24 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihli bu Mazbata Yıldız’a çekilmiş olan telgraf sayısının 67’ye çıktığını bildirmiştir. Böylece II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908’de “*İkinci Meşrutiyeti*” ilan eder, Anayasayı yeniden yürürlüğe koyar¹¹⁸ ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan’ı toplantıya çağırır ve açılış konuşmasında meşruti yönetimin tüm ülkede uygulanacağını taahhüt etti¹¹⁹. Enver Bey ise, Hürriyetin İlanı haberini Tikveş’te aldı.

Enver Bey sonra Selanik’e çağrılır. İttihat ve Terakki Merkezi: “*Bugün bütün Selanik halkı akşam treni ile teşrifinize intizar edeceğinden, daha önce hareketinizin bildirilmesi rica olunur*” diye telgraf çekmişti. Selanik’e gelişini Enver Bey’in kendisinden dinlersek: “*Saat bire doğru Selanik’e vardık. Hemen bütün Selanik ahalisi istasyondaydı. Coşkun haykırışlar, seviniş çığlıkları içinde tren istasyona girdi. Bulunduğum vagon içinde ve hele kompartımanımın önünde izdiham o kadar artmıştı ki, Kurmay Cemal Bey (Paşa) ve Faik Bey’lerle arkadaşları, bu kalabalığı önleyip bana yol açmak için çok sıkıntı çektiler*”.

Selanik halkı Enver Bey’e görkemli bir karşılama töreni yaptı. Enver Bey artık “*Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey*” olmuştu. Talat Bey (Paşa) hürriyet kahramanlarını karşılamak için daha trenden inmeden yanlarına giderek herkesten

¹¹⁶ **Bayram Kodaman**, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908 – 1914)”, Ed: Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, **Genel Türk Tarihi**, 7. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 343.

¹¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet’in İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Cumhuriyet Armağanı, 1998, s. 19.

¹¹⁸ Cem Eroğul, **1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişikleri**, (Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü) 100. Yılında Jön Türk Devrimi, s. 85; Baram Hocaoglu, **II. Meşrutiyet’te İktidar – Muhalefet İlişkileri 1908 – 1913**, Kitapyayinevi, İstanbul 2010, s. 16; Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat – Terakki ve Rumlar 1908 – 1914**, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2009, s. 13; H. Zafer Kars, **1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997, s. 57; **Tarık Zafer Tunaya**, İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatımızdaki Yeri, Haz: Siyasi İlimler Türk Derneği, **Türk Parlamentoculuğun İlk Yüzyılı 1876 – 1976**, Ankara, s. 75.

¹¹⁹ **Asgar Furugi Ebri**, “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki 1908 İnkılâbının Arap Ayrılıkçıların Girişimleri Üzerindeki Etkileri ve Batı’nın İsrail Devletini Kurmada Bundan Yararlanması”, **Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri**, Çev: Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod, Uluslar arası Kültürel İncelemeler Merkezi Yayınları, Tahran 2005, s. 52.

önce tebrik etmişti. Enver Bey'in elinden tutarak trenden beraber indiler. Sevinış içinde bulunan halka doğru “İşte Kahraman-ı Hürriyet Yaşasın Enver Bey!” diye onları tanıttı.

Binbaşı Enver Bey burada kısa bir konuşma yapar:

Vatandaşlar!

*Hakkımda lütfen gösterilen bu sevgiye teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlı'nın seve-seve yerine getirmeye koşacağı bir vazifeyi talih bana verdi. Eğer bunu hakkıyla yerine getirebildiysem, bu ödül bana yeterlidir. Hamdolsun, Meşrutiyete kavuştuk. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl zorluk bundan sonra başlar. Yükselme yolunda attığımız bu ilk adımı başarıyla ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek gerekir. Mamefih bundan böyle Müslim gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daima yükselmeye götüreceğiz. Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!*¹²⁰

Böylece Binbaşı Enver Bey artık siyasetin tam ortasına atılmıştı.

¹²⁰ Kösoğlu, 2008, a.g.e, s. 63.

e. Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey

Enver Bey'in Hareket Ordusu'nun başına geçmeden önceki tarihine bakılırsa II. Meşrutiyetin ilk kabinelerinden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Harpiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa, ilk iş olarak Meşrutiyetin getirdiği yeni şöhretlerin politika sahasından uzaklaşmasını ve devletin üzerinde görünür bir kuvvet olmaktan çıkarak görevlerinin başına dönmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bunun için genç subaylardan bazılarını da daha iyi yetiştirmeleri ümit ve arzusuyla yurt dışında görevler verdi. Hafız Hakkı Bey'i Viyana'ya, Cemal Bey'i Fransa'ya ve Ali Fethi Bey'de tahtından indirilen Sultan II. Abdülhamit'in muhafızı olarak Selanik'e gönderdi. Mustafa Kemal'i Karargâh Kurmaylığına memur etti.

Enver Bey'in, ülkesinde hatta dünyada çok konuşulan bir simge haline gelmesi ve ayrıca "*Hürriyet Kahramanı*" olunca adına şiirler, marşlar ve ismini taşıyan bir savaş gemisinin alınmasına bile karar verilmesi, herhalde Mahmut Şevket Paşa'ya, Enver Bey'i biran evvel yurt dışına gönderme gereğini duyurmuştur. Böylece Enver Bey, 5 Mart 1909'da 500 kuruş maaşla Berlin'de Askeri Ataşesi olarak görevlendirildi¹²¹. Aslında Enver'den beklenen sıradan bir her Askeri Ataşe gibi davranması ve orda ülkeden uzak kalmasıydı diye biliriz. Yaradılışından yetenekli, cesur ve atak olan Enver Bey, Almanya'da büyük dostluklar kurmuştur.

Enver Bey, Berlin Ataşemiliteri iken Almanlardan özel bir ilgi gördü. Onun da her bir Türk Subayları gibi Alman Ordu'suna karşı hayranlığı vardı. Zaten Almanlara ve Alman Ordu'suna karşı yakınlık, Türk Harp Okullarının geleneği idi. Çünkü bu okullarda daha Sultan Mahmut zamanından beri ne zaman bir ıslah teşebbüsünde girişilmek istense, askeri müşavir ve uzmanlar Almanya'dan getirilmişti. Ordu'nun silahları da Alman silahları idi. Talim terbiye esasları, yani kara ordusu talimatnameleri de Almancadan tercüme olunmuştu.

Bu sebeptendir ki, aynı şekilde Hürriyet Kahramanı Enver Bey'in de Alman Ordu'suna hayranlığında etken olmuştur diyebiliriz. Enver Bey, Berlin'de iken Almanlardan gerçekten rütbesinin üstünde bir ilgi gördü. Mesela, Korgeneral Makenzen'in Yarbey Enver'in karşısında topuk selam vermesi Osmanlı'nın bu genç Subayını büsbütün gururlandırıyordu. Tabii Almanya, Enver Bey'in yıldızının parlamasındaki basamaklarının en önemli bir taş olduğunu vurgulamalıyız. Eğer

¹²¹ Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e.**, s. 28.

Enver Berlin değil de Fransa veya İngiltere'ye gitseydi kendisiyle anlaşılabilen ortak uzlaşma ortamı belki bulamazdı. Çünkü Osmanlı Devleti'ne ve Türklere önyargılı bir çevrede hiç kuşkusuz ki çalışamazdı.

f. 31. Mart (13 Nisan) 1909 Vakası ve Hareket Ordusunda Enver Bey

Şüphesiz ki, bazı tarihçilerin ihtilal, kimilerine de bir karşı devrim (irtica ve kışkırtma) olarak nitelendirilen “31. Mart Vakası (31 Mart 1325, 13 Nisan 1909)” yakın dönem Osmanlı Devleti tarihinin en tartışılmalı konularını birini teşkil etmektedir. Günümüzde bile üzerinde araştırma yapan yazarların çoğu konuya politik yaklaşım sergilediklerinden dolayı, bazı doğruları görmekten uzak kalmışlar. 31 Mart 1909 kıyamı, bir irticai olay, yani gerici ayaklanması değildir. Devrik Sultan II. Abdülhamit’te kesinlikle olayın tahrikçisi değildir. Bilakis olayı engellemeye en fazla çalışanlardan biridir¹²². Olayı hazırlayanların sonuca ulaşamamasının temel nedeni de odur.

Mevlânâzade Rıfat’ın anlattığına göre: “Eğer Sultan II. Abdülhamit olayın hazırlayıcısı olsaydı, iş başka bir müthiş rengine girerdi. Nitekim ümitlenen yordakçılarının, eğer Hareket Ordusu şimşek hızıyla toplanıp yetişmeseydi, İstanbul’u kana boyayacakları konusunda şüphe yoktur” diyor. Bu büyük olay büyük bir amaç takip eden ve bu amaç ve hayalle beyni doldurulan, çevresinde “prens” lakabıyla temayüz eden, Damat Mahmut Paşa’nın oğlu Sabahattin Bey tarafından düzenlenmiş ve hazırlanmıştır. İlk hedef, II. Abdülhamit’i tahttan indirmektir. Bundan dolayı hareketin taraftarı çoktu¹²³.

Aslında ayaklanmada parola “Şeriat İsteriz” idiyse de, gerçekte, ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihat ve Terakkiye karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlendiği için ne olduğu pek belirlememiş, başarıya ulaşılmamış bir askeri hükümet darbesidir¹²⁴. 31 Mart Vakasını ortaya çıkmasına neden olaylara baktığımızda, Osmanlı Devletinde gerçekleşen Hürriyetin İlanı, ilk başlarda kendisine bağlanan bütün ümitleri gerçekleştirir gibi olmuştu. Makedonya’daki çetecilik birdenbire azalmış, bu yüzden Büyük devletlerin yeni ıslahat tasarıları da gereksizleşmişti. Ne var ki, Ekim başlarında iyimser hava birden bire bozuldu. 5 Ekim 1908’de Avusturya, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Bosna-Hersek’i ilhak

¹²² Mevlânâzade Rıfat, **31 Mart Bir İhtilalın Hikâyesi**, Sadeleştiren Berire Ülgenci, Pınar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 23.

¹²³ Rıfat, **a.g.e.**, s. 23.

¹²⁴ Akşin, 1998, **a.g.e.**, s. 176.

etti¹²⁵. Bulgaristan’da bazı vesilelerden yararlanarak bağımsızlığını ilan etti¹²⁶. 6 Ekim 1908’de ise Girit, Yunanistan’a bağlandığını açıklayarak¹²⁷ kendi toprakları üzerinden geçen Doğu demir yolunu kuşattılar¹²⁸. Bu durumu faydalan bazı fırsat kollayanlar, insanların dinle olan duygularını sömürme yoluyla ülkede karışıklık çıkarmaya kalkıştılar. Bu manada 7 Ekim 1908’de gerçekleşen “*Kör Ali Olayı*”, çıkışı ve gelişmesi itibariyle tam anlamıyla bir “*irtica*” olayıydı.

Bu olayı önemli kılan neden Kör Ali’nin şahsi değil, onun Meşrutiyet’in İlanının üzerinden daha dört ay bile geçmeden böyle bir olayın meydana gelmesidir. Fakat Kör Ali ve yandaşları umduklarını gerçekleştiremediler. 29 Ekim 1908’de bu asiler yapılan yargımla sonucunda idama mahkûm edilerek asılmıştır. Bundan sonra gelişen diğer bir olay ise 31 Ekim 1908 tarihinde “*Taşkışla Olayı*” olarak gelişmiştir. Bu olayın seyri şöyle olmuştu. 1905 yılında Orduya alınmış, İkinci Fırka-i Hümayun’a mensup olan ve Taşkışla’da bulunan bazı alaylardan, 87 asker Cidde’ye sevk edilmek üzere seçilmiştir. Ancak bu askerler yeni görev yerlerine gitmek istemiyorlardı. Ayrıca 31 Ekim 1908 Cumartesi günü kendilerine tezkereleri verilerek askerlikten ayrılmalrı ve kendi yerlerine de yeni askerlerin alınmasını istemeleri üzerine çıkmıştı.

Bundan sonraki olaylar ise Hasköy ve Yıldız Olaylarıydı. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Sadrazam Kamil Paşa’nın aralarının açılmalarıyla muhalefetin eline güçlü bir koz geçmiş oldu. 31 Mart’ta Avcı Taburları, subaylarının din-diyaret tanımadıklarını, kendilerini aldattıkları gerekçesiyle ayaklandılar¹²⁹. Hareket başında, Arnavut Hamdi Çavuş, Bölük Emni Mehmet Emin ve Kamacı Ustası Arif bulunmuştur. Sultanahmet Meydanında toplanan ve Hamdi Çavuş liderliğindeki hareket eden topluluk, Meclis-i Mebusan’ın etrafını sarmış ve “*Şeriat İsteriz*” diye sloganlar atıp rastgele ateş açmaya başlamışlardır¹³⁰. Diğer kışlalardan gelen askerler ve halkın katılımıyla isyan sokağa hâkim olmuş, Lazkiye Mebusu Emin Aslan Bey, Hüseyin Cahit’e benzetilerek öldürülmüştür. Hürriyetperver bir aydın olan Bahriye

¹²⁵ **Feroz Ahmad**, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, Ed: Marian Kent, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 15.

¹²⁶ Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, AÜSBFY, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 9.

¹²⁷ Alpaslan, 2009, **a.g.e.**, s. 205.

¹²⁸ Milller A.F, **Kratkaya İstoria Turtsii**, Soyuz-Gospolittizad, Moskova 1968, s. 125.

¹²⁹ Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 78.

¹³⁰ İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 – 7 Mayıs 1943)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 45 – 46.

Kaymakamı Ali Kabulü Yıldız Sarayı'na götürülerek kurşunlanmıştır. Babiâli basılarak Adliye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür. Meclis isyancılar karşısında, tereddütler ve korkular içinde, isyancıların isteklerini kabul etme noktasında görüşler açıklarken, Sultan II. Abdülhamit Han ve başkâtibi Cevat Bey vasıtasıyla bir irade yayınlarak isyancıları telkin yoluyla yatıştırmaya çabalamıştır¹³¹. İstanbul'daki bütün bu gelişmeler karşısında, Selanik hemen harekete geçmiş ve bu isyancıların bastırılması için İttihat ve Terakki ve Üçüncü Ordu subayları bir ordu hazırlayarak duruma el koymaya karar vermiştir.

Böylece Rumeli'deki Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında bir "*Hareket Ordusu*" İstanbul'a doğru harekete geçti. O sıralarda Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey süratle Selanik'e gelerek ve Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını Mustafa Kemal Bey'den devralır ve Hareket Ordusu'nun bu teşebbüsünde etkin rol oynadı. Komutan Mahmut Şevket Paşa yönetimindeki Hareket Ordusu Yeşilköy'e gelir. İstanbul ve Saray Muhafızı Paşalar, bu ordunun dağıtılmasının fazla zor olmadığını söyleyerek Padişah'tan ferman istediler. Ancak Sultan II. Abdülhamit buna izin vermemiştir. 31 Mart hadisesinin Türk tarihindeki en önemli halkası da şu olmuştur. 31 Mart Vakası duyulur duyulmaz II. Abdülhamit hakkında siyasi hayata yeniden ağırlığını koymak veya kendinse karşı olanlar bakımından kamuoyunda ters yorumlanmıştır.

Hareket, Sultan'ın Meşrutiyet'e karşı-karşı bir darbesi şeklinde yorumlanmıştı. Çünkü harekette İttihat ve Terakki aleyhtarlığı açıktı, ama Sultan aleyhinde herhangi bir tezahürat yoktu¹³². Sultan'ın halli için müsait hava daha Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmeden doğmuştu. 31 ağustos 1876'dan beri Devlet-i Aliyeye'nin kaderine hâkim olan ve aleyhinde bir hiciv teşekkül eden Sultan'ın ve adamlarının tarih sahnesinden çekilmeleri 27 Nisan 1909'da vuku bulmuştur. Bu sadece Sultan II. Abdülhamit değil, saltanatın ve tahtın da siyaset meydanından ve devlet hayatından cismen çekilmesi ve sadece ismen kalmasıydı. Bu aynı zamanda sadece bir Sultan'ın değil otuz üç senelik bir büyük bir siyasi tecrübenin ve birikimin de tarih sahnesinden sürgün edilmesi idi¹³³.

¹³¹ Balkaya, 2005, **a.g.e**, s. 46.

¹³² **Ali Birinci**, "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, **Genel Türk Tarihi**, 7. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 404.

¹³³ **Birinci**, 2002, **a.g.m**, s. 404 – 405.

g. Osmanlı – İtalyan (Trablusgarp) Savaşı’nda ve Enver Bey

Türk Tarihinde Trablusgarp Harbi¹³⁴ olarak literatüre geçen 1911 – 1912 Osmanlı – İtalyan Savaşı, iki devletin çarpışması olmakla beraber, uluslar arası her türlü siyasal ilişkilerin açığa çıkmış genel görüntüsüdür. Avrupa Devletlerinin yüzyıllardan beri siyasal hedef olarak kabul ettikleri, Osmanlı Devletini yıkmak ve topraklarını paylaşmak zamanı, kendilerine göre artık gelmiştir. Bu nedenle, Osmanlı-İtalyan Savaşı öncesine yıllara bakılırsa, dünya devletleri arasında, Osmanlı Devletinin son hesaplarının görüldüğü, yağmasının planlandığı yoğun faaliyeti kuşkusunu anlarız.

Eylül 1911’de İtalya’nın saldırısıyla başlayan bu savaş, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşıyla gaye noktasına ulaşmış, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti tamamen paylaşılmış ve Osmanlı Devleti resmen tarihin derin sayfalarına gömülmüştür. Bununla birlikte Trablusgarp Savaşı beraberinde Türk tarihinden silinmez kahramanların doğuşunu da getirdiğini söyleyebiliriz. Trablusgarp’ın Osmanlı Devleti himayesine girişi hakkında kısaca değinecek olursak, Trablusgarp, 1510’da İspanyol işgaline uğramış. 1530’da da Saint Jean şövalyeleri Malta’ya yerleşerek burayı tamamen hâkimiyetlerine sokmuştu¹³⁵.

Esaret altında yaşamak istemeyen Trablusgarp Halkı, 1519’da İstanbul’a bir heyet göndermiş ve memleketlerinin haçlılardan kurtarılaraq Osmanlı topraklarına katılmasını istemişlerdi¹³⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafya itibarıyla de bir Akdeniz ülkesiydi, daha kuruluş yıllarından itibaren Akdeniz’le ilgilenmek zorundaydılar¹³⁷. Padişah Kanuni Sultan Süleyman batıdan Mekke’ye Hacı götürün gemilere rahat vermeyen haçlı korsanlardan Batı Akdeniz’i korumayı vazife saydı ve Kaptan-ı Derya Sinan Paşa’yı, Trablusgarp’ı İspanyollardan alması için görevlendirdi¹³⁸. 1551’de Ünlü Türk denizcisi Turgut Reis ve Murat Ağa’nın da katıldığı seferde Trablusgarp Osmanlı topraklarına katılmıştır¹³⁹. Kuzey Afrika’daki

¹³⁴ Osmanlı Devletiyle İtalya arasındaki Savaşı.

¹³⁵ Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli – Haritalı**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu’nda 1. Baskı, Ankara 2011, s. 974.

¹³⁶ İsmail Kurtcephe, **Türk – İtalyan İlişkileri (1911 – 1916)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 4.

¹³⁷ Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011, s.185.

¹³⁸ Hale Şıvgın, “Trablusgarp Savaşı”. **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002, s. 274.

¹³⁹ İnalçık, 2010, a.g.e, s. 163; Celal Tevfik Karasapan, **Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, Ankara 1960, s.108.

Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Osmanlı Devleti'nce önceleri müşterek daha sonraları ayrı-ayrı bir eyalet olarak yönetmişlerdi. Bu eyaletlerden meydan gelen ocakların adına “Garp Ocakları” adı verilmişti¹⁴⁰. Garp Ocakları içerisinde Hükümete en bağlı olanı Trablusgarp idi. Karamanlılar Döneminde Trablusgarp, adeta bağımsız bir devlet görünümündedir. Yabancı devletler ile savaş ve antlaşmalar yapabilmektedirler¹⁴¹.

Bu dönem “*Dayılar*” ve “*Karamanlı Dayılar*” olarak adlandırıldı. Trablusgarp'ta Karamanlı sülalesinin hâkimiyeti 1835 yılına kadar sürdü. XIX. yüzyılın başına gelindiğinde Trablusgarp, iktidar kavgaları ve yabancı devletlerin baskılarıyla karşı-karşıya kalmıştı. Trablusgarp'ta üstlenen korsanların faaliyetlerinden zarar gördüklerini iddia eden İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Sardunya Krallığı, güçlü donanmaları sayesinde Trablusgarp üzerinde kurdukları baskı sonucunda önemli tavizler kopardılar.

1830'da Fransızların Cezayir'i işgali¹⁴², Babiâli'nin ocaklara karşı izlediği serbest tutumu değiştirmek mecburiyetini hissettirdi. Zira Cezayir örneği, diğer iki ocağın başına gelebilirdi. Bu itibarla Osmanlı Devleti, bir taraftan Cezayir'i siyaset yoluyla geri almaya çalışırken, diğer taraftan da Tunus ve Trablusgarp'taki mahalli sülaleleri ortadan kaldırıp doğrudan doğruya merkezi otoriteyi yeniden kurma kararı aldılar¹⁴³. O tarihten başlayarak Trablusgarp, hükümet merkezine bağlı bir vilayet gibi ve İstanbul'dan atanan valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır¹⁴⁴.

Bu itibarla 1835'te başlayan Trablusgarp'taki ikinci Türk hâkimiyeti devresi, 1858 yılında artık tamamen be kesin olarak yerleşmiş ve ahali tarafından da benimsenmiş olarak kabul edebiliriz¹⁴⁵. Trablusgarp 1912'de İtalyanlar ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ouchy Antlaşmasına kadar Türklerin hâkimiyetindeydi. XX. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren İtalyan hazırlıklarına karşı öncelikle II. Abdülhamit'in siyasi ve askeri tedbirler aldığını işaretle edilmelidir¹⁴⁶. II. Abdülhamit Trablusgarp'a dirayetli subaylar göndermeye özen göstermesinin yanı

¹⁴⁰ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789 - 1994)**, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1995, s. 424.

¹⁴¹ Kurtcephe, 1995, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁴² Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk – Fransız Rekabeti (1858 – 1911)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 3.

¹⁴³ Çaycı, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁴⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, IX Cilt, Ankara 1999, s. 257.

¹⁴⁵ Bu yıllar arsında Guma adında biri isyan çıkartmıştı. Fakat bu isyanı Osmanlı Devleti tamamen bertaraf etti.

¹⁴⁶ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 54.

sıra silah ve mühimmat sevkine de önem vermiş. Sultan bunu yaparak yerli kabilelerin kendilerini koruyacak hale gelmesi için çaba harcamış. 1901 yılında, yüzyıllardır bölgeye giden yeniçerilerin yerli halkla evlenmesinden doğan ve “*Kuloğulları*” olarak adlandırılan ahali arasında milis ve benzeri bir teşkilat oluşturmuştu¹⁴⁷. Bu birtakım esliha ve cephane ve sair levazımat-i askeriye Trablusgarp’a gönderebilmek için bir Osmanlı posta vapuru tahsis etmiştir¹⁴⁸. Ayrıca “Panislamizm” politikası ile Bingazi ve içeri kesimlerde çok etkili olan Senusileri de silahlandırmıştı¹⁴⁹.

II. Abdülhamit 1908 baharında Yıldız’dan Bingazi Mutasarrıfı ve Kumandanı Hilmi Paşaya bir telgraf çekmiş ve acele bir kadro teşkiliyle bir jandarma müfrezesi refakatinde Küfre vahasında bir kaymakamlık kurulmasını ve buraların Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu göstermek üzere hükümet konağı edinilecek bir binaya Osmanlı Bayrağının çekilmesini irade etmişti¹⁵⁰. II. Abdülhamit merkezi Trablus olmak üzere bir Osmanlı tümeni kurmayı başardı, bu ordu hiçbir orduya bağlı değildi, doğrudan Harpiye nezaretine bağlanmıştı. İtalya’nın ülke üzerindeki emellerini bilen sultan, bu tümeni tutmağa önem vermişti¹⁵¹. Osmanlı Devleti içinde yönetim değişikliği neticesinde iktidara gelen İttihat Terakki Partisi için de Trablusgarp önemliydi. Çoğu ittihatçılar önce Trablus’a sürüldükten sonra buradan da Avrupa’ya çıkardı.

İktidar parti İtalya’nın niyetlerini sezdiği için Almanya’ya dayanmak istediler. Lakin Almanya, İtalya’nı Üçlü İttifaktan kaçırmamak için İtalya üzerinde herhangi bir baskı yapmadılar¹⁵². İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti Kuzey Afrika’daki son kara parçası olan Trablusgarp ve Bingazi’yi elde tutucu bir politika izleyemedi. Hakkı Paşa kabinesinin Trablusgarp’taki ilk icraatı Banko Di Roma’nın resmîyetini tasdik etmek oldu. Vali ve Kumandan Müşir Recep Paşa Meşrutiyetin ilanından sonra, 1908 yılında Harbiye Nazırı olarak İstanbul’a geldi. Yerine de Vali olarak Bekir Sami Bey’i bırakmıştı. Fakat Belediye Reisi Karamanlı Hasune Paşa, Valiliğe

147 Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 299.

148 Metin Hülağü, **Sultan II. Abdülhamit’in Sürgün Günleri (1909 – 1918) Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı**, 2. Baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 194.

149 Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958**, 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara 1978, s. 379.

150 Karasapan, 1960, **a.g.e.**, s. 176.

151 Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi, Siyasi Tarih I**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 597.

152 Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarihi 1789 – 1960**, 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s. 325.

Bekir Sami Bey'in uygun olmadığı hakkında Bab-ı Ali'ye mektup göndermişti. Bunun üzerine Trablus Valiliğine Ahmet Fevzi Paşa getirildi. Ancak aradan bir yıl geçmeden onu da değiştirerek 1909'da Vali ve Kumandan sıfatında Müşir İbrahim Paşa'yı yollamıştı¹⁵³. Hakkı Paşa Hükümeti savaş öncesi, İtalyan'ların isteği üzerine Trablusgarp'ta Vali olarak bulunan İbrahim Paşa'yı görevinden aldı¹⁵⁴. İbrahim Paşa, Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti menfaatlerini koruduğu için, İtalyanlar ondan hep şikâyetçi olmuşlardı ve buradan alınması için sürekli Osmanlı Hükümetine baskı yapmışlardı. İşin garibi ise yerine vali tayin edilen Bekir Sami Bey ise görevinin başına ancak savaş başladığında gele bildi.

Savaş öncesinde bölge, valisiz, kumandansız ve son derece savunmasız adeta işgale açık bırakılmıştı. Bu da yetmez gibi Harbiye Nazırı 1910'da Yemen'de ayaklan isyanı bastırmak maksadında Trablus'taki askerlerin hemen hepsini çeker. Bu demek ülkeyi resmen İtalyanlara bırakmak diye direnen İbrahim Paşa'yı dinleyen kimse olmadı. Üstelik yerli "*Kuloğlu Ocakları*" adındaki askeri örgütü de dağıttı. Muazzam büyüklükteki çöl olan, nüfusun en büyük kısmını Akdeniz sahillerinde toplandığı ülkede jandarma dışında asker kalmadı¹⁵⁵.

Hükümetin yaptığıının daha vahimi önceden gerekli hallerde milis kuvvetlerini silahlandırmak için depo edilmiş olan 40.000 Martin tüfeği yerlerine mavzer gönderilecektir diye İstanbul'da bir karar alınmış ve sonradan gönderilme işi unutulmuştu¹⁵⁶. Bütün bunlar İtalyanların gözleri önünde cereyan eder. Hakkı Paşa Hükümeti uyuşukluğu ile Trablusgarp'a İtalyan çıkartmasını kolaylaştırmak için elinden geleni sonuna kadar yapmış bulunuyor. Neden böyle diyoruz ki, çünkü zamanının Sadrazam-ı İbrahim Hakkı Paşa 23 Kasım 1908 – 12 Ocak 1910 tarihleri arasında Roma Büyükelçiliği görevinde bulunmuştu¹⁵⁷.

Bu tarihler, İtalyan basının artık iyice açıktan açığa Trablusgarp hakkındaki niyetlerini gösterdikleri, hükümetin bu yolda çalışmalarını, diplomatik faaliyetlerini, ticari istek ve şikâyetlerini en fazla yoğunlaştırdıkları tarihlerdi. Bu itibarla Paşa'nın İtalya'nın tarihi emellerini, onun devletlerle yaptığı anlaşmaları bilmemesi zor izah edilir bir gaflet – i elimedir. İtalya'nın bütün bu olup biten çalışmalarını en iyi bilen

¹⁵³ Karasapan, 1960, **a.g.e**, s. 195.

¹⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I. 2000, **a.g.e**, s. 55.

¹⁵⁵ Öztuna, 2004, **a.g.e**, s. 597; Aydemir, 1995, **a.g.e**, s. 219.

¹⁵⁶ Karal, 1999, **a.g.e**, s. 271.

¹⁵⁷ Şıvgın, 2002, **a.g.m**, s. 280.

kişi olmasına rağmen, Trablusgarp'ta hiçbir tedbir alınmadı. 1910 bütçesinde kabul edilen, Trablusgarp'taki iki süvari alayı da bir alaya indirildi. Ayrıca Roma Sefiri Kazım Bey'in 17 Şubat 1911 tarihli ciddi uyarısı da ciddiye alınmıyor. Viyana büyükelçiliği 12 Ağustos 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmak için Avrupa devletlerine başvurduğu haberini Osmanlı Devletine bildirdi. Trablusgarp'a İbrahim Paşa'nın yerine tayin edilen Bekir Sami Bey, Trablusgarp'ta İtalyan emellerinden bahseden "*Jön Türk*" Gazetesi muhabirine bu meselenin ciddi olmadığına dair teminat vermiştir.

İtalya ile Osmanlı arasında hiçbir düşmanlık yokken İtalya'nın harp ilan etmeye teşebbüs edemeyeceğini söylemesi de vali'nin ne kadar derin uykularda olduğunu bildiriyor. Tanin gazetesinde Trablusgarp ile ilgili çıkan her haber tehlikenin çok yakın olduğunu haykırmasına rağmen başyazarın hala İtalyanların Trablusgarp'a asker sevk edeceklerine ihtimal vermeyişi Osmanlı basınının uyuduğunun en açık deliliydi¹⁵⁸. Lütfi Simavi; *Trablusgarp, Afrika'daki son memleketimizdi. Hiç olmazsa bu topraklarımızın olsun düşman ayaklarıyla çiğnenmesinden kurtarılması için hükümetin alacağı her türlü tedbiri millet canla başla desteklemeye hazırdı diyor*¹⁵⁹.

Anlaşılan o ki, zamanında doğru düzgün bir siyaset yürütülseydi bu vahim sonuçlar olmazdı. Hatalı icraatı ile askersiz, kumandansız, mühimmatsız bırakan Hakkı Paşa ve Şevket Paşalar Osmanlı Devletinin Kuzey Afrika'daki son parçasının elden çıkmasına önemli katkıda bulundular diyebiliriz. 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devletine (Babîâli'ye) 24 saatlik bir kesin uyarı vererek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmeye karar verdiğini, bu nedenle bu toprakların derhal boşaltılmasını istedi¹⁶⁰.

İtalya gerekçe olarak: *Trablusgarp ve Bingazi'nin, Kuzey Afrika'nın diğer yerlerine oranla (Fransız ve İngiliz sömürgeleri olan Tunus, Cezayir ve Fas ile Mısır kastediliyor) uygarlıktan uzak bırakıldığına, Osmanlı subaylarının, ulemanın ve İttihatçıların, tutucu kalabalıkların İtalyan uyruklulara ve diğer yabancı uyruklular*

¹⁵⁸ Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri, Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 43.

¹⁵⁹ Lütfi Simavi, **Son Osmanlı sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, (Nurer Uğurlu Başkanlığındaki Kurul Tarafından Hazırlanmıştır) Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 161 – 162.

¹⁶⁰ Kemal Çiftçi, **Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010., s. 92; **Italian-Turkish War (1911-1912)**, http://www.historyguy.com/italo_turkish_war.htm

aleyhinde tahrik etmekte olduklarından şikâyetle bulunarak, Trablusgarp'taki İtalyanları korumak amacıyla kendilerinin haklı olduğunu göstermeye çalışıyorlardı¹⁶¹. İtalya'nın bütün bu söyledikleri sadece bahaneden ibaretti. Çünkü Trablusgarp'ı bir başkasına kaptırmamak ve orası benim, ben alacağım diyordu¹⁶². İtalya ultimatomeni alınca Hakkı Paşa istifa etmek zorunda kaldı. 30 Eylül 1911'de Sadrazam olarak Sait Paşa getirildi. Osmanlı Hükümeti, belirtilen zaman zarfında cevap vermiş, mevcut anlaşmalara ve Osmanlı Devleti'nin hukuk ve haysiyetine aykırı olduğu halde İtalya'ya ekonomik imtiyazlar vermeye razı olduğunu bildirmiş, İtalyan isteklerinin görüşülmesi için derhal görüşmelere başlanmasını istemişti.

Fakat Trablusgarp ve Bingazi'ye İtalya'nın istediği emri veremeyeceğini bildirmişti¹⁶³. Osmanlı Devleti'nin savaşı önlemek için gönderdiği bunca fedakârlığı ve iyi niyete rağmen İtalya, verilen cevabı dikkate almayarak 29 Eylül 1911'de savaş ilan etti¹⁶⁴. Hatta savaş ilanına dair nota Osmanlı Hükümeti'ne verilmeden önce İtalyan donanması Preveze'ye saldırmış, Trablusgarp ve Bingazi'yi bombalamıştı. Böylelikle Osmanlı Devleti savaşa çok kötü şartlar altında girdi. İtalyan'lar sahile asker çıkardı ve sahil boyunu işgale başladılar¹⁶⁵.

Osmanlı Devleti, İtalya'nın bu hareketi karşısında, hemen büyük devletlere başvurarak arabuluculuk yapmalarını istediler. Fakat bu devletler savaş karşısında tarafsız kalacaklarını ilan ettiler. Bu suretle Osmanlı Devleti ile İtalya karşı karşıya kaldı. Savaş başlayınca Osmanlı devleti Trablusgarp'a yeni kuvvetler gönderemedi¹⁶⁶. Sadrazam Said Paşa'nın dediklerine bakılırsa *"Durum gördüğünüz gibi, arkadaşlarımdan hiçbirisi bana yardımcı olmuyor. Parlamenter sistemin yanlışlıklarından biri de budur, sırf seçilmiş olmalarına bakılarak, hiçbir konuda tecrübesi bulunmayan kişiler nazır yapılır"*¹⁶⁷. İtalya üç hafta gibi kısa bir sürede

¹⁶¹ Tüncer, 2010, **a.g.e.**, s. 136.

¹⁶² İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki diğer toprak kesimlerine İtalya'dan önce yerleşmişti.

¹⁶³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789 – 1914**, Alkın Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 2006, s. 639.

¹⁶⁴ **İsrafil Kurtcephe**, "Osmanlı Parlementsosu ve Türk – İtalyan Savaşı (1911 – 1912)" OTAM Sayı 5, Ankara 1994, s. 236; **Seçil Akgün, Murat Uluğtekin**, "Hilal-i Ahmer ve Trablusgarp Savaşı", OTAM Sayı 3, Ankara 1992., s. 17..

¹⁶⁵ Tüncer Baykara., Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları., Ankara 1985., s. 15.

¹⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin zor durumunu faydalanan Rusya, Trablusgarp Savaşı'nı fırsat bilerek 1911 yılı sonunda Boğazları açtırmak için teşebbüste bulundu. Bununla da yetinmeyerek Balkan Devletlerini Osmanlı aleyhine kışkırtmaya başladı.

¹⁶⁷ Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik**, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2006, s. 64.

Mısır ile Tunus arasındaki Akdeniz sahillerin kara ordusuyla¹⁶⁸ ve Ege Denizinde de donanması hâkim oldu. Osmanlı Donanması takviye gönderecek ve savaşa girecek cesareti gösteremedi¹⁶⁹. Ayrıca kara yolu ile de savaş malzemeleri ve asker de gönderemedi. İtalyan'lar Akdeniz gezisine çıktıklarını ve Trablusgarp ve Bingazi'yi kolayca işgale edebileceklerini tahmin ediyorlardı. Osmanlı Devleti ancak Tunus ve Mısır'dan kaçak olarak Trablusgarp'a silah yollayabildi. İtalyan ordusu, dönemin en modern silah, araç ve gereçleriyle donatılmış olup asker sayısı 100.000'e ulaşıyordu. Bu kadar güce sahip olmalarına rağmen, Trablusgarp'ta bir yıl kadar süren savaşlar sırasında kıyıda öteye giremediler hatta birkaç kere bozguna da uğradılar.

Trablusgarp Savaşına Enver Bey'in katılımı hakkında söz edersek cereyan şöyle gelişmişti. İtalyan saldırısı, ancak mahalli ahaliden oluşan kuvvetlerin (Sünüsiler), gönüllü Osmanlı subayları tarafından sürdürülen direnişleriyle karşılanabildi¹⁷⁰. Evet, bu olumsuzluklara rağmen, o günlerdeki ordunun genç ve önde gelen subayları Trablusgarp yolunu tutmuşlardı. Paris askeri ataşesi Fethi Bey, Halil Bey (Paşa), Nuri Bey (Paşa) ve Mustafa Kemal ve arkadaşları Trablusgarp'a gelmeyi başarmışlardı. Enver Bey (Paşa) de Trablusgarp'a gitmek için 1911 Eylül başlarında Berlin'den ayrılacak Selanik'e geldi¹⁷¹. 4 Eylül 1911'de İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki merkez-i umumide yapılan toplantıda Enver Bey İtalyan'lara karşı yapılacak mücadelesi hakkındaki fikirlerin kabul ettirdi¹⁷².

Eğer hükümet İtalyanların karşısında gerilemeye zorlanırsa biz önce Trablus'ta geçici bir hükümet kurarak, sonra da her şeyi boykot ederek düşmanlığı devam ettireceğiz. Ümit ederim, medeni Avrupa'ya "*Rechloce Baarbaren*" olmadığımızı ve saygı gösterilmeyi hak ettiğimizi göstereceğiz. Aksi takdirde şerefimiz yolunda öleceğiz¹⁷³. İstanbul'a gelen Enver Bey, oraya subaylar gönderilmesini teklif ettiğinde İstanbul'da hiç kimse bunun fayda getireceğini düşünmedi. Trablus'a gitmek için kendisine izin istediğinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ona: "*Bu yolculuğunda fayda görmüyorum. İtalyanların para verdiği*

¹⁶⁸ **Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2006, s. 79.

¹⁶⁹ **Rauf Orbay Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2005, s. XXV.

¹⁷⁰ Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1. Cilt, İstanbul 1994, s. 122.

¹⁷¹ Babacan, Avşar, 2011, **a.g.e**, s. 30.

¹⁷² Yusuf Gedikli, **Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri**, Nesil Yayınları, İstanbul 2007, s. 24.

¹⁷³ Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s. 75-76.

Araplar seni yolda öldürebilirler” deyince Enver de ona cevaben: “Trablus’u o kadar çok ihmal ettik ki, hiçbir mazeret yeterli olmaz. Bu konuda en üst seviyede çalışılmalı ve savunma hususunda gücümüzün yettiğini yerine getirmeliyiz. Eğer Araplar yolda bize saldırırlarsa bu onların günahıdır. Biz de mazeretle geri dönmüş oluruz”¹⁷⁴. Enver’in Trablus’a cihat için gitme ısrarını gören Devlet, bu harekâtın başarısızlıkla sonuçlanacağını düşündüğü için ona sadece beş bin cüneyh (dirhem) para verdi. Buradan Enver Bey’in vatan uğruna her şey göze alabilir ve gerekli olduğunda da canını seve-seve verebilecek kadar haysiyetli olduğu anlaşılıyor.

Enver Bey’in Trablus’a gelince ilk iş olarak bir bildiri yayınladı. İtalyan propagandaları ve yandaşlarına cevap verir: *“Sizi Halifeniz İtalyanlara sattı gibi sırf iftiradan ibaret yalanlarla kandırmak istediler. Fakat emin olunuz ki Halife sizi, ey saltanatın itaatli ve sevgili evlatları, sizi kurtarmak için bütün evlatlarını feda etmeye ant içmiştir. Asla, siz satılmadınız ve satılmayacaksınız. Adınız padişahın, milletin kalbine işlenmiş bulunuyor. Büyük Halife sizi düşmanın elinden kurtarmak için beni buraya gönderdi. Geliniz. Geliniz samimi kardeşlerinize kavuşun. On beş güne kadar hepinizin gelmesini istiyorum. Padişah hazretlerinin Damadı, Bingazi Ordusu Komutanı Kurmay Binbaşı Enver”¹⁷⁵.*

Enver Bey’in para sıkıntısından yola koyduğu işlerini yürütmesi için 20.000 Osmanlı lira para kâğıdı bastırdığını ve bunun baya da işe yaradığını kendisinin yazdığı mektuplarından öğreniyoruz¹⁷⁶. Enver Bey İtalyan’lara karşı kurulan savaş hattı, doğu ve batı olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştı. Mustafa Kemal doğu bölgesinde, Derne Kuvvetleri Komutanı olarak görevlendirilmişti. Enver Bey ise, batı bölgesinde, Bingazi Kuvvetleri Komutanı olarak bulunmaktaydı. Aynı zamanda bütün kuvvetlerin genel kontrolünü de üzerine almıştı.

Trablus ve Bingazi’de Bedevi Arapları müthiş bir yetenekle organize ederek kahramanca çarpışmış ve birçok başarıya imza atmıştı¹⁷⁷. Trablusgarp Savaşında genç subayların parolası şu olmuştu: *“Ya namus ve İstiklal ya ölüm”¹⁷⁸*. İki devletin savaş planlarına bakılırsa, İtalya ordusunun saldırış planı bilimsel olmaktan çok

¹⁷⁴ Emir Şekip Arslan, **Bir Arap Aydınım Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı Anıları**, Çev: Selda Meydan – Ahmet Meydan, Çatı Kitapları, İstanbul 2005, s. 290.

¹⁷⁵ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 109.

¹⁷⁶ İnan, 1997, **a.g.e**, s. 17.

¹⁷⁷ Aksu, 2007, **a.g.e**, s. 27.

¹⁷⁸ Tüncer, 2010, **a.g.e**, s. 136.

mantık esnasına göre hazırlanmıştı. Trablusgarp’a Türk kuvvetlerinin azlığı ve dağınıklığı dikkate alınarak, Mısır sınırından Tunus kıyılarına kadar İtalya donanmasının himayesinde çıkartma yapacak ve memleketin içlerine doğru ilerleyecek. Güçsüz Osmanlı askerleri ezileceği kararlaştırılmıştır. 30 Eylül’de başlayan İtalyan harekâtı Tobruk, Trablus, Derne, Bingazi ve Mısırata şehirlerini işgal etti, fakat içeriye doğru sokulamadılar. Osmanlı Askerleri Komutanlığının planı çok sade idi. Enver Bey arkadaşları ile de anlaştıktan sonra İtalyan ilerleyişine karşı bir gerilla savaşı ile karşı koymayı uygun bulmuştu. Arazinin elverişliliği ve yerel askerlerin bu taktiğe kolayca uyacak bir yetenekte bulunmaları başarıya ulaşılmasında büyük bir etki yarattı.

Derne’de bütün bölgenin şeyhleri yemin yetmek için toplandılar. Tesadüfen aynı gün Arap asıllı ve Yemen savaşından sonra tugay komutanı olmuş biri Mısır’dan geldi. Onu Tobruk bölgesi kumandanı olarak tayin ettim, lüzumu halinde de vali. Vali tayin ediyor olmam ben halife tarafından gönderilen biriyim ve Sultanın damadıyım. Bir tek bu bağlantı bana yardım ediyor. Araplar Hürriyet kahramanı Enver Bey’i ya da Erkân-ı Harp (binbaşı) kumandan Enver Bey’i tanımıyorlar ama Halifenin damadına saygı gösteriyorlar¹⁷⁹.

Enver Bey’in bir başka mektubuna bakılırsa, *Her yerde cesetler. Şurada, kafası bir kurşunla delinmiş çok geniş bir İtalyan askeri, siyah sakallı, vücudu parçalanmış bir başçavuşun yanında yatıyordu. Biraz ötede çoğu ateşli olmayan silahla vurulmuş birbiri üstüne yığılmış bir yığın ceset görülüyor. Bunlar düşmanlar ama insan olarak onlara acıyorum. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? Banca Di Roma’nın kasalarını doldurmak için değil mi? Bankacıların kasalarına birkaç milyon daha yığmak için vatanın çocuklarını öldürtüyorlar, vatana, başkalarının mutluluğuna saldırıyorlar, sonra da bunu ismi insanlık ve vatanseverlik oluyor! Bu bizim için doğru çünkü biz kendimizi müdafaa ediyoruz, müdafaa etmek mecburiyetindeyiz*¹⁸⁰.

Her Arap aşireti bana savaşçı gönderiyor. Aksakallı ihtiyarlardan 15 yaşında genç olanlara kadar. Onların ahenk içinde mücadele edemeyeceklerini sanmayın, aksine ölümü kucaklamak için yarışıyorlar. Buradan anlaşılan şu ki, Enver Bey, İtalyanların iddia ettiği gibi Trablusgarp’ın geri kalmışlığı ve İtalyanların bu bölgeye

¹⁷⁹ Hanioglu, 1989, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁸⁰ Gedikli, 2005, **a.g.e.**, s. 163.

getireceği refahının emperyalist uğurda yaptıkların ispat ediyor. Enver Bey'in 18 Aralık'taki mektubuna bakılırsa, İtalyan kuvvetleriyle gerçek bir muharebe olmuş. İtalyan'lar birçok bölükle, dağ toplarıyla ilerlediler ama bu muharebe gerçek bir bozgunla neticelendi. 9 saat süren savaştan sonra modern tüfekler, toplar ve mitralyözlerle silahlanmış sayıca üstün İtalyan ordusunu akıl almaz silahlarla yendik¹⁸¹. Enver Bey gerilla savaşında cesaretle çarpışmıştı¹⁸². Bu başarılar, mücahitleri daha fazla heyecana getirmiş, İtalyan'lara karşı mukavemet pek şiddetlenmişti¹⁸³.

Enver Bey ve Osmanlı Subaylarının gerçekten olağanüstü kahramanca bir direnişinden¹⁸⁴ İtalya askerleri umduğu başarıyı sağlayamadılar. Osmanlı subayları kıyıda içeriye adım attırmadılar¹⁸⁵. Fransa'nın Le Temps Gazetesi özel muhabiri Carrere Türk başarılarının seyrini öğrenmek için cepheleri dolaştıktan sonra "*Mesele varlık içinde istila yapmak değildir. Asıl ders ve ibret alınacak nokta yokluk içinde vatan savunmaktır*" kanısına varmıştı. Bu demek Enver Bey başkanlığındaki Osmanlı askerlerin vatan savunmasındaki sorumluluğun ne kadar önemli olduğunu ispatlıyor. Subayların emrindeki Senusi tarikatı üyeleri, İtalyan işgalcilerini çölde yenerek onları Akdeniz sahiline sıkıştırdı¹⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nin güç durumuna rağmen, İtalya da pek bir şey yapamadı. Savaşın uzayacağını anlayınca, Osmanlı Devleti üzerinde bir takım baskı yollarına başvurdu¹⁸⁷.

Birincisi; İtalya Kralı'nın 5 Kasım 1911 tarihli bir bildirge ile Trablus ve Bingazi vilayetlerinin İtalya Krallığına katılmış olduğunu ilan etti. Osmanlı Devleti bu ilhakin milletlerarası hukuka aykırı olduğunu bildirerek protesto etti.

İkinci; Almanya vasıtasıyla Osmanlı Devletini barışa zorlamak istedi. Osmanlı Devleti İtalya'nın beceriksizliğini gördüğünden barışa yanaşmadı. Ayrıca

¹⁸¹ Hanioglu, 1989, **a.g.e**, s.103.

¹⁸² Cemal Kutay, **Atatürk – Enver Paşa Hadiseleri Yakın tarihin meçhul sahifeleri**, Ercan Matbaası, İstanbul 1956, s. 3.

¹⁸³ Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (Hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu) Sebil Yayinevi, İstanbul 1996, s. 76.

¹⁸⁴ Erol Cihangir, **Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Paşa**, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 26.

¹⁸⁵ İlhan Akın, **Türk Devrim Tarihi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1983, s. 58.

¹⁸⁶ Justin Mc Carthy, **Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev; Mehmet Tüncel, Etkileşim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 172.

¹⁸⁷ Harun Bodur, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1900 – 1999)**, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 90.

İtalya'nın Trablusgarp'ı ilhaktan vazgeçtiğini bildirmesini ve askerlerinin bu topraklardan derhal çekilmesini gerektiğini ileri sürdü. İtalya bu teşebbüsünden de sonuç alamadı.

Üçüncü; İtalya Hükümeti, savaş başlayalı altı ay olduğu halde Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirememenin kızgınlığı içinde Osmanlı Devletini barışa zorlamak için en kesin çözüm yolunu deneyip Çanakkale Boğazını geçerek Osmanlı Donanmasını yok etmeyi amaçlıyordu. Osmanlı Hükümeti, Boğazlara saldırı ihtimalinin güçlenmesi üzerine savunma tedbirlerini arttırma kararı aldı. 42 gemiden oluşan İtalyan donanması, 30 Mart 1912'de Taranto limandan Çanakkale Boğazı'na gitmek üzere hareket etti. 18 Nisan 1912'de 24 parça gemiden oluşan İtalyan filosu Çanakkale Boğazı önüne geldi. Düşmanın niyetini anlayan Türk donanması, hemen ticaret gemilerinin geçişi için bırakılan mayınsız alanı da mayınladı. Boğazın girişinde bulunan tabyalara ateş açan İtalyan donanmasına istihkâmlardan açılan ateşle cevap verildi. Boğazı geçemeyeceğini anlayan İtalyan donanması geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı Harpiye Nezareti tarafınca bildirilen raporda İtalya'nın Varezo adındaki zırhlı krovözürünün battığı ve bir zırhlının da yara aldığı bildirilmekte.

Dördüncü; Babîâli'nin ileri sürdüğü barış şartları, İtalya'yı savaşı sona erdirmek için yeni çareler aramaya sevk etti. İtalyan Hükümeti, Rodos ve On iki Ada'nın işgaline karar verdi. 12 Nisan 1912'de Amiral Presbitero komutasındaki bir İtalyan filosu tarafından Stampalia Adası işgal edildi. 17 Mayıs 1912'de Rodos Ada'sı düştü böylece Rodos'ta Osmanlı hâkimiyeti de fiilen sona erdi. İtalyan donanması Nisan ve Mayıs aylarında On iki Ada'yı ele geçirmeyi başardı.

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Rodos'un işgalini 19 Mayıs'ta çektiği bir telgrafla Trablusgarp Kumandanlığına bildirdi. Fakat Hükümetin Trablusgarp ve Bingazi'yi bırakmama kararında olduğunu duyuruyor ve direnişin güçlendirmesini istiyordu¹⁸⁸. Osmanlı Devleti'nin On iki Ada'nın İtalya tarafından işgaline verdiği cevap, İstanbul ve Osmanlı Devletindeki bütün İtalyanların sınır dışı edilmelerine karar vermesi oldu. Görülüyor ki, İtalya tam bir bocalama içersindeydi. Hangi yola başvuracağını şaşırmıştı. Fakat buna karşılık Osmanlı Devleti'nin iç ve dış durumu parlak değildi. Trablusgarp Savaşını fırsat bilen Rusya, 1911 yılı sonunda Boğazları

¹⁸⁸ **İsrafil Kurtcephe**, "Rodos ve Oniki Ada'nın İtalyanlarca İşgali", OTAM Sayı 2, Ankara 1991, s. 214.

açtırmak için teşebbüste bulundu. Bununla da yetinmeyerek, balkan devletlerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başladı. Balkanlar tekrar karıştı. Osmanlı Devleti'nin dış politikada yalnızlığı sürüyordu. Balkan devletleri, Osmanlıya karşı harekete geçmeye hazırlanıyordu. Bu iç ve dış karışıklığa Almanya'nın dikkatini çekmesi üzerine Osmanlı Devleti nihayet barışa yanaştı ve barış 18 Ekim 1912'de İsviçre'de Ouchy'de yapıldı¹⁸⁹.

Osmanlı Devleti Trablusgarp'ı ve On iki Ada'yı İtalya'ya terk etti. İtalyan hâkimiyetinin kabulüne karşılık Müslüman kesim için bir sultan naibinin Libya'da bulunulması kabul edildi. Ancak bunun hiçbir idari etkisi olmayacaktı. Osmanlı Devleti savaşçılara yardımlarını kesecek ve askerlerini geri çekecekti. Balkan Savaşını patlak vermesinden Trablusgarp cephesindeki genç subayların bir kısmı geri döndü. Bazı genç subaylar Trablus topraklarında kalarak İtalyan'lara karşı müdafaa tertibatını idare ettiler. Ouchy Barışı ile İtalya Anadolu'nun kıyılarının dibine gelmiş oluyordu.

¹⁸⁹ Rıfat Uçarol., **a.g.e.**, s.428; Justin Mc Carthy., **a.g.e.**, s. 172.

h. Birinci Balkan Savaşı

Balkan¹⁹⁰ Sorunu 1878'den beri Berlin Antlaşması ekseninde dönmeğe başlamıştı. Siyasal edebiyatta Balkanlar'daki Hristiyanların Müslümanların yönetiminden kurtulması, Türklerin Avrupa'dan kovulması veya “*Balkanlar Balkanlıların*”¹⁹¹ başlığı altında yer almakta idi¹⁹². Balkanların Batı'nın dini, ekonomik ve siyasi ihtiraslarının karışımı olarak ortaya attıkları “*Doğu Sorunu*”nun halkalarından sadece bir tanesidir. Bu ihtiraslardan çoğu zaman dini olan öne çıkmaktaydı¹⁹³.

Berlin Antlaşması'nın Balkanlılarla ilgili hükümleri de zamanla kesinleşmişti. Doğu Rumeli Bulgaristan Prenslğine bağlanmış (1865), Bosna-Hersek Avusturya İmparatorluğu'na katılmış ve Bulgaristan Prensi Ferdinand 5 Ekim 1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etti ve kendisi Bulgaristan'ın kralı oldu¹⁹⁴. Ancak Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlıkları kazanmalarına rağmen, bu devletler açısından sorunları bitirmemiş aksine yeni başlamıştı¹⁹⁵. Balkanların kozmopolitik durumu sebebiyle hemen her devletin milletinden var olan unsurlar, diğer devletlerin de içerisinde kalmıştı.

Aynı zamanda hızla geri çekilen Osmanlı Devleti'nin boşaltacağı bölgeler hepsinin de hülyalarını süslüyordu. Ayrıca 1877-1878 yıllarında vuku bulan Rus-Türk savaşı sonrası Balkanlardaki Hristiyan slavyanlar, Rusya'nın kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı özgürlük savaşına girişmişlerdi. Rusya Balkan Devletlerine ciddi bir mali destek sağlayarak dört milyon ruble hibe etmişti. İşte bu savaş Balkan

¹⁹⁰ Balkan yarımadası, Avrupa'nın güneyindeki üç yarımada ve en doğuda bulunanıdır. Kuzeyde Trieste körfezi – Sava nehri – Tuna nehri ve Transilvanya dağları (hariç) – Tuna ağzını; doğuda, Karadeniz'in, Marmara denizinin; güneyde, Ege denizi ile Akdeniz'in, Yunan denizinin; batıda Adriyatik denizinin çevrelediği bölge Balkan yarımadası olarak anılır. Bu yarımada, kuzeyde, Fiume limanı ile Tuna ağzı arasında 1200 km. genişliğindedir. Güneyde Selanik'ten sonra birdenbire daralarak Yunanistan'da 200 km.ye iner ve Akdeniz'de son bulur. Yüzölçümü 620.000^{km2}'dir. Yarımada'nın İstanbul'a doğru daralması, bu kısımda bir hassasiyet gösterir. Genel olarak % 90'ı dağlık olan Balkan yarımadasının ortalama yüksekliği 1500 metredir.

¹⁹¹ Arom Andonyan, **Balkan Savaşı**, Çev: Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 15; Andonyan'a göre, Bütün Avrupa'da, belki tüm yeryüzünde, Balkan Yarımadasından daha belalı bir bölge yoktur. Karmaşık şartları ve sınırları olan bu yarımada, Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında paylaşılmıştır. Fakat bu ülkelerin hiçbirisi gerçekten doğal sınırları içinde yerleşmiş değildir.

¹⁹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (1908-1918)**, IX Cilt, Ankara 1996, s. 287.

¹⁹³ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Savaşları (1912-1913)”, **TÜRKLER**, Ankara 2002, s. 296.

¹⁹⁴ **İstoriya Bulgariya**, Akedemiya Nauk SSSR İnstitut Slavyanovedenia, İzdatelstvo Akedemia Nauk SSSR, Tom 1, Moskova 1954, s. 477.

¹⁹⁵ Halil Akman, **Paylaşılmayan Balkanlar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 81.

halklarının kurtuluşunun temelini atmıştı¹⁹⁶. Böylece bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Balkan Devletleri çok hızlı bir şekilde silahlanmaya giriştiler. Bir zamanlar Osmanlı Devleti tebaası olan Balkan Milletleri, artık Osmanlı Devleti'ne kafa tutabilecek ve onu yenebilecek güce ulaşmışlardı¹⁹⁷. Bir yandan İkinci Meşrutiyet devriminin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin Balkan eyaletlerinde düzeni sağlamak için giriştiği reform da, Balkan devletlerini olduğu kadar büyük devletleri de korkuya düşürmüştü. Bunlar Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesi ile toprak kazanma yönünden besledikleri tutkularının önleyeceğini hesaba katmakta idiler. İttihat ve Terakki'nin yaşlı devleti yenileyecek bir gücü temsil etmesi özellikle Rusya'yı endişelendirmişti. "*Hasta Adam*" nekahet dönemine mi girecekti?

1908 yılının Aralık ayından itibaren başkan İzvolsky, bir "*Balkan Bloğu*" kurulması fikrini Yasama Meclisine sunmuştu¹⁹⁸. Osmanlı Hükümeti'nin Yunanlılara karşı Sırbistan ve Bulgaristan'ı kazanmak için giriştiği faaliyetler bu üç devletin ittifak etmesine engel olamamıştır. Böylece İttihat ve Terakki'nin, II. Meşrutiyet'in ilanıyla bütün unsurları Osmanlılık çerçevesinde birleştirerek ayrılıkçı akımları ortadan kaldırmayı ve Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtarmayı amaçlayan hayalleri suya düşmüştü. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit¹⁹⁹ tarafından her zaman körüklenen Balkan Devletleri arasındaki anlaşmazlıkların en önemlisi Kiliseler Meselesi'ni 3 Temmuz 1910'de çıkardığı bir kanunla çözdüğünü sanmışlardı²⁰⁰. İttihat ve Terakki yönetimi "*Kiliseler ve Okullar*" kanunu ile sorunu halletmesiyle

¹⁹⁶ **Vinogradov V**, "Boeoe Sodruzhestvo Narodov Rossii i Balkanskih Stran v Period Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg", **Voенно İstoricheskii Zhurnal**, İzdatelstvo Krasnaia Zvezda, Ocak 1, Moskova 1974, s. 86-87.

¹⁹⁷ Justin McCarthy, **Osmanlıya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2006, s. 172.

¹⁹⁸ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 386.

¹⁹⁹ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 307, Bulgaristan Balkan Harbine daha II. Abdülhamit zamanında hazırlanmıştır. Yıldız Sarayı, Bulgarların hazırlıklarından haberdar olunca Bab-ı Âliyi ikaz etmiştir. Osmanlı Hükümeti de karşı tedbirler almak lüzumunu takdir etmiştir. Hatta asıl dikkati çeken nokta, Bulgar taarruzunun 1909 senesinde muhakkak olduğunu – muhtelif menbalardan aldığı malumattan – kestiren Sultan Abdülhamit, harbin daha evvel vukuunu arzu etmesi ve bu görüşü Vükela Meclisine bildirmiş olmasıdır. II. Abdülhamit harp zuhur ederse, Sırp ve Karadağlılar da Bulgarlarla beraber yürüyeceklerini göz önünde tutmakta ve aralarında ittifak vuku bulmadan harbin tacilini ve Bulgarların yalnız kalmasını istemektedir. Tabiidir ki Sultan II. Abdülhamit bu görüşü izhar ederken Yunanistan'ın Bulgarlarla karşı çetecilik meselerlerinden dolayı beslediği hüsumet hislerini de göz önüne almıştı diyor.

²⁰⁰ Ömer Seyfettin, **Balkan Harbi Hatıraları**, Haz: Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011, s. 47.

ellerindeki kozu da kaybetmişlerdir²⁰¹. Böylece Balkan Devletleri, Rusya'nın öncülüğünde ve diplomatik yardımları ile özellikle Makedonya'nın paylaşılması konusunda anlaşmaya vardılar.

Sırp – Bulgar Antlaşması: 11 Ekim 1911'de Bulgar Dışişleri Bakanı Geşov ve Sırp Dışişleri Bakanı Milanoviç arasında görüşme yapıldı. Bulgar ileri gelenleri ve Kral Ferdinand Osmanlı Devleti aleyhine karşı olarak Balkan ittifakını gerçekleşmesine elinden gelen yardımı esirgemedi²⁰². İki başkan Osmanlı Devletinin Balkanlar'daki topraklarını paylaşılması konusunda bir prensip antlaşmasına vardılar. Bundan sonra Bulgaristan ile Sırpalar arasında çok gizli görüşmeler yapıldı ve *13 Mart 1912'de* (Eski takvimle 29 Şubat 1912) gizli antlaşma imzalandı²⁰³.

Yunan – Bulgar Antlaşması: Yunanistan ile Bulgaristan arasında bir antlaşma için ilk görüşmeler Venizelos'un isteği üzerine daha 1910'da başlamış fakat bir sonuca varamamıştı. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı üzerinde iki hükümet arasında tekrar başlayan görüşmelerde Makedonya üzerinde bir antlaşmaya varılmadığı için sürüncemede kalmıştı. Anlaşmazlık konusu yine Makedonya idi ve Bulgarlar Makedonya ve Edirne'nin özerkliği üzerinde ısrar edince, Yunanistan buna yanaşmadı. Yunanistan, Makedonya'nın peşinen paylaşılmasını istiyordu. 1897 Yunan ordularının Türk askeri karşısındaki hezimetini gören Bulgaristan, Yunanistan'a pek önem vermemiş ve Selanik'i Yunanlılardan önce ele geçirebileceğini düşünerek, Makedonya'yı paylaşmaya yanaşmamıştır. Yunan – Bulgar anlaşmasının uzamasında başka bir faktör de Girit sorunu idi.

Yunan Başkanı Venizelos, Girit'i Yunanistan'a katmak için, Osmanlı Devleti'ne karşı Balkanlılarla işbirliğinden yararlanmak istedi. Neticede ileride Girit Adası yüzünden Osmanlılar ile Yunanistan arasında çıkacak bir savaşta Bulgaristan tarafsız kalacak. *29 Mayıs 1912'de* Yunan – Bulgar Antlaşması imzalandı²⁰⁴. Bu antlaşmaya bir madde daha eklenmiştir. “*Eğer Girit Millet Vekillerinin Yunan Parlamentosunda alınması yüzünden Osmanlı Devleti'yle Yunanistan arasında bir*

²⁰¹ Akman, 2006, **a.g.e**, s. 83.

²⁰² **İstoriya na Bulgariya**, II Cilt, Sofya 1962, s. 250.

²⁰³ Geşov İ.E, **Balkanskii Soyuz, Vospominania i Dokumenti**, Tipografia Naushnoe Delo, Petrograd 1915, s. 88; **İstoriya Bulgariya**, 1954, **a.g.e**, s. 482.

²⁰⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi, Osmanlı Devri (1912-1913)**, 3. Cilt 2. Kısım, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 20.

*harp çıkarsa Bulgaristan Yunanistan'a karşı, tarafsızlık politikası güdecektir". 5 Ekim 1912 tarihinde iki devlet arasında Askeri sözleşme onaylanmıştır.*²⁰⁵

Karadağ ile Antlaşma: Balkan ligine Karadağ da katıldı. Lakin bu devletin katılması sözlü anlaşmalara dayanmaktaydı. Sırbistan – Karadağ anlaşması 6 Ekim 1912 yılın başlarında olmuş²⁰⁶ ve Karadağ'a İşkodra ile Antivari limanını vaadetmiştir. Karadağ diğer antlaşmaları *Mayıs 1912'de Yunanistan'la ve Ağustos 1912'de de Bulgaristan'la yapmıştır.*

Bu Balkan Devletlerinin yaptığı antlaşmaları Rusya'nın yıllardan beri hayalini kurduğu bir Slav Birliği olduğunu söylemek de hiç mümkün değildir. Fakat Balkan ligi, Balkan Devletlerinin, Balkanlardaki Türk egemenliğine karşı, geçici olarak birleşmelerini sağlayan ve bu devletleri birbirine pamuk ipliği ile bağlayan bir ittifaklar sisteminden başka bir şey değildi.

Hal böyle iken 26 Eylül 1912'de Karadağ askerleri Osmanlı Devleti aleyhine savaşa hazırlıklarına giriştiler ve 8-9 Ekim 1912 tarihinde savaş ilan etti²⁰⁷. Diğer Balkan Devletleri de Osmanlı Devleti'ne karşı 30 Eylül 1912 yılında askeri seferberliklerini ilan etmişlerdi²⁰⁸. Bu olup bitenler karşısında kendisini savunmak amacıyla Osmanlı Devleti de 1 Ekim 1912'de seferberliğini ilan etti. 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. İki gün sonra da Yunanistan savaşa katıldı. Osmanlı Devleti'nin savaşı lehine döndürebilmek ve taarruz durumuna geçebilmek için sekiz veya on günün gerekli olduğu devlet adamlarınca konuşuluyordu²⁰⁹.

Savaş için gerekli olan askerleri temin etmek maksadında Anadolu tren hattı günlük 16.000 ile 17.000 kişi taşıyabiliyor kapasitede idi. İstanbul – Edirne hattında da günde 12.000 kişi taşınabiliyordu. Osmanlı Devleti halka savaşı şu şekilde duyurdu. *"Osmanlı Devleti'nin korunmaya ve devam ettirmeye çalıştığı barış siyasetine karşı Bulgaristan ve Sırbistan hükümetleri tarafından genel seferberliğe kalkışılmak ile ve Osmanlı sınırlarına asker toplanmıştır. Sınır boyundaki bütün*

²⁰⁵ TSK... a.g.e, s. 21.

²⁰⁶ Necdet Hayta, **Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912 – 11 Ağustos 1913)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s. 3.

²⁰⁷ Fossei Dzhon Kobb Xernoshou, "Evropeiskiy Koalitsii Soyuzi i Sağlasiya Nashinya s s 1792 Goda", <http://vive-liberta.narod.ru/journal/dipl.htm#mid>

²⁰⁸ **Balkanskaia Voyna**, İzdanie Tovarichestva İzdatelskogo Dela i Knizhnoi Torgovli N.İ. Pastuhıva v Moskve 1914 g, s. 11.

²⁰⁹ Gustav von Hochwachter, **Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephede"**, Çev: Sumru Toydemir, Türkiye İşbankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 6.

kulelerimize ve daha başka yerlere her gün taarruz olunması ve hükümetimizin iç işlerine karışmaya ve kabulüne imkân olmayan isteklere kalkışılması Osmanlı Devleti ile Sırp ve Bulgar Hükümetleri arasında barışın devamını imkânsız dereceye getirilmiştir. Bu hükümetlerin devam etmekte olan saldırılarına karşı Allah'ın yardımı ile karşı konulması için orduya gerekli emirler verilmiştir". Osmanlı Devleti savaşa çok büyük imkânsızlıklar içinde girdi, özellikle ordunun ulaşım ve ikmali kötüydü. Savaşın ilk gününden itibaren askerin yiyecek ve beslenme sıkıntısının yanı sıra, ordunun politikaya girmesi komutanlar arasında ikiliğin doğmasına sebep olmuştur²¹⁰. Bundan başka, Osmanlı ordusu 1909 yılından beri esas savaş alanı olan ve her an saldırının gelebileceği Trakya ve Makedonya'dan uzak gönderilmiş. Bölgedeki usta askerler de ordudan terhis edilmişti²¹¹.

Osmanlı Devleti Balkanlarda bir fetihler siyaseti izlemekten vazgeçmiş bulunuyordu. Bu düşünceden harekete Genelkurmay, 1912–1913 yılları için ve Balkan devletlerine karşı savunma esaslarına dayalı bir plan hazırlamıştır. Buna göre Rumeli, Trakya ve Makedonya olmak üzere iki savaş alanı olarak kabul edilmiş, Osmanlı kuvvetleri iki komutanlığa bölünmüştü. Doğu komutanlığı Trakya, batı komutanlığı da Makedonya'yı savunacaktı. Savaş hareketlerinin yüksek yönetimi Harpiye Nazırı ve Başkomutan Vekili tarafından yapılacaktı²¹².

Savaşın taraflardan Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 23.806.000, Balkan devletlerinki ise 10.167.000 kişi idi. Ancak Osmanlı Devleti'nin nüfusu Anadolu ve Arabistan'a kadar uzanan geniş topraklar üzerinde yayılıyor, bunun ancak 15 milyon kadarından alınabiliyordu. Balkan savaşının başlamasıyla Doğu Ordusu, hemen Filibe'ye hücum ederek, Bulgar ordusunu arkadan çevirmek istemişse de, Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğramıştır. Bunun üzerine 22–23 Ekim 1912'de Kırkkilise (Kırıklareli) muharebesinin de kaybedilmesiyle Lüleburgaz'a çekilmişti. 24 Ekim 1912'de Osmanlı birliklerinin Edirne ile Kırkkilise arasında disiplinsiz bir geri çekilme halinde edilmiş olduğundan Bulgarlar, şehri sadece muhasara altında tutup İstanbul'a ilerlediler²¹³. Doğu Ordusu 28 Ekim 1912'de burada yaptığı ikinci

²¹⁰ **Ahmet Halaçoğlu**, "Balkan Savaşları (1912-1913)", **TÜRKLER**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 299.

²¹¹ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi** I. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 60.

²¹² **Karal**, 1996, IX Cilt, a.g.e, s. 310.

²¹³ Sanem Yamak Ateş, **Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 177.

bir muharebeyi de kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı ve burada bir savunma hattı kurulmasıyla Bulgarlar durdurula bildi. Böylece Bulgarların bir hafta içinde Çatalca önlerine gelmeleri, onları İstanbul'a çok yaklaştırdı²¹⁴. Batı Ordusu ise 23 ve 24 Ekim'de Kumanova'da Sırp larla yenilerek Manastır'a çekildi ve Sırp lar eski, eski Sırbistan'ın başkenti Üsküp'ü ele geçirdiler. Yunanlılara ise Makedonya'ya karşı saldırıya geçtiler. 8 Kasım 1912'de Yunan ordusu Selanik'e girdi. Selanik Bulgaristan'ın da gözü olduğu bir şehirdi. Bunu bilen Yunanistan'dan önce Selanik'e saldırmıştı. Bulgarlar da Selanik'e yönelik olarak harekete geçtilerse de, Yunanlılar Selanik'i Bulgarlardan önce ele geçirdiler²¹⁵.

Diğer taraftan, Yunan donaması da Bozcaada, Limni, Samaotraki (Semadirek) ve Taşoz adalarını ele geçirdi. Bu adaların Yunanlıların eline geçmesi ile Makedonya (Rumeli) ile İstanbul ve Anadolu'nun deniz bağlantısı kesilmiş oluyordu. Aynı zamanda Bulgar kuvvetlerinin Çatalca'ya kadar gelmesiyle Makedonya'daki Osmanlı kuvvetleri arasındaki kara bağlantısı da kesilmiş bulunmaktaydı. Bu sırada Karadağlılar da İşkodra'yı kuşatmış bulunuyorlardı.

Kısacası, Ekim 1912 sonunda, Türk kuvvetleri Makedonya'da Balkanlılar karşısında hezimete uğramış ve sadece Edirne Bulgarlara, Yanya Yunanlılara ve İşkodra Karadağlıların kuşatmasına dayanmaktaydı. Balkan devletlerinin elde etmiş olduğu bu kolay zafer Osmanlı Devleti'nin birkaç hafta içinde geri çekilmesiyle Balkanlarda bıraktığı boşluk, yeniden milletlerarası bir buhran ortaya çıkardı. Sırbistan'ın birdenbire genişleyip, Arnavutluk'u işgal etmesi ve Adriyatik'e inmesi Avusturya ve İtalya'yı korkuttu. Bu sebepten Avusturya, bağımsız bir Arnavutluk Devleti kurarak Sırbistan üzerinde baskı vasıtası olarak kullanmayı uygun gördü.

Bu konuda İtalya'nın Avusturya'yı desteklemesi sonucu 28 Kasım 1912'de Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Rusya'nın meselede Sırbistan tarafını tutması, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın da müttefik oldukları devletin yanında yer almalarını gerektirdi. Bulgarların Boğazlara doğru ani ilerleyişi Rusya'da ne kadar telaşa sebebiyet verdi ise Viyana ve hatta Berlin'de o derecede memnunlukla karşılanılmıştı²¹⁶. Balkanlı küçük devletin, Rusya'nın muvafakatini almadan

²¹⁴ Halaçoğlu, 2002, a.g.m, s. 299.

²¹⁵ Faruk Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 699.

²¹⁶ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, Ankara Üniversitesi Basımevi 1970, s. 173.

Boğazlara hâkim olması, Rusya'nın bu yoldaki emellerini baltalaması itibariyle, Viyana ve Berlin'deki bu tutum ayrıca manidardı. Hâlbuki Rusya buna asla muvafakat edemezdi: Bulgarların Boğazlara inmesine hiçbir veçhile müsaade edilemezdi. Ayrıca Ege Denizi'ndeki adaların Yunanistan tarafından işgali, Rusya açısından, Çanakkale Boğazını da tehlikeye sokuyordu. Osmanlı Devleti bu savaşın başlamasından hemen sonra, uğradığı ağır ve beklenmedik yenilgi, iç politikada büyük tepkilere yol açtı. Osmanlı Devleti'nin bu çaresiz durumu karşısında Ahmet Muhtar Paşa sadareten çekildi ve yerine, 29 Ekim 1912'de, dış politikada İngiltere yanlısı olarak bilinen Kamil Paşa yeni hükümeti kurdu. Ancak bu değişik de savaşın aleyhte gidişatına engel olamadı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti savaşın durdurulmasını istemeye başlamıştır.

Lüleburgaz bozgunu sırasında Osmanlı Devleti Bulgaristan'a mütareke teklif etmiş, Lakin cevap alamamıştı. Şimdi Bulgarlar Çatalca taarruzunu başaramayınca mütarekeye razı oldular ve mütareke 3 Aralık 1912'de imzalandı. Sonuçta Osmanlı Devleti'nin askeri durumu birkaç hafta içinde ancak fecaat olarak nitelendirilebilecek bir hale gelmiş, bu surette Balkan ittifakına dahi devletler, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra bütün Rumeli'ni ellerine geçirmişlerdi. 3 Aralık 1912'de mütarekenin imzası üzerine, 13 Aralık 1912'de Londra'da Osmanlı Devletiyle, diğer savaşan taraflar arasında barış görüşmeleri başladı. Bu görüşmeleri amacı, Osmanlı Devletiyle Balkan devletleri arasındaki sınır ve toprak sorunlarını çözmektir.

Bu görüşmelere paralel olarak, 17 Aralık'tan itibaren, büyük devletlerin Londra'daki eşlileri arasındaki bir konferans da, Yunanistan ile Karadağ'a sınırdaş olan Arnavutluk sorununu ele aldı. Eşliler konferansı Arnavutluğun bağımsızlığını kabul etti. Elçiler konferansı 6 Ocak 1913'de bir sonuca varamadan kesildi. Zira sınırlar sorununda Osmanlı Devletiyle Balkanlılar anlaşamadı. Osmanlı Devleti ile Balkanlılar arasındaki barış görüşmelerinin kesilmesi, Avrupa devletlerinin telaşına sebep oldu. Çünkü savaşın yeniden başlaması ihtimali ortaya çıkıyordu.

Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf devletleri 17 Ocak 1913'de Osmanlı Devletine verdikleri notada: *“Savaşın başlamasını istemediklerini, kendilerinin tavsiyesine aykırı olarak Osmanlı Devleti savaşı başlatacak olursa, İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının dahi kaderinin söz konusu olabileceğinden söz ediyordu. Eğer barışı bozmaz ise devletlerin kendisine her türlü yardımı yapacağını,*

barışın korunması için de, Osmanlı Devleti'nin Edirne'den vazgeçmesi ve Ege adalarının tayın işini de devletlere havale etmesi gerektiğini, bunları yapmazsa, devletlerin hiçbir yardımına güvenmeyeceğini bildirdiler”²¹⁷. Osmanlı Devleti Büyük devletlerin vermiş olduğu notayı reddetti. 3 Şubat 1913 başında Çatalca hattında yeniden savaş başladı. Edirne’ni kurtarmak için çıkarılan askerden fayda gelmedi. Bulgarların aniden yaptığı askeri taarruzu neticesinde bir zamanlar Osmanlı Devletinin başkentliğın yapan Edirne şehri teslim oldu. Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki Barış Antlaşması 30 Mayıs 1913’te Londra’da imzalandı.

²¹⁷ Armaoğlu, 2003, **a.g.e**, s. 678.

i. Babı Ali Baskını'nda Enver Paşa ve Şarköy Çıkartması

“Bu sırada Enver Bey, kır atına binerek, silahşorlarıyla birlikte Babıâli'ye yürümüş ve Kamil Paşa'nın istifasını alarak Mahmut Şevket Paşa'yı iktidara getirmişti” diye tüm edebiyatlarda nitelenen Babıâli Baskını, Türk Tarihinin şüphesiz en önemli olaylarından biridir desek yanılmamış oluruz. Üzerinde çok tartışmaya sebep olan bu baskı, kimi tarihçiler tarafından Türk tarihindeki askeri darbelerin öncülüğünün başını çekmektedir diye vasıflandırılmaktadır. Bazılarının da, kurnazca yapılan oyunları arkasında bırakabileceğini söyleyen bu Babıâli Baskını üzerinde kısaca değinmeyi faydalı görmekteyiz.

Enver Bey, Birinci Balkan Savaşı başladığında Trablusgarp'ta idi. Enver Bey Trablusgarp'tan sonra yeni muharebe alanı olan 1 Ocak 1913 tarihinde Çatalca cephesine geldi. Yeni görevi Hurşit Paşa komutasındaki X. Kolordu Kurmay Başkanlığıydı. Savaşın ilk aylarında Enver Bey ümitlidir: Çatalca önlerinde Bulgar Ordusunu yok edilebileceğini düşünmektedir²¹⁸. Bir yandan da Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı savunmada kalmayıp Bulgarlar üzerine saldırıya geçmeyi ikna etmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda Enver Bey parti çekişmeleri hakkındaki şu görüşü: *“Parti çekişmeleri ve düşmanlıklar cephelerdekinden daha şiddetlidir”* demesi devletin içine düştüğü durumdan haber vermektedir.

Enver Bey'in yine: *“Burada kendimi tamamen düşman bir muhitte hissediyorum. Gizli bir düşmanlıktır. Hükümet de, Harbiye Nazırlığı da kibar davranıyorlar, ama beni hafiyelere takip ettirdiklerini biliyorum”* diyordu. Buradan da net anlaşıldığı gibi, Trablusgarp'ta kendilerinden kat-kat disiplinli ordu karşısında müthiş başarı sağlayan Enver'in hala yorulmadığını, aksine daha da enerjik ve hiçbir şart altında devletin yabancılara teslim olmasına razı gelmeyeceğini anlamaktayız. Ayrıca bu ataklığından çekinen çevre de kendisinin dediği gibi gizliden olsa bile takip ettiriyorlardı.

Enver Bey göreve başladığında Balkan Savaşı fiilen kaybedilmiş, Rumeli Osmanlı Devleti toprakları dışında kalmıştı. Fakat 10 Ocak 1913 tarihli mektubunda, Babıâli Baskının haberini verir gibidir: *“Bugün hakikaten alt üst oldum. Şerefsiz de olsa yaşamak isteyen bir sürü insanın, memleketi, onu yutacak olan yıkıntıya doğru götürdüklerini gördüm! Ah sevgili, düşünün ki, şu anda titreyen elleriyle birkaç*

²¹⁸ Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 158.

ihtiyar, bu kadar sevdiğim, her şeyin üstünde sevdiğim vatanımın vasiyetnamesini imzalıyorlar. Bu sınırsız sevgi beni nasıl sonuçlanacağını bilmediğim çılginlılar yapmaya itecek zannediyorum” ve yine benim iyi asker veya vatanseverliğim neye yarar... *“Yok, ben akıntıya karşı yüzmek istiyorum, ya da uçurumdan aşağı yuvarlanmak...”* şerefimizi kaybediyoruz diyordu.

Gerçi Osmanlı sınırının Midye-Enez hattı olacağı 17 Ocak 1913 tarihinde bir nota ile Londra Konferans sonrası bildirilmişti. Kurtarılmak istenen tek Edirne kalmıştı. Fakat buna ne Bulgaristan ne de Avrupa Devletleri yanaşmamaktadır. Osmanlı Ordusu’nun üst düzey komutanları artık atılacak bir top mermisinin kalmadığını ileri sürmektedir. Kısacası o dönem Osmanlı Ordusu’nun yöneteler ruhen çökmüş durumdaydılar desek yanılmamış oluruz. Meydana gelen gelişmelere karşı dönemin Sadrazamı Kamil Paşa da, 23 Ocak 1913’te Hükümeti toplayarak Büyük devletlere verilecek notayı konuşmak üzere toplanmıştı.

Sadrazam Kamil Paşa Edirne ve çevresini bağımsız bir yapıya kavuşturup, Bulgarların iltihak etmelerini önlemenin yollarını düşünmekteydi²¹⁹. Enver Bey ve arkadaşları daha önceden hazırlanan plan gereği Edirne’nin düşmana bırakılmasını protesto için Babiâli’yi basarak hükümeti devirmişlerdir²²⁰. Hareketin öğleden sonra saat üçte başlaması birkaç önce üst üste Vefa’da Emin Beşe’nin evinde yapılan gizli içtimada takarrür etmişti²²¹. Enver Bey kır ata binerek ilerliyor, zabitanlarda sağdan soldan yürüyorlardı. Sağında İzmitli Mümtaz, solunda Yakup Cemil ve Mustafa Necip vardı²²². Baskın ekibi fazla bir engelle karşılaşmadan sadaret binasına geldiler.

Enver ve arkadaşları büyük salona girmişlerdi. O sırada içerki odaların birinden Sadaret yaveri Ohrili Nafiz Bey, tabancasıyla dışarı fırlamış ve zabitanlara ateş etmişti. Fakat Necip Bey’in kurşunuyla yere serildi. İçeride Nazım Paşa²²³, Enver Bey’i görünce şaşırarak: *“Bu ne cüret, burada ne arıyorsunuz, asi herifler!”* diye bağırmağa başlamıştı. Enver Bey, Paşa’yı askerce selamlamış: *“Vatanı satanlara ordu müsaade etmeyecektir”* demişti. Sonra Talat Bey ve Enver Bey, Sadrazam

²¹⁹ İlhan Bahar, **Tarihe Yön Veren Paşalar**, Kum Saati Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 69.

²²⁰ Lewis, 2010, **a.g.e.**, s. 304; Edirne’nin Bulgarlara bırakılması yönündeki meselenin yalan olduğunu ve Enver Bey ve arkadaşlarının hükümeti devirmek için de zorbalık yaptığını öne sürmektedir.

²²¹ Ertürk, 1996, **a.g.e.**, s. 93.

²²² Ertürk, **a.g.e.**, s. 94.

²²³ Babiâli Baskının da Nazım Paşa’nın öldürülmesinin önceden tasarlandığı bazı tarihçiler tarafından ileri sürülse bile, Enver Bey’in o günlere ait mektuplarına bakarak “Nazım Paşa yanlışlıkla vuruldu” yolundaki savunmasının doğru ve samimi olduğu anlaşılıyor.

Kamil Paşa'nın odasına girdiler ve Paşa onlara büyük bir soğuk kanlılıkla neden geldiklerini ve ne istediklerini sordu. Enver Bey söz alıp, çok saygılı ve çekingen bir dille, milletin coştüğünü ve kan akmasının önüne geçilmesi için kendisinin sadareten çekilmesi gerektiğini söylemiştir. Bir müddet sonra Kamil Paşa: *“Cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine”* şeklinde başlayan istifasını yazmıştı. Enver Bey elini tutup *“Ahali ve cehet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine huzur-ı şahanelerine istifaneme-i acizanemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i ali buyuruldukta ol babda ve katibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyy ül-emr efendimizindir”*²²⁴ şeklinde istifasını yazdırtmışlardı.

İstifa yazısını alan Enver Bey, derhal saraya gidip Padişaha sunmuş, buna karşılık Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazam yapan bir iradeyi almış, Babıâli'ye getirip oradakilere tebliğ etmiştir. Yeni kurulan Mahmut Şevket Paşa Hükümeti bütün gücüyle orduyu güçlendirmeye çalıştılar. Baskında öldürülen Başkomutan Vekili Nazım Paşa'nın görevine getirilen ve henüz Yemen'den dönen Ahmet İzzet Paşa, karargâhını Çatalca cephesinde Hadımköy'de kurmuştur²²⁵. Fakat Osmanlı askerleri Marmara ve Karadeniz sahillerine asker çıkarmaları mümkün olamamıştır. Çıkarılacak askerlerin arasında tifo hastalığı ortaya çıkmıştı.

Ayrıca gelir ve güç kaynakları azalmış ve hükümette tereddüt hüküm sürmeye başlamıştır. Durum ve konumun vahametini gören Mahmut Şevket Paşa bile bu işe son vermek ve her noktada artık uzlaşmak istiyordu. Ancak Enver Bey'le birkaç subay, her ne olursa olsun, muharebe taraftarı idiler. *“Sonra bize, iktidar makamına geçmek ve koltuk kapmak için Nazım Paşa'yı öldürdüler, Kamil Paşa'yı düşürdüler diyecektir. Hâlbuki biz, vatanın namusunu kurtarmak maksadıyla hükümeti elimize aldık. Elimizde 300.000 kişilik bir kuvvet varken ve daha memleket en son maddi ve manevi gücüne müracaat etmemişken, düşmanın hakaret vari şartlarını kabul edemeyiz”*²²⁶ diyorlardı.

Ayrıca Enver Bey'in tam o günlerdeki bütün umudunu bağlayan kişi hakkındaki şu görüşü ise: *“Bu kadar saydığım kurmay başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek ödlele çıktı”*²²⁷ demesi dikkate şayandır. Hatta temin

²²⁴ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, s. 88-89.

²²⁵ İbrahim Artuç, **Balkan Savaşı**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1988, s. 254.

²²⁶ Georges Remond, **Bir Fransız Gazetecisinin Balkan Harbi İzlenimleri, Mağluplarla Beraber**, Çev: Hasan Cevdet, Profil Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 152.

²²⁷ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 167.

olduğuna göre Mahmut Şevket Paşa, başarısız olunması ve yenilgiye uğranılması halinde İstanbul ile Hükümetin bulunacağı vaziyeti sıkıntılı bir halde düşünerek Enver Bey'e sormuş ve *"Bütün bu sorumlulukları kabul eder misiniz?"* demiştir. Enver Bey'de ona cevaben: *"Evet kabul ederim. Hem de yalnız kabul ederim. Şimdilik ümidi kesmek için hiçbir sebep yoktur"*²²⁸ demiştir. İşte biriyle diğerrinin ruhsal durumları bu merkezde idi. Ancak emniyet ve milli güven eksikti.

Savaşın haftasında ana kuvvetten ayrı düşen ve üç aydır kuşatma altındaki Edirne, aç susuz, her gün biraz eksilen cephane ile üstün kuvvetlere karşı daha ne kadar dayanabilirdi? Eğer Edirne düşerse halkın yeni hükümete beslediği umutları de suya düşerdi. Halk biran evvel Bulgarların kuşatması altındaki Edirne üzerine, ordunun zaferle yürüyüşünü bekliyorlardı. İşte halkın ve hükümetin de istekleri birleşince *"Şarköy Çıkartması"* ortaya çıktı.

Enver Bey'in ön ayak olduğu bu plana göre, İstanbul'daki kendisinin Kurmay Başkanlığını üstlenen 10. Kolordu denizden Şarköy kıyılarına çıkarılacak, Gelibolu cephesindeki kuvvetler de karadan taarruz edecekler ve bu cephedeki Bulgar kuvvetleri ezilerek Edirne üzerine yürünecek. Şayet hareket istenilen şekilde gelişmezse bile, Bulgar kuvvetlerinin bir kısmı bu cepheye çekilerek Edirne'nin yükü azaltılacaktı. Ateşkesin bozulduğu günün haftasında planın uygulanması başlar.

Enver Bey'in Kurmay Başkanlığını yaptığı Hurşit Paşa Komutasındaki X. Kolordu, iki Nizamiye tümeni ve iki alaylı bir birlikten kuruludur²²⁹. İstanbul'dan gemilere bindirilen ilk çıkarma birlikleri 8 Şubat 1913 günü Şarköy kıyılarına ulaştılar ve saat on bir gibi de karaya ayakbastılar. Fakat bu çıkarma planlandığı gibi yürümedi. Aslında çıkrama sabahın erken saatlerinde baskın tipinde olması gerekiyordu. Ancak birliklerin gemilere bindirilmesinde ve denizin de dalgalı olması epeyce gecikmeye sebep oldu.

Üstelik bu birlikler disiplin bir asker de değillerdi. Ayrıca askerlerin çoğunu deniz tutkusuna yakalanmışlardı. Bu kadar eksikliğe rağmen Enver Bey Komutasındaki bu birlikler donanmanın yardımlarıyla kıyıya çıkmayı başarıyorlar ve bir de köprübaşı tutarlar. Böyle bir ani baskını beklemeyen Bulgar askerleri tam bir baskına uğramışlardı. Eş zamanlı olarak Gelibolu cephesinden Osmanlı askerleri taarruza başladılar. 27. Tümen, Bulgarların iki kat mevzilerini ele geçirdiler. Aynı

²²⁸ Remond, 2007, **a.g.e**, s. 152.

²²⁹ Artuç, 1988, **a.g.e**, s. 255-256.

zamanda donanma da Marmara'dan ateşlenerek taarruzun yolunu açmaktaydı. Ancak 27. Tümen Komutanı Mustafa Paşa, yarılan düşman gedğine ihtiyat alayını sürmekte geç kalıyor. Bu arada yedi Bulgar Tümeni kendilerini toparlamaya fırsat bulmuştu. Neticede bu 27. Tümen bozguna uğrar ve bu bozgun Batıdaki diğer birlikleri de etkiler. Fakat Enver Bey'in komutasındaki Şarköy çıkarması başarıyla devam etmekteydi. Fakat Hükümetten gelen kesin emre itaat etmek zorunda kalındığından Enver Bey, komutasındaki birliklerin daha ileri gitmenin bir lüzum kalmadığını belirterek harekâtını durdurdu.

Böylece Enver Bey'in de içinde yer aldığı Babıâli Baskını sonrası Cemiyetin iktidarda daha çok söz sahibi olmasına ve bütün bunların Edirne'yi kurtarmak amacıyla yapıldığının ilan edilmesine rağmen 30 Mayıs 1913'te Londra'da yapılan barış görüşmelerinin sonunda, Edirne'nin Bulgaristan'a terkini önleyemediğini söyleyebiliriz.

j. İkinci Balkan Savaşı ve Edirne'nin Geri Alınışı'nda Enver Bey

Savaşın ikinci perdesini kapatan bu göreceli barış döneminde Balkan Devletleri silahlarını bırakmadılar aksine, olağanüstü bir çabayla askeri güçlerini geliştirmeye başladılar. Bulgaristan savaştan önce ilhak etmeyi düşündüğü bütün toprakları alabilse, Balkanlardaki en büyük güç haline gelecekti²³⁰. Ancak bu zamana kadar yansız bir politika izleyen Romanya, aniden niyetini açığa vurdu. Balkan sınırları yeniden çizilirken, en azıdan güç dengesini bozacak bir harekete izin vermeyeceği de açıktı. Bir taraftan Londra Antlaşması'yla elde ettikleri kazançlar Balkan Devletlerini tatmin etmemişti²³¹.

Fakat bu İkinci Balkan Savaşını kesinlikle Osmanlı Devleti'nin savaşı olduğunu söyleyemiyoruz. Bu savaş Osmanlı Devleti'nden aldıkları toprakları paylaşamayan Balkan Devletlerinin kendi aralarında yaptıkları bir savaştı. Osmanlı Devleti karşısında umulandan daha çabuk ve büyük bir başarı kazanan Balkan Devletleri onun mirası üzerinde anlaşamamıştır²³². Bulgaristan 19-30 Haziran 1913'te eski müttefiklerine karşı, kendi aleyhinde kurulan ittifakı bozguna uğratmak amacıyla ani bir baskınla hareket geçti. Ancak Bulgar Orduları Sırp ve Yunan orduları karşısında başarılılık göstermediler. Bu durumu istifade eden Romanya da Bulgaristan'a savaş ilan etti ve Dobruca'yı ele geçirdiler.

Rumeli'deki bu olup biten olaylar Osmanlı Devleti'nin Edirne'ni geri almak için yeni bir fırsattı. Enver Bey bu fırsatı elden çıkarmamak için Hurşit Paşa'yı, Talat Bey'de Hükümeti ikna etmeye çalıştılar. Osmanlı Devletinin bu teşebbüsünü büyük devletler, özellikle İngiltere, harekâtın yapılmaması için baskı ve tehditlerde bulunuyorlardı. İngilizler, İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla bu teşebbüsü engellemek istemişlerdi. Ayrıca Dışişleri Bakanı Edward Grey parlamentoda tehditkâr bir konuşma yapmıştı²³³. Fakat Osmanlı Devleti, eline geçen bu fırsatı kaçırmamak için, İngiliz tehditlerini aldırmadan askerlerinin ileri harekâta geçmesine emir verdiler. Bu sefer İngilizler küstahça Osmanlı Devleti'ne bir nota verdiler. Notada: *“Eğer Türkler Edirne'yi almaya kalkıştırlarsa Osmanlı Devleti'nin uğrayacakları cezanın çok*

²³⁰ William M. Sloane, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, Nesnel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 128.

²³¹ **Mustafa Turan**, “Osmanlı Devleti'nin Çöküşü”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 5. Baskı, s. 80.

²³² Avcı, Kara, 2007, **a.g.e**, s. 89.

²³³ **Turan**, a.g.m, s. 81.

şiddetli olacağı ve İstanbul'u bile kaybedeceklerini bildirdiler". Fransa, İngiliz görüşüyle aynı çizgide olduklarını ileri sürerek, Osmanlı'ya bir itiraz nota gönderdiler. Osmanlı Orduları büyük bir direnişe karşılaşmadan, Doğu Trakya'yı içine alan Meriç ırmağına kadar ilerlediler. Fethi Bey kumandasındaki kuvvetler Kırıkclareli'ni kurtardılar. 21 Temmuz 1913'te Enver Bey komutasındaki askerler de Edirne'yi kurtardılar. Edirne'nin geri alınışı Osmanlı Devleti'nde büyük bir sevinç havası estirmiştir. Edirne'nin geri alınışında aktif rol üstlenen Enver Bey'e halk arasında onun şöhretine yeni halkalar ekledi. Hatta Enver Bey'e "*Edirne'nin İkinci Fatih*i" gibi övgüler yazılmaya başlandı.

2. OSMANLI DEVLETİNİN BİRİNCİ CİHAN HARPİNE GİRİŞİ VE ENVER PAŞA

a. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da Başlaması ve Yayılması

XX. Yüzyılın gelişi güneşin doğuşuna benziyordu. Bu yüzyıldan dünya devletlerinin beklentileri çok fazlaydı. Bir önceki yüzyıla nazaran o kadar çok şey başarılmıştı ki artık başarıların yaşanan felaketlerden çok ötesinde olacağı düşünülüyordu. Bu asrı özellikle ister kendi vatanlarında olsun ister tabiiyeti altına aldıkları çeşitli topraklarda yaşayan Avrupalıları yakından ilgilendiriyordu²³⁴. XIX. Yüzyılın başında Osmanlı'nın dağılma sürecine girmesi, kendi kendini korumayacak bir hale düşmesi, bu geniş ülkenin paylaşılması ve zenginliklerine sahip olma meselesi, Avrupa Devletleri'ni karşı karşıya getirmişti.

Ayrıca savaşın ilk nedenleri arasında Sırbistan'ın Balkan'larda büyümesi, pansırp ve Güney Slav duygularının güçlenmesi ve bunların Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna karşı oluşturduğu tehdit yer alıyordu²³⁵. Artık 1914 senesine gelindiğinde bloklaşma son haddine gelmişti. Savaşa bir bahane gerekmekteydi. Görünen kıvılcım da 15/28 Haziran 1914'te Avusturya – Macaristan Veliahdı Arşidük Ferdinand ve karısının Saraybosna'ya ziyareti sırasında otomobile Gabronovich tarafından atıldı. Veliaht bombayı eliyle hızla geri atarak yaralansa bile bu sefer ölümü atlattı²³⁶. Ancak “*Kara El Örgütü*”²³⁷ mensubu Gabriel Princip adlı ikinci bir Sırp tarafından atılan kurşunlardan kaçamayarak suikasta kurban gittiler²³⁸. 7 Temmuz 1914'te Avusturya Bakanlar Kurulu'nda Sırbistan'a karşı tutulacak yol görüşüldü.

Doğrudan doğruya bir savaşa girmek yerine, Belgrat Hükümetine kabul edilmesi olanaksız şartlar kapsayan bir kesin uyarı verilmek suretiyle savaşa gidilmesi uygun görüldü. Ültimatom 23 Temmuz 1914'te Avusturya Elçisi

²³⁴ Geoffrey Blainey, **20.Yüzyılın Kısa Tarihi**, Çev: Onur Şen, Tufan Tıgıl, 1001 Kitap Yayınları, İstanbul 2007, s. 16.

²³⁵ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 321.

²³⁶ “Ubistvo Avstriskogo Prestola – Naslednikka i Ego Supruği”, **Pravitelstvenni Vestnik**, Haziran No: 131, 1914, s. 4; **Mustafa Gülcan**, “Dünden Bugüne Sırp ve Avusturya Baskısı Karşısında Basha Hersek”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Kasım, Konya 1994, s. 283.

²³⁷ Mithat Atabay, **İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar**, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2012, s. 91.

²³⁸ “Nashalo Voyni”, **Russkaya Misl**, S. 10, Kasım, Moskova i Petrograd 1914, s. 128.

tarafından Belgrat Hükümeti'ne verildi²³⁹. Viyana Hükümeti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için bir tehlike eden hareketler karşısında daha fazla “*seyirci durumunda kalamayacağını*” bunlara “*bir son verilmesi*” gerektiğini yazmakta, aşağıdaki hususların yerine getirilmesini Sırbistan'dan istemekteydi:

◆ Avusturya-Macaristan'ın parçalanmasını amaç tutan, kin ve nefret aşılacağı her türlü yayınlar yok edilmelidir.

◆ Avusturya-Macaristan'a karşı propagandaya girişmiş olan dernekler derhal kapatılacak ve bunların propaganda araçlarına el konulacaktır.

◆ Bu çeşit propagandaya hizmet eden öğretim üyeleri ile her türlü propaganda araçları ayıklanacaktır.

◆ Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin adlarını Sırbistan Hükümeti'ne bildireceği bu propaganda suçlusu subay ve memurlar, görevlerinden atılacaktır.

◆ Avusturya-Macaristan toprak bütünlüğüne karşı fesatçı hareketlerin kaldırılmasında İmparatorluk Hükümeti ile işbirliği yapılacaktır.

◆ 28 Haziran'daki cinayete ilgili olarak Sırbistan topraklarındaki cinayette parmağı olanlar hakkında adli soruşturma açılacaktır. Avusturya-Macaristan Hükümeti delegeleri bu soruşturma ile ilgili araştırmalara katılacaktır.

Sırbistan, Avusturya-Macaristan'ın kesin uyarısına 48 saat içinde cevap verilmesi gerekiyordu²⁴⁰. 26 Temmuz'da Sırbistan genel seferberlik ilan etmesi üzerine Avusturya 28 Temmuz 1914'te resmen savaş ilan etti²⁴¹ ve Belgrad'ı bombardıman altına aldı²⁴². Aslında Almanya ve Rusya, müttefikleri daha önce çeşitli sebepler engellemişlerdi. Grey'in Lixnovskiye anlattıklarına göre İngiltere Hükümeti Almaya ile barışı sürdürmek niyetinde olduğunu söyler. Ayrıca İngiltere'nin, Fransa'yla Almaya arasında bir savaş vuku bulduğunda ancak gerekli önlemleri alarak savaşa katılacağını da ileri sürmüştür. Fakat bu sefer taraflar

²³⁹ Protopopov A.S, Kozmenko B.M, Elmanova N.C, **İstoria mezhdunarondikh otnoshenii i vneshnei politiki Rossii 1648 – 2005**, Aspekt Press Yayınları, Moskova 2010, s. 184; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1914)**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 367.

²⁴⁰ **Russkaya Misl**, S. 10, Kasım, Moskova i Petrograd 1914, s. 128.

²⁴¹ Protopopov A.S, vd. **a.g.e**, s. 186.

²⁴² Hermann Pinnow., **Almanya Tarihi**, Kanaat Kitabevi, Ankara. s. 483.

meseleyi halletmede kesin kararlıydılar. 30 – 31 Temmuz 1914'te Rusya genel seferberlik ilan etti. Çar II. Nikola'nın Harbiye Nazırı Suchomlinov'a "*Rusya'da Genel Seferberlik*" yapılmasını emreden buyruğu karşısında, Rus seferberliğini bir savaş ilanı sayılacağını daha önce açıklamış bulunan Almanya, bununu durdurulmasını istedi ve olumlu bir yanıt alamayınca, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya²⁴³, 3 Ağustos 1914 tarihinde ise Fransa'ya savaş açtı²⁴⁴. Harbin başlaması, Rusya'da büyük bir patriyotik heyecanın kopmasına neden oldu. Rus Duması'ndaki bütün partiler savaş lehinde oylarını kullandılar. Ayrıca savaşa binlerce sivil halkında gönüllü olarak yazıldığını da görmekteyiz. Bununla birlikte Rusya'da Almanlara karşı nefretin o kadar geliştiği ve Rus şehirlerinin isminin de değiştiğini görmekteyiz. Mesela: Sank Petersburg – Petrograd, Ekaterinburg – Ekateringrad vs gibiler.

Böylece harbin başlamasıyla Almanya, Bismarck'ın korktuğu gibi Rusya ve Fransa karşısında iki cepheye savaşmak zorunda kaldı. Almanya, barış zamanında hazırlamış bulunduğu "*Schlieffen Planı*"na uygun olarak, Fransa'yı hemen ezip seferberliğini tamamlama çabası içinde bulunan Rusya'ya sonra dönmek istediğinden, Fransa'ya saldırıda en kolay yol olan Flander düzlüklerinden ordusunun geçirmek istedi ve bunun için 21 Temmuz'da Belçika'ya zararsız geçiş hakkı için başvurdu. Tarafsız ülke olan Belçika, İngiltere'yle danıştıktan sonra Almanya'nın önerisini reddedince, Almanya 4 Ağustos 1914 tarihinde Belçika'ya saldırdı ve İngiltere de Almanya'ya karşı savaş açtı. Belçika Krallığı, Almanya'nın bu tavrını barbarlık olarak nitelendirdi.

Almanya'nın Belçika'ya girmesi İngiltere için bir tehditti. İngiltere böyle bir tehlikeyi önlemek için 1839'da Belçika'nın tarafsızlığını uluslar arası teminat altına aldırılmıştı. Almanya şimdi bunu çiğniyor ve İngiltere'yi tehdit ediyordu²⁴⁵. Görünüşe bakılırsa İngiltere, Belçika'nın milli sınırların bütünlüğünü korumak değil asıl amacının kendi topraklarının Alman istilasına uğramasından korktuğundan bir mantıkla savaşa girdiğini de söyleyebiliriz. Aynı zamanda Fransa Hükümeti de Almanya ve Avusturya – Macaristan İmparatorluğuyla olan tüm ikili ve çoklu antlaşmaların kaldırıldığını ilan etti²⁴⁶. Aynı zamanda Almanya Fransa'ya karşı resmi

²⁴³ Protopopov A.S, vd. **a.g.e**, s. 186.

²⁴⁴ Sander, 2010, **a.g.e**, s. 355.

²⁴⁵ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, Alkım Yayınları, 15. Baskı, s. 104.

²⁴⁶ **İstorisheskii Vestnik**, 28 Cilt, S. 10, Petrograd 1914, s. 28.

savaş ilan etmesine rağmen iki devletin de büyükelçilikleri kendi postlarını hala terk edememişlerdi. Almanya Orduları tarafsız olan Lüksemburg'u uluslar arası hukuku çiğneyerek zapt etti ve Libav şehrini de Alman Donanmasına ait kruvazörle bombardıman etmişti²⁴⁷. Böylece, 4 Ağustos 1914 tarihine gelindiğinde üç cephede savaş başlamıştı: “*Fransız-Alman cephesi, Alman-Rus cephesi ve Avusturya-Sırbistan cephesi*”²⁴⁸. Almanya savaşın öncesinde hazırladığı plan gereğince Fransa altı hafta içinde yenilecek, bu süre zarfında Avusturya, Rusya'yı oyalayacaktı²⁴⁹. Ancak Alman Ordusu, Belçika'nın Liege kentinde durduruldu. Küçük ve diğersiz diye sanılan Belçika Ordusu, Alman İleri Hareket Ordusunu on üç gün oyaladı ve bu tabiatıyla İtilaf Devletleri için en büyük bir avantajdı. Böylece İngiliz birliklerinin kıtaya çıkacak zamanı bulması ve en önemlisi de Fransa Ordusunun yanında yer almasına büyük katkı sağladığını söyleyebiliriz.

²⁴⁷ **İstorisheskii Vestnik**, S. 9, Petrograd 1914, s. 9.

²⁴⁸ Sander, 2010, **a.g.e**, s. 355-356.

²⁴⁹ **Cezmi Erarslan**, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, **Türkler** 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 340.

b. Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı Oluşu

Enver Bey, Babiâli baskınıyla, yaşamın en önemli kavşağına gelmişti. Bu kavşak, imparatorluğun da kaderini belirleyecekti. Enver Bey apandisit ameliyatı için hastanede yattığı günlerde, 18 Aralık 1913'te Yarbaylıktan Albaylığı yükseltildi. Evvela Kani İrtem Enver Bey'in Harbiye Nazırı oluşu hakkındaki şu hatırasına bakarsak: *"Bir gün Damat Hafız İsmail Hakkı Bey'e Beşiktaş'ta tesadüf ettim. Ordu'nun halinden, ümitsizlikten bahsettik. Hafız Hakkı Bey'e bu mesele hakkında etraflıca münakaşalarda bulunulmak üzere Ortaköy'deki konağında bir ziyaret vererek bazı genç erkân-ı harpleri toplamasını teklif ettim.*

*Vehip, Nihat, Cafer Tayyar Beylerle isimleri hatırımda kalmayan diğer birkaç erkân-ı harp zabiti Cuma günü toplandık. Vaziyeti etraflıca münakaşa ettik. Neticede orduyu cezri surette ıslah lüzumuna karar verdik ve Enver ve Cemal Beylerden birinin Harbiye Nazırı olması suretiyle ordunun ıslahı kabil olacağına aramızda ittifak hâsıl oldu. Ertesi günü Beşiktaş'taki evinde ziyaret ettik. Düşüncelerimizi anlattık, fikrini sorduk. Harbiye Nazırlığı kendisine tevdi olunursa bir şartla kabul edebileceğini bildirdi. Şartı şu idi: Hiç kimsenin, hatta en samimi arkadaşlarının bile hiçbir veçhile, hiçbir sebep için kendisine müracaat etmemesi, tavsiyede bulunmaması. Bu şart tabii makul idi"*²⁵⁰.

Bu nokta hakkında arkadaşların tanıdıkları nüfuz erbabına ordunun vaziyetini izah etmeleri, ancak Enver Bey'in Harbiye Nazırı olması suretiyle iyi, muntazam bir ordu vücuda gelebilmesi mümkün olacağını anlatmaları, bu yolda propaganda yapılması kararlaştırıldığını ileri sürüyor²⁵¹. Aydemir ise, Enver Bey'in Harbiye Nazırlığına gelişini şöyle izah etmektedir. Enver'e Harbiye Nazırlığı fikrini yerleştiren, yine hastane günlerinde parti içindeki silâhşor arkadaşlarıdır. Bunlar Enver Bey'in hastanede yattığı sıralarda gelirler ve bu fikirlerini Enver Bey'e açarlar.

Yine bunlar fikirlerinin gerçekleşmesi için o dönemin Dâhiliye Nazırı ve partinin yetkili şahsı olan Talat Paşa'ya çıkarlar, fikirlerini söylerler. Fikirlerinin gerçekleşmesi için tehdit etmekten çekinmezler. İlk sözü, Manastır'da Şemsi Paşa'yı postane önünde öldüren Atıf Bey alır: *"Biz katı karar verdik. Enver Bey Harbiye Nazırı olacaktır! Bunu size tebliğ ediyoruz. Sadrazam'a söyleyiniz. Enver Bey de bu*

²⁵⁰ Süleyman Kani İrtem, **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 556-557.

²⁵¹ İrtem, **Meşrutiyetten...** a.g.e, s. 557.

talep ve arzudadır. Ordunun ıslahı ve hükümetin kuvvetlenmesi için de başka çare yoktur...” Talat Bey’in karşılığı başka türlü olur: “Biz İzzet Paşa’dan fevkalade memnunuz. Kendisini nezaretten çekmek için hiçbir sebep yoktur. Enver Bey’in Harbiye Nazırlığına gelmesine daha vakit vardır...” diye cevaplar. Burada Yakup Cemil ortaya atılarak: “Muhakkak gelecektir. Bizim kararımız katidir. Sonra karışmam, pişman olursunuz...” ve devamla “Artık sizinle münakaşaya lüzum yok. Düşüncenizi anladık” diye ekliyor²⁵².

Enver’in ve arkadaşlarının Harbiye Nazırlığı konusundaki kesin tavrı üzerine Talat Bey ve Şurayı-ı Devlet Reisi Halil Menteşe, Harbiye Nazırı İzzet Paşa’nın yanına giderler ve kendisine istifasını teklif ederler. Ertesi gün de Ahmet İzzet Paşa Harbiye Nazırlığından istifa eder. Harbiye Nazırı İzzet Paşa’nın istifa etmesi üzerine Sait Halim Paşa tarafından hazırlanan tezkirede Enver Bey’in Mirlivalığa terfisi ve Harbiye Nazırlığına teklifi istenmişti. 4 Ocak 1914 (5 Safer 1332 – 21 Kânun-î evvel 1329) tarihli irade-i seniye ile Enver Bey Mirliva (tuğgeneral) rütbesi ile Harbiye Nazırlığına tayin edildi²⁵³.

Henüz 33 yaşında genç, enerji dolu, Orduda Kahraman olarak bilinen bir yeteneğin Harbiye Nazırı olması, Osmanlı Devleti’nin genç entelektüellerini, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu konusunda ümitlendirdi ve büyük beklenti içine sokmuştur²⁵⁴. Bu arada Enver Paşa’nın Balkanlarda çetecilere karşı verdiği amansız savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki son parçası olan Trablusgarp’a İtalya’nın sömürgecilik planlı olan saldırısına karşı cesurca gerilla mücadelesi, Osmanlı Ordusundaki genç zabıtları kendine hayran bıraktığını ve adeta büyüleyerek örnek teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Enver Paşa Harbiye Nazırlığını ele aldığı zamanda Ordu, modern silahlardan ve teçhizatlardan mahrum, donanma ise eski gemilerden ibaretti. Aynı zamanda devletin maliyesi de çökmüş vaziyette idi ve memleket iç huzursuzluklarla kaynıyordu. Bununla birlikte devletin içindeki azınlıklar muhtemelen ileride doğacak parçalanmalardan pay almaya can atıyorlardı. Osmanlı Devleti böylece içte ve dışta büyük sarsıntılar geçiriyordu. İçte bu vaziyeti gören Devrin Büyük Komutanı Enver Paşa, devletin eski gücüne kavuşması ve

²⁵² Aydemir, 1971, 2. Cilt, a.g.e, s. 418-419.

²⁵³ **Zekerya Türkmen**, “Çanakkale Muharebeleri’nde Türk Ordusunun Kara Harekâtına Dair Kısa Bir Değerlendirme”, **Askeri Tarih Araştırmalar Dergisi**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Sayı 14, Ağustos – Ankara 2009, s. 59. Çolak, 2006, a.g.e, s. 8.

²⁵⁴ Çolak, a.g.e, s. 8.

saygınlığını tekrar kavuşmasını arzulayarak, Ordu’da bir takım değişikliklere gitmesi gerektiğini anlamıştır. Enver Paşa 6 Ocak 1914’te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine tayin edildi. Böylelikle Enver Bey için “*Beylik*” dönemi bitecek, “*Paşalık*” dönemi başlayacaktır. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olur olmaz, ilk işi Türk Ordusu’nun teşkilat ve kadro noksanlarının tamamlanmasını, sevk ve idare, eğitim yönünden ordunun Avrupa Orduları düzeyine çıkarılmasını ve bu nedenle esaslı bir reform yapılmasına girişti²⁵⁵. Harbiye Nazırı olduktan üç gün sonra yayınlanan bir iradeyle padişah, askeri tayinlerde değişiklikler yapılacağını, “*Makedonya’daki yenilgiler silsilesinden sorumlu olan kumandanların ve 55 yaşını aşkın generallerin çoğunun emekliye ayrılacağını*” bildirdi. Onların yerine özellikle Kolordu, Tümen ve Alay Komutanlıklarına daha enerjik, bilgili genç subayları atamıştır²⁵⁶.

Emekliye ayrılan bu subaylar genel olarak büyük rütbeli olup iki Mareşal, üç Korgeneral, 30 Tümgeneral, 95 Tuğgeneral, 184 Albay, 236 Yarbay ve bir kısmı da binbaşı, yüzbaşı ve teğmen olmak üzere 800 General ve subaydan ibaretti. Bunların yerini alan subaylar Birinci Dünya Savaşında büyük hizmetler görmüşlerdir. Enver Paşa, emekliye ayrılan askerler hakkında: “*Bir subayın görevi süslü bir üniformayla boy göstermekten ibaret değildir. Asker olmak; talim ve terbiye, bilim ve sanat ve hepsinden önemlisi cesaret ve çok çalışmak demektir. Bu meziyetler ancak gençlerde bulunur ve yine ancak gençler öğrenmek ve çok çalışmak yeteneğine sahiptir*” diye açıklamıştır. Enver Paşa’nın Ordu için çıkarttığı bir diğer kararnamesi: “*Subayların Sultan’ın huzurunda bile önce kendi alay sancaklarını ve sembollerini selamlamakla yükümlü*” kılmasıdır. Bu reformlar sayesinde Osmanlı Ordusu, adeta yeniden doğmuştu.

Enver Paşa’ya karşı olmasıyla bilinen Miralay Şerif Bey bile yapılan ıslahatı şu sözlerle ifade etmektedir. “*Eski alışkanlıkla yeni tayinlere ayak sallayan her kumandan veya subay derhal emekliye ayrıldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu. Herkese bir çeviklik, bir sürat, bir askerlik geldi. Ordu, yeni bir dünya’ya doğdu. Harbiye Nezareti’nin kapıları kapandı. Ve içeriye iş sahiplerinden başka kimse giremez oldu. Alman ıslahat heyeti görev başına geçti. Bu ıslahat heyetinin yardımıyla işlemler, fazla formaliteden kurtularak, sade bir tarzda devam etmeye*

²⁵⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, 1.Cilt, Ankara 1993, s. 52.

²⁵⁶ **Birinci Dünya Harbinde... a.g.e**, s. 52.

başladı. Ve ordumuz orduya, subayımız subaya benzedi. Herkes gördü ki, akıl ve bilgi, kanun ve nizam yolunda Türkler de, pekâlâ yol arkadaşı olabilirmiş. Enver Paşa, Islahat Heyeti'nin taşkınlıklarını önler ve itirazlara rağmen bildiği yolda giderdi. O zaman ki Enver, Osmanlı tarihinin ilk kez gördüğü yenileştirici, çalışkan, kati ve azimkâr bir Harbiye Nazırı idi”.

İsmet İnönü'nün de Enver Paşa'nın Harbiye Nazır olduktan sonra Ordu'daki düzenleme işi hakkındaki hatırasına bakarsak: *“Enver Paşa Harbiye Nazırı olunca, evvele yeni orduyu kurdu. Hakiki bir tasfiye ve temizlik yaptı. Balkan Harbi öncesinde orduya giren siyaseti, ordudan çıkardı. Orduda siyasetten ayrılmamak isteyenleri, ordudan ayırdı. Orduyu tam ve cezri manada kudretli hale getirdi. Geniş birliklere, mesela tümenlere, kaymakamlar (Yarbaylar) kumanda eder oldu. Böylece Türk Ordusu, yeni bir hüviyetle kuruldu. Orduda Almanlarla, hoca ve talebe ilişkileri meydana geldi. Birinci Dünya Harbinde müşterek imtihan verildi. Bu harpte Türk Subayı, başlı başına kanaati, görüşü ve icra gücü olan bir varlık haline geldi. Enver Paşa yeni orduyu kurmak için, radikal tasfiyeci olarak, fevkalade cesaretli hareket etti ve hareketleri başarılı oldu. Enver Paşa kudretli bir adamdır”²⁵⁷. Böylece bu düzenleme bir anlamda ileride temeli atılacak Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli rol oynayan askeri kadronun da Osmanlı ordu teşkilatında yükselmesini sağlamıştır diyebiliriz.*

²⁵⁷ Aydemir, 1971, 2. Cilt, a.g.e, s. 433-434.

c. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti Dış Politikası ve Müttefik Arayışlarında Enver Paşa Rolü

Osmanlı Devleti'nin kendi sonunu getiren Cihan Harbine Almanya safında girmiş olması yakın Türk tarihinin en tartışmalı konularının başında gelir²⁵⁸. Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbine girişi hakkında o zamanlarda ve günümüzdeki yaklaşım, bilimsellikten uzak, maalesef politik bir yaklaşımdır. Türkiye tarihine baktığımızda şu göze hemen çarpmaktadır. Bir iktidar attan düştüğünde hemen ikincisi onu yerin dibine sokacak ve bütün olup biten başarısızlığı onun üstüne atıveriyor. Böyle bir suçlamaya fazlasıyla maruz kalan iktidarların birisi de kuşkusuz *İttihat ve Terakki Partisi'nin* yönettiği idaredir. Bütün şartları göz önüne aldığımızda şöyle bir tespitle karşılaşmaktayız ki, savaş dönemin iktidarı olan İttihat ve Terakki için de bu bir “*Var Oluş Savaşı*”dır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi müttefik arayışı ve dış politikasını anlayabilmemiz için, dönemin olaylarına kendi penceresinden kısaca bakmak gerekiyordur. XIX. Yüzyılın başından Osmanlı Devleti'nin bir dağılma sürecine girmesi, kendi kendini korumayacak bir hale düşmesi, bu geniş ülkenin paylaşılması ve zenginliklerine sahip olma meselesi, Avrupa Devletleri'nin iştahını arttırdığını görmekteyiz. Ancak hiçbirisi Osmanlı Devleti'nin bölünmesine hazırlıklı olmadığından dolayı başlangıçta Rus emellerinin önünde İngiltere gibi ülkeler, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün korunması yolunda tavır takınmışlardı.

Fakat XIX. Yüzyılın sonlarıyla XX. Asrın başlarında büyük devletlerin kendi aralarında vardıkları anlaşmaların neticesinde, Osmanlı Devletinin parçalanmasına karar vermişlerse de o zamana kadar İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dışında duran Almanya'nın güçlenmesi bütün dengeyi altüst etmişti²⁵⁹. Çünkü Almanya Avrupa'da hatta dünyada birliğin hızlı bir şekilde sağlayan devlettir. Denilebilir ki, dünyada hiçbir devlet, Almanya gibi kuruluşundan itibaren Avrupa'yı ve dünyayı bu derece etkilememiştir. Artık Almanya Avrupa'nın en güçlü devleti olmuş ve komşularının huzurunu kaçırmıştır. Aynı zamanda Bağdan demiryolu hattı imtiyazının elde edilmesiyle Doğu'ya yönelmiş olan Alman ekonomik faaliyetleri, bu güzergâhta İngilizlerin siyasi engeline rastlamasıyla serbest bir gelişme sahası

²⁵⁸ Gündoğdu, a.g.e, s. 45.

²⁵⁹ **Şark Meselesi Ahmed Saib**, Yay Haz: Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 9.

bulamamıştır²⁶⁰. Birinci Dünya Harbi öncesinde görülen siyasi ve askeri gelişmeler, geniş çaplı bir savaşın habercisi olmuştur. Çünkü ulusal devlet sistemi, aşırı derecede ulusçuluk, savaşçılık zihniyeti, birbiriyle düşman ittifak blokları ve emperyalizmi doğurmuştu diyebiliriz. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girişi ve bu savaşta Almanların yanında saf tutması siyasi gelişmeler, büyük güçlerin politikaları ve ülkenin içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutularak ele alınması gerekmekte olduğunu düşünüyoruz. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce varlığını denge politikasını izleyerek devam ettirmeye çalışıyordu. Ne var ki bu denge politikası az süre olsa bile meyvesini tattırmıştı. Fakat XIX. Yüzyılın sonlarında uygulanmaya çalışılan politika yeterince sonuç verememiştir.

XX. Yüzyılın başlarında ise gerek iç politikada ve gerekse dış politikada peş peşe gelen siyasi sorunlar sonucunda Osmanlı Devleti oldukça yıpranmış ve siyasi varlığını korumayacak bir devlet konumuna düşmüştür. Ayrıca XX. Yüzyılı başında cereyan eden Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları Osmanlı Devletini siyasal arenada kendi varlığını sürdürebilmesi için, tabiiyet ile ana düşünce güçlü bir ittifak sistemine girmek yönündeydi. Uğursuz bir savaş çıkması durumunda Osmanlı, birleşik Balkan Devletlerine karşı yalnız başına savaşmak durumunda kalabilirdi. Zaten bundan önce vuku bulan savaşlar sürecinde Avrupalı Devletler Osmanlı Devletinin iç zayıflığını yeterince görme fırsatı bulmuşlardı. Büyük tehlike kapıdaydı.

Bu yüzden Osmanlı Devleti iki bloğa ayrılmış Avrupa'da kendisini siyasal yalnızlıktan kurtarmak için bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti, Büyük Devletlerce bir kuvvet sayılmamakta bir yük olarak kabul edilmeye başlamıştı²⁶¹. Fakat bu yalnızlıktan kurtulmak gereğinin duyulduğu gün, hangi büyük devletle anlaşma yapılacağı İttihat ve Terakki yöneticileri arasında görüş ayrılıklarına yol açmıştı²⁶². İlk ittifak teşebbüsünü geleneksel dostu saydığı İngiltere'ye yapmıştı²⁶³. Maliye Nazırı Cavit Bey, 1911 Ekiminde İngiltere Bahriye Nazırı W. Churchill'e bir mektup yazarak Osmanlı Devletiyle İngiltere arasında bir

²⁶⁰ Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutfak, **Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 3.

²⁶¹ Cemal Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 33.

²⁶² Halük Ulman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 310.

²⁶³ Doğan Hacipoğlu, **Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbine Girişi 29 Ekim 1914**, İstanbul 2003, s. 47.

ittifak yapılmasını teklif etmişse de, Churchill, Dışişleri Bakanı Grey'e danıştıktan sonra verdiği cevapta “*Şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz*” diyerek ittifak teklifini reddetmiştir. Neticede, İngiltere artık beraberinde Osmanlı Devletini istemiyor, daha doğrusu “*Hasta Adam*” olarak adlandırılan bu devletin biran evvel parçalanmasını sabırsızlıkla bekliyordu diyebiliriz. Çünkü İngiltere fiilen Mısır ve Kıbrıs'a yerleşmişti. Arabistan ve Suriye'yi de aynı akıbet beklemekteydi²⁶⁴. Fransa'nın ticari hacmi ve kültürel etkisi diğerlerinden daha yüksekti. Osmanlı Devleti parçalanması durumunda o da Suriye ile Lübnan'ı gözüne kestirmiş bulunduğundan Cemal Paşa'nın Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanına yaptığı ittifak teklifi geri çevrilmişti. Rus kamuoyunda Cemal Paşa'nın Tulon ziyareti geni yankılar buldu.

Bu ziyareti Rus basını: “*Osmanlı Devleti'nin Fransa'yla arasındaki ilişkilerini düzeltmek ve aralarında ciddi bir dostluğun kazanılmasını*” sağlamak olduğunu yazmaktadırlar²⁶⁵. Rusya'nın zaten geleneksel emelleri Boğazlar ve İstanbul'u istihdaf ediyordu²⁶⁶. İtalya niyetlerini ta Trablusgarp Savaşı'nda izhar etmişti. Balkan devletleri yanında Osmanlı azınlıkları da mukadder dağılmadan alacakları payın hesabına düşmüşlerdi. Bu nedenle İtilaf devletlerinin, paylaşmaya kararlı oldukları bir ülkeyi eşit müttefik olarak aralarına almaları beklenemezdi²⁶⁷.

Türk – Rus İttifakı Tasarısı: Avusturya'nın 1908 de Bosna – Hersek'i ilhakı üzerine Rusya'nın Balkanlardaki siyaseti tamamen “*Panslavist*” bir mahiyet aldı. Sırbistan'da “*Büyük Sırbistan Komitesi*” adıyla gizli bir teşkilat kurulmuş ve Avusturya'nın idaresindeki Sırp, Slovenler ve Hırvatların Avusturya idaresinden çıkarılıp büyük bir Slav devletinin kurulması yolunda faaliyete geçilmişti²⁶⁸. Bu olup bitenlerin arkasında tabii Rusya vardı. Ruslar Osmanlı Devleti için son zamanlarda büyük bir sorundu. Rusya'yla Osmanlı Devleti'nin doğrudan doğruya sınırdaş olduğu ve daha da tarihsel sebepler dolayısıyla aradaki karşılık çok titizlik gerektiriyordu. Haziran 1914'te Talat Paşa, Rusya'ya ziyareti sırasında ittifak teklif etmiş fakat Sazanov İngiltere ve Fransa'nın onayı olamadan böyle bir teklifi

²⁶⁴ Gündoğdu 2010, **a.g.e**, s. 49.

²⁶⁵ “Prebivaniye Dcemal Paşi vo Fransii”, **Pravitelstvennii Vestnik**, No 137, 1914, s. 4.

²⁶⁶ Gündoğdu **a.g.e**, s. 49.

²⁶⁷ Gündoğdu **a.g.e**, s. 50.

²⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 229.

değerlendiremeyeceklerini bildirmiştir²⁶⁹. Ağustos 1914 başında Almanya ile bağlaşma imzaladıktan ve seferberlik başladıktan az sonra, 5 Ağustos'ta, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi hükümetine çok önemli üç tel çeker²⁷⁰. Birincisinde Rus Askeri Ataşesi General Leontief'in, Enver Paşa ile bir görüşmesi anlatılmaktadır. Anlaşma teşebbüsünün Enver Paşa tarafından geldiği biliniyor²⁷¹. Bu anlaşma teklifi Rus kaynaklarında Enver Paşa'nın Almanya'ya karşı Rusya ile ittifak kurmak için teşebbüste olduğunu, fakat bunun hiçbir samimiliğinin olmadığını ve bu sadece oylamaktan ibaret olduğunu yazmaktadırlar²⁷².

Harbiye Nazırı, Osmanlı seferberliğinin Rusya aleyhine olmadığını, Rus hükümeti isterse IX. Ve XI. Kolorduların bir kısmını Kafkas sınırından uzaklaştırabileceğini, Türkiye'nin kimse ile bağlı olmadığını söyler. Rusya kendi davası için 150 – 200 bin Türk ordusunu kullanmak isterse bunun imkânsız olmadığını söylemiş. Ayrıca Rusya aleyhinde durum alacak herhangi Balkanlı orduyu tesirsiz bırakmak için kullanabileceğini, keza eğer Rusya, Balkan Devletlerini karşılıklı tavizler esası üzerinde birbirleriyle ve Türkiye ile barıştırsa Türk ordusunu Balkanları Avusturya'ya karşı destekleyebileceğini söyler²⁷³.

Rus ataşesi bu tavizlerin ne olabileceğini sorması üzerine Enver, Türkiye için *“Ege Adalarıyla Batı Trakya, Yunanistan için Epir (Güney Arnavutluk), Bulgaristan için Makedonya (veya onun bir kısmı), Sırbistan için Bosna – Hersek”* der. General Leontief böyle bir tertibin gerçekleşebilmesi üzerinde şüphe gösterince Enver, Türk'ler bakımından bu pek kabildir der ve gerçek sonuçlar alınacağına göre Türk hükümeti ve ulusunun bundan memnun olacağını ekler. General Leontief, Enver'e hala Alman subaylarının Osmanlı ordusunda kalmalarına şaşığını söyleyince, Enver Paşa'nın cevabı şöyle oldu:

“Şimdiki halde bütün hükümet erkânına ve Enver'in kendisine Alman ve Avusturya elçilikleri Alman askeri heyeti ve umumiyetle diğer Alman mahfırları tarafından enerjik bir baskı yapılmaktadır. Mamafih bu o kadar korkulacak bir

²⁶⁹ Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004, s. 52 – 53.

²⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, 1914 – 1918 Genel Savaş**, 3. Cilt, Kısım I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953, 133.

²⁷¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 417.

²⁷² Vladimir Brihanov, **Zagovor Protif Mira Kto Razviazal Pervuyu Mirovuyu Voynu**, Astrel Yayınları, Moskova 2005, s. 15.

²⁷³ Bayur, 1953, **a.g.e.**, s. 134.

şey değildir, zira Türkiye’yi kendi taraflarına çekmek Almanların menfaati icabı olduğu meydandadır. Ayrıca Alman askeri talim heyetini davetimize Rus hükümeti çok düşmanca bir tavır almıştı ve şimdi ise Harpin çıkmasını müteakip da bu heyetin (Türkiye’de) kalışından kuşulanmaktadırlar. Rusya’nın ve müttefiklerinin bu bapta huzursuzlukları tamamıyla kabil-i izahtır. Alman zabıtlarının ilk vazifeleri (harp ilan edilince) kendi memleketlerine gitmeleri idi. Eğer onlar bu arzularını izhar etmiş olsalardı, ben onları bir dakika alıkoymazdım. Fransızlar gitmek istediler ve bende onları gönderiyorum. Fakat Almanlar bu gibi müracaatta bulunmadılar ve benim onları geri yollamam için herhangi bir sebep yoktur. Özellikle bu seferberlik yapıldığı sırada bunu yapamam, çünkü onların bu hususta ordumuza hizmetleri değerli olacaktır” diyor.

Eğer aramızda ittifaka varılırsa onlara “siz artık bizim düşmanımızsınız ve gidiniz” denilecektir. Giers bu teklifleri, Sazanov bildirdi. Aynı zamanda Petersburg Türk elçisi Fahreddin Beyle, Sazanov arasında da bazı gayrı resmi temaslar oldu. Rus Hükümeti başta kesin bir cevap vermemek yolu ile sırf vakit kazanmak için müzakereleri uzattı²⁷⁴. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından yapılan teklifin ne kadar “samimi” olduğuna şüpheyile bakarak fazla itimat etmediler. Eğer Ruslar bunu kabul etseydiler, belki de müzakereler dahi girişilebilir miydi acaba? Ama biz buna hiç güvenimiz yoktur. Çünkü Rusya kendi tutumunu ta başta belirlediği için bu teklife hiç yanaşmadılar. Ayrıca Rusya’nın böyle bir teklifin kabulü demek Boğaz ve İstanbul’dan vazgeçmek demektir. Böylece Sazanov Osmanlı Devleti’nin “anlaşmak” teklifi reddetti.

Osmanlı – Alman İttifakı: Bu ittifak birden ortaya çıkmış bir hadise değil. Alman seçeneği, daha önce 18. Yüzyılda Rusya’ya karşı kullanılmıştı. Saltanatının başlarında Almanya’yı sadık bir müttefik olarak görmek isteyen II. Abdülhamit Türkiye’si ile Almanya’yı birleştiren birçok etken vardı²⁷⁵. Bunların başında jeopolitik ve ekonomik etkenler gelmektedir. Özellikle Berlin – Bağdat demiryolu imtiyazının Almanya’ya verilmesi İngiliz Deniz gücünün olası tehdidine karşı Osmanlı Devleti için iktisadi ve jeopolitik bir seçenek yaratmıştı. Osmanlı

²⁷⁴ Sevilya Aslanova, **20. Yüzyılın Başında Rusya’nın Osmanlı Politikası 1903 - 1917**, İklim Ozan Yayınları, Antalya 2011, s. 157.

²⁷⁵ Gündoğdu, **a.g.e.**, s. 47.

maliyesine de borçlanma konusunda Paris'e alternatif imkânlar sunmuştu. Osmanlı Ordusunun ıslahının Almanlara bırakılması, Osmanlı başkentinde etkinliği giderek artan bir Alman lobisinin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı – Alman münasebetleri II. Abdülhamit zamanında böylece önem kazanmıştı. Osmanlı Devletinin Avrupa büyük devletleriyle devam ettirmekte olduğu ilişkilerin temel prensiplerinin değişmesine amil oldu²⁷⁶. Bu değişme Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde de bir dönüm noktası karakteri kazanmış ve devletin dağılıp göçmesine kadar sürmüştür.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden asıl beklentisi Halife'nin dini nüfuzundan yararlanmak idi. Yani Almanlar, Osmanlı Devleti ordusunun sağlayacağı yarardan öte, Hindistan Müslümanlarının ve Arapların ve diğer İslam Ülkeleri'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı ayaklanmalarından umutluydular. Ayrıca, Boğazların kapatılması Rusya'nın buğdayını ihraç etmesine, acil ihtiyaç hissettiği savaş malzemelerini almasına engel olacaktı. Böyle bir kritik dönemde Osmanlı Devleti hem içeride hem de dışarıda zor günler yaşıyordu. Hürriyetin İlanıyla milli ayaklanmaların son bulacağını yönündeki söylemler boşa çıkmaktaydı. Ayrıca devletin paraya olan ihtiyacı daha da artmıştı. Böyle bir zamanda Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Harbiye Nazırı olması “*Türkiye'nin kaderinde kritik bir dönüm noktası*” olarak algılanmalıydı²⁷⁷.

Goltz Paşa'ya göre ise, Enver Paşa'nın 33 yaşında Osmanlı Harbiye Nazırı olması, Alman siyasi ve askeri çevreleri için bir “*Yeni yıl sürprizi*” olmuştur. Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olduktan sonra önemli ziyaretçileri olmuştur. Bunların içinde de Almanya Silah sanayinin önde gelen isimlerinden Krupp şirketinin yetkilileri de olmuştur. Ancak Enver Paşa, Krupp yetkililerini “*Dünya şirketine*” yakışır şekilde değil de soğuk bir şekilde karşılamıştır. Wangenheim, Enver Paşa'nın bu tavrını Sadrazama şikâyet etmiş, Sadrazam da Enver Paşa'nın daha çok genç olduğunu ve politikayı yeni öğrenmeye başladığını söyleyerek onu savunmaya çalışmıştır²⁷⁸. Belirttiğimiz gibi Wangenheim'in Enver Paşa'ya yaklaşmak için uğraş verdiği örneklerden yola çıkarak Birinci Dünya Savaşı'nda *Osmanlı – Alman İttifakı* imzalanmadan önce Enver Paşa'nın Almanya'nın gücüne inandığını, ancak Alman şirketlerinin bir iltimasının olmayacağı ve Almanya'nın ayrıcalıklı bir ülke olmadığı

²⁷⁶ Karal 1983, 8. Cilt, **a.g.e.**, s. 161.

²⁷⁷ Çolak, 2008, **a.g.e.**, s. 10.

²⁷⁸ Çolak, 2008, **a.g.e.**, s. 11.

düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak Türk tarihinde algılanan Enver Paşa'nın "*Almanya kuklacılığının*" yersiz olduğunu ve ayrıca Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin çıkarları için bazen Almanya tarafında bazen de aleyhinde yer almayı bilmiştir diyebiliriz. Ayrıca Rauf Orbay kendi hatıralarında şu kaydı düşer: "*Alman Amiral Souchon, kendisi hakkında Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya, Rauf Bey İngiliz taraftarlarından ve bazı kendi gibi denizcilerden kurulmuş gizli bir cemiyet reisidir. Bu cemiyet münferit sulh teşebbüsünde bulunacaktır*" diye ihbarda bulunmuştur²⁷⁹. Bunun cevabını Orbay'dan dinlersek: "*Biz evvela ve her şeyden önce Türküz, sonra Türklere ve Türk vatanına dost olanların dostuyuz*" diyerek de amiralin haddini bildirdiğine şahit olmaktayız.

Nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın ayak sesleri duyulmaya başladığında Enver Paşa'nın, Almanya ve onu müttefikleri tarafından saf tutmayı düşündüğü şüphesizdir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından da Alman İmparatorluğu ile ittifak antlaşması sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere görevlendirildiği de unutulmaması gerekiyordur. Enver Paşa'ya göre Avrupa'nın en güçlü kara ordusu Almanya'da bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda Almanya, diğer Avrupa Devletleri arasında en az korkulacak ülkeydi. Daha önemlisi de Osmanlı Yöneticileri tarafından Fransa²⁸⁰, İngiltere ve Rusya'ya yapılan ittifak teklifleri kabul görmemişti.

Enver Paşa'ya göre Osmanlı Devleti taraf olsun veya olmasın, savaş sonunda İtilaf Devletleri tarafından paylaşılacaktı. Bu nedenlerden dolayı Almanya tarafında savaşa girmek Osmanlı Devleti'nin çöküşten kurtarabilir hatta Almanya kazandığı takdirde daha da güçlendirebilirdi. Ayrıca Enver Paşa'yı bu ittifaka iten meselelerden biri olarak şunu da görmekteyiz. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin geliri 32 607 490 lira olarak tahmin olunmaktaydı. Buna karşılık masraf ise, 34 012 003 lira olarak hesaplanmıştı. Arada 1 404 513 liralık bir açık görünmektedir. Ancak bu yıl, devletin Düyunu Umumi'ye ödenecek borçları 14 996 077 liradır. Silahlı

²⁷⁹ Orbay, 2009, s. 53.

²⁸⁰ Memleket içinde ayaklanmalar, harpler birbirini izlediğinden devlet bir türlü kendine gelemiyor ve göz açamıyordu. İktisadi ve dolayısıyla mali sıkıntılar, bütçe açıkları, her yıl biraz daha artmakta idi. Memleket mali ve siyasi sıkıntıdan kurtulmak amacından Maliye Nazırı Cevat Bey'i Fransa'dan borç alma için görevlendirmişti. Fakat Fransa, vereceği borca karşılık, Osmanlı Devleti'nin maliyesini tamamen ellerine geçirmek için şu alçakça teklifi vermişlerdir. Verilecek parayla alınacağı harp silahları, araç ve gereçlerinin Fransa Silah Sanayinden alınması ve Tunus, Cezayir'in Fransa'ya katıldığını resmen ilan edilmesini istemişlerdir. Bu şartlar aynı zamanda devletin esas egemenliğine bir el uzatma olduğunu söyleyebiliriz.

Kuvvetlere verilecek paranın miktarı ise 9 975 817 liradır²⁸¹. Bu paranın 5 989 056 lirası Kara Kuvvetlerinin, 450 612 lirası İmalatı Harbiye'nin, 2 217 397 lirası Jandarmanın ve 10318 752 lirası Deniz Kuvvetlerine ayrılmıştı. Böyle bir zamanda Osmanlı Harbiye Nezareti ve Başkomutanlığı, dünya savaşının eşiğinde bulunduğundan, Silahlı Kuvvetlere ayrılan parayla 800 000 kişilik Osmanlı Kuvvetlerini seferi duruma ve Ordu Birliklerinin tasarlanan yığınak bölgelerine ulaştırılmalarına ve muhtemel savaş masraflarını karşılamayacağını ve en önemlisi orduyu ayakta tutabilmesi için ayrılan paranın yetersizliğini öne sürmüştür.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Silahlı Kuvvetlerin beslenmesi, ayakta tutabilmesi için 9 975 817 liralık bütçeye ilave olarak daha 5 500 000 lira istemiştir. Ancak devletin geliri buna yetmiyordu. Orduyu ayakta tutması için iki tercih var. Ya Ordunun dağıtılması ya da ek para bulunmasıdır. Bu nedenle devletin Harbiye ve Maliye Nazırlıkları arasında para konusunda anlaşmazlıklar boy gösterdi. Enver Paşa, Maliye Nazırı Cevat Bey'e bastırarak Ordu için ancak her ay için 500 000 liralık bir ödenek alabildi. Aslında Silahlı Kuvvetler için ihtiyaç para, devlet borçlarını vermek için kararlaştırılan 14 996 907 liralık paraydı. Ancak Cevat Bey, Enver Paşa'nın Osmanlı Ordusu için gerekli paranın Silahlı Kuvvetlere aktarılmasına şiddetle karşıydı. Cevat Bey'in asıl maksadı, Osmanlı Ordusu'nun parasızlıktan sıkıntıya girmesini ve bunun neticesinde askerin bir takım terhise gitmesini arzulamaktaydı diyebiliriz.

Böyle bir sıkıntılı dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'la savaşa katılması yönünde bir teklif sundu²⁸². Bu teklif ve gelişmekte olan siyasi meseleleri etrafıca düşündükten sonra, 22 Temmuz 1914 tarihinde Enver Paşa, Alman Büyükelçisi'ne doğrudan ittifak önerisinde bulunmuştu. Fakat Enver Paşa'nın bu ilk girişimi Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Hans von Wangenheim tarafından reddedilmiştir. Ayrıca İstanbul'daki Alman Elçisi, Türk Ordusunun savaş kabiliyetinin işe yaramaz gördüğü için de reddedilmiştir. Bununla birlikte *“Osmanlı Devleti'nin herhangi bir ittifaka girmesini düşünmektense memleketin ve ordunun ıslahı ile meşgul olmalarını tavsiye etmiştir”*²⁸³. Elçi, 18

²⁸¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)**, 3. Cilt, 6. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1971, s. 99.

²⁸² **Müzaffer Tepekaya**, “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”, **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 48.

²⁸³ Gündoğdu, 2010, **a.g.e.**, s. 52.

Temmuz 1914'te Almanya Dışışleri Bakanlığı'na gönderdiği bilgide “*Türkiye ile ittifak müttefiklerine faydadan çok, yük olacağını*” bildirmişti²⁸⁴. Fakat çok amaçlı hesapları olan Almanya, Türk Ordusu'nun değerini ve Türk'ün cevherini takdir etmemiş olsaydı, Osmanlı Devletiyle kader birliği yapmağa sonuna kadar istemezdi diyebiliriz. Alman elçisi Von Wangenheim ile görüşmelerin ardından Almanya'da II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni karşı tarafa kaptırmamak görüşü ağırlık kazanacaktır. Kayser, “*Slavlara hücum etmeye hazır her silahın*” kazanılmasını önemli olduğunu söylüyordu²⁸⁵. 17 Temmuz 1914'te başlayan görüşmeler 2 Ağustos 1914²⁸⁶ tarihinde büyük bir gizlilik içinde sürdürülen görüşmelerin sonunda Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ittifak imzalandı. Osmanlı Devleti adına Sadrazam ve aynı zamanda Harici Nazırı olan Sait Halim Paşa, Almanya adına Almanya'nın İstanbul Sefiri Baron Von Wangenheim'in imzaladığı antlaşmanın metni aşağıdaki şekildedir:

◆ *Bu iki güç, hâlihazırda Avusturya – Macaristan ve Sırbistan arasındaki çatışmada, kati bir tarafsızlık izlemeye karar vermişlerdir*²⁸⁷.

◆ *Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiili tedabiri askeriye müdahale ederek böylece Almanya'nın da Harbe duhulünü mecburi kılarsa bu husus Türkiye'nin de Harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.*

◆ *Hali harpte Almanya, Heyet-i Islahiyesini, Türkiye emrinde ipka edecektir. Buna mukabil Türkiye dahi bu Heyet-i Islahiye, Harbiye Nazırı Hazretleriyle Heyet-i Islahiye Reisi Hazretleri arasında, doğruca tekerriir edecek esasata tevfiikan ordunun sevk-i idaresi hususunda fiili bir itasını temin eder.*

◆ *Tehdide maruz olacak Osmanlı topraklarını Almanya lüzumunda silahla müdafaa eylemi taahhiit eder.*

◆ *Her iki imparatorluğu ihtilaftı hazıradan tevellüt edebilecek ihtilata karşı siyanet maksadıyla akdedilmiş olan itilaf zirde isimleri muharrer*

²⁸⁴ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 – 1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 49.

²⁸⁵ Gündoğdu, 2010, **a.g.e.**, s. 53 – 54.

²⁸⁶ Saadettin Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları Türk Tarihinin Kahramanları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 245; Özdemir, Mutfak, 2012, **a.g.e.**, s. 3.

²⁸⁷ Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914 – 1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 25.

murahhaslar tarafından imzası akabinde meri olacak ve mütekabil taahhüdatı mümasile ile 31 Kânunuevvel 1334 tarihine kadar hükmü devam edecektir.

◆ *Balada tespit edilmiş olan tarihten altı ay tarafeyni aliyeyni akideyn tarafından bir ihbar vaki olmadığı takdirde muahedenin ahkâmı yeniden beş sene meri olacaktır.*

◆ *Bu muahede haşmetli Almanya İmparatorluğu ve Prusya Kralı hazretleriyle Osmanlı İmparatoru hazretleri tarafından tasdik edilecek ve müsaddak nüshalar tarihi imzadan bir ay zarfında teati olunacaktır.*

◆ *Bu muahede gizli tutulacak ve ancak tarafeyni aliyeyni akıdeyn arasında bil ittifak neşredilecektir*²⁸⁸.

Ertesi günde seferberlik ilan etti. İttifak Antlaşmasının 2. Maddesi gereğince Osmanlı Devleti’ni daha imza atılırken savaşa girmek yükümlülüğü altına sokmuştur²⁸⁹. Bu ittifakın akdi ancak Enver Paşa, Talat Bey, Sadrazam Sait Halim Paşa ve Meclis-i Mebussan reisi Halil Bey tarafından biliniyor, “*triumvirat*”ın bir üyesi sayılan Cemal Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Şeyhülislam Hayri Efendi gibi şahsiyetler dâhil haberdar edilmemiştir²⁹⁰.

Halil Bey kendi hatıralarında da bundan bahsediyor. Ağustos’un ikinci günü sabahleyin Sadrazam’ın yalısından telefon geldi. “*Sadrazam Paşa yalıda teşrifinizi intizar ediyor*” deniliyordu. Hemen otomobile atladım, gittim. Enver Paşa ile Talat Bey’i orada buldum. Alman Sefirinin gelmesi bekleniyordu. Ayrıca Almanya, Osmanlı Devleti’nin bağlaşma antlaşmasındaki üstünmelerini yerine getirdiği takdirde:

◆ Almanya kapitülasyonların kalkmasında, ◆ Balkan Devletleriyle girişilecek görüşmelerde ve Balkanlarda fethedilecek yerlerin Bulgaristan’la paylaşması işinde Almanya Osmanlı Hükümetini destekleyecek, ◆ Almanya, Osmanlı Hükümetinin de savaş tazminatı almasına çalışacaktır, ◆ Düşman Osmanlı topraklarına girerse o oradan çıkarılmadan Almanya barış yapmayacaktır, ◆ Yunanistan savaşa katılıp yenilirse Almanya Ege adalarını Osmanlı’ya geri

²⁸⁸ Tepekaya, 2002, a.g.m, s. 48-49.

²⁸⁹ Keleşyılmaz, 1999, a.g.e, s. 25.

²⁹⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010, s. 170

verdirecektir, ♦ Osmanlı Doğu sınırları, bu devletle Rusya Müslümanları arasında doğrudan doğruya teması sağlayacak biçimde düzeltecektir²⁹¹.

Osmanlı Devleti'nin Sefer Planları şöyleydi: 7 Haziran 1914 Tarihli Plan, Osmanlı Devleti'nin yalnız başına Rusya ve Balkan devletleri ile harpte olduğuna göre düzenlenmiş olan planda, Rusların ve Balkan devletlerinin İstanbul'a karşı bir hareketini önlemek üzere, 2, 3, ve 4. Ordular İstanbul civarında, 1. Ordu Çatalca Müstahkem Mevzii gerisinde, birer kolordu da Karadeniz ve Çanakkale boğazlarında yer alacak²⁹². Bunda deniz kuvvetlerine düşen görev, Rusların bir çıkarmasına engel olmak, Çatalca ve boğazların savunulmasına katılmak ve şayet Yunanistan harpte ise, kuvvetinin azlığına bakılmayarak yunan Donanmasına taarruz etmektir. Karadeniz boğazı kıyılarına yapılacak bir Rus çıkarmasına karşı en iyi tedbir olarak, Rus Karadeniz Filosuna yapılacak bir baskın planlanmıştır.

20 Ağustos 1914²⁹³ Tarihli Plan: İtilaf Devletlerine karşı hazırlanan bu plana göre, 1 ve 2. Ordular, Romanya ve Bulgaristan'ın Türkiye ile beraber olduğuna göre hazırlanmış olup Besarabya üzerinden Rusya'nın yan ve gerisine taarruz edeceklerdi. Adı bahis olunan iki devlet, Osmanlı ile beraber olmadıkları takdirde, 1. Ordu Odesa'ya çıkarılacak, 2. Ordu duruma göre kullanılacak, 3. Ordu Kafkasya'da gerektiğine göre saldırarak veya savunmada kalacak, 8 ve 12 kolordular Mısır'a taarruz edecekler. 4 Eylül 1914 Tarihli Plan ise: Doğu Cephesinde harekete geçmenin gereğine dayanan bu plana göre, dört kolordunun İstanbul, Tekirdağ, Samsun ve Giresun'dan deniz yoluyla taşınarak ve Batum – Poti kıyılarına çıkarmasıyla Kütais ve Tiflis doğrultusunda taarruza geçmeleri sağlanacaktı.

²⁹¹ Bayur, 1953, **a.g.e.**, s.98-99.

²⁹² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı**, 8. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 43.

²⁹³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı**, 1976, **a.g.e.**, s. 44; Bazı belgelerde bu planın tarihi 07.08.1330 olarak gösterilmiş, bu tarihin 20 Ekim 1914 olması gerekir.

d) Karadeniz Hadisesiyle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaş'a Girişi ve Enver Paşa

Genel savaşın başında Osmanlı Hükümeti resmen tarafsız kalmaya karar verdi. 4. Ağustos'ta da yabancı elçiler gören sadrazam bu yönü onlara bildirir. Bir taraftan da askeri hazırlığı “*bir tedbir-i ihtiyat*” olarak göstermeye çalışmıştır²⁹⁴. Almanya, 2 Ağustos 1914'te İtilaf devletlerine karşı savaş ilan etmişti. Bu tehlikeli durum üzerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Osmanlı denizlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla 4 Ağustos'ta, gazetelerde de ilan edilen resmi beyanname ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı mayınlar döşeterek ulaşıma kapatmıştır²⁹⁵. Aslında Osmanlı – Alman İttifakına bakılırsa Osmanlı Devleti da savaşa girmesi gerekiyordu.

Ancak Osmanlı Devleti ordusunun seferberlik ve yığınının tamamlanmasına kadar devletin tarafsız kalması Almanlarca da uygun karşılanmıştı²⁹⁶. Buna rağmen Osmanlı Devletini fiilen savaşa sokan olay, iki Alman gemisi, Goben (Yavuz) ve Breslav'ın (Midilli) Karadeniz'e açılıp Rus limanların bombalamasıdır²⁹⁷. Bu gemilerin gelişi Akdeniz'de İngiliz ve Alman Donanmaları arasında başlayan gerginlik, Alman deniz kuvvetlerine ait Goben ve Breslav adlı savaş gemilerinin Amiral Souchon'un komutası altında Akdeniz'e açılarak Fransa'nın Kuzeybatı Afrika'daki topraklarını bombalamasıyla doruğa ulaşmıştır. Yaşanan olağanüstü durum üzerine bölgede bulunan İngiliz savaş gemileri Goben ve Breslav'ı takibe başlamıştı.

Fakat Almanlar tarafından evvelce elde edilmiş olan İngiliz şifresiyle bir emir verdi. Bu aldatıcı emir alan İngiliz donanması doğuya doğru seyir ederken, bunlar da rotalarını Adrayatik'e çevirdi. Alman gemileri, İngiliz donanması takibinden yakasını sıyırdı. Ancak aldatıldığını anlayan İngiliz donanması tekrar peşlerine koyulduysa da iş içten geçmişti. Amiral Souchon Komutasındaki iki Alman gemileri 23.000 tonluk Goeben Kruvazörüyle 6500 tonluk Breslau Kruvazörü 10 – 11 Ağustos 1914 günü saat beşte (28 Temmuz sene 1330) Türk suları Çanakkale

²⁹⁴ Tahsin Unal, **Türk Siyasi Tarihi**, Kamer Yayınları, 1998, s. 553.

²⁹⁵ Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2008, s. 195.

²⁹⁶ **Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, 1. Cilt, Ankara 1970, s. 81.

²⁹⁷ Sadık M. Atak, **Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti**, Ankara Yayınları, Ankara 1964, s. 20.

Boğazına sığındı²⁹⁸. Cemal Paşa'nın bu konu hakkındaki hatırasına baktığımızda, 11 Ağustos gecesi yine her zamanki gibi prensin yalısında toplanmamız kararlaştırılmıştı. Talat, Cavit ve Halil Beylerle ben daha evvel gelmiştik. Bizden sonra gelen Enver Paşa, kendisine has sakın tavırlıyla gülererek: *“Bir oğlumuz dünyaya geldi”* dedi. Tabii bundan bir şey anlamamıştık. Bizi çok merakta bırakmayarak: *“Goeben ile Breslau bu sabah Çanakkale önüne gelmiş ve İngiliz donanması tarafından takip edilmekte olduklarından bahisle Boğazdan geçmelerine müsaade edilmesini istemişler. Bir müttefik devlete ait gemilerin muhakkak bir tehlikeden korumak için bunun uygun karşılanması emrini verdim ve gemiler şimdi, Boğazın beri tarafında, Boğaz istihkâmlarının koruması altında bulunuyorlar”*²⁹⁹ dedi diyor.

Alman yazarı Emil Ludwig *“Goeben ve Breslau”* adlı eserinde şöyle diyor; *“İngilizler dört saat gecikmişlerdi. İngiliz gemileri Çanakkale önlerine dört saat önce gelmiş olsalardı, belki Türkiye savaşa girmeyecekti, ya da bu biçimde girmeyecekti. Alman gemileri Çanakkale'ye demir attıktan üç saat sonra Heles Burnuna bir İngiliz savaş gemisinin geldiğini”*³⁰⁰ yazmaktadır. Gemiler Enver Paşa'nın özel izniyle Boğaz'a girdiler³⁰¹. Uluslararası hukuk kurallarına göre Osmanlı Devleti, tarafsız bir devlet olarak 24 saat içerisinde bu iki gemiyi ya kara suları dışarısına çıkaracak ya da silahlarından arındırıp bir limanda ikamet ettirecekti. Aksi takdirde İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etme hakkına sahip olacaktı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin savaşın hemen öncesinde İngiliz tezgâhlarında *“Reşadiye ve Sultan Osman”*³⁰² adları verilen iki büyük savaş gemisine, İngiltere

²⁹⁸ T.C. Osmanlı Belgeleri, **Çanakkale Muharebeleri I**. Ankara 2005, s. 5; Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, Çev: Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 67; **Milli Mücadele**, Sayı 2, 1. Cilt, 11 Kasım İstanbul 1969, s. 26.

²⁹⁹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 144.

³⁰⁰ **Milli Mücadele**, Sayı 2, 1. Cilt, 11 Kasım İstanbul 1969, s. 26 – 27.

³⁰¹ Gündoğdu, **a.g.e**, s. 58.

³⁰² Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 35-36; Sultan Osman süvarisi olarak üç aydır Londra'da bulunuyordum. İlk önce Brezilya Hükümeti adına Armstrong tezgâhlarında inşa edilmişken, bu hükümetle Şili ve Arjantin'in, donanma yapmamak hususunda vardıkları anlaşmaları üzerine hükümetimiz tarafından satın alınarak “Sultan Osman” ismi verilen bu dretnotu teslim alıp memlekete götürecek olan bin kişilik mürettebat ve askerim de Reşit Paşa vapuruyla İngiltere'ye gelmişti. Geminin son taksiti olan yedi yüz bin lira da ödenmişti. İşleri bir an evvel bitirmek için tecrübelerin bir kısmından da vazgeçerek fabrika ile 2 Ağustos 1914 günü geminin, bize teslimi için kararlaştırmıştık. Fakat parayı verişimizin eresi günü için kararlaştırılan sancağımızı çekme töreni zamanından yarım saat evvel İngilizler “Sultan Osman”a el koydular.

savaş başlayınca el koymuştu³⁰³. Milletin parasıyla kurulmuş Donanma Cemiyetinin, halkın bağıışı ile biriken altınları peşin aldığı halde bunu yapmıştı. Böylece İngiltere, uluslar arası hukuka aykırı olarak, Deniz Kuvvetleri Bakanı Churchill'in fikirleri doğrultusunda bu gemileri kendi deniz kuvvetlerine katmıştır. Çünkü Churchill, bu yolla Almanya ile aralarındaki sadece yedi dretnotluk farkı arttıracak, ayrıca böyle güçlü iki geminin Almanya'nın ya da müttefiklerinin eline geçmesini de engellemiş olacaktı³⁰⁴. Ancak yine de tabiatıyla kafamızı kurcalayan şu soruyu sormadan da geçemiyoruz. İngiltere'nin bu gemilere el koyması ve iki Alman gemilerinin de Türkiye'ye gelişi hakkındaki tesadüf tarihleri dikkati çekmektedir.

Yoksa “ *Bu gemilerin gelişi Rus donanmasının Karadeniz'deki üstünlüğüne ve Boğazlara yönelik bir harekete geçebilme ihtimaline karşı alınmış bir tedbirdir. Çünkü Türk-Alman İttifakı açısından bu iki geminin gelişi tesadüfî değildir. Türk tarafının böyle bir isteği ve beklentisi olduğu Enver Paşa tarafından dile getirilmiş ve İstanbul'daki muhatapları tarafından Berlin'e bildirilmiştir. Berlin'den verilen talimat üzerine anılan iki gemi rotasını İstanbul'a çevirdiğini*”³⁰⁵ yazmaktadır. Buna karşılık olmak üzere Osmanlı Hükümeti, hem iki gemi elde etmek hem de Almanya'ya doğru kamuoyunu yaklaştırmak için, gemileri satın almaya karar verdi³⁰⁶. 16 Ağustos 1914 günü Türk Bayrağı çekilerek tayfalarına fes giydirildi ve aynı gün formalite devir teslim törenleri yapılarak, *Goben* “*Yavuz Sultan Selim*”, *Breslav*'a “*Midilli*” adı verilerek gemilerin 80 milyon marka ya satın alındığı da dünya kamuoyuna ilan edilmiştir³⁰⁷.

Böylece gemiler, komutanları Souchon ve mürettebatıyla Türk Donanmasına katıldı. Ancak bu gemiler savaşın sonuna kadar Alman personelleri tarafından sevk ve idare edilmiştir. Ayrıca gemilerin Osmanlı Bayrağını taşımasına rağmen Alman gemileri olamaya devam ettikleri bilinmektedir. Aynı zamanda savaşın başlamasıyla

Dünya Savaşını bahane ederek İngiltere, Vickers tezgâhlarında inşası tamamlanmış “Reşadiye” dretnotumuza ve gene Şili Hükümetine namına inşa edilmişken Hükümetimiz tarafından satın alınması kararlaştırılıp pazarlığı da yapılmış olan iki torpido destroyerine de el koydu.

³⁰³ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik**, Emre Yayınları 2. Baskı, 1. Cilt, İstanbul 1995, s. 39.

³⁰⁴ Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 139.

³⁰⁵ **Vahdet Keleşyılmaz**, “I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetleri”, **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 396.

³⁰⁶ T.C. Osmanlı Belgeleri, **Çanakkale Muharebeleri I**, Ankara 2005. S. 5-6.

³⁰⁷ Figen Atabey, **Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 10.

daha önceden donanmanın ıslah faaliyetlerini yürüten İngiliz Bahriye Heyeti Başkanı Amiral Limpus'un Osmanlı Devleti'ni terk etmesi üzerine, 9 Eylül 1914 tarihinde Alman Amiral Souchon, Osmanlı Donanma Birinci Komutanlığına atandı³⁰⁸. Donanma Komutanlığı görevinde bulunan Yarbay Arif Bey, Donanma İkinci Komutanlığına getirilmiştir³⁰⁹. Souchon, geleceğe ilişkin düşüncelerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Donanmasında hemen sıkı bir eğitime başlayarak, gemilerde fazla bulduğu personeli çıkarmıştır. Ayrıca gemilerin savaş gücünü yetersiz bularak, her birine bir Alman subay atamıştır. Öncelikle, Donanma gemilerinde tasfiye yapan Amiral Souchon Yavuz, Midili, Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri, Berk-i Satvet, Peyk-i Şevket torpido kruvazörleri, Yedigâr-ı Millet ve Taşoz sınıflarından dörder muhrip ile faal bir filo kurmuştur³¹⁰. Yavuz ve Midilli'nin içinde bulunduğu Osmanlı Donanması 21, 27 ve 28 Eylül 1914 tarihlerinde küçük gruplar halinde Karadeniz'e çıkmıştır.

Ayrıca 1914 yılının Ekim ayından itibaren Almanya, Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmeye zorlamaya başladığını görmekteyiz. Bunu özellikle Avusturya-Macaristan imparatorluğu da istiyordu. Çünkü Osmanlı Devleti savaşa girerse, Kafkas cephesinde bir kısım Rus kuvvetlerini üzerine çekeceğinden, bu iki devletin bu cephelerdeki yükleri hafifleyecekti. Amiral Souchon 1 Ekim 1914'te, Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir yazı ile Donanma personelini deniz tuttuğunu ve bir bütün halinde Karadeniz'e çıkması gerektiğini bildirmiştir. 3 – 5 Ekim 1914 tarihlerinde Osmanlı Donanması Karadeniz'e çıkmıştır. 12 Ekim'de geri dönmesi için emir verilmiştir³¹¹. Ancak Amiral Souchon emre itaat etmeyerek dört torpidobot ile Barbaros ve Turgutreis muharebe gemilerini Boğaz'a geri göndermiştir. Souchon tekrar bütün donanma ile Karadeniz'e çıkmak için yine bir talepte bulunur.

Gerekçe olarak ta “*Türk Donanması bugünkü haliyle Karadeniz’de vazife görececek bir kabiliyette değildir. Mürettebatı denize bile alışamamıştır. Donanmanın talim ve terbiyesi için toplu bir halde Karadeniz’e çıkarak keşif ve atış talimleri yapmak zarureti vardır*”. 27 Ekim 1914'te Amiral Souchon komutasındaki Yavuz ve

³⁰⁸ “Glavnokomanduyuchim Turetskimi Voenno – Moroskimi Silami Naznachén Germanskii Admiral Souchon”, *İstoricheskii Vestnik*, No 10, 1914, s. 23.

³⁰⁹ Atabey, *a.g.e*, s. 11.

³¹⁰ Atabey, 2006, *a.g.e*, s. 11.

³¹¹ Özdemir, Mutfak, 2012, *a.g.e*, s. 7.

Midilli'nin bulunduğu 11 parçadan kurulu Osmanlı filosu ile Karadeniz'e talim yapmak maksadıyla açılır. Hüseyin Cahit anılarında; Amiral Souchon komutasındaki Türk Donanmasının manevra yapma gerekçesiyle Karadeniz'e çıktığı gün, bir vesileyle Talat Paşa'yı ziyarete gittiğini ve donanmanın denize çıkışı ile ilgili sorusuna "*Ruslar bir neden yaratırlarsa donanmanın savunmada bulunacağı*"³¹² cevabını vermesine Paşa'nın sanki Rusların bir sebep yaratmasını, olay çıkmasını istediği şeklinde izlenim bırakmıştır diyor. Osmanlı Donanması dışarı çıkınca karanlıkta amiral gemisi olan Yavuz'dan "*Harbe hazır olunuz*" işareti verilir³¹³. Türk gemilerine Cemal Paşa'nın Amiral Souchon'a ait itaat buyruğu ile Amiralin her gemiye verdiği görevleri bildirilen zarflar gönderilir. Bunlara göre Yavuz Sivastopol'e, Midili Kerç'e, Hamidiye Yalta ve Kefe'ye, Berk Novorosiski'ye, Gayret ve Numune Odesa'ya saldırmakla görevlendirilmişlerdi.

29 Ekim 1914'te Osmanlı Donanması ile Rus kuvvetleri arasında Karadeniz'de bir çatışma olduğu dair haber geldi. Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki Rus limanları Sivastopol, Odesa ve Novorosiski'yi bombalamıştır³¹⁴. Karadeniz çatışması hakkında Amiral Souchon'dan sonradan şu anlamda ayrıntılı bir bilgi alınmıştır. "*Rus filosu Osmanlı filosunun 27 – 28 Ekim 1914 günlerinde teknil harekâtını takip ve muntazaman bütün eğitimlerini bozdu. Rus filosu bu gün (29 Ekim) düşmanlığa başladı. Rus mayın gemisi Prut ve son sistem üç muhriple bir kömür gemisi düşmanca fikirlerle Karadeniz Boğazı'na doğru hareket ediyorlardı. Yavuz, mayın gemisini batırdı. Kömür gemisini de ele geçirdi. Muhriplerden bir tanesini önemli bir surette hasara uğrattı. 72 er ve 3 subay esir ve Sivastopol'ü başarıyla bombardıman eyledi.*"³¹⁵ Mayın gemisinde 700 mayınla 200 görevli bulunuyordu. Torpidolarımızca kurtarılan üç subay ve 72 er, 30 Ekim'de İstanbul'a getirileceklerdir. Esirlerin sorguya çekilmesiyle anlaşılmıştır ki, Ruslar, Boğaz'ın ağzına mayın dökerek Türk Donanmasının tahrip etmek istemişlerdir. Midili, Azak Denizi'nin doğusundaki Novorosiski'de 50 petrol deposuyla birkaç buğday silosunu

³¹² Hilmi Bengi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 151.

³¹³ Bayur, 1953, **a.g.e.**, s. 237.

³¹⁴ **Mustafa Çolak**, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 377-378.

³¹⁵ Akbay, 1991, **a.g.e.**, s. 218.

tahrip etmiş ve On beş Askeri nakliye gemisini batırmıştır”³¹⁶ denmekteydi. Bu durum üzerine genel olarak Çanakkale Boğazı, Üçüncü Kolordu’dan bazı birlikler takviye edildi. Onuncu Kolordu, Giresun civarındaki Otuzuncu Tümen’in karadan Trabzon’a gitmesi için hazırlığa başladı ve Tümen, üçüncü Ordu emrine verildi. Başkomutan Vekili Enver Paşa yolların özellikle Üçüncü Ordu bölgesindekilerin biran evvel onarılması ve yapılması emrini ilgililere verdi. Ordulara ve İzmir Havalisi Komutanlığına şu genelge yayımlandı: *“Karadeniz’deki olay üzerine Üçlü İtilaf Hükümetleri harp gemilerinin, kıyılarımıza karşı bazı saldırılarda bulunabilirler. Kıyı gözetleme ve korunmasıyla görevli bütün jandarma kıtaları bu hususta uyanıl bulunmalıdırlar. Düşman saldırıları en yakın üste bildirilmekle beraber aynı zamanda doğrudan doğruya Başkomutanlığa dahi bildirilmelidir*”³¹⁷.

Bu olay üzerine: Rusya 2 Kasımda, İngiltere ve Fransa 5 Kasımda Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de bunlara karşı 12 Kasım 1914’te resmen savaş açtı³¹⁸. Bu şekilde, Enver Paşa, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı’na girişinin sorumlusu olarak Osmanlı Devleti’nin politik ve askeri alandaki en güçlü ismi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin bu güçlü ismi, savaş bitene kadar İtilaf Devletleri’nin birçok muhalefete rağmen Almanya ile olan ittifaka sadık kaldı. Zira ona göre bu savaş, Osmanlı Devleti için bir ölüm-kalım savaşıydı.

³¹⁶ Limon von Sanders, **Türkiye’de Beş Yıl**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 51-52.

³¹⁷ Akbay, 1991, **a.g.e**, s. 219.

³¹⁸ Şasillo B.K, **Noveichya İstoria XX Veka**, Rosmen Yayınları, Moskova 2003, s. 17.

e) Üçüncü Ordu Komutanı Olarak Enver Paşa'nın Kafkas Harekâtı ve Sarıkamış Felaketi

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı boyunca yedi cephede savaştı. Bunlar Doğu Anadolu, Irak, Çanakkale, Avrupa, Yemen-Hicaz ve İran'dır³¹⁹. Son iki cephe tali kabul edilebilir. Osmanlı Devleti'nin Harbe girişinden sonra ilk büyük harekât, Kafkas cephesinde cereyan etmiştir³²⁰. Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus savaşı, Rus Orduları'nın 1 Kasım 1914 tarihinde Anadolu'nun kuzey-doğu sınırını geçerek taarruz etmesi üzerine başladı³²¹. Sarıkamış Harekâtına girmeden evvele savaşmakta olan iki taraf gücüne kısaca değinmeyi fayda görüyoruz.

Osmanlı Devleti seferberliğin ilanından hemen sonra Başkomutanlık Vekâleti'nden yazılan emirle Üçüncü Ordu'nun yeni kuruluşu ve görevi şöyle belirlenmişti. Üçüncü Ordu kuruluşunda On Üçüncü Kolordu (38. Piyade Tümeni hariç), 17, 28 ve 33. Piyade Tümenleri, İkinci Nizamiye Süvari Tümeni ve Dört İhtiyat Süvari Tümeni bulunuyordu. Deniz müsait olduğu takdirde 17. Piyade Tümeni'nin geri alınmasının düşünüldüğü bildirilmiştir. Ordu'nun yeni görevi: Türk-Rus sınırının örtülmesi, emniyete alınması ve Rusların sınırdan kuvvet çekmeleri halinde yapılacak bir taarruzla bu harekete engel olunması idi³²².

Bu nedenle bütün süvari tümenleri Rus sınırı üzerinde taarruz edebilecek bir durumda hazır bulundurulacaktı³²³. Bu görev daha çok savunma ve gerekli durumlarda mahdut hedefli taarruzlarla yapılacaktı. Şayet Ruslar büyük kuvvetlerle taarruza geçerlerse, Ordu'nun Erzurum'a kadar çekilerek, burada kesin bir savunma yapması düşünülüyordu. Hareket başlayacağı zaman Üçüncü Ordu'nun mevcudu 190.000 insan ve 60.000 hayvandı. Bu mevcudun altı aylık iaşesi için yaklaşık 88 milyon kilogram buğday, çavdar ve arpaya gereksinim varken, ordu ambarında yalnız 1.250.000 kilogram yiyecek ve tahıl vardı³²⁴. Tuğgeneral Ziya Yergök

³¹⁹ **Fahri Çeliker**, "Birinci Dünya Harbinde Türk Başkomutanlığı'nın Kendi Hükümeti ve Alman Başkomutanlığı İle İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, Sayı 20, Ankara 1986, s. 97.

³²⁰ Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 170.

³²¹ **Tuncay Ögün**, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 398; **Çeliker, a.g.m.**, s. 97.

³²² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, 1. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 69.

³²³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, a.g.e.**, s. 69.

³²⁴ Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2011, s. 43.

anılarında şu düzensizlikten de bahsediyor. Öyle sanıyorum ki memurlar “*Muharebe askerin görevidir. Ordu askerini toplansın, erzakını hazırlasın, ihtiyaçlarını hazırlasın. Bizde elimizden geleni kadar yardım edelim*” diye düşünüyorlardı. “*Bu düşünce hükümet memurlarının zihnine iyice yerleşmişti. Olağanüstü zamanlarda olağanüstü çalışmaya alısmamış, sıkışınca “İşte çalışıyoruz” diyen bir anlayışla karşı karşıyaydık. Daha doğrusu bunlarda kanun korkusu, emir korkusu yoktu*”³²⁵ diyordu. Kanımızca, askere yardım edeceğine kendi içlerini bile doğru düzgün yapmayan böylesi zaafçı memurların da sorumsuzluğu neticesinde bölgedeki Osmanlı Ordusuna lazım olan araç-gereç ve donanımları zamanında yapılmamıştır ve sonunda askerin taarruzu hüsrarla, felaket şekilde yok olmasına da sebepçi olduklarını söyleyebiliriz.

Ayrıca Osmanlı Devleti’nin merkezden Doğu Anadolu hududuna kadar olan demiryolu bağlantısı yoktu. Demiryolu ancak, Ankara’nın 100 km doğusuna kadardı³²⁶. Nakliye, Ulukışla’ya kadar gelen tren yolu ve oradan da Kayseri-Sivas-Erzurum şosesiyle yapılmaktadır. Bu yol 1914’te tamir edilmiştir. Ayrıca harekât sahası içindeki yolların vaziyeti, askeri noktadan şöyle hülasa edilebilirdi.

◆ *Erzurum-Hasankale-Sarıkamış yolu: bu yol Erzurum’dan Hasankale’ye kadar şosedir. Hasankale’den Köprüköy’e kadar, tamire muhtaç olmakla beraber düzdür. Köprüköy’den hudut gümrük noktası olan Kötek’e kadar Piyade, Süvari ve Topçu harekâtına, ancak yaz mevsiminde müsaittir.*

◆ *Erzurum’dan Oltu’ya adi bir yolla gidilir. Bu yol, Erzurum ovası içinde, az çok muntazam bir şosedir. Kaeagöbek tabyasından sonra dalgalı ve dağlık bir mıntıkadan geçerek, Gökdağ’ın bir bıyın noktasından Sivridere’ye ve Karadeniz mailesine dâhil olur. Kaleboğazı’ndan Rus hududunu geçer ve Oltu’ya varır.*

◆ *Hasankale-Köprüköy hattının kuzeyindeki mıntıkada yol yoktur. Rus hudut karakol merkezi olan Bardız’a gitmek için dağlık bir arazinin keçi*

³²⁵ Ziya Yergök, **Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)**, Haz: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 24.

³²⁶ Aslında bu hattın doğuya gitmesi Sultan II. Abdülhamit zamanında düşünülmüş ve teşebbüse geçilmiş ise de, Rusya mânia çıkardığından tehir edilmiştir.

*yollarını takip gereklidir. Buradan Sarıkamış'a kadar giden yol ise çamur veya Soğanlı Dağlarından geçmektedir ve kışın metruktür*³²⁷.

Böylece genel olarak baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı yapacağı genel taarruzu bir harekâtı, büyük Ordu'yu besleyecek, askerlerin gerekli malzeme ve cephanelerini karşılayacak bir yol şebekesinin bulunmadığını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca kış mevsiminde büyük bir bölüğünün yollara kapanması, askerlerin istifadesi için nerdeyse imkânsız olduğu görülmektedir. 16 Temmuz 1914'te Rusya'da genel seferberlik ilan edilmiştir. Seferberliğini tamamlayan İkinci ve Üçüncü Kolordular Kafkasya'dan Batı Cephesi'ne nakledilmeye başlamış ve Kafkasya'da Birinci Kafkas Kolordusu ile Süvari Tümenleri bırakılmıştı.

Birinci Kafkas Kolordusu barış zamanında takviye edilmiş olduğundan seferberlikte çok az ikmal eri almıştır³²⁸. Seferberlik düzenli bir şekilde ve ciddi bir gecikmeye uğramadan cereyan etmiştir. Birlikler seferberlik planında belirtilen zaman zarfında ikmal erlerini alarak seferi mevcuda ulaşmıştır. Rus Ordusu'nun Kafkas Cephesindeki durumuna General Nikolski anılarından bakarsak, Kafkas Cephesinde harekâtın başlamasıyla Kafkas Ordusu Başkomutanlığına herkesin saygısını kazanmış, yaşlı ve aslen Kafkasyalı olan ve o tarihlerde Kafkas Genel Valisi bulunan General Graf Varonsof Daşkof tayin edilmiştir³²⁹.

Yardımcısı eski Kurmay Başkanı ve Harp Akademisinin tanınmış öğretmenlerinden General Mişlayefski'dir. Kafkas Ordusu Kurmay Başkanlığı'nda ise Şubat 1913'te tayin edilen General Yudeniç bulunuyordu³³⁰. Harekâtın başlangıcında, Kafkas Ordusu'nun mevcudu düşük olup, General Berhman Komutasındaki Birinci Kafkas Kolordusu, General Oganofski Komutasındaki yeni teşkil edilmiş Dördüncü Kafkas Kolordusu ve Hazar Denizi doğusundan parti-parti getirilmekte olan İkinci Türkistan Kolordusu'ndan teşekkül etmekteydi. Bunlardan başka Avcı Alaylarının Plaston Taburlarının teşkiline başlanılmış ve yedek personelden oluşan Taburlarla (Mustahfiz Taburlar) ikinci dereceden bazı birlikler

³²⁷ Aksun, 2005, a.g.e, s. 172-173.

³²⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, a.g.e, s. 86.**

³²⁹ General Nikolski, **Sarıkamış Harekâtı (12-14 Aralık 1914)**, Çev: Emekli Kaymakam (Yb) Nazmi, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 3.

³³⁰ Oskin M.B, **Rossia V Velikikh Voynah, Pervaya Mirovaya Voyna**, Veche Yayınları, Moskova 2010, s. 130.

hareket bölgesine intikal etmişlerdir³³¹. Nikolsiki'e göre: Esasen Kafkas Ordusu Birliklerinin miktar ve mevcutlarına bakıldığında, Kafkasya'da Bir Kafkas Ordusu Başkomutanlığının teşkiline lüzum yoktu. Ancak siyasi durumun oldukça karışık olması Kafkasya'da yüksek düzeyde bir ordu kademesinin teşkili zaruretini ortaya çıkarmıştır diyordu. Ayrıca Rusya 1878-1914 arasında elde ettikleri Kars, Batum, Ardahan ve Artvin çevresinde, askeri zaviyeden pek çok yol inşa etmişlerdir. Tiflis'ten Alexandropol'e, yani Gümrü'ye giden demiryolunu, Kars ve Sarıkamış'a kadar uzatmışlardı. Bununla birlikte Tiflis'ten Kura ve Riyan vadilerini takiben, Samtrede'ye ve oradan ikiye ayrılıp Poti ve Batum'a vasil olan iki tren yolu mevcuttur.

Rusların bu ilk taarruzunu Deveboynu çizgisinde karşılamak niyetinde olan Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın fazla direnmeden Pasinler çizgisindeki kuvvetlerini geri çekmesi üzerine Ruslar, Erzurum'u 60 km kadar doğusunda bulunan Köprüköy'e kadar kolayca ilerlemişlerdir. Genel bir taarruzdan ziyade Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki saldırılarına karşılık vermek amacıyla harekete geçtikleri anlaşılan Rus kuvvetleri, erzak ve levazım depolarının bulunduğu Sarıkamış'tan daha fazla uzaklaşmak niyetinde olmadıklarından bu çizgide taarruzlarını durdurmuşlardır³³². Ruslar bu taarruzlarında 2 Kasım 1914 sabahı harekete geçerek Zivin Müstahkem Mevkiini düşürdüler ve arkasından da Doğu Beyazıt, Diyardin'i işgal ettiler³³³.

5 Kasım 1914'te Hasan İzzet Paşa'ya Genel Karargâhtan Köprüköy'e gelen Rus kuvvetleri üzerine saldırıya geçmesi emri verilmişti. 6 Kasım'da Rus ve Osmanlı Kuvvetleri arasında yüz-yüze geldiler. Ertesi günde iki taraf arasında bir savaş vuku buldu. Osmanlı Devleti, Rusların 22 Taburluk askerlerine 26 Tabur Askerlerle karşı çıktılar. Ancak Osmanlı Birlikleri arasında bağlantı sağlamadığından ve doğru dürüst keşifler yapılmadığından bazı birlikler Ruslar tarafından baskına uğradı. Bununla birlikte askere yeni alınan eğitimsiz ve askeri disipliniinde sıfır olan erler, tüfek ve çantalarını bırakarak kaçtıkları da görülmüştür. 8 Kasım 1914'e kadar devam eden bu vuruşmada Osmanlı zabitleri askerleri tekrar toparlamak için epeyi zahmet çektikleri bellidir. İki taraf arasındaki savaşta kesin sonuç sağlanmadı. Ancak Rus

³³¹ Nikolski, **a.g.e**, 3.

³³² Ögün, 2002, **a.g.m**, s. 398.

³³³ Karal, 1999, **a.g.e**, s. 416; Aksun 2005, **a.g.e**, s. 176.

saldırısını Osmanlı Kuvvetleri bu Cephede durdurduğu kesindir³³⁴. Yedekleri de bulunmayan Rus birlikleri önceden hazırlanış olan mevzilerine çekilmek zorunda kaldılar. Hasan İzzet Paşa çekilen Rus birliklerinin peşinden bir kovalama saldırısı yapmadı. Aksine askerleri birliklere çeki düzen vermek ve mevzilerini kuvvetlendirmek yoluna koyuldu. Ancak Enver Paşa, Birinci Köprüköy Muharebesinden hiç memnun değildi. Ayrıca Kafkas sınırında bulunan Rus Birliklerinin zayıf olduğu istihbaratı alınınca, Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı Ruslara karşı bir baskın taarruzu yapmak için harekete geçirdi. Rusların özellikle yandan çevirme hareketlerine karşı zayıf oldukları bilinmesi, Enver Paşa'da bu hareketin başarıya ulaşacağına dair zaten mevcut olan görüşü daha da kuvvetlendirdi³³⁵.

Ayrıca Birinci Köprüköy Muharebesinin yarattığı olumsuz havayı dağıtmak için ve aynı zamanda Rus Birliklerinin toparlanmasına meydan vermemek amacıyla Hasan İzzet Paşa'ya, bütün kuvvetleriyle Rus Birlikleri üzerine saldırmasına ve bir Kolordu kadar tahmin edilen kuvvetlerin bertaraf edilmesini emretmişti. Hasan İzzet Paşa böyle bir saldırı için hazırlıklı olmamakla beraber verilen emre uyararak, 10 Kasım 1914'te Köprüköy civarındaki Rus mevzilerine saldırıya geçti³³⁶. Köprüköy Muharebesi hakkında Ziya Yergök Paşa'nın anılarından devam edersek, 11 Kasım 1914 sabahı saat 07.30'da doğru Taburlar geldi. Saat 08.00'de Fırka'dan gelen emirde, saat 10.00'da taarruza başlamamız isteniyordu. Emri tekrar okudum. Araziyi inceledim. Düşman ve bizim durumlarımızı göz önüne alarak bir karar verdim.

Alay emrini subaylara yazdırırken yaverim de bir suretin harp ceridesine geçmek üzere yazıyorlardı. Emir verdiğim yer yüksekte olduğu için düşman ve arazi görülebiliyordu. Emri bitirdikten sonra araziye ve düşmanı göstererek subaylara nasıl hareket edeceklerini, birliklerin ne yapacaklarını, sıhhiye erlerinin ne şekilde yaralı taşıyacaklarını en ufak ayrıntılarına kadar açıkladım. Daha zaman olduğundan altmıştan fazla subayla Alay'ın ortasına giderek ve şunları söyledim:

Ey benim kahraman arkadaşlarım!

³³⁴ Zürcher, 2010, **a.g.e**, s. 173.

³³⁵ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918)**, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 9.

³³⁶ Karal, 1999, **a.g.e**, s. 417.

Şu karşınızda gördüğünüz düşmanın niyeti bizi mahvetmek, ırzımızı, namusumuzu berbat etmektir. İşte bugün bu saatte onları orada ezip mahvederek büyük bir bayram yapmış olacağız. Bizi insan yerine koymayan, hiçbir hakkı olmadığı halde mülkümüze ve canımıza göz diken bu din düşmanlarını kahrettiğimiz anda yalnız 25 milyon Osmanlı milleti değil, 300 milyon İslam bayram edecektir. 150 yıldan beri atalarımıza kan kusturmuş olan bu düşmandan şimdi onların intikamını alarak üstümüzde dolaşan ruhları sevindireceğiz. Arkadaşlar, şurasını iyi bilin ki ölümden korkmayan ölmez, şanla, şerefle yaşar³³⁷.

Taarruz satı geldiğine emir verildi. Osmanlı Taburlar talimata uygun olarak hemen açıldılar ve aşağıya koşarcasına gibi öne doğru atıldılar. Osmanlı askerler Hasankale suyunu geçtiğinde Ruslar tarafından atılan ateşin de son şiddetine varmıştı. Türk topçuları Ruslara karşı isabetli atışlar yaptığından dolayı birlikler birbirlerini izleyerek, Rus mevzilerini alt üst ettiler. Panikleyen Rus askerleri geri kaçmak istemişlerse de, subayları tarafından kırbaçla zorla durdurdular. Güneş batımına bir saat kala Türk Birlikleri hedeflediği yere ulaştılar. Ayrıca 28. Tümen'in 83. Piyade Alayı'nın Köprüköy doğusundaki 1905 rakamlı Çobandede tepesinin batı sırtlarını elde ettiği ve 37. Tümen'in Köprüköy'e girdiği 9. Kolordu Komutanlığına bildirildi.

Aynı zamanda az miktarda düzenli birlikle takviyeli beş bin kadar Türk milis kuvvetinin, sınırı açıp Batum istikametinde harekete geçerek, Borçka, Artvin ve Ardanuç'u Ruslardan kurtararak Çoruh Vadisini ele geçirmişlerdi³³⁸. 17 Kasım 1914 tarihine kadar süren bu muharebede Rus Ordusu Muaffak olamadı ve 7000 ölü bırakarak geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Bu Köprüköy zaferi Osmanlı subay ve erlerin moralini yükseltmiş ve ayrıca sonraki harekâtlara neşe içinde koşturmuştur. Ayrıca bu zafer Osmanlı Devleti üst kademelerine de sürpriz bir zafer olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Ordusu'nun bu başarısı resmi bildirilerle halka ve müttefiklerine duyurulmuştur. Tabii bu başarıyı Osmanlı Ordusunun bir dönüm harekâtı olarak nitelendirebiliriz. Yüzyıllardır Rus Ordusu karşısında tutunamayan Osmanlı Orduları bu başarıyı hak etmişti. Bu ilerdeki Osmanlı Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde genel bir taarruz fikrini de sağlamlaştırdığını söyleyebiliriz.

³³⁷ Yergök, 2005, **a.g.e**, s. 48.

³³⁸ Yüceer, 2002, **a.g.e**, s. 9.

Ancak bu başarılar ve sevinış az sürdü ve sonunu Türk tarihinden hiç silinmeyecek kara kışa bırakmıştır. Böylece irili küçüklü çapta gelişen taarruzlu bu savaşlar, bir ara durgunluk dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu Cephedeki durguluğu Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın bölgeye intikal edilışine kadar devam etmiştir. Köprüköy ve Azap savaşlarında Osmanlı Birliklerinin elde ettikleri sınırlı başarıları yeterli bulmayan Enver Paşa, bu Cephede kesin sonuca ulaşacak bir hareket planına gitti. Böylece şimdiye kadar istenilen sonucu sağlama hususunda yetersiz kalan cephe taarruzlarından vazgeçerek bir kuşatma hareketiyle düşmanın imha edilmesine karar verdi.

Bu kararı vermesinde, Almanların birkaç ay önce Tannenberg'de kazandıkları zaferin de büyük ölçüde etkili olduğu kanısındayız. Zira Hindenburg Komutasındaki Alman Orduları, 1914 yılı Ağustosunda başarılı bir kuşatma hareketiyle Rusların üstün kuvvetlerini Tannenberg'te ağır bir yenilgiye uğratmışlardı³³⁹. Nitekim bu sırada Berlin'de bulunan Türk Ataşesi, İstanbul'a gönderdiği bir raporda: *"Rusların berkitilmiş mevzilerine taarruz etmenin yararsız olduğunu, Ruslara karşı en etkili hareketin kuşatma olacağını"* bildirmiştir.

Enver Paşa'nın bu taarruzla ulaşmak istediğı hedef, Almanların beklentilerinin çok ötesindeydi. Aras vadisindeki Rus Kuvvetlerini imha etmek üzere tasarlanan kuşatma harekâtı, aslında büyük ve kapsamlı bir planın sadece ilk ve en önemli bölümüydü. Enver Paşa'nın amacının biri de 1878'de Rus – Türk Savaşı neticesinde Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktır. Bu, büyük amaç ve fikir bakımından ulusal ve gerçekçi bir davaydı. Enver Paşa'nın bu harekât sonucunda, Kafkas halklarının Türkler lehine bir isyan başlatmalarına ve böylece Kafkasya, İran ve Türkistan'ın ele geçirileceğine inanıyordu.

Bundan evvel Almanlar, Enver Paşa'ya Kafkasya Hareketi değil Odessa'ya bir çıkartma yapılmasını veya Osmanlı Birliklerinin Galiçya'ya çıkartılıp müttefikleri Avusturya-Macaristan Cephesinde savaşmalarını önermişlerdi. Ancak Enver Paşa kendi hesaplarının başka olduğundan bu teklifi kabul etmedi. Tabii kabul etmeyişinde de yerden göğe kadar haklıydı. Çünkü savaşın gidişatına göre Ruslar Doğu Anadolu'dan mutlaka bir saldırıda bulunacaktı. Çanakkale Boğazının kapalılığı er geç Rusya'nın ayakta kalması için bu saldırıyı gerçekleştireceğine kanısındayız.

³³⁹ Walther Kirchner, **A History of Russia**, Barnes and Noble, New York 1955, s. 205; Öğün, 2002, a.g.m, s. 398-399.

Bu gibi olasılıkların önün almak için düşünülen genel bir kuşatmanın doğru olduğunu bilmekteyiz. Ancak bu sadece bir fikir ve kâğıt üstünde yapılan bir mükemmel plandı. Fakat Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, tasarlanan kuşatma harekâtına pek sıcak bakmadı. Çünkü ona göre savaşı gerçekleştirecek olan askerlerini birçoğu hala askeri manevralarla yetiştirilmiş değildi. Üstelik Üçüncü Ordu'nun mevcudu 90.000 olmasına rağmen, bunun içinde yeni teşkil edilen 40.000 kişilik Onuncu Kolordu tecrübesiz ve araziye hiç tanımayan subay ve erlerden mürekkepti³⁴⁰. Hasan İzzet Paşa harekâtı gerçekleştirmek bir yana, Başkomutanlığa durumu bildirmeden kendi inisiyatifce almış olduğu kararla, kışı geçirmek üzere Orduyu 8-10 km kadar geriye çekti.

Önceden hiçbir hazırlık yapılmadan, çok ağır hava koşulları altında ve bir gecede yapılan bu çekilme, Orduyu yorgun düşürmüş, morallerini yıkmış, teşkilat düzenini bozmuş ve çok sayıda silah ve malzeme kaybına neden olmuştur. Bu olay Kolordu Komutanları ile Ordu Komutanı arasında düşünce ayrılıklarına neden oldu. Hatta bu sürtüşmeler sonunda Dokuzuncu Kolordu Komutan Ahmet Fevzi Paşa'nın emekliğine sevk edilmesine kadar büyüdü. Ayrıca Valilerle parti adamları da kendi adamlarından Ordu işlerine karışmaya başladılar. İttihat ve Terakki partisinin üyelerinin Orduya karışmalarını Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından sakıncalı görülerek, derhal işe el koyarak bazı parti mensuplarının Ordu Karargâhından uzaklaştırdı³⁴¹.

Bundan sonra Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'nın önceden verdiği bilgilerine aldırış etmeden bizzat Cepheye giderek durumu yerinde incelemek de istemişti. Ancak durum buna müsait olmadığından yerine Hafız Hakkı Bey'i söz konusu olan kuşatmanın icra edilip edilmeyeceğini araştırmak üzere Kafkas Cephesine gönderdi. Genelkurmay İkinci Başkanı Kurmay Albay Hafız Hakkı Paşa 8 Aralık 1914 günü Mecidiye Kruvazörü ile Trabzon'a hareket etti. Ayrıca kendisine Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı Guze'ye vermesi için Almanca yazılı bir talimat verilmişti. Bu talimatta: *"Rus Ordusu'nun Cephesi kuvvetli ise ve bir taktik hareketle başarı elde edilemeyeceğine kanaat getirilirse, bir Kolorduyu Erzurum Müstahkem Mevziinden alınacak topraklarla takviye ederek Rusların Cephesine ve İki Kolordu ile de yanlarına*

³⁴⁰ Mehmet Gökalp, "Sarıkaş Harekâtı ve General Nikolski'nin Hatıralarından", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 37, Ocak, İstanbul 1990, s. 17.

³⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, a.g.e.**, s. 347.

kuşatıcı bir taarruz yapılabilir” denilmekte idi. Hafız Hakkı Bey, Cephedeki yetkililerle görüşüp bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra 3 Aralık’ta şu raporu gönderdi: *“Bir Kolordu ile Cepheden İki Kolordu ile Bardız-Oltu üzerinden ihata ile Ruslara muvaffakiyetli taarruz yapılabileceğini yerinde tetkik ettim. Rütbem tashih olunursa ben de bu işi yaparım”*. Hafız Hakkı Bey; Ordu Komutanı ile Kolordu komutanlarının yeterli derecede azim ve cesaret sahibi olmadıklarından, böyle bir taarruzun samimi olarak taraftar görünmediklerini de raporunda eklemiştir. Hafız Hakkı Bey’den istediği cevabı alan Enver Paşa, Ordu Komutanının taarruza teşvik etmek veya gerekirse taarruzu bizzat komuta etmek üzere cepheye gitmeye karar verdi³⁴².

Enver Paşa, 12 Aralık 1914 günü Erzurum’a geldiği zaman, Rus Çarı da Kafkasya’da bulunuyordu. Enver Paşa’nın Kafkas cephesine bizzat kendisinin gelmesini Rus gözlemciler şöyle yorumlamaktadır: *“Enver Paşa bütün gücüyle bir hamlede Rus güçlerini meydan alanında mağlup ederek ve Kars’ın da terk edilmesine mecbur bırakmaktır. Ayrıca Gürcistan ve Dağıstan sınırlarına kadar askeri sokmaktır”* denilmektedir. Azap Muharebesi’nde sarsılan Rus Ordusunun moralini düzeltmek için cephe yakınlarına kadar gelen Çar, yararlık gösteren subay ve erlere nişanlar dağıtıyor ve konuşmalar yapıyordu. Kafkasya’da durumun sıkışık bir hal alması üzerine Ruslar Batı Cephesi’nde bulunan İkinci Kafkas Kolordusu’nu bu bölgeye kaydırmaya başlamışlarsa da Almanlar tekrar taarruza geçtiklerinden bu Kolordunun Kafkasya’ya hareketini ertelemek zorunda kalmışlardı.

İşte bu nedenlerle Ruslar Kafkas Cephesi’ndeki kritik durumu hafifletmek üzere yoğun bir çaba içinde bulunuyordu. Çok sakıncalı olmasına karşın, Çar bir gün otomobille Sarıkamış’tan Mecingirt’e giderken, orman içinde gizlenmiş bulunan Türk keşif kollarının yakınından geçmiş ve ciddi bir ölüm tehlikesi atlatmıştır³⁴³. Mareşal Fevzi Çakmak’ın Kafkas Hareketleri adlı kitabında: *“Kurmay Albay Hafız Hakkı tarafından Rus Birliklerinin gerilerine çeteler gönderildiği ve bu çetelere zorunlu olmadıkça kendilerini göstermemeleri ve ateş etmemeleri talimatı verildiğinden Rus Çarı’nın otomobiline ateş açılmadığı kanısına varıldığı”*³⁴⁴

³⁴² Ögün, 2002, a.g.m, s. 399.

³⁴³ Maslofsk, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, Çev: Yarbay Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935, s. 84.

³⁴⁴ Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936, s. 49.

bildirilmektedir. Bizim kanımızca bu bir daha hiçbir zaman gelmeyecek bir fırsattı. Fakat bunu Türk keşif kolları bu tarihi fırsatı kendi elleriyle geri teptiğini görmekteyiz. Belki Rus Çarı II. Nikola burada öldürüldüğünde veya esir alındığında savaşın seyri daha başka olabilirdi. Fakat itiraf etmeliyiz ki, bu kadar tehlikeni göze alarak cephelere kadar gelen Rus Çarı'nın bu ziyareti, moral düşüklüğüne uğrayan Kafkas Ordusu'nun, çok yakın zamanda vuku bulacak savaşta, daha cüretkâr ve azimle savaşmasına moral kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda Ruslar kışın en şiddetli günlerinde Sarıkamış'ı hedef alacak bir Türk taarruzuna ihtimal vermediklerinden, burada kayda değer miktarda bir savunma gücü bulundurmaya da gerek duymamışlardı.

Birkaç bölükten ibaret olan Sarıkamış'taki Rus Birlikleri, sınır muhafızları içerisinde bir istisna olarak 1878'den kalma eski berdan tüfekleriyle donatılmıştı. Sarıkamış savunmasında çok etkili olabilecek bir tek topları dahi yoktu ve hepsinden önemlisi Enver Paşa bütün bunları biliyordu. Görüldüğü gibi harekâtın hedefine ulaşması büyük ölçüde Sarıkamış'ın ele geçirilmesine bağlıydı. Bunun için harekâtın baskın şeklinde ve mümkün olabildiğince seri olarak icra edilmesi planlanmıştı. Bu sırada Üçüncü Türk Ordu'su Komutanı Hasan İzzet Paşa 18 Aralık 1914 gecesi telgrafla Enver Paşa'ya istifasını arz etti³⁴⁵. İstifasında: *“Ben bu hareketleri icra için nefsimde kuvvet ve itimat göremediğimden ve esasen fevkalade bir asabiyet gelerek rahatsız olduğumdan memuriyet-i hazıramdan affını istirham ederim”* denilmişti.

Enver Paşa bu telgrafi alınca, Ordu Komutanlığını kendi uhdesinde alarak harekâtın sevk ve idaresini eline almıştır. Enver Paşa bu olup biten koşullar içinde Üçüncü Ordu'nun bütün kuvvetleriyle saldırıya geçmesine karar verdi. Enver Paşa, taarruza girmeden önce Rusları uyarabilecek hareketlerden kaçınılması hususunda Türk Subaylarına kesin emir vermişti. Ancak Hafız Hakkı Paşa kesin emre uymadığı bir yana, genel taarruzdan iki gün önce 20 Aralık 1914 tarihinde General İstomin Komutasındaki Oltu Müfrezesine karşı küçük çaplı bir taarruz gerçekleştirdi. Bu şartlar altında başlayan Türk taarruzunun başarısı aslında şansı oldukça büyüktü. Ayrıca Rus Komuta Heyeti henüz taarruzun amacını anlayamadığından gerekli önlemleri almakta gecikmişti. Harekâtla başlayan şiddetli tipi, Rus kuvvetlerinin arkasına doğru ilerleyen 9 ve 10 Kolorduların görünmeden ilerlemesi sağlıyordu.

³⁴⁵ Oskin, 2010, **a.g.e.**, s. 131.

Harekâtın ilk günü Rus Birlikleri de karşı taarruza geçmesine rağmen Osmanlı Birlikleri karşısında tutunamadan geri çekilmeye mecbur kalmışlardı. Aynı zamanda Oltu Müfrezesini de bozguna uğratmışlardı. Taarruzun ilk günlerinde küçük çaplı olsa da kayıpların yer almasına rağmen Türk Askerlerinin bu baskın harekâtı başarıyla devam ettiğini söyleyebiliriz. Enver Paşa ve Ordu Karargâhı, Sarıkamış civarındaki ilk çarpışmaları başlatacak olan 9. Kolordu'yla birlikte ilerlemekteydi. Taarruz emrine göre, 24 Aralık 1914 günü 9. Kolordu Kötek, 10. Kolordu Bardız yönünde ilerlemesi gerekiyordu. Ancak 9. Kolordu 24 Aralık'ta Kötek yerine Bardız'a, 10. Kolordu'da Bardız yerine Oltu'ya varmış ve öncü birliklerini Kars istikametine harekete geçirmiştir.

Harekât planındaki bu değişikliğin nedeni, Hafız Hakkı Bey'in geniş bir yay çizerek kendisine daha uygun olan Oltu-Ardahan yönünde ilerlemek istemesidir. Bu durumda Enver Paşa, taarruz planını değiştirmek zorunda kalmıştır. Böylece kuşatma Cephesi, eski plana göre doğuya doğru kaydırılarak 15 km kadar uzatılmış oluyordu³⁴⁶. Cephenin böyle uzatılması, eksi 20⁰-25⁰ soğuklarda kar ve tipiye rağmen dinlenmeye fırsat bulamadan ilerleyen Türk Birliklerinin işini tamamen zorlaştırdı. Ayrıca Hafız Hakkı Paşa, Başkomutanlık tarafından hazırlanan *Genişletilmiş Harekât Plana* uymayarak Ardahan'a doğru hareket etmesi de 9 ve 10. Kolordular arasındaki irtibatın kesilmesine neden oldu. Sarıkamış'tan uzaklaşan Hafız Hakkı Paşa, 10. Kolordu'yu kış ortasında Allahuekber Dağlarına sürerek büyük bir kısmının donarak şehit olmasına neden oldu. Daha önemlisi bu davranışıyla, zaferle sonuçlanabilecek bir hareketin büyük bir hezimete uğramasına neden olmuştur.

Sarıkamış Harekâtına katılan Mahmut İybar, hatıratında şunları anlatıyor;³⁴⁷ “Geceyi Çatak köyündeki 89. Alayın müfrezesiyle birlikte geçirdim. 4 Ocak sabahı Ruslar büyük bir saldırıya geçtiler. Bizim Komutanlıkça geri çekilme emri verilmediği için bütün birlikler oldukları yerde savaşıyorlardı. 26 kişiden ibaret olan müfrezemizin komutasını ele almıştım. Bizim bulunduğumuz köye hafif topçu ile desteklenen ve mitralyozleri bulunan

³⁴⁶ Öğün, 2002, **a.g.m.**, s. 402; Karal, 1999, **a.g.e.**, s. 421.

³⁴⁷ **Mahmut İybar**, “I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?”, **Belleten**, Cilt XVIII, Sayı 169, Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 219 – 221.

bir (Plaston) taburu saldırıya geçmişti. Ruslar, daha ileride iken beyaz karların üstündeki siyah yamçılı plastonlar bizim nişancı erlerimizin pek güzel birer hedef oluyorlardı. Fakat ilerleyip yaklaştıkça köyün kuru derinin içinden sokulan düşmanı bir müddet göremez olmuştuk. Köye iyice yaklaştıktan sonra süngü hücumuna kalktılar. Bizden en az otuz misli fazla olan düşman çemberini yarmak olanaksızdı. Bizleri Kafkas Kazak³⁴⁸ Tümeni karargâhı olan Yolgeçmez köyüne getirdiler. Karargâhtaki bütün subaylar birbirlerini tebrik ettiklerini ve neşeli bir şekilde yerinde duramadıkları her hallerinden belli idi. Yanlarımıza geliyorlar, sevinişlerinden duramıyorlardı.

Aramızda şöyle konuşma oldu: Şimdi telefonla yeni haber aldık, duydunuz mu? Ne gibi? Osmanlı Orduları Başkomutanı Karargahıyla birlikte esir alınmış, akşama kadar buradan geçer side görürsünüz. Bu haberi alınca bizim karargâhın Divinik'te olduğunu ve Enver Paşa'nın orada olduklarını Ruslar tarafından iyi biliniyordu. Bu haber bizi endişeye düşürmedi diyemem, olayların nasıl biteceğini sabırsızlıkla bekliyorduk. Fakat Rusların sevinçleri fazla uzak sürmedi, kendilerinin verdiği haberleri kendileri düzeltti. Tutulan Enver Paşa değilmiş, 9. Kolordu komutanı İhsan Paşaymış”.

Buradan anlaşılacağı gibi bütün Osmanlı Askerleri bu harekâta önem verdiği gibi Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya olan sadakatlerinin bir göstergesidir. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından bizzat yönetilen Sarıkamış taarruzu bozguna uğradı ve ordunun dörtte üçü yitirilmiştir³⁴⁹. Bununla birlikte Enver Paşa, asıl amacı olan Kafkasya Türklerini ayaklandırmak, Rusya'ya son bir darbe vurmak ve “Türkistan'ı” ele geçirmek için kullanılacak koridoru kaybetmiştir. Ruslar bu fiyaskodan sonra üstünlüğü ele geçirerek Doğu Anadolu topraklarını işgali fırsatını yakaladılar.

Ayrıca harekâtın felakete dönüşündeki sebeplerden biri de Osmanlı Genelkurmayı'ndaki itaatsizlik sonucunda Sarıkamış sırtlarında binlerce Türk Askerleri düşmanlarına karşı bir kurşun sıkmadan şehit olmuştur. Tabii burada Enver Paşa'nın da kısmi olsa da hatalarının olduğunu düşünüyoruz. Onun birinci hatası komutasındaki komutanların savaş düşüncelerin dikkate almaması ve müttefiki

³⁴⁸ Rus Kazakları.

³⁴⁹ Temuçin Faik Ertan vd, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 64.

Almanya'nın gerçek niyetlerini doğru algılamayıdır. Sarıkamış Harekâtı sırasında Osmanlı Ordusu Komuta kademesindekilerin cesur olmalarına rağmen deneyimsizliklerinden uyum içinde planı götürmedikleri aşîkârdır. Ayrıca planın daha sonraları yapılması gerektiği üzerinde durmaları, kesin sonuca süratle giden çok iyi taarruz planının felakete uğramasına neden oldu diyebiliriz. Rus Maslovsky'nin verdiği şu bilgi: *“Rusların Sarıkamış'taki askerleri Türkler tarafından imha edilseydi, Kafkas yolları Türklere açılarak Güney Kafkasya Çarlık Rusya'nın elinden çıkardı. Aslında bu plan Enver Paşa tarafından tasarlanmış çok mükemmel bir plandır, başarıyla ulaşıydılar Türkiye büyük menfaatler kazanırdı”* demesi, planın ve taarruzun ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Bizce Sarıkamış Taarruz Harekâtın planında bir kusurluk veya bir hatalık yoktur. Hatalık varsa o da dediğimiz gibi, yerinde olan bir harekâtın planını doğru algılamayan ve isteksizlik yaratan Türk komutasının komutanların hatasıdır. Ordu erlerinde hiçbir hata yoktur ki, erler canla başla bu taarruzda kendilerinden beklenen üstünde savaşmayı bildiler. Ayrıca Sarıkamış Harekâtı esnasında ordunun teçhizat ve elbisesini getirileceği beklenen Mithat Paşa Vapurunun Karadeniz'de Rus denizcileri tarafından batırılması Türk Ordusuna vereceği maddi zararlardan en büyüğünü vermiştir³⁵⁰ diyebiliriz. Aynı zamanda bu vapurun savaşın başladığı zamanlarda bölgeye gönderilmemesi ve Enver Paşa'nın bölgeye intikal edişi zamanında gönderilmesi bazı soru işaretlerini beraberinde getiriyor. Sarıkamış Harekâtı sonucunda ölen asker sayısı hakkında hala tutarsız çeşitli rakamlar verilmektedir. Mesela Rus kaynakları Türk askerlerinin ölü sayısının 10, 90 bin veya 100³⁵¹ bin olarak vermektedir ve bunların çoğunun da soğuktan öldüklerini yazmaktadırlar.

İşte günümüz Türkiye'sinde *“90.000 Şehit olarak anılması”*, bu bilgiler sonucunda olduklarını görmekteyiz. Biz buradan şunu anlamaktayız; bu harekât sonucunda bütün literatüre *“Sarıkamış Felaketi”* olarak geçti, bizce bu felaket değil, bu Türk askerlerinin imkânsızlıklar içinde yılmadan, azimle imkân yaratarak destanî bir hareket gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Bu yüzden de Osmanlı askerlerinin *“Sarıkamış Destanı”* olarak adlandırmamız gerektiğini nazikâne bildirmek istiyoruz.

³⁵⁰ Arif Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü**, Yay Haz; İsmail Dervişoğlu, 3. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 88.

³⁵¹ Norman Stoun, **Pervya Mirovaya Voyna Kratkaya İstoria**, Çev: Lobanov İ.B, Astrel Yayınları, Moskova 2009, 79.

f) Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Diğer Cephelerdeki Durumu

Kanal Cephesi: 1 Kasım 1914'te İngilizlerin Süveyş'te Akabe'yi bombardıman etmeleri ile Filistin – Suriye cephesi açılmıştır³⁵². Akabe'nin bombalanmasından hemen sonra Enver Paşa, Miralay Cemal Bey'den 8. Kolordu Komutanlığı görevini kabul ederek “*Kanal Seferi*” için hazırlıkları tamamlayarak icrasını istemiştir. Ayrıca bu cephenin açılış nedeni İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantısını kesmek ve Mısır'ı İngilizlerden almaktır³⁵³. İngiltere Uzak Doğu'daki sömürgelerinden asker ve hammaddeyi Süveyş Kanalı vasıtasıyla getirmekteydi. Bu nedenle Merkezi Devletler bu alandan İngiltere'yi uzaklaştırmak istiyorlardı. Cemal Paşa ve mahiyeti 21 Kasım 1914 tarihinde törenle İstanbul'dan yola çıktılar.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kanal Seferi için İzmitli Mümtaz ve Sapançalı Hakkı komutasındaki Teşkilat-ı Mahsusa birliğini daha önceden Şam'a göndermişti. Söz konusu birliğin Suriye ve Filistin'deki Arap aşiretlerinin sefere katılması için çalıştı. Daha sonra Kuşçubaşı Eşref, Sina ve Hicaz'daki bedevi Araplardan kuvvet toplamak amacıyla bölgeye gönderilmiştir³⁵⁴. Fakat burada şunu baştan söylemek gerekiyor ki, Osmanlı kuvvetleri bu cephedeki durumu da iyi değildi. Bir kere ulaşım yolu nerdeyse sıfırdı ve donanmayla askerlere hiçbir yardım yapılmayacaktı. Bu nedenle ta baştan bu seferin başarılığı yok denecek kadar azdı. Fakat 80.000 Osmanlı askerleri bu gibi olumsuzluklara rağmen Sina Çölünü geçmeyi başardı ve 2 – 3 Şubat 1914'te Süveyş Kanalı'na ulaşmıştır³⁵⁵.

Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmı kanalı geçmeyi başarmış ise de İngiliz birlikleri kanalın batı yakasına tombazla geçmiş olan 600 Türk askerini esir aldı³⁵⁶ ve diğer Türk kuvvetlerini tesirsiz hale getirdiler. İlk kanalı geçme denemesi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra 3 Şubat 1915'te geri çekilme emri verilmiştir. Bundan sonra 16 Temmuz 1916'da tertiplenen “*İkinci Kanal Seferi*” de başarısızlıklara uğrayarak geri çekilmek zorunda kalınmıştır.

³⁵² Semih Yalçın, Mustafa Turan, Mustafa Ekincikli, İlhan Aksoy, Şarika Gedikli, **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2005, s. 83.

³⁵³ Avcı, Kara, 2007, **a.g.e.**, s. 101.

³⁵⁴ Artuç, 2008, **a.g.e.**, s. 220.

³⁵⁵ Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II Duraklamadan Yıkılışa**, Çev. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2007, s. 249.

³⁵⁶ Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908 – 1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 216 – 217.

Irak Cephesi: İngiltere, Basra Körfezi'nden kuzeye doğru çıkıp Rusya ile irtibat kurmak, Türk kuvvetlerinin İran'a girip Hindistan yolunu tehdit etmesini önlemek ve Alman tehlikesini de ortadan kaldırmak istiyordu. Bu yüzden savaşın başlamasıyla hemen İngilizler, Hindistan'dan getirdikleri birlikleri 1 Kasım 1914'te Basra Körfezine çıkardılar³⁵⁷. İngilizler 22 Kasım'da Basra şehrini almaya Muaffak oldular. Aralık ayı itibariyle de Korne mevkiini ele geçirerek, 38. Fırka Komutanı Albay Suphi Bey ile çok sayıda subay ve askeri esir almışlardır. Fakat İngilizler bu başarılarına rağmen bir yıl içinde Rusya'yla birleşemediler. 22 – 24 Kasım 1915'te Türk kuvvetleri Ktesifon'da İngilizleri yenerek geri püskürtmeyi başardı. 29 Nisan 1916'da da Kütü'l Amare'deki İngiliz kuvvetlerini kuşatan Türk birlikleri, başlarında Komutan Towshend olmak üzere 18.000 İngiliz askerini esir aldı. Ancak savaşın ilerleyen zamanlarında İngilizler yeniden asker çıkararak 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'a girdiler.

Çanakkale Cephesi: Çanakkale (Gallipoli) Savaşı hem tarihçiler hem de sıradan insanlar için ilgi çekici bir konu olma özelliğini sürdürüyor. Birinci Dünya Savaşı muharebeleri içersinde benzersiz bir yeri olan Çanakkale, klasik ve romantik sit alanlarını barındıran bir arazi üzerinde, çok kapsamlı bir stratejik planla modern çıkarma harekâtlarını birleşmiştir³⁵⁸. Çanakkale Savaşı gerek dünya tarihinin seyri açısından, gerekse Türk tarihi açısından mühim sonuçlar ortaya koymuştur. İtilaf Devletleri tarafından Çanakkale Boğazı'nın çeşitli bölgelerine yönelen saldırılarla başlayan Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları, o bölgede önemli çatışmalara sahne olmuştur³⁵⁹.

Çanakkale Savaşı ve muharebeleri İtilaf Devletleri tarafından çok güzel bir şekilde belgelenmiştir. Osmanlı Ordusunun zaferine ilişkin kabul görmüş en yaygın fikir, İtilaf birliklerinin planlarını etkisiz kılan bir dizi hatası karşısında Türklerin inatla direnmiş olmalarıdır. 2001 yılında kaleme alınmış bir tarih eseri, *Taktik seviyede*, başarısızlıktan Britanya komuta heyetini, kara kuvvetleriyle deniz kuvvetleri arasındaki sürtüşmeyi, tecrübesiz birlikleri ve birlik komutanlarını sorumlu tutuyor. *Harekât seviyesinde ise*, 1995 yılında yazılan bir çalışmada şu

³⁵⁷ Uçarol, 1995, **a.g.e**, s. 470.

³⁵⁸ Edward J. Ericson, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amare ve Filistin Cephesi**, Çev: Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s. 27.

³⁵⁹ Abdurrahman Güzel, **Avustralya Resmi Tarihinde Gelibolu**, Çanakkale 1996.

görüŖe yer veriliyor: “*Türkler yarımada muharebeye hazır daha fazla birlik bulundurdıkları için, hayati noktalara ve bölgelere daima daha fazla asker sevk etme olanağı buldular*”. Stratejik seviyede ise, sefer iyi tasarlanmış ve beceriksizce icra edilmiştir. Daha eski kaynaklarda bu konular hakkında farklı görüşler vardır. Fakat Çanakkale Savaşı’nın kazanılmasını sağlayan unsurlar olarak şunları söyleye biliriz. İlk önce Osmanlı Genelkurmayı’nın (Çanakkale Boğazı) başarılı savunma planı⁶, Mustafa Kemal’in ve Liman Paşa’nın komutanlık yetenekleri ve savaşan askerlerin inanılmaz dayanıklılığıdır. Başından sonuna kadar bütün Gelibolu harekâtının bütün amacı Britanya ve Fransız gemilerden oluşan bir filoyu İstanbul’a ulaştırmaktı³⁶⁰. Müttefikler, 3 Kasım 1914’te 28 harp gemisinden kurulu bir İngiliz – Fransız filosuyla Boğaz tahkimatını 17 dakika süren bir top ateşine tutmuşlardı³⁶¹.

Bu, top ateşleri boğazların ileride bir taarruza hedef olacağının habercisiydi. İngiltere bununla yetinmeyip 13 Aralık 1914’te Osmanlı Devleti’nin Sarısığrılık önünde demirlenen Mesudiye zırhlı gemilerini batırmıştı. Müttefiklerin bu saldırılarda aktif olmasını söyle özetleyebiliriz. Çar II. Nikola, Rus ahalisine hitaben yayınladığı (3 Kasım tarihinde) “Manifesto”sunda, “*Bu harbin, Karadeniz sahillerinde ecdat tarafından vasiyet edilen tarihi emellerin gerçekleştirilmesine imkân vereceğini*” tebarüz ettirirken, Rusların İstanbul üzerindeki haklarını da hatırlatmak ve harbin esas hedefini belli etmek istemişti³⁶².

Türkiye’ye karşı harbin ilanı, Rus halkı arasında büyük bir heyecan uyandırdı ve birçok gösterilere sebep oldu; tarihi Türk düşmanlığı hemen canlandı, artık Ayasofya’ya hac dikmek zamanı yaklaştığına hükmedilmiş ve bunu için bir yardım sandığı bile açılmıştı. Bütün parti ileri gelenleri Rusya’nın İstanbul üzerindeki isteklerini belirterek neşriyat yapmağa başladı. Hatta Duma’da İstanbul ve Çanakkale üzerindeki Rus Halkının haklarının tanınması gerektiği iddiasında bulundular³⁶³. Bütün bunlar, müttefikler üzerine yöneltilen bir baskı olup, Rusya’nın bu husustaki

⁶ Gelibolu’daki Osmanlı Ordusunun muharebeler için iyi hazırlanmadığını ve eğitilmediği yönünde bir algılama mevcuttur. Evet, Osmanlı Ordusu savaşa katılan diğer devlet ordularıyla kıyaslaştığımızda yeterli olmayabilir. Yine de 1915 baharında III. Kolordu’nun tümenleri çok iyi eğitilmişlerdi. Bu durum tutarlı bir biçimde uygulanan, çetin ve gerçekçi bir muharebe eğitimi gösteren eğitim programlarının kayıtlarına da yansımıştır. Ayrıca III. Kolordu birliklerinin Enver Paşa’nın Ordu Emirnamesi No. 1’in parçası olan taktik talimatlarını uyguladıklarını gösteriyor.

³⁶⁰ John North, **Çanakkale Solan Hayaller**, Çev: Onur Yurtbaş, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 45.

³⁶¹ İhsan İlgar, **Çanakkale 1915**, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 11.

³⁶² Kurat 1948, **a.g.e**, 419.

³⁶³ Kurat, **a.g.e**, 419.

taleplerini adeta tanımağa davet şeklindeydi. Fakat Rusya'nın harp müttefikleri bu hususta çok hassas idiler. Çünkü Rusların Boğazlarda ve Anadolu'ya yerleşmesi Basra Körfezi hem Kuzey Suriye'yi tehlikeye düşürüyordu. Dedğimiz gibi, Çanakkale Cephesi'nin açılması daha önceden İngiliz Bahriyesinde düşünülen bir husustu³⁶⁴. Hedef, Çanakkale'den hareketle İstanbul alınacak, Osmanlı Devleti savaşı dışı bırakılacaktı. İngiltere ve Fransa askeri durumun fenalaşması üzerine Rusya ile Osmanlı Devletini parçalaması üzerinde gizli bir anlaşmaya vardılar. İngiltere 12 Mart 1915 tarihli bir nota ile, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının, Enes-Medya hattı ile İstanbul arasındaki sahanın, Anadolu tarafından İzmit körfezine kadar olan yerin, İmroz ve Tenedos (Bozcada) adalarının Rusya'ya verileceği ve karşılığında İngiltere ile Fransa Anadolu'nun ve başka sahaların tamamıyla yerine getirilmiş şartı kondu.

Rusya bu şartı kabul etti. 10 Nisan 1915 tarihli bir nota ile Fransa'da Rus – İngiliz anlaşmasını tasvip ettiğini bildirdi. Rusya'nın müttefikleri bu anlaşmada samimi değillerdi. Sadece kâğıt üzerinde Rusya'nın boğazlar üzerindeki haklarını tanıdılar. Bu da harp durumunun mecburiyeti altında böyle bir anlaşma yapmak zorunda kalmışlardı. İngilizler pek yakında İstanbul'u işgal edeceklerini umuyorlardı, o takdirde Boğazlara Ruslar değil, İngilizler girecekler ve bunu müteakip nasıl bir durum hâsıl olacağını tahmin etmek güç olmayacak. Bunlarla birlikte literatürlerde bahsedilen Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikolas'ın isteği neticesinde Çanakkale cephesinin açılmadığına öğreniyoruz. Çünkü Grandük Nikolas, İngiliz Harbiye Nazırı Kitchner'den Osmanlı kuvvetlerinden bir kısmını Kafkas cephesinden uzaklaştırılmasını sağlayacak bir kara veya deniz gösterisinin yapılmasının mümkün olup olmadığını sormuştu³⁶⁵.

Netice itibarıyla İngiliz ve Fransız donamalarının Kumkale ve Seddü'l-bahir'i bombalamasıyla 19 Şubat 1915 tarihinde Çanakkale Cephesi açılmış oldu³⁶⁶. İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale'ye denizden saldırı için hazırlıkları ancak Şubat ayında tamamlanabildi. Bu yüzden 3 Kasım'da Çanakkale'nin dış tahkimatına yaptığı gösteri taarruzundan sonra ilk ciddi taarruzun 15 Şubat'ta başlatılmasına karar verildi. Şubat 1915 ortasında Müttefik Filonun kuruluşu şöyle idi: 1. Tümen:

³⁶⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 87.

³⁶⁵ Karal 1996, **a.g.e.**, s. 430.

³⁶⁶ İsrail Kurtcephe, Aydın Beden, **Türk İnkılâbının Hazırlık Aşaması**, Alp Yayınevi, Ankara 2007, 2. Baskı, s. 100.

Queen Elizabeth, İnfleksibil, Agamemnon, 2. Tümen: Vencens, Albion, Kornvolis, İrresisztible, Triyamf, 3. Tümen: Sufren, Golva, Buve ve Şarlman. Düşman, Boğazı geçip Marmara'ya girdiği takdirde, Türk deniz kuvvetleri tarafından şu karşı tedbirler uygulanacaktı: ♦ Barbaros ve Turgut muharebe gemileri, Boğaz'daki mayın engelleri gerisinde yer alarak düşmanı karşılayacaklar ve kendilerini feda edercesine karşı koyacaklardı. ♦ Yavuz ve hafif kuvvetler, İstanbul Boğazı'nı savunacaklardı. ♦ Sarayburnu – Kızkulesi arasında mayın engelleri kurulacak ve bunlar, harp gemileriyle kıyı topları tarafından korunacaktı. ♦ Torpidobotlar Marmara'da gece hücumları yapacak, bunlara rağmen düşman İstanbul Boğazı'na girerse, sonuna kadar çarpışılacaktı.

Boğazı Zorlamanın Birinci Safhası olan 18 Mart öncesi saldırıya dokuz zırhlı ve kruvazör katılıyordu. Müttefik Donaması Boğaz girişindeki Türk tabyaların üzerine ateş açtı. Bu ateş sonucunda Ertuğrul, Seddülbahir, Kumkale ve Orhaniye tabyaları tahribata uğradı. Üç müttefik zırhlısının hasara uğradı. 19 Şubat taarruzu karanlık basıncaya kadar devam etti. Kısa kış günü yapılan bu taarruzdan elde edilen sonuç müttefikler için memnuniyet verici değildi. Bombardıman tesirli olması için gemilerin karaya daha fazla sokulmaları ve karadaki topları direkt atışla tahrip etmeleri gerekirdi. Neticede bu günkü İngiliz ve Fransız sefain-i harbiyesi Boğaz'ın en haricindeki tabyalar bombardıman etmiş ama hiçbir muvaffakiyet elde edememiştir. 19 Şubat gecesi başlayıp 24 Şubat akşamına kadar devam eden fırtına yüzünden bu taktik 25 Şubat'tan itibaren uygulanabildi. 27 – 28 Şubat günleri hava fırtınalı olduğu için bombardıman yapılamadı. Bununla beraber 27 Şubat'ta karaya çıkarılan bir müfreze vasıtasıyla Seddülbahir'de altı havan topu tahrip edildi.

Bu arada İngilizlere ait mayın tarayıcılar fırtına ve akıntıya rağmen boğazdan altı mil kadar içeriye girerek Çanakkale şehrinin en yakın mesafesine kadar olan mayınları temizlemiş ve üstelik Türklerin tekrar mayın dökmesi için gerekli önlemi almışlardı. 17 Mart 1915 günü akşam vakti, 1913 yılında Almanya'da yapılan 380 tonluk Nusret Mayın gemisi süvarisi Yüzbaşı Tophaneli Kaptan Hakkı Bey, müstahkem mevki mayın kumandanı Nazmı Beyden gece karanlığını faydalananarak mayınların dökülmesi hakkında emir almıştı. O gece hazırlığına başladı. Nara'daki mayın dökücü Nusret gemisine 26 mayın yüklendi. Müttefik mayın temizleyici gemileri boğazın mayınlarını Kepez önüne kadar tamamen temizlemiş olarak dışarı

çıkıyordu³⁶⁷. Bir yandan da telsizle amirale “Boğaz tamamen temiz” raporunu verdiler. Nazmı Kaptan, Nusret gemisiyle Nara limanından hareket ederek Erenköy önlerine kadar, kimseye görünmeden gitti ve gemideki 26 mayını gece yarısından sonra Anadolu kıyısı önüne serdi. 18 Mart Çanakkale Deniz Savaşı’nda saldırının yüksek komutası de Robeck’e verilmişti. De Robeck bir gün önce görevinden çekilen Amiral Garden’in planını uygulayacaktı. Plan sade idi: Amaç Boğaz’ın iki kıyısındaki bataryaların susturulması torpillerin ayıklanması, bu suretle açılacak yoldan filonun boğazı geçmesine olanak sağlamasından ibaretti³⁶⁸. De Robeck bu planı başarıyla gerçekleştirmek için savaş gemilerini üç kümede savaş düzenine getirmiş bulunuyordu.

Birinci kümede, Queen Elizabeth, Agamemnon, Lord Nelson ve Inflexible bulunuyordu. Bunlar güneye doğru sıralanmışlardı. Bu üç savaş gemisinin sahra bataryalarına karşı güvenlikleri kuzey kanatta Prince George ve güney kanatta Triumph tarafından sağlanacaktı. İkinci kümede, Amiral Guepratte komutasında Fransız zırhlısından kurulmuştu: Suffren, Bouvet. Goulios ve Charlemagne . İlk ikisini Boğazın Anadolu kıyılarını, diğer ikisi de Rumeli kıyılarını döveceklerdi. Üçüncü küme, Irresistable, Albion, Vengeance, Swiftsure ve Magestic yedekte bırakılmışlardı. Üçüncü küme gemiler sırası gelince ikinci kümenin yerini alacaklardı. Son olarak Cornwallis, Canpus, Dorthmouth ve Dublin kruvazörleri geliyordu. Bunlardan ilk ikisinin görevi mayın taramak, diğer ikisinin de aşırma atış yapmak suretiyle sahra bataryaların arkadan vurmaktı.

Savaş İngiltere ve Fransa donanması içi olumlu bir görüntü arz eder gibiydi. O ana kadar kayıpları beklediklerinden çok az olmuştu ve hiçbir savaş gemisi saf dışı olmamıştı. Ayrıca tarihte hiçbir yenilgi almamış olan İngiliz donanması silah, teknoloji ve başarı açısından kendine güveni tamdı³⁶⁹. Türk tarafındaki istihkâmlara bakınca hiç iç açıcı görünmüyordu. Savaşın en zor anlarıydı. Şayet o saatlerde filo istihkâmları açıp geçebilse İstanbul düşmüş olacaktı. Queen Eizabeth ağır toplarıyla uzak mesafeden ilkin Çimenliğe sonra Çanakkale şehrine, daha sonra da Hamidiye tabyasına adeta ölüm serpiyordu. Çimenlikte iki isabet oluyor, Çanakkale’de yangın

³⁶⁷ Emrullah Nutku, **Çanakkale’nin Şanlı Tarihine Bir Bakış**, s.24.

³⁶⁸ Karal, **a.g.e**, s. 438 – 139.

³⁶⁹ Hasret Çomak, **18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşları ve Jeopolitik Sonuçları, Çanakkale I. Savaşı ve Tarihi**, Tarih Araştırma Serisi II. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, s. 66.

çıkıyor. Hamidiye'de yıkıntı meydana geliyor. Lord Nelson, Rumeli yakasındaki Hamidiye II. Tabiyasına, Prince George ve Truiumph, Mesudiye, Yıldız ve Dardonos tabyalarına ateş açıyorlar. Fakat zırhlıların büyük şikâyetleri bu tabyalardan olmaktan çok, görünmeyen ve görüldüğü anda hızla yer değiştiren sahra bataryalarındandı. Türk tabyalarını hallaç pamuğu gibi atıp mayınları ağda balık gibi avladıklarını sanan Filo Komutanı Amiral de Robeck Boğaz'ın en dar yerine doğru bir kanal açmak üzere, torpil tarayan gemilere lazım gelen emrin verilmesi zamanının geldiğini düşündü. Bunları himayesi için daha önce hiç harbe girmeyen bekletilen 3. Tümeni (2 İngiliz filosunu) hasar gören Fransız gemilerinin yerine savaşa soktu.

Türk Savunma Komutanlığı düşman zırhlılarının merkez bataryalarına 14 kilometre kadar yaklaşması üzerine bu bataryalar tarafından da ateş emri verildi. Kaptan köprüsünden isabet alan İnflexible'de yangın çıkmıştı. Alevlerin yaralıların bulunduğu yere ulaşması olasılığı baş gösterince gemiye geri dönme emri verildi. Bouvet'de almış olduğu isabetten dolayı yanmaya başlamıştı. Geminin toplarının yarısı kullanılamaz duruma gelmişti. Bir çeyrek saatte on dört isabet alan Suffren hemen savaş dışı edilmişti. Fransız gemilerinin yıprandığını gören de Robeck geri dönmelerine ve üçüncü küme gemileri ile yedekler onların yerini almaları emrini veriyor. Ne var ki, Boğaz'dan çıkmak girmek kadar koyla değildi. Bouvet dönüş manevrası yaparken bir mayına çarparak bir buçuk dakikada 700 kadar mevcudu ile sulara gömüldü. Kurtarma içine girişen Caulios zırhlısı da iki ağır top mermisi ile yaralanıp su almaya başlayınca diğer iki Fransız gemisinin yardımı ile savaş yerini terk etti.

Bouvet'in batması Calios'un yaralanması ve tüm Fransız gemilerinin geri çekilmesi Türklerin moralini yükseltti. Saat ikiden sonra altı İngiliz zırhlısı ile bataryalar arasında tekrar savaş başlıyor. Birkaç saatten beri açılan yayılım ateşle yerle bir edildiği sanılan tabyalar birden bire yanardağ gibi gürlemeye başladılar. Az önce susan Dardonos tabyasının yeniden şahlandığını gören düşmanlar ölünün hortlandığı görmüş gibi şaşırdılar. 15.15'te Irresistable zırhlısı Beyaz Tepe hizasında bir torpile çarparak yan yatmaya başladı. Hareket edemiyor. Ocean zırhlısı imdada koşuyor. Fakat akıntı iki gemiyi Anadolu kıyısına doğru sürüklüyor. Ocean Bouvet'in batmakta olduğu yerde bir mayına çarpıyor. İki yaralı gemi Türk

topçusunun ateşi altında gemiler boşaltılarak kendi hallerine bırakılıyor. 17.45'te Amiral de Robeck muhteşem armadadan geri kalan zırhlılara dönüş emrini veriyor. Böylece Çanakkale Boğazı'na yalnız denizden hücum planı 23 Mart'ta resmen terk edildi. Çanakkale deniz muharebesinde şu sonucu söylersek yanlış olmaz belki: *“İngiltere ve müttefikleri, Türk Deniz Savunmasını ve askerini sadece matematiksel ölçülerle değerlendirmiştir. Türk askerinin yüksek manevi gücünü görmezlikten gelmiş ve büyük bir hesap hatasına düşmüşlerdi”*. 18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı, kuşkusuz sıradan bir askeri harekât, ya da muharebe olayı değildir. Boğaz'lar konumu ve tarihi önemi itibarıyla, geçmişte taşıdıkları ve çağımızda taşımakta olduğu stratejik önem ve değer açısından daima birlikte mütalaa edilmiş ve edilmeye devam etmektedir.

25 Nisan 1915'te müttefikler bu sefer karadan geçmeyi planlayarak saldırıya geçtiler. Fakat onların unuttukları bir şey vardı. O da küllerinden yeni doğan Türk Subayı ve askerleriydi. Türkler, İngiliz ve Anzac birliklerinin saldırılarına şiddetle karşı durarak ölümüne savaştılar. Böylece Türk'ün şanlı o Ordusu müttefikleri geri çekilmeye mecbur bıraktı. Ayrıca İtilaf Devletleri için tam manasıyla bir yenilgi oldu. Hiçbir taraftan yardım alamayan Rusya, yıkılmaya mahkûm edildi.

3. KAFKAS COĞRAFYASINDA OSMANLI – ALMAN MÜCADELESİ KARŞISINDA ENVER PAŞA

a) Alman İmparatorluğuyla Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikaları

Almanya’nın Kafkas Politikası: Birinci Dünya Savaşı’nın Almanların tahmin ettiği süre içerisinde bitmemesi ve sürekli uzaması, Alman endüstrisinin ve “savaş ekonomisini” zora sokuyordu. Almanya savaş uzadıkça askerini ayakta tutabilmesi için daha fazla hammaddeye ve pazara ihtiyacı vardı. İngiltere ve Fransa gibi dönemin “Büyük Devletleri” ve Almanya’nın rakipleri hammadde ve insan ihtiyaçlarını sahip oldukları sömürgelerinden karşılayabiliyorken, Almanya için böyle bir imkân söz konusu değildi. Dolayısıyla savaş uzadıkça Almanya’nın hammaddeye ve Pazar ihtiyacı artıyor ve bu ihtiyacın giderilmesi için de yeni politikaların üretilmesi gerekiyordu³⁷⁰.

Kafkasya gerek yer altı madenleri ve gerekse ham petrol rezervleriyle Alman İmparatorluğu’nun ihtiyacını fazlasıyla karşılayabilecek düzeydedir. Ekonomik potansiyelin yanı sıra, Kafkasya’daki demografik yapının Alman İmparatoru II. Wilhelm’in dış politikasına uygunluğuna, Kafkasya’nın stratejik ve politik önemini göz önünde tutarsak, Almanya’nın Kafkasya’ya olan ilgisinin nedenini anlıyoruz. Kafkasya Almanlar için, Karadeniz’in kuzeyinden Orta Asya pazarlarına ve hammaddesine ulaştıracak yoldur. Aynı zamanda bu yol İngiltere’nin sömürgesi olan Hindistan’a giden kestirme de yoldur³⁷¹.

Bununla birlikte Kafkasya’da yaşayan insanları Rusya’ya karşı ayaklandırmak maksadı da vardı. Bu sebeple Almanya Kafkasya politikasını genel savaşın patlamasından önce başlatmıştır ve bölgeye kendi vatandaşları veya yerli, bir başka ülke vatandaşlarını ücret karşılığında casusluk bile yaptırmışlardır. Bu konuda Almanya’ya Rus tebaası olan yerli Almanlar çok yardım etmişlerdir³⁷². Almanya Birinci Dünya Harbine girer girmez Kafkas politikasını daha aktif konuma getirmeye çalıştı. Alman sanayisinin ileri gelen isimlerinden August Thyssen Eylül 1914’te

³⁷⁰ Çolak, 2006, a.g.e, s. 1.

³⁷¹ Mustafa Çolak, “Almanyanın Kafkaz Siyaseti (1917 – 1918 illar)”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008, s. 135.

³⁷² İkrâm Ağasıyev, **Kafkazın Alman Ahalisi (içtimaiyi – siyasi hayatı 1860 – 1921)**, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Şark – Harb Yayınları, Bakı 2010, s. 58.

Alman Başbakanına gönderdiği mektupta, “*Kafkasya’nın zengin demir yatakları, Bakü’deki petroller ve stratejik öneminden dolayı*” bu bölgenin Almanların hâkimiyetinde olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Alman Ekonomik Birliği de bu yönde hareket edilmesini Alman meclisinden ve Başbakanı’ndan istemiştir³⁷³. Böylece Alman sanayicilerinin Kafkasya’ya olan ilgisinin daha da artarak kolay bırakmayacakları ortaya çıkmıştır. Böylelikle Almanlar savaşın patlak verdiği anda Avusturya – Macaristan Donanmasının Boğazlardan geçerek, İstanbul’daki iki Alman gemisiyle birleşerek Odesa’yı bombardıman etmesi planını tasarlamışlardı. Ancak bu ilk askeri Kafkasya teşebbüs sonuçsuz kalmıştır.

Almanya’nın savaşın başlamasından Ocak 1915’e kadar Osmanlı Devletiyle birlikte Kafkas politikalarını yürüttüğünü görmekteyiz. Fakat bu tarihten sonra Almanlar Kafkas yolunda müttefikleri olan Türkleri bir köşeye atarak hatta onlara karşı gizliden cephe aldıklarını görmekteyiz. Oysaki Almanya, Osmanlı Devleti’ni türlü vaatlerle Birinci Dünya Savaşı’na sürükleyerek, Enver Paşa ve çevresindekilerin çok hassas oldukları, Türk Dünyası ile ilişkiler, İran, İslam Birliği gibi konularda onların duygularını mütemadiyen körüklemişlerdi³⁷⁴. Ancak, savaşın sonuna doğru birtakım somut gerçekler, çıkarlar ortaya çıkınca ve ordularını Gürcistan’a yerleştirdikten sonra Almanya’nın Kafkasya tutumları büsbütün değişmiştir³⁷⁵.

Maverayı Kafkas Konfederasyonu dağıldıktan sonra kurulan devletlerden Gürcistan ve Ermenistan’ın bağımsızlığını anlayışla karşılayarak, Azerbaycan Cumhuriyetine karşı soğuk davranarak bağımsızlığını tanımadı. Bununla birlikte Almanya, Osmanlı Devleti’nin Bakü’nün kurtuluşunu gerçekleştirecek olan Osmanlı Askerlerine bir takım tezgâhlar hazırlayarak durumu zorlaştırdılar. Hatta Kafkas Cephesindeki Türk birliklerinin gerçek hedeflerini saptırmaya çalışmışlardır. Neticede Almanya, petrol yatakları zengin ve stratejik açıdan da önemli olan Bakü’nün Osmanlıların eline geçmesini kesinlikle istemiyorlardı. Ayrıca Almanya ekonomik çıkarları için, silah arkadaşlığı yapan müttefikini sırtından hançerlemiştir.

³⁷³ Çolak, 2006, **a.g.e.**, s. 62 – 63.

³⁷⁴ Yüceer, 2002, **a.g.e.**, s. 58.

³⁷⁵ Akif Aşırılı, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu**, Çev: Azad Ağaoğlu, Kismet Yayınları, Bakü 2008, s. 45.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası: Genel Savaşın başlamasıyla ve Osmanlı – Alman İttifakı'nın imzalanmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin dış politikasında bir takım değişikliklere gittiğini görmekteyiz. Ayrıca İttihat ve Terakki Partisinin iktidara gelmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin harici siyaseti ve diplomasisi Enver Paşa ve partideki meslektaşlarının eline geçtiğini söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na Almanya safında girdi. Enver Paşa, devlet yönetiminde etkin olmaya başladığı andan itibaren kendisine kutsal bir ülkü olarak, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türkleri Rusya'nın boyunduruğundan kurtarmak düşüncesi, ömrünün sonuna kadar her zaman canlı tutmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin savaş zamanında yaptıkları hesaplamalarının tamamına yakın siyasetlerini “*Türkçülük, Turancılık*”³⁷⁶ üzerine kurmuşlardı³⁷⁷.

Enver Paşa yalnızca “*Turancılığı*” değil aynı zamanda “*İslamlık, İslam Birliği, Kutsal Cihat, Dünya Müslümanlarıyla yakınlaşma*” ve onlarla iyi ilişkiler kurmayı ideal olarak benimsemişti. Kafkasya'da yalnızca Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri için değil, bütün Kafkas Müslümanları için kurtuluş ümitleri beslemiş ve bu uğurda çalışmıştır³⁷⁸. Bu maksatla Kafkasya'daki durumu yakından takip etmek amacıyla Osmanlı Devleti, genel savaşa girmeden evvel bölge üzerinde etraflıca bilgi edinmeye çalışmıştır. Bu bilgileri Teşkilat-ı Mahsusa sayesinde yerli halklarla irtibata geçerek sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ve bizzat Enver Paşa'nın yürüttüğü Kafkasya planında, ileride kurulacak çeşitli muhtar vilayetlere bir Osmanlı Şehzadesi getirilmesi kararlaştırılmıştır³⁷⁹.

Fakat Osmanlı Devleti'nin bu planı, öncelikle müttefiki Almanya ve Gürcüler tarafından samimi destekler sağlanmadığından istenilen neticelere elde edilememiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti Kafkas politikasında alternatif yollar aramaya başlamıştı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest – Litovsk Antlaşması Osmanlı Devleti'ne önemli çıkarlar sağlamış, Doğu Anadolu ile Kars, Ardahan ve Batum yeniden Osmanlı'ya bırakılmıştır. Brest – Litovsk Antlaşması ve özellikle “*Elviye-i Selase*” (üç sancak) ile ilgili maddesi başta bölge halkı olmak üzere tüm Türkiye'de

³⁷⁶ “Turan” kelimesi Farsça kökenli bir kelimedir. Farsların, İran'ın kuzeydoğusundaki ülkelere verdiği isimdir.

³⁷⁷ **Reha Yılmaz**, “Birinci Dünya Müharebesinin Başlangıcında Osmanlı Devletinin Kafkaz Siyaseti”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008, s. 58.

³⁷⁸ Yüceer, 2002, **a.g.e**, s. 53.

³⁷⁹ **Yılmaz**, **a.g.e**, s. 65.

sevinçle karşılandı. Padişah üç sancakta yapılan halk oylamsı sonucunda bölgenin Osmanlı Devleti'ne ilhakı kesinleştikten sonra, “*Elviye-i Selase*” halkına hitaben 15 Ağustos 1918’de bir bildiri yayınladı ve söz konusu yerlerin tekrar Osmanlı Devleti’ne katıldığını resmen ilan etti³⁸⁰. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa ise 5 Mart 1918’de bir bildiri yayınlayarak, Sovyet Rusya ile barış yapıldığını III. Ordu Kumandanlığı’na bildiriyor ve bu barıdan dolayı Osmanlı Ordusu’nun tüm subay ve erlerini tebrik ediyordu³⁸¹.

Ancak Osmanlı Devleti, Brest – Litovsk Antlaşmasıyla 1877 sınırına ulaşsa da, Kafkasya’nın içeri kısımlarına yardım etmesi pek mümkün görünmüyordu. 18 Mart 1918’de Bakü’de Bakü Sovyet Başkanlığını yürüten S. Şaumyan’ın rehberliğinde Ermeniler, savunmasız ve silahsız Müslüman ahali üzerine ateş aşarak dört gün boyunca katliam yaptılar³⁸². Aynı zaman diliminde Azerbaycan’da çok önemli toplumsal ve siyasal gelişmeler yaşandı. Bakü Halk Komiserleri Sovyet’i ve Trans-Kafkasya Seymi oluşturuldu. Kısa bir süre sonra ise uluslar arası arenada gerçekleşen olaylar, Rusya, Almanya ve Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan askeri ve siyasi gerginlik ve bu gerginliğin Trans-Kafkasya üzerindeki çıkar kavgalarının etkilemesi sonucunda Seym, parçalandı.

Bunu fırsat bilen Gürcistan, H.Ramişvili başkanlığında bir kabine kurarak bağımsızlıklarını ilan etti ve evvelden gizli olarak hazırlanan Alman – Gürcü ilişkileri sayesinde ilk tanıyan da Almanya oldu. Bu olaydan hemen sonra Azerbaycan, “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti*” bağımsızlığını ilan etti. Gizli oylanan oturumda Mehmet Emin Resulzade “*Milli Şura Başkanı*” seçildi³⁸³. Sonra “*Milli Şura, İstiklal Beyannamesini*” imzalamıştır³⁸⁴. Bu olaylardan sonra *Batum Antlaşmaları* esnasında Azerbaycan ve Dağıstanlılar tekrar Osmanlıya yardım talebinde bulundular. Bu olay Osmanlı Devleti gözünden de kaçmamıştır ve netice itibariyle katliamların genişlemesi, Türk Ordusu’nun müdahalesini zorunlu hale

³⁸⁰ Selami Kılıç, “Unutulmuş Barış: Brest – Litovsk (Mart 1918)”, Çev ve Yay: İlyas Kamalov, İrina Svistunova, *Atatürk’ten Soğuk Savaş Döneminde Türk – Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 29.

³⁸¹ Kılıç, a.g.m, s. 29.

³⁸² Aydın Balayev, *Azerbaycanckoe Nasionavno – Demokraticheskoe Dvizhenie 1917 – 1920*, Elm Yayınları, Bakı 1990, s. 18; Yakub Mahmudov, Karim Şükürov, *Karabağ Real tarih, faktlar, sanadlar*, Tahsil Naşriyati, Bakı 2009, s. 44; Nazım Mamadov, *Dağlık Karabak Gerçekleri: Soykırımı, Terror, Deportasiya, İşgal*, Tahsil Naşriyati, Bakı 2009, s. 62.

³⁸³ Cemil Hasanli, *Azerbaycan Halk Cumhuriyatının Harici Siyaseti (1918 - 1920)*, Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliyi, Bakı 2009, s. 90.

³⁸⁴ Aşırılı, 2008, a.g.e, s. 8.

getirmişti. Esasında 18 Aralık 1917’de Osmanlı III. Ordusu ile Rus Kafkas Ordusu delegeleri Erzincan’da bir araya gelerek aralarında “*Bariş Ateşkes Antlaşması*” imzalamışlardı. Erzincan Barış Antlaşması aslında İhtilal yaparak iktidara gelen Bolşeviklerle değil, Trans-Kafkasya Komiserliği ve “*Rusya Cumhuriyeti’ni*” temsil eden Kafkasya’daki Rus Ordusu Komutanlığıyla Osmanlı Kafkas Komutanlığı arasında imzalanmıştı³⁸⁵.

Bu arada Ruslara esir düşüp Kafkasya’da esarete olan Avusturyalı bir Yarbay Bolşevik İhtilalının yarattığı karışıklıktan kaçmış ve 16 Ocak 1918’de VI. Ordu Kumandanı Halil Paşa’ya müracaatla Kafkasya’nın durumu hakkında bilgiler vermişti. Halil Paşa bu Yarbayın Enver Paşa ile de görüşmesini sağlamış, bu görüşmeler sonucunda Enver Paşa Kafkasya’da bir harekâta başlamak için uygun zamanın geldiğine kani olmuştur³⁸⁶. Ayrıca Enver Paşa, Kafkalardaki son durumu öğrenmek için Azerbaycan delegelerini de kabul ederek fikirleri dikkatle dinlenerek ayrıntılı bir malumat edinmiştir. Ayrıca Resulzade’nin; “*Bu zor durumda milleti kurtaracak bir tek çare vardır. O da Türkiye. Bütün ümitler Türkiye’ye bağlanmıştır*” demesi zorunlu bir harekâtın gerektiğini bildirmektedir.

Bu tarihi fırsat, Enver Paşa ve kabinesine “*Turancılık*” siyasetinin uygulamaya konulması için bir harekât imkânı vermiştir. Ayrıca 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devlet ile Azerbaycan Hükümeti arasında “*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*” imzalandı. Böylece Azerbaycan’a yapılacak askeri yardımın hukuki zeminin de oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

³⁸⁵ Vasif Gavarov, *Türkiye – Rusya Münasebetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917 – 1922)*, Azərneşr Yayınları, Bakı 2011, s. 113.

³⁸⁶ İsmail Özer, *Nuri Paşa (KİLLİGİL), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 31.

b) Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu ve Enver Paşa

Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri 1917 yılının Ekim ayından itibaren kendilerinin Rus, Ermeni ve Rus Kazaklarının zulmünden kurtarılması için Osmanlı Devleti'nden yardım talep ediyorlardı. Kafkasya'nın içinde bulunduğu durum ve burada yaşayan Türklere yapılan zulümler, Osmanlı Başkomutanlığı'nca endişeyle izleniyordu. İşte bu fırsat 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hükümeti arasında “*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*”³⁸⁷ imzalanmasıyla hukuki bir alana geçmiştir. Aynı zamanda 8 Haziran 1918'de “*Kuzey Kafkas Dağlıları Cumhuriyeti*” ile Osmanlı Devleti arasında da “*Dostluk Antlaşması*” imzalandı. Bu anlaşmasının gereğince de Osmanlı Devleti, “*Kuzey Kafkas Dağlıları Cumhuriyeti'ni*”, içten dıştan gelecek tüm tehlikelere karşı koruyacağını üstlenmiştir³⁸⁸.

Diğer tarafta ise, Ruslardan kalan cephaneyi elde ederek güçlenen Şaumyan Hükümeti, Türk Ordusunun Kars, Ardahan ve Batum'a doğru ilerlemesini durdurmayı planlamıştı. Ancak bu hedeflerini gerçekleştirmek için bölgedeki Türklerin yok edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla 30 Haziran 1918 tarihinde Hazar Denizi'nde demirleyen Evelina adlı geminin Müslüman tayfalarının Sovyet Hükümetine karşı ayaklanacağı iddiaları ile Müslüman halk üzerine saldırıya geçmişlerdi. Kısa süre içinde on beş binden fazla Türk ve Müslüman, Ermeniler ve onların destekçileri olan Bolşevik ve Menşeviklere ait olan kuvvetler tarafından yok edilmişti³⁸⁹.

Enver Paşa, Şubat 1918'de Cenubi Kafkasların bütün Müslüman ve Türkleri korunması için VI. Ordu Komutanlığına “*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı tez arada teşkilatlı, düzenli bir şekilde gerçekleştirmek*” maksadında “*Kafkas İslam Ordusu'nun*” kurulmasını ileri sürer³⁹⁰. Bu konuda Azerbaycan'dan gelen heyet içindeki Naki Şeyhzamanlı, Türkiye'ye

³⁸⁷ Akif Aşırılı, **Cumhuriyet Dövrü Matbuatında Kafkaz İslam Ordusu**, Nurlan Yayınları, Bakı 2007, s. 8.

³⁸⁸ Altay Göyüşov, “Kafkaz İslam Ordusunu Dağıstan Harekâtı”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008, s. 397.

³⁸⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Rusya'da Siyasi Vaziyet**, Haz. Cem Karakılıç, Tuğba Tombuloğlu, Yom Yayınları, Şanlıurfa 2005, s. 18 – 19.

³⁹⁰ Sofiyeva Kamala Mahadkızı, **Osmanlı Ordusunun Kafkaz Harekâtı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolü**, Bakı Üniversitesi Naşriyyatı, Bakı 2007, s. 77.

gelişi ve “*Kafkas İslam Ordusu’nun*” kuruluşu hakkındaki verdiği bilgiler çok önemlidir. “*Bab-ı Ali’ye geldik. Saat beşte Talat Paşa’nın huzuruna kabul edildik. Sevincim ve heyecanım birbirine karışmıştı. Büyük bir salon ve bir de masa vardı. Talat Paşa masanın ortasında sağ tarafında Enver Paşa ve sol tarafında ise Halil Bey vardı. Masaya yakın gelerek selamlaştık ve el sıkıştık. Bize oturacağımız koltukları gösterdi bizde oturduk. Ben kendimizle getiren evrakları çıkararak Talat Paşa’ya sundum. Aldı okudu ve evrakın üstündeki ay yıldızlı mührün hoşuna gittiğini hissettim. Talat Paşa belgeyi Enver Paşa ve Halil Bey’e göstererek mühürdeki ay yıldızın güzelliğine bir bakın*” dedi”.

Aynı zamanda N. Şeyhzamanlı Türk yetkililerine başvurduğu zaman “*Azerbaycan uzun zamandır Rusya boyunduruğu altında kalması, halkın çektiği zorluklar ve askeri güçten mahrum bırakılması, günümüzdeki teşkilatlanmada bize tecrübesizlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Türkiye’den harbi yardım edilmesini talep ediyoruz. Fakat yardım sadece harbi değil aynı zamanda tecrübeli subayların gönderilmesini de istediler. Bu subaylar sayesinde Azerbaycan askerlerini eğiterek kendi kuvvetlerimizi oluşturmak istiyoruz*”³⁹¹ demektedir. Ve devam ederek kendisini ertesi gün Enver Paşa’nın Harp Nazırlığı binasında güler yüzle karşıladığını ve dünkü konuştuklarımızdan memnun kaldığını söyledi. Nihayet “*Kafkas İslam Ordusu’nun*” kurulması hakkında karar verildiğini de ilettiler. Aslında “*Kafkas İslam Ordusu’nun*” kurulmasını Enver Paşa daha Mart 1918 başlarında düşünmüştü³⁹².

Enver Paşa, Kafkaslar üzerine göndereceği “*Kafkas İslam Ordusu*” için bir komutan arayışına girmiştir. Bu konuda amcası Halil Paşa’ya danışarak “*Kafkas İslam Ordusu’nun*” Komutanlığına Nuri Bey mi yoksa Kazım Karabekir’in mi münasip olacağını sordu. Halil Paşa, bu işe Kazım Karabekir’in daha münasip olduğunu yazar. 23 Şubat 1918 tarihinde Enver Paşa, Kazım Karabekir Paşa’ya kurulacak Ordunun Kumandanlığını uhdesine alarak Kafkasya’ya gitme teklifini sunar. Ancak Kazım Karabekir Paşa, Erzurum’un kurtuluşu vazifesini birinci planda gösterip bu işi bu cepheden yapmak istediğini söyleyerek söz konusu görevden affını

³⁹¹ Mehman Süleymanov, **Nuri Paşa**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyatı, Bakı 2008, s. 28.

³⁹² Hasanli, 2009, **a.g.e**, s.104.

istemiştir³⁹³. Yine Naki Bey'in hatıratına bakarsak, Enver Paşa *"Kafkas İslam Ordusu"* Komutanlığına Prens Faruk'u düşünmüş. Fakat bu Azerbaycanlı heyet tarafından pek de hoş karşılanmadığını ve Naki Bey'in Enver Paşa'ya gelerek *"Paşam, sizin ile açık konuşmak istiyorum. Biz Kafkasya Türkleri iki kuvvete inanıyoruz. Önce yaradan Allah'a ve sonra da siz Enver'e. Duyduğuma göre sizin Nuri adında bir kardeşiniz varmış. Sizden rica ediyorum. Kafkasya'ya gidecek askeri teşkilatın başına Nuri Beyi tayin ediniz. Paşam, ülkemiz dünyanın en zengin parçalarından biridir. Koskoca Rusya'nı kudurtan, sağa sola saldırtan Bakü petrolüdür ki yüzde yetmişi biz Azerbaycan Türklerindir. Halk zeki ve çalışkandır. Aynı zamanda kahramandır. Bir de Paşam, sizin Kafkasya'ya gidecek askerlere kumandan tayin ettiğiniz prensi her akşam Pera Palas otelinin salonunda içki içip dans ederken görüyorum. Kafkasya'da böyle hallerden hoşlanmazlar"*³⁹⁴ dediğini yazmaktadır ve bu yeni kurulacak ordunu komutanın değişikliğine de sebep olduğunu görmekteyiz.

Enver Paşa Naki Bey'in bu dediklerinden sonra telefonu alarak Kafkasya'ya gidecek olan subayların içki kullanmayanlarından olması ayrıca içki kullanmayacaklarına dair taahhütname alınmasına emretti. Ayrıca bu ordu için *"Nuri daha çok gençtir"*³⁹⁵, bu nasıl olur? Diye sormuş. Naki Bey de *"Paşam, Nuri Paşa'nın Trablusgarp'taki faaliyeti hakkında buradan kimseden bilgi almadım. Fakat Rus kamuoyu Nuri Bey'den ve onun yaptığı faaliyetlerinden uzun-uzun bahsediyorlar. Bir de sizin kardeşiniz olması yeterli"* diye cevap vermiş.

Enver Paşa, eninde sonunda gerçekleştirmesi gerektiği bu büyük emellerini anlayacak ve bu yolda yılmadan çalışacak iki kişi üzerinde durdu. Bunlardan birisi Küt'ül Ammare kahramanı amcası Halil Paşa, diğeri ise kardeşi Yarbay Nuri Bey'di. Halil Paşa, görevinden istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Şark Orduları Grubu Komutanlığına atanmıştı. Afrika Grupları Komutanlığı Merkezinin bulunduğu Mısırda'da görevli bulunan Yarbay Nuri Bey'i *"Kafkas İslam Ordusu"* Komutanlığına getirdi. Ancak Nuri Bey Yarbay rütbesinde olduğu için, bu rütbede

³⁹³ Kamala Mahadkızı, 2007, **a.g.e**, s. 86.

³⁹⁴ Nağı Şeyxzamanlı, "Türkianin Yardımını Temin Etmek", Haz: Nasiman Yaqublu, **Bakının Kurtuluşu (Bakının Kurtuluşunun 90 İlliğine)**, Elm va Tahsil Yayınları, Bakı 2010, s. 109; Süleymanov, 2008, **a.g.e**, s. 30.

³⁹⁵ Mehman Süleymanov, **Kafkaz İslam Ordusunun Taşkili va Faliyyetleri**, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti va Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008, s.227.

olan bir askerin Tümen Komutanlarının bulunacağı böyle bir orduda Kolordu Kumandanlarını emri altına akması askeri açıdan hiç uygun değildi. Nuri Bey'in askeri rütbesinde değişiklikler yapılarak *Fahri Ferikliğe*³⁹⁶ yükseltildi³⁹⁷. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine “*Kafkas İslam Orduları Komutanı*” olduğunu ve Kafkaslarda Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir ferman verilmiştir. Fermanla Kafkas Müslümanlarına hitaben “*Fahri Ferikan ve Yaveranımdan Nuri Paşa'yı nezdinize gönderdim Müşariin-ileyh askeri ve siyasi hususatta size mercidir*” deniliyordu³⁹⁸. Nuri Paşa 25 Mart 1918'de uçakla Musul'a geldi. Ayrıca kendisinin seçtiği yirmi subay da Musul'a gitmek için İstanbul'dan ayrılmış vaziyette idiler.

Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş çalışmaları ve komutanlın görevlerine ilişkin bir talimatname hazırlandı. Bu talimatname 5 Nisan Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından imzalanmış olup on iki maddeden oluşmaktaydı. *Kafkas İslam Ordusu* için ilk etapta VI. Ordu'dan sağlanan subaylarla birlikte Azerbaycan'a ulaşmak için 8 Nisan 1918'de Musul'dan yola çıkmıştır. Revandiz, Savuçbulak ve Tebriz yolu ile Azerbaycan'ın Zengezur mıntıkasına ulaştılar. Nuri Paşa ve beraberindeki heyet Azerbaycan topraklarında halk tarafından büyük coşkuyla karşılandı. 20 Mayıs 1918 tarihinde Padişahın kendisine verdiği ve Kafkas Müslümanlarına hitaben yazmış fermanını yayınladı. *Kafkas İslam Ordusu'nun* genel karargâhı için Gence seçildi ve hemen ordunun vücuda getirilmesi hemen işe başladılar.

Mehmet Emin Resulzade Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişini şöyle tasvir ediyor: “*O zamanlar Azerbaycan halkı bir taraftan Bolşeviklerin bir taraftan da anarşistlerin tehlikesine maruz kalmıştı. İşte böyle kötü günde Nuri Paşa'nın Gence'ye gelmesi gökten inmiş bir melek gibi halk tarafından karşılanmıştır. Gence, tarihinde böyle bir olaya hiçbir zaman şahit olmamıştır*”³⁹⁹ diyordu. Gence'ye gelen “*Kafkas İslam Ordusu*” heyeti Enver Paşa tarafından imzalanarak hazırlanan talimata göre teşkilat yapmaya başlamış, ayrıca mülki, adli ve sair hususlardaki elemanların gelmesi için de girişimlerde bulunmuştur. 15 Haziran 1918 itibarıyla

³⁹⁶ Tümgeneral

³⁹⁷ Behiç Erkin, **Hatırat 1876 – 1958**, Haz: Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 134.

³⁹⁸ Yüceer, 2002, **a.g.e.**, s.72.

³⁹⁹ Nasiman Yaqublu, **Bakının Kurtuluşu (Bakının Kurtuluşunun 90 İliyina)**, Elm va Tahsil Yayınları, Bakı 2010, s.18.

Musul'da, VI. Ordu'dan Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için Gence'ye çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmişti ve geri kalan subay ve astsubaylar ise Haziran ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderileceklerdir. Kafkas İslam Ordusu talimatnamesinin on birinci maddesi gereğince subaylar bulundukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve Kafkasya'da bulundukları sürece fahri rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi.

1918 yılının yaz ve sonbaharında Azerbaycan ve Osmanlı Ordu birlikleri Bakü'yü azat etmek için, Türk ve Müslüman ahaliyi soykırımdan kurtarmak maksadında hücumlara başladı. İngilizler Bakü'yü terk etmeye mecbur kaldılar ve 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı⁴⁰⁰. Türk Askerlerinin yardımıyla Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, ülkenin tabi payitahtı Bakü'ye taşındılar⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ **Musa Gasımov**, "Azerbaycan Cumhuriyeti", Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 164 – 165.

⁴⁰¹ **Raevski A**, **Angliskia İntervensia i Musavatskoe Pravitelstvo, İz İstorii İntervensii i Kontr – Revolyutsii v Zakafkaze**, İstpert Yayınları, Bakü 1927, s. 31.

c) Teşkilat – ı Mahsusa'nın Kuruluşu ve Enver Paşa

Konuya direk girmeden önce istihbaratın nasıl ortaya çıktığı ve Türk Devletlerinde nasıl gerçekleştiği hakkında durmak istiyoruz. Binlerce yıllık Türk tarihinde kurulan birçok devlet veya imparatorluk, bağımsızlıklarını koruyabilmek için ismi ne olursa olsun sonuçta istihbaratla uğraşan basit veya gelişmiş teşkilatlara sahiptiler. Bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de istihbarat ve istihbaratçılarla ilgili kavramlar vardır.⁴⁰² Kimi gün bir meslektir casusluk, kimi gün vazgeçilmez bir tutku, kimi gün de yurtseverlik⁴⁰³. Kazım Karabekir'in tanımıyla İstihbarat; *“Barışta ve savaşta doğru haber almak, yanlış haber yaymak demektir. On kolordusu olan bir devlet, on birincisini komşu hükümetlerin toprakları içerisinde meydana getirir”*⁴⁰⁴.

Napolyon'a göre lanetli, fakat erişilmez bir kahramanlık eylemi olan casusluk her yanıya, ne süvarilerin, ne de topçuların etkinlikleriyle ölçülmeyecek değerdedir. Dünya askerlik tarihine ilginç savaş düşünceleri getiren Napolyon'un mareşallerinden Soult'a itiraf ettiği bu sözlerden, casusluğa ne denli değer verdiğini anlamak mümkün. Napolyon casusları, *“göze görünmez lanetli ordunun kişileri”* olarak tanımlamaktadır⁴⁰⁵. Yani tarih boyunca her devlet kendi çıkarları açısından bu tür istihbarat faaliyetlerinde bulunmuş ve bu amaç uğruna geniş bir istihbarat ağı kurmuştur.

Ülkelerarası karşılıklı yürütülen istihbarat hareketlerinin, ülke içerisinde mevcut düzen veya iç asayiş karşıtı faaliyetler için de devletin yine aynı istihbarat yöntemini kullanması en doğal hak olarak görülmüştür. Bu sistematik içerisinde istihbarat faaliyetleri iki aşamalı olarak uygulandığını söyleyebiliriz. Dış istihbarat: Yabancı devletlerde olup biteni öğrenme ve bu doğrultuda önleyici tedbirler almaya yönelik istihbarat faaliyetleri.

◆ *İç istihbarat: Ülke içinde olup biten her türlü asayişsizliği ve eylem çabalarını öğrenme ve bu doğrultuda önleyici tedbirler almaya yönelik istihbarat faaliyetleri*⁴⁰⁶.

⁴⁰² Nurullah Aydın, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat**, Paraf Yayınları, İstanbul 2010, s. 11.

⁴⁰³ Ergun Hiçyılmaz, **Teşkilat-ı Mahsusa (ve casusluk örgütleri)**, Kamer Yayınları, İstanbul 1996, s. 1.

⁴⁰⁴ Kazım Karabekir, **Gizli Harp İstihbarat**, Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 3.

⁴⁰⁵ Hiçyılmaz, **a.g.e**, s. 1.

⁴⁰⁶ **Haldun Eroğlu**, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nin İstihbarat Stratejileri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/211.pdf>

Osmanlı Devleti de bu gerçeği dikkate alarak, istihbarat faaliyetlerine önem vermişti. Özellikle II. Abdülhamit (Yıldız İstihbarat Teşkilatı⁴⁰⁷) istihbarat işlerine pek önem vermiş ve istihbarat işlerini bizzat idare etmişti⁴⁰⁸. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde kurulan Teşkilat-ı Mahsusa dünyanın en kapsamlı istihbarat örgütü olarak kabul edilmektedir ve modern istihbarat örgütlerin anası sayılmaktadır diye biliriz. Türkçede “*istihbarat*” dediğimiz kelime ve olgu, aynı anlama gelen biraz daha Türkçeye uygun olan “*haber alam*” fiilinin aynısıdır. Teşkilat-ı Mahsusa fark edilmesi güç, göze çarpmayan gizli bir örgüttü.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğuşu, Enver Paşa'nın “*Harbiye Nazırı ve Osmanlı Ordusu Başkumandan Vekili*” olmadan önce kurulduğu resmi olmayan bir örgüte dayanmaktadır⁴⁰⁹. Söz konusu örgütün amacı, devlet içindeki ihanet, imparatorluk dışındaki saldırı gibi birtakım dikenli sorunlarla uğraşmaktı. Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde sürüp giden ayrılıkçı hareketleri önlemek amacıyla Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurdurup desteklemişti⁴¹⁰. Enver Paşa'ya bağlı “*force speciale*” olan Teşkilat-ı Mahsusa, hem II. Abdülhamit'in hafiye sisteminin devamını, hem de Osmanlılar için yeni bir şey temsil ediyordu⁴¹¹. Bir taraftan Enver Paşa, bu örgütü, bilinçli olarak devletin bilinen politik, askeri ve mali organların dışında kurmuş, kendisine ve politikaların kayıtsız şartsız bağlı ajanlarla kadrosunu oluşturmuştu⁴¹².

Dolayısıyla, Enver Paşa'nın bakış açısından, örgütün faaliyetleri, normal hükümet denetiminin bunaltıcı kısıtlamaları ve kamuoyu önünde hesap verme zorunluluğu altında değildi. Ancak, yönetim mekanizmasında partisinin kontrolü göz önüne alınırsa, niye böyle çapraşık yollara başvurma gereği duyduğu hemen anlaşılmaz. Avrupa Devletleri savaş zamanında sık sık düzensiz yardımcı kuvvetler

⁴⁰⁷ XIX. Yüzyılın sonlarına doğru devlet istihbaratı geliştirmiş. II. Abdülhamit devrinde yaşanan iç ve dış olaylar, Abdülhamid'i “Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nı” kurmaya sevk etmiştir. O hatıratında, “yabancı devletler kendi emellerine hizmet edecek kimseleri vezir ve sadrazam mertebesine kadar çıkarabilmişlerse, devlet emniyet içinde olamazdı. Doğrudan şahsıma bağlı bir İstihbarat Teşkilatı kurmaya, bu düşünce ile karar verdim diyor. II. Abdülhamit'in teşkilat kadrosundan beklediği diğer bir husus, kendi tahtına yönelik komploları ortaya çıkarmaktı”. Onun bu yaptığı faaliyetlere doğru bir şekilde yaklaşmamız gerekiyor. http://www.mit.gov.tr/tarihce/birinci_bolum_B.html

⁴⁰⁸ Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s. 1.

⁴⁰⁹ Atilla Çeliklepe, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, IQ Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

⁴¹⁰ Hiçyılmaz, *a.g.e.*, s. 102.

⁴¹¹ Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev: Tansel Demirel, Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 7.

⁴¹² Aydın, *a.g.e.*, s. 135; Çeliklepe, *a.g.e.*, s. 74.

kullanmışlardı. Enver Paşa, devletin devamı olarak içten ve dıştan savaş halinde olduğu bu dönem boyunca, Osmanlı Devleti'nin birliğini ve toprak bütünlüğünü koruyacağına inandığı için ve stratejik politikaları uygulamasında kendisine yardımcı olması maksadıyla böyle bir gizli yarı-askeri örgütün varlığının gerekliliğine inanıyordu. Ayrıca Enver Paşa, siyasi birliğin sağlanması ve İslam bütünlüğünün korunması yolundaki çalışmalar, İngilizlerin ve diğer Avrupa ülkelerinin, Orta Doğu'daki yıpratıcı eylemlerine karşı casusluk, onların gerillacılığına, aynı yöntemi kullanmaktı. Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu nedenle Orta Doğu dışına çıkmasını sağlamıştı.

Bu bir taraftan Panislamizm ve Pantürkizm diye biliriz. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihinin tam olarak kesinlik kazanmamıştı ve bazı tartışmalara da sebep olmuştu. Bir kısım araştırmacılar bu tarihi Meşrutiyet öncesine kadar götürmekte, bazıları ise Meşrutiyet'ten sonra 1911 – 1912 Trablusgarp Savaşı⁴¹³ sırasında İtalyanlara karşı Enver Bey ve arkadaşları tarafından yürütülen gerilla hareketlerini bir teşkilatın örgütlenmesi sonucu yapılan faaliyetler olarak değerlendirmektedir. Balkan Savaşları sırasında da Teşkilat-ı Mahsusa adlı birliklerin cepheye gönderildiği iddiaları mevcuttur. Eşref Kuşbaşı'ya göre örgüt, 1911 ile 1913 arası bir tarihte gayrı resmi olarak Teşkilat-ı Mahsusa diye adlandırılmaya başlandı. Kuşbaşı ayrıca şu noktaya dikkat çekiyor: *Teşkilat, ister Batı Trakya geçici hükümeti, Fedai-yi Zabitan, Umur-u Şarkiye veya teşkilat-ı Mahsusa ismini taşıсын, Enver Paşa'nın yönetiminde aynı tür faaliyette bulunan ve aynı insanlardan oluştuğundan sonra, bunun bir önemi yoktu diyor.*

Enver Paşa'nın teşkilatın kurulmasına ilişkin gizli bir emir yayınladığı 5 Ağustos 1914'e kadar Teşkilat-ı Mahsusa kendi adıyla resmi bir kimlik kazanmıştı⁴¹⁴. Yani I. Dünya Savaşı patlak vermesi üzerine Osmanlı Devleti seferberlik ilan etmiş ve seferberliğin ilan edildiği günden başlayarak ordunun işlerini kolaylaştırmak maksatla Teşkilat-ı Mahsusa kurulması düşünüldüğünü ileri sürebiliriz. İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele alışından sonra örgütün resmen

⁴¹³ Genellikle Fedai Zabitan Grubu diye anılan bu teşkilat Teşkilat-ı Mahsusa'nın öncülüğüydü. Bu, Enver Bey'in (Paşa olmamıştı), devletin düşmanlarına karşı, özel olarak seçilmiş Türk subaylarının idaresindeki Arap yardımcı kuvvetlerinden yararlanmaya yönelik ilk ve başarılı girişimiydi. Şunu da vurgulamak istiyoruz ki, Enver Bey oraya gittiğinde Halifenin damadı idi. Bu da Enver'in Trablusgarp'taki işlerinin yürütmesinde çok faydası oldu.

⁴¹⁴ Stoddard, **a.g.e.**, s. 47.

kuruluşu Sultan Reşat tarafından onaylandı⁴¹⁵. Teşkilat'ın kuruluş amaçlarını geniş ve dar çerçevede olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Belgelerden anlaşıldığına göre batılıların İslam âlemine karşı takındıkları tavırları ve bu toprakları işgal etmeleri bir tepkiye sebep olmaktadır. Osmanlı asker ve sivil aydınları batının bu davranışlarından tedirgin olmakta ve batıya olan itimadını kaybetmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde gördüğümüz batıya hayranlık, işgaller karşısında yerini hayal kırıklığına bırakmaktadır. Hatta bunlara karşı tedbirler almak, mücadele etmek fikri giderek artmaktadır. İşte böyle bir ortamda ülkeyi ve İslam âlemini nasıl emperyalistlerin elinden kurtarabiliriz düşüncesini örgütleme fikrini de beraberinde getirmişti.

Geniş manada İslam âlemini daha dar anlamda Osmanlı ülkesini işgallerden her türlü düşmandan temizlemek için örgüt kurma fikri gelişmiştir. Teşkilatın ajanları, sorumlu oldukları devlet otoriteleri gibi, geleneksel Osmanlılık fikrini savunsalar da, teşkilatın esas amaç ve hedefleri İslam birliği ve Pantürkizm fikirlerine dayanıyordu. Teşkilatın faaliyetleri arkasında herhangi bir *“büyük fikir”* varsa, bu Panislamizm ve Pantürkizm'in bir karışımıdır. Bu politika şöyle özetlenebilir: *“Bu teşkilatın gayesi, bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak bu suretle Panislamizm'e vasil olmaktır. Diğer taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizm'i hakikat sahasına sokmaktır”*.

Dolayısıyla, Teşkilat-ı Mahsusa, Ağustos 1914'te yeniden örgütlenip genişlediği zaman, Rusya'ya ve İngiltere ile Fransa'ya, bilhassa Enver'in özel bir düşmanlık beslediği anlaşılan İngiltere'ye karşı çalışacaktı. Bu emperyalist devletlerin denetimindeki bölgelerde bulunan değişik gruplara farklı ideolojik çağrılar yapacaktır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında teşkilat çeşitli faaliyetlerde çalışılması amaçlandı.

◆ *Yıkıcı faaliyetlere karşı mücadele etmek ve imparatorluk içindeki ayrılıkçı ve milliyetçi grupların düşmanla olası bir birliğine, başka bir deyişle Enver Paşa'nın “vatana ihanet” diye tarif ettiği faaliyetlere engel olmak.*

◆ *Eğitilmiş ve tecrübeli ajan kadroları kurulacak hücrelerin temelini oluşturmak üzere İngiliz ve Fransız sömürgelerine ve Osmanlı*

⁴¹⁵ Hiçyılmaz, a.g.e, s. 47.

İmparatorluğu'nun bir düşman işgaline uğrayabilecek bölgelerine yerleştirmek.

◆ *Rus Orta Asya'sında Müslüman Türklerin ayaklanmasına yol açacak adımlar atmak. Bu, Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan çıkarmaya yönelik Rus – Ermeni planlarını suya düşürmek.*

◆ *Çeşitli türlerde askeri harekâtlar: Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının silâhına aldığı ve eğittiği feda edilebilir çetelerle baskınlar, sabotaj, şaşırtma hareketleri ve düşmanın haberleşme hatlarını tahribi, takviye gereken yerlere gönderilecek hareketli birliklerin ayrılması.*

Enver Paşa'yı bütün İslam dünyasının hâkimiyetleri altına almayı amaçlayan acımasız diktatör, maceracılar ve hayalperestler olarak gösterilmişlerse de, günümüzden geriye bakıldığında kurdukları örgütün hedefleri iyice uygulanabilirlikten uzak görünmemektedir. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç liderlerinin her biri 1911 ile 1918 yılları arasında kendilerine bağlı özel istihbarat örgütünü oluşturduğunu görmekteyiz. Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'yı Osmanlı Devleti'nin dışta ve işte uğradığı politikalarda ve iktidar yapısı içindeki kendi konumunu sağlamlaştırmasında yardımcı olması için kurduğunu ileri sürebiliriz.

Teşkilat-ı Mahsusa kuruluşundan feshe edilişine kadar Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için bütün zor problemlerin üstesinden gelmeye çalıştılar. Aynı zamanda Türk İstihbaratında önemli izler bıraktı. Çünkü imkânsızlık içinden imkân yarata bilen Teşkilat-ı Mahsusa, sadece Anadolu Türklerini değil, aynı zamanda İslam âlemiyle Türk dünyasını birleştirmeyi amaç ve hedefliyordu. Avrupalı devlet istihbaratlarından farklılığı Teşkilat-ı Mahsusa'nın, politikasında sömürme değil tersine ülkesini emperyalistlerden korumaktır. Enver Paşa'nın kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa Mondros Mütarekesinden sonra resmen feshedildi.

d) Osmanlı Devleti'nin Yenilgiyi Kabul Etmesi ve Mondros Barış Antlaşması

1918 yılında, savaşın İttifak Devletleri aleyhine geliştiği sıralarda, bu devletlerin kamuoyları da, savaşın uzamasından ve istenen sonuçların bir türlü gerçekleşmemesinden dolayı, savaştan bıkmaya ve savaş aleyhine dönmeye başladılar. Ayrıca ABD'nin savaşa girmesi de cephelede kendi ağırlığını hissettirmeye başladı. Bununla birlikte bu devletlerde çeşitli iç sorunlar belirdi. Böylece Merkezi Devletler önemli iç ve dış sorunlarla karşı-karşıya kaldılar. Bunun üzerine savaştan çekilmeye başladılar⁴¹⁶. Müttefikler 8 Ağustos 1918'de Amine Nehri önlerinde 600'den fazla tank ve asker sayıları ise 1,5 milyonu buldu. Amerikan askerleri ile takviyeli ordularıyla Batı Cephesinde kesin sonuçlu genel taarruza başladılar.

Bu genel taarruzu müttefiklerin 19 Eylül'de Filistin ve Irak Cephesi ile 30 Eylül Selanik Ordusu ile Makedonya Cephesindeki taarruzları takip etti. Bu taarruz sonucunda 29 Eylül 1918'de Bulgarlar barış teklifinde bulundular. Bulgaristan 29 Eylül 1918 tarihinde "*Atina Ateşkes Antlaşmasını*" imzaladılar. Bu mütarekeye göre Bulgaristan, Sırp ve Yunanlılardan aldığı toprakları hemen boşaltacak ve ülkesinde bulunan Alman ve Avusturyalıları dört hafta içinde sınır dışı kabul ettiler. Ayrıca müttefikler Bulgaristan'da stratejik yönden önemli gördükleri yerleri işgal hukukuna sahip oldular. Böylece Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti'nin durumunu etkilemiştir.

Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan kara bağlantısı kesilmiştir. 13 Ekim 1918'de İttihat ve Terakki kabinesi istifasını sunarak hükümetten çekildi. 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni kurulan Hükümetin ilk işi de mütareke talebinde bulunmasıdır. Bunun böyle olması da belki Trakya'dan da İngiliz – Fransız kuvvetlerinin harekete geçme hazırlığıdır. Son olarak ta müttefiklerinin yenilgiyi kabul etmeleri üzerine İtilaf Devletler ile 27 Ekim 1918 günü saat 9.30'da başlayan görüşmeler 30 Ekim 1918⁴¹⁷ günü saat

⁴¹⁶ Uçarol, 1995, **a.g.e.**, s. 506.

⁴¹⁷ Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923 – 2008)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 11; **Milli Mücadele**, Sayı 3, 1. Cilt, 18 Kasım İstanbul 1969, s. 54.

20.03'te Limni Adası'nın Mondros Limanında demirli Agamemnon adlı İngiliz zırhlı kruvazöründe “*Mondros Ateşkes Antlaşması*” imzalandı⁴¹⁸. Mondros Ateşkes Antlaşması müzakerelerine İngiltere ve müttefikleri adına Koramiral Calthorpe, Osmanlı Devleti adına da dönemin Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf başkanlık etmişti. İmzalanan mütareke aslında ateşkes değil, kayıtsız koşulsuz Osmanlı Devleti'nin tam bir teslimiyet belgesi olarak kabul edilmektedir⁴¹⁹. “*Mondros Ateşkes Antlaşması*” 25. Maddeyi kapsıyordu. Ateşkese göre, Ordu ve Donanma terhis ediliyor, silahlar galip devletlere teslim olunuyor, ulaşım yolları, haberleşme araçları, tüneller, limanlar galip devletlere bırakılıyordu. Ayrıca İtilaf Devletleri güvenlikleri için tehlikeli gördükleri yerleri işgal etme hakkına sahip oluyorlardı.

Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden sonra, savaştan çekilen diğer devlet Avusturya – Macaristan İmparatorluğu oldu. Avusturya, daha savaşın ikinci yılından itibaren savaştan çekilmek için girişimlere başlamış, ancak bunlardan bir sonuç alamadığından savaşa devam etmek zorunda kalmıştı. 1918 yılının ikinci yarısında ise cephelerde durum bütünüyle aleyhine dönmüştü. Avusturya – Macaristan İmparatorluğu'nun yenileceğini anlaşılması üzerine de; İmparatorluk içerisindeki Çekler, Sırlar, Hırvatlar ve Slovaklar arasında bağımsızlık hareketleri başladı. Nitekim 1918 Ekim ayı ortalarında Çekler, Çekoslovakya'nın bağımsızlığını ilan ettiler. Bunun arkasından 24 Ekim'de Macarlar bağımsızlıklarını ve Macar Cumhuriyetini kurduklarını açıkladılar. 29 Ekim'de Macaristan'dan ayrılan Hırvatlar ile Avusturya'dan ayrılan Bosna – Hersekliler ve Sırlar Yugoslavya Devletini kurduklarını ilan ettiler. Avusturya Almanları da 30 Ekim 1918'de Avusturya Cumhuriyeti'ni kurdular. Böylece 1918 Ekim ayının sonunda Avusturya – Macaristan İmparatorluğu dağıldı. Bu gelişmeler üzerine Avusturya, 3 Kasım 1918 tarihinde İtalya ile Villa Gusti'de mütareke imzalayarak savaştan çekildi.

İttifak Devletlerinin üçünün savaştan çekilmesi sonra tek başına savaşı kazanamayacağını anlayınca Almanya'nın yeni Başbakanı Baden Prensi Max'ın Avusturya ile birlikte Wilson'a yaptığı barış teklifi takip etti⁴²⁰. Wilson, barış için ilk şart olarak işgal altındaki toprakların boşaltılmasını istedi. Almanlar bunu kabul etti.

⁴¹⁸ Suna Killi, **Türk Devrim Tarihi I**, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000, s. 11; Atabey, 2006, **a.g.e.**, s. 53; Orbay, 2005, **a.g.e.**, s. 103 – 104.

⁴¹⁹ **Yücel Özkaya**, “1919'un Siyasi Olayları”, **Milli Mücadele Tarihi – Makaleler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002, s. 29.

⁴²⁰ Atabay, 2012, **a.g.e.**, s. 100.

Bu sırada ise Almanya’da iç karışıklar şiddetlenerek 9 Kasım 1918’de Cumhuriyet ilan edildi. Bu arada İtila Devletleri Almanya’nın kayıtsız şartsız teslimini şart koştı. Ancak Genelkurmay Başkanı Ludendorf, bu isteği kabul etmeyince görevinden alındı. Böylece Almanlar da Wilson’un isteklerine boyun eğerek İtilaf Devletleri ile 11 Kasım 1918 tarihinde Rethondes Mütarekesini imzalayarak teslim oldular. Bu anlaşmaya göre; Almanlar on beş gün içinde Fransa, Belçika, Luksemburg’ta işgal ettikleri toprakları, Alsace – Lorraine’i ve Ren Nehrinin sol kıyısını boşaltacaklardır. Ayrıca savaş silahlarıyla savaş gemilerinin bir kısmını, denizaltılarını Müttefiklere teslim edecek. Donanmasını da Baltık limanlarına çekecektir. Bununla birlikte Almanya Brest – Litovsk ve Bükreş Antlaşmaları’ndan da vazgeçecektir.

Bu suretle Birinci Dünya Savaşı, İttifak Devletleri’nin yenilgiyi kabul ederek savaştan çekilmeleriyle Kasım 1918’de fiilen sona ermiş oldu.

İKİNCİ BÖLÜM

1. ENVER PAŞA’NIN YURT DIŞINA ÇIKMASI

a) Enver Paşa’nın Yurt Dışına Çıkışına Sebep Olan Gelişmeler ve İstanbul’dan Ayrılış

Bulgar ve Avusturya cephelerinin birbiri ardınca düştüğü ve bu devletlerin barış istediği haberi Türkiye’de, Balkanlara yönelen müttefik ordularından bir kısmının İstanbul üzerine yürüyebileceği korkusunu uyandırdı⁴²¹. Bu münasebetle Harbiye Nazırı Enver Paşa, silâh altına alınmayan en son kuvvetleri de başkenti savunmak için toplamaya karar vermişti. Ayrıca Kafkasya’ya gönderilen askerlerin bir kısmının da İstanbul’a gelmesini emretti. Enver Paşa’nın düşüncesine göre, barışın en hafif şartlarda gerçekleşmesi, Almanya cephesinde düşmana karşı koymaya bağlıydı.

Fakat Bulgar ve Avusturya cephelerinin birbiri ardınca çökmesi dışında, Türk kamuoyunun, hatta savaşılan ülkeler halkının genelinde, Wilson Prensipleri gereğince *“her milletin, çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde hâkimiyetinin tanınması”*⁴²² esası üzerinde barış yapılacağı kanaatinin belirmiş olması, Enver Paşa’nın harbe devam ve müttefiklere karşı mukavemet yönündeki bütün gayretlerini suya düşürdü⁴²³. Kamuoyu, hatta bizzat İttihatçıların bile çoğu barıştan yanaydı. Olayların böyle cereyan ettiği sırada, Sadrazam Talat Paşa istifa etti ve yerine Arnavut Müşir Ahmet İzzet Paşa geçti⁴²⁴. Böylece Ahmet İzzet Paşa, VI. Mehmet Vahdettin’in baskılarıyla İngilizlerle *Mondros Ateşkes Antlaşması*’nı imzaladılar.

Böylece Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı günden sonra ne Enver Paşa’nın ne Talat ne de Cemal Paşaların Türkiye’de kalmalarına imkân vardı. Çünkü İstanbul’a en kısa zamanda İtilaf Devletleri Donanması gelebilir, bir numaralı harp suçlularını yerinde tevkif edebilirdi. Kaldı ki İttihat ve Terakki ile arası pekiyi olmayan son padişah VI. Mehmet Vahdettin’den de yardım görmeleri mümkün değildi. Ayrıca İttihatçılardan hiçte hoşlanmayan ve onları tepeleme arzusuna kapılan

⁴²¹ Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004, s. 19.

⁴²² Koloğlu, 2009, *a.g.e*, s. 52.

⁴²³ Cihangir, 2005, *a.g.e*, s. 70.

⁴²⁴ Yaver Suphi Bey, *Enver Paşa’nın Son Günleri*, Haz: Mehmet Kuzu, Çatu Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 11 – 12.

Sultan VI. Vahdettin, İngilizlerle gizlice anlaşarak, kendilerini yakalattırıp Ermeni ve Rum gibi unsurların öldürülmesi iddiasıyla yargılayıp, sonuçta idam ettirilmelerinin tasarlandığı haberini de almışlardı⁴²⁵. Aynı zamanda İttihatçı liderler arasında yurt dışına çıkış konusunda ayrılıklar başlamıştı⁴²⁶. Fakat gelişen bu olaylara rağmen Enver Paşa yurt dışına çıkmayı düşünmüyordu. Hatta bazı arkadaşları buhranlı zamanlarda gizlenmek için yerlerini bile hazırlamışlardı⁴²⁷. Enver Paşa Kuruçeşme'deki yalısında son toplantıda, Mondros Mütarekesi imzalanmasından sonra başlayan ve “savaşın ikinci safhası” olarak tanımladığı dönem için savaşıma kararlı olduğunu göstermişti. “Unutmayın, daha önce Balkan Savaşı’nı ikinci safhasından kazanmıştık” diye bağırıyordu.

Enver Paşa bu savaştaki yenilgiyi sadece geçici bir çekiliş olarak yorumlamaktaydı. Fakat daha sonra İzmir Valisi Rahmi ve Talat Paşa, yurt dışına çıkma konusunda Enver’i ikna ettiler⁴²⁸. Böylece başta gelen İttihatçılardan sekiz kişinin Türkiye’yi terk etmesi üzerine mutabakat oldular. Almanların yardımı ile de yolculuk hazırlığı tamamlandı. Enver Paşa, İstanbul’dan ayrılmadan önce Sadrazam İzzet Paşa’ya bir mektup gönderdi⁴²⁹. Bu mektup şu şekildedir:

Maruzdur

“Mütareke-i münferide dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi bir iş göremeyeceğime âyan bir alâmettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyet zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya’ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi, iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, Padişahıma hizmet edememekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya’da bir İslam İstiklâlinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor. İlerde hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu

⁴²⁵ Arslan, 2004, **a.g.e.**, s. 20.

⁴²⁶ Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 18.

⁴²⁷ Celal Bayar, **Ben De Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş**, Baha Matbaası, İstanbul 1965, s. 123.

⁴²⁸ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s. 19.

⁴²⁹ Bayar, **a.g.e.**, s. 125; Yamauchi, **a.g.e.**, s. 19.

*müşkülât zamanında deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler, arz-ı hürmet ederim”.*⁴³⁰

3 Teşrin-i sani 1334, Enver

İkinci Kasım'ı Üç Kasıma bağlayan 3 Teşrin-i sâni 1334 (1918)⁴³¹ gecesi Boğazın muhtelif noktalarından muhtelif kimseler harekete hazır idiler. Bir motor Enver Paşa'yı yalısından alarak U-67 Alman denizaltısına ulaştırmıştır. Bunlar; Enver, Talat, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri, Dr Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir ve Umumi Kâtip Mithat Şükrü. Fakat Talat Paşa'nın tavsiyesi üzerine Mithat Şükrü İstanbul'da kaldı. Mülteciler gemide ilerde ne yapılacağı hakkında konuştular. Böylece Talat, Enver ve Cemal Paşalar başkanlığında⁴³² Alman denizaltısı ile memleketi terk eden ittihatçılar sekiz kişiydiler. Fakat bazı kimseler tarafından bu yolculuğu ortaya çıkan kargaşadan faydalanarak ülkeyi terk ettiler diyenler de var⁴³³. 1 Ocak 1919 tarihli irade ile Enver Paşa askerden da atıldı⁴³⁴.

Bu konuda Enver Paşa ise; *“Rusya'ya geçmek, Ruslarla anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmak, Kafkaslarda teşkilat vücuda getirmek, düşmana karşı çıkmak, Allah takdir etmişse burada zafer sağlamak, etmemişse bu yolda ölmekten”*⁴³⁵ bahsediyordu. Fakat Talat Paşa'nın görüşü ise şuydu⁴³⁶. *“Bizim siyasi ömrümüz artık sona ermiştir. İster haklı, ister haksız yere olsun, bir kere üstümüze milletin kin ve gazap yüzü döndü. Bizim yürüyeceğimiz en kısa ve münasip yol Avrupa'ya giden yoldur”*⁴³⁷. Enver Paşa ve arkadaşları bindikleri Alman denizaltısı

⁴³⁰ Enver Paşa'nın bu mektubu İstanbul'daki İtilaf Devletleri mümessillerini harekete geçirmişti. Ayrıca Hükümet'e, Kafkas Ordusu'nun bir an evvel geri çekilmesi için baskı uygulamaya başlamışlardı.

⁴³¹ Yamauchi, **a.g.e.**, s. 19; Aydemir, 3. Cilt, **a.g.e.**, s. 505; Enver Paşa ve arkadaşlarının bindikleri gemi ve yola çıkış tarih üzerinde nakiller birbirleriyle çelişir. Bunlardan Aydemir, hareket tarihini 7 – 8 Kasım olarak yazmıştır. O günlere arkadaşlarıyla birlikte yaşayan ittihatçı Emir Şekip Arslan ise 1918 yılının ikinci teşrin ayının birinci haftasında İstanbul'dan ayrıldıklarını yazmaktadır. Bindikleri gemi konumunda ise bazen bir denizaltı, bazen bir torpidodan söz edilir. Hatta bir Alman nakliye gemisinin adı bile geçer. Ama Karadeniz'de Alman torpidosu yoktu. Ruslardan alınan bir torpidonun kullanılmış olması akla gelir. Fakat (U) işareti Underwater alınarak Almanların genellikle denizaltı anlamında kullandıkları bir işarettir Birinci ve İkinci Dünya harplerinde Almanlar bu işareti kullandılar.

⁴³² Zahir Avşar, **Her Zaman, Her Şeye, Herkese Muhalif Bir Türkçünün Portresi Dr. Rıza Nur**, Bengi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 153.

⁴³³ Mary Mills Patrick, **Son Sultanların İstanbul'unda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar**, Çev: Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 320.

⁴³⁴ Babacan, 2002, **a.g.e.**, s. 270.

⁴³⁵ Arslan, 2004, **a.g.e.**, s. 22.

⁴³⁶ Emir Şekip Arslan, **Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları**, Çev: Aziz Akpınarlı, Samsun 1948, s. 7-9.

⁴³⁷ Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 472.

ile ertesi gün hala Alman Ordusu'nun işgali altında olan Kırım yarımadasının ve Sivatopol'un yakınında Gözleve kasabasına (Eupatorya'ya) çıktılar. İngiliz ve İtalyan istihbaratı, merkezlerine, onların Fas'a gittikleri haberini vermiştir⁴³⁸. Bu da bu mültecilerin işini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Buradan bir Alman askeri treni ile Gözleve'den hareket edilir. Hedef Akmescit yolu ile batıya Berlin'e ulaşmaktır. Gözleve'den hareket eden askeri tren, Akmescit istikametinde ve ilk istasyonda bir gece bekler. Enver Paşa bu istasyonda arkadaşlarına hiçbir haber vermeden onlardan ayrılarak kendi yoluna koyulmuştur⁴³⁹.

⁴³⁸ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 389.

⁴³⁹ Aydemir, 3. Cilt, **a.g.e**, s. 507-509; Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 19.

b) Enver Paşa'nın Kırım'a Varışı ve Kafkasya'ya Ulaşma Teşebbüsleri

Almanya'ya doğru yol almakta olan yolcular, o gecenin sabahında Enver Paşa'nın kendilerinden ayrılarak tek başına katar ile doğuya doğru yol aldığını öğrendiler. Düşmanlarıyla karşı savaşı sürdürmeyi ve bu uğurda ölmeyi bile göze alan Enver Paşa'nın hedefi hiç şüphesiz Kafkasya istikameti idi. Evet bazı kimseler, Enver Paşa'nın bu yolculuğun "*Yalnız Adam*" olarak tanımlamıştır ve gideceği yerin de belli olmadığını ileri sürmüştür. Bizim düşüncemize göre o yalnız adam değil, o "*Bozkırlarda Yalnız Avlanan ve Hedefine Şaşmadan Devam Eden Yalnız Kurt'tur*".

Tabii Enver Paşa'yı Kafkasya'ya iten neydi? Evvela şunu söylemek gerekiyor ki, Rusya'da gerçekleşen yeni Bolşevik Hükümeti ile Osmanlı Devleti'nin 3 Mart 1918 tarihinde imzaladığı Brest – Litovsk Antlaşmasıyla, 1878 Berlin Antlaşmasıyla ile bu bölgede kaybedilen toprakların geri alınışı yerli halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Ayrıca Enver Paşa, Şubat 1918'de Cenubi Kafkasların bütün Müslüman ve Türkleri korunması için VI. Ordu Komutanlığına "*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı tez arada teşkilatlı, düzenli bir şekilde gerçekleştirmek*" maksadında "*Kafkas İslam Ordusu'nun*" kurmuştu.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına da kardeşi Nuri Paşa'yı getirmişti ve amcası Halil Paşa'yı da VI. Ordu Komutanlığına atamıştı. Bu iki sağlam Osmanlı Paşaları Bakü'nün kurtuluşunda yerli ahali tarafından çok sevilmiştir ve onları bu göreve getiren eski Osmanlı Harbiye Nazırı olduğunu da çok iyi bilmekteydiler. Enver Paşa böylece Şarkta kurduğu bu iki ordudan meydana gelen kuvvetlerin başına geçerek ve Bakü merkez olmak üzere geçici bir hükümet kurmak istemişti. İşte bu nedenle Azerbaycan ve Dağıstan topraklarından Müslüman Ahaliyi ayaklandırabileceğine inanmıştır.

Aynı zamanda savaşın sonuna doğru Azerbaycanlı Naki Bey'in kendisine; "*Paşam; Biz Kafkasya Türkleri iki kuvvete inanıyoruz. Önce Cenabı Allah'a ve sonra da siz Enver Paşa'ya*" demesi de büsbütün Enver'in Kafkasya'ya gitmesinde öncü bir rol oynadığını kanaatindeyiz. Hatta Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gidişi daha önceden planlandığı da görülmektedir. Hüsamettin Bey kendi hatıralarında şu cümleyi düşmüştür: "*Hüsamettin biz bir denizaltıyla Odesa yolu ile Rusya'ya*

*gececeğiz. Ben Kafkasya'ya, sonra da Moskova'ya uğrayacağım” demiştir*⁴⁴⁰. Fakat Enver Paşa'nın bu yolculuğunu farklı yorumlayanlar da vardır. Mesela Yamauchi, Enver'in Kafkasya'ya gidişini ve oradaki güçlerin “*Enver Paşa Ailesinin*”⁴⁴¹ güçleri olduklarını yazmıştır ve bunu da başka yazarlar tarafından böyle algılanmaya sürüklemiştir. Bu orduların komutanlarının Enver Paşa yakınları oldukları hiç kuşkusuz doğrudur. Enver, mütarekeden hemen önce bölgeye büyük miktarda 700.000 liranın Azerbaycan'a gönderilmesini de emretmişti. İşte bu olaylar dizisi, tarihçilerin Enver Paşa'nın hala iktidar hırslısı ve macera peşinde olarak yorumlanmıştır.

Tabi bizim düşüncemiz ise “*Büyük Amaç uğruna her şeyini bırakıp, içinde beslediği o büyük Turan'ı gerçekleştirmek*” için yola çıktığını biliyoruz. Enver Paşa'nın Kafkasya yolculuğu hiçte kolay olmamıştır. Başta kara yoluyla ulaşmaya düşünse bile, karayolların Bolşeviklere karşı güçler tarafından kapalı olduğundan deniz yoluyla ulaşmaya teşebbüs etti. Ancak bu yolculuk Enver Paşa'nın sanki ölüm kalım sınavı idi. Bu yolculuk hakkında Enver Paşa'nın kendisi amcasına şunları söylüyordu: “*Vatandan ayrılınca Kafkasya'ya geçmeyi düşündüm. Kırım'a çıktıktan sonra Kafkasya'ya gitmek için bindiğim yelkenli yolda battı. Bir tahta parçasının üzerinde ve açık denizde günlerce kaldıktan sonra bin bir güçlkle Kırım'a dönebildim*” demesi yolculuğun ne kadar yorucu olduğunu aydınlatmaktadır.

Karaya çıkan Enver Paşa hastalanmış ve sıhhati iyice bozulmuştu. Fırtınalı soğuk rüzgârlar, adeta ciğerlerine işlemiş, yağmurla ilklerine geçmişti. Zatürreeye tutulmuş olan Enver Paşa, iyileşinceye kadar kim olduğunu belli etmeksizin burada kalmıştır⁴⁴². Ancak Enver Paşa, geçirdiği bu büyük tehlikeye rağmen Kafkasya'ya ulaşma teşebbüsünden hiç vazgeçmediğini görmekteyiz. Bu defa da kapalı olan kara yolunu deniyor. Ama o sıralarda Bolşeviklere karşı savaşan Denikin orduları bütün kara yollarını tutuyordu. Fakat bu Enver Paşa'yı durdurmadı, aksine iki defa Denikin askerleri ortasından geçmeye teşebbüs etti. Fakat hiçbirinde muvaffak olamadı.

Hatta ikinci denemesinde Denikin askerlerince tutuklandı. Fakat bir müddet sonra kaçmayı başardı ve kurtuldu. Ancak Enver Paşa'ya daha yeni yöne yönelmesine sebep olan olaylar yaşandı. O da kendisinin çok güvendiği

⁴⁴⁰ Ertürk, 1996, **a.g.e.**, s. 166; Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 391.

⁴⁴¹ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁴² Arslan, 2004, **a.g.e.**, s. 23.

Kafkasya'daki birliklerinin dağıtılması ve amcası Halil Paşa İstanbul'da, kardeşi Nuri Paşa'nın da Batum'da Ardahan kışlasında, İngilizler tarafından hapse atılmasıdır⁴⁴³. Böylece Enver Paşa'nın, Kafkasya'ya ulaşma konusundaki bütün çabaları olumsuz neticelendi ve mecburen bir tarım uzman kimliğinde Almanya'ya gitmek zorunda kalmıştır. Bu sırada dünya istihbaratçılarından kimi Enver Paşa'nın Kandeher'da, kimi Berlin'de yahut Türkistan'da, bazıları da hala Köstence'de olup tarafsız bir ülkeye kaçmak için uğraştığı hakkında çelişkili duyumlar vermişti⁴⁴⁴.

Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçme teşebbüsü İngiltere'yi korkuya sokmuştu. İngiltere'yi şüphelere iten neydi? Mondros Mütarekesi ile savaş fiilen sona erdiğinde, İngiltere savaş esnasında Ortadoğu'ya dair tasavvur ettiği hedeflerine hemen-hemen ulaşmıştı. Ortadoğu'nun siyasi haritasının büyük oranda çizildiği Şubat 1916 Fransa ve Mart 1916'da Rusya'nın da iştirakiyle imzalanan Sykes – Picot Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarını parçalarken bu parçalanmada İngiltere aslan payını almakta idi. Lakin savaşın sonunda bu anlaşmanın hayata geçirilmesini engelleyeceğinden korkulan husus, Enver Paşa'nın taraftarları ile Kafkasya'ya geçerek burada büyük bir Müslüman Devlet kurup bölgedeki dengeleri altüst etmesi ihtimali vardı⁴⁴⁵.

Enver Paşa'nın Kafkasya'da İngiltere'nin zararına olacak bir teşebbüste bulunacağına dair kuvvetli şüpheleri olan A. Toynbee, bu hareketi engellemek şu tedbirleri teklif ediyordu: ♦ İstanbul'da oluşturulacak yeni Hükümete Rus ve İran topraklarını tamamen boşaltmayı kabul ettirmek. ♦ Türk Askerlerinin kendilerini Azerbaycan vatandaşı ilan etmelerini yasaklatmak. ♦ Boğazları açılması ve İstanbul ile Kafkasya arasında irtibat hatlarının denetimini İngiltere'ye verilmesini kabul ettirmek⁴⁴⁶.

Ancak bu istekleri İstanbul Hükümeti kabul etse bile, onların vereceği emre Enver Paşa asla itaat etmeyeceği ve savaşa kendi hesabına devam edeceğini İngiltere tahmin etmekteydi. Ancak İngiliz Devlet adamlarının korktuğu gibi Enver Paşa tarafından Kafkasya'da hiçbir tehlike meydana gelmedi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Enver Paşa bu yolda hedefine ulaşamadı. Eğer Enver Paşa gerçekten

⁴⁴³ Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 482 – 483.

⁴⁴⁴ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁴⁵ **Tüncer Çağlayan**, “Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIX, Sayı 41, Temmuz, Ankara 1998, s. 514.

⁴⁴⁶ **Çağlayan**, **a.g.e.**, s. 518.

Kafkasya'ya geçseydi İngiltere'nin korktuğunu mutlaka başına getirirdi. Bu arada Müttefik Kuvvetler Kumandanı bir Fransız General Franchet d'Esperey İstanbul'u bizzat fethetmiş gibi, bir beyaz ata binerek şehri dolaşmış ve kendisine hemen bir sarayın tahsis edilmesini ister⁴⁴⁷. Başta Dolmabahçe Sarayını düşünse bile diğer Müttefik Kumandanların uyarıyla bu düşüncesinden vazgeçecek. Fakat bu sefer Enver Paşa'nın İstanbul Kuruçeşme'deki yalısına göz dikerek “*O halde Enver Paşa'nın sarayı hemen bana teslim edilsin*”⁴⁴⁸ diyor ve sonrada buraya yerleşiyor.

⁴⁴⁷ Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, Yay Haz: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 182.

⁴⁴⁸ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 396.

c) Enver Paşa'nın Almanya'ya Gidişi ve Faaliyetleri

Kafkasya'yla ilgili projelerin suya düşmesiyle Enver Paşa, Berlin'e gitti. Enver Paşa'nın hangi tarihlerde Almanya'ya geldiği bilinmiyor⁴⁴⁹. Ayrıca Enver Paşa'nın Almanya'da bulunduğunu üç kişiden başka kimse bilmiyorlardı⁴⁵⁰. Enver Paşa gerçek kimliğini gizlemek için, halka kendisini ziraatçı olarak tanıtır⁴⁵¹. Enver Paşa'nın Almanya'ya gelişi bir sene zarfında gizli yaşaması herhalde Paşa'nın Almanlarla olan dostluklarına dayanmaktadır. Bu dostluk Enver Paşa'nın Berlin'de ateşe olduğu zamanda pekiştiğini söyleyebiliriz ve bu yüzden de İttihatçıların Almanya'yı seçtiğinde büyük rol oynadığını düşünüyoruz. Böylece Enver Paşa ve arkadaşları 1918 yılın sonuna doğru Almanya'da yerleşmiş olurlar.

1919 yılı sonunda Berlin'de Enver Paşa, Talat Paşa, Bahattin Şakir ve Dr. Nazım toplanır, birçok konuşmalar yapar ve yabancılarla siyasi temas ve faaliyetlere başlarlar⁴⁵². Talat Paşa'nın başkanlığında yapılan Berlin'deki heyet, dünyanın birbirine zıt güçleriyle, aynı anda temasa geçerek bir taraftan Batı Avrupa Devletleri, diğer taraftan da Bolşeviklerle görüşmelere başlarlar. Bu konuda en hareketli en sıkı çalışmalar da Enver Paşa'ya düşer. Batılılarla ilk görüşme Berlin'deki İtalyan delegesi ile olur. Fakat İtalyan delegesi öyle pek işe girişmeyerek yalnız görüşmelere vasıta olacağını söyleyip işi kısa kesmiş ve konuşmalar pek akademik cereyan etmiş. Enver Paşa, İngilizlerle de temas halindeydi.

Enver Paşa bir diğer görüşmelerinde, İngiliz ajanlarına anlaşma şartlarını şöyle teklif etmekteydi; *“Türkler, Avrupa'da kalacaktır ve Asya'daki hatırı sayılır kısmını koruyacaktır. Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'ın bağımsızlığının tanınması, Mısır'a verilen bağımsızlığın Sudan'a da verilmesi ve Anglo – Mısır Anlaşması'nın sonuçlandırılması, Arabistan'a self – determinasyonu tanınması ve İzmir ve Trakya'nın kaderinin Türkiye yararına sonuçlandırılmasıdır”*. Ağustos veya Eylül 1919'da Talat Paşa, Komünist enternasyonal Sekreteri Karl Radek'i Berlin'deki hapisanede ziyaret etti⁴⁵³. Enver Paşa'nın da Bolşeviklerle ilk teması Berlin'de başlayacaktır. Bu ilişki, Rus Komünist Partisi Merkez komitesi üyesi olup,

⁴⁴⁹ Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 20.

⁴⁵⁰ Cihangir, 2005, **a.g.e**, s. 76.

⁴⁵¹ **Saime Yüceer**, “Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918 – 1922)”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 24, Şubat, Ankara 1998, s. 73.

⁴⁵² Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e**, s. 491; Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 396; **Yüceer, a.g.m**, s. 73.

⁴⁵³ Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 22; Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 397.

daha çok dış ülkelerde faaliyet gösteren Karl Radek⁴⁵⁴ ile başlamıştır. Radek'te Enver Paşa'yla tanıştığı dönemde Alman hapishanesindedir. Görüşüp konuştuktan sonra Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar verdi. Bu anlaşma aslında her iki tarafın da birbirlerinden umduğu çıkarlar büyük rol oynadığını görmekteyiz. Enver Paşa bu görüşmedeki mutabakatı şöyle bildiriyor: ♦ *İslam milletlerinin kurtarılması.* ♦ *Hedefimiz müştereken, Avrupa emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, Sosyalistlerle işbirliği.* ♦ *Kurtarılan memleketlerin iç işlerinde dini esaslara dokunmamak şartıyla Sosyalizm ilkelerini kabul.* ♦ *İslam'ın kurtuluşu için, ihtilal de dâhil olmak üzere, bütün baskı araçlarının kullanılması,* ♦ *İslam camiası içinde her unsurun gelişmesine izin verilmesidir*⁴⁵⁵.

Böylece aralarında sağlanan anlaşma gereğince İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet – Müslüman ittifakı kurmak için Enver Paşa'nın Moskova'ya gitme fikri gündeme gelir. Bu konuda Paşa'nın Moskova'ya gelmesini tavsiye eden ve destekleyen Radek idi. Fakat Radek Alman hapishanesindeydi. Enver Paşa, Alman ordusunun başı olan Hans Voon Seect'in⁴⁵⁶ kendisine karşı olan güveninden faydalanmasını bilmiş ve Radek'in hapishaneden kurtarılmasını sağlamıştır.

Muhtemelen İngilizler de Rusya gibi, Enver Paşa'dan tamamen ilişkilerini kesmek istememiştir. 26 Şubat 1920 tarihinde Münih'te bulunan Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda İngilizlerle yapılan görüşmelerle ilgili şu bilgileri vermektedir;

“...Fakat daha garibi eve gelince İngilizlerle müzakereye vasıta olan zat bu, sabah malum İngiliz'in telefonla benimle veya vekilimle görüşmek istediğini bildirdi. Kızgın olduğumdan ciddi bir şey varsa görüşeyim, dedim. Nihayet akşam görüştüm. Mumaileyh ilk müzakerelerin kesilmesine İngiliz nazırlarının pek müteessif olduklarını mamafih şimdi gerek nazırların fikri ve gerekse İngiltere'nin artık Fransızlardan ayrı politika takibinde serbest olduklarını, saniyen İngilizler eski fikirlerini terk ederek ekseriyetini temsil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle

⁴⁵⁴ Karl Sobelshon Radek, Parti Merkez Komite üyesiydi. 1919'da faaliyetini genişleten III. Enternasyonal'de faaldi. Musevi asıllı olup daha ziyade dış temaslarla gazeteler ve basın sahasında çalıştı. Rus partiler ve örgütlerler temaslar daha ziyade onun üstündeydi. İdari işlerle uğraşmadı. Ve Stalin iktidarı zamanının da diğer şeflerle beraber o da tasfiyeye uğradı ve hayatını kaybetti.

⁴⁵⁵ Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 396; Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 493.

⁴⁵⁶ Hans Voon Seect, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da Türk Orduları kurmay başkanlığı yapmış ve Enver Paşa ile iyi münasebetler kurmuş bir insandır.

İstanbul’u bizde bıraktıkları gibi Boğazlarda muvakkaten kalacak askerlerin de iki sene sonra çekileceği ve Kafkas Cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıdıklarını ve İzmir’de dâhil olduğu halde bütün Suriye ve Irak’ın gayrisinin bizde kalacağı, Irak hakkında ki kararında tamamıyla kati olmadığını, binaenaleyh bunlara mukabil bizimde İngilizler aleyhinde çalışmaktan sarfinazar etmemizi ve Mısır’a şimal kısmına istiklâl vereceklerini söyledi. Ben sonunda böyle azar-azar alıp vermekten ise bizim İngilizlerin bizimle ciddi ve ebedi dost olup, olmamak istediklerini bilmek istediğimiz eğer böyle olacaklarsa o halde beraber çalışabileceğimizi söyledim. Beş gün sonra cevap verecektir. Şimdilik bu garip değil mi? Gözlerinden öper, Allah’a emanet ederim kardeşim”⁴⁵⁷.

Eğer İngilizler muvafık cevap verirlerse Paşa’nın, İstanbul üzerinden Kafkasya’ya ve Türkistan’a geçmeyi düşünüyordu. Enver Paşa ayrıca Almanya’dayken İdil (Volga)⁴⁵⁸ Tatarları ve Kırım Tatarları’nın ileri gelen aydınlarının yanı sıra Romanya ve Dobruca Müslümanlarıyla da bağlantı kurmuştur. Sonradan Enver Paşa’nın Dobruca ve Kırım’daki milli hareket liderleriyle teması devam etmiştir.

Fakat San Remo’da toplanan galipler, Sevr Antlaşmasının metnini kabul ederek Türkiye’ye bildirdi. Enver Paşa, İngilizlerle olan ilişkilerinin aldatıcılığını ve oyalayıcılığını sonunda bildi ve artık istikametinin kesin olarak Moskova’ya gitmesi gerektiğini anladı.

⁴⁵⁷ Tanin, “**Tarihi Mektuplar**”, 17 Ekim 1944, s. 3.

⁴⁵⁸ İdil nehrini Ruslar Volga olarak adlandırıyor ve günümüzde halen devam etmektedir. Fakat biz tarihimizin başlangıcından İdil olarak adlandırıldığımızdan “İdil” ismiyle yazmayı tercih ettik.

2. RUSYA'DA GERÇEKLEŞEN İHTİLAL İLE ŞARTLARIN DEĞİŞKENLİĞİ KARŞISINDA ENVER PAŞA

a) Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Teşebbüsleri

Enver Paşa hem de Hans von Seeckt, gelecekteki siyasi sahneyi pragmatik olarak görmüşler ve her iki tarafın ortak çıkarları uyuştuğundan Enver Paşa'nın Rusya yolculuğu kesinleşmişti. Almanya – Rusya arası demiryolu kapalı olduğundan Enver Paşa, Alman asker dostlarının yardımıyla ve uçakla Moskova'ya gitmeye karar verdi. Ancak Moskova'ya, Nisan 1919 ve Mart 1920 tarihleri arasında gerçekleştiren uçak yolculukları başarısız olmuştu. İlk denemesinde bindirildiği junkers uçağı Alman topraklarında iken, işgal kuvvetleri tarafından zorunlu inişe geçtiğinde Enver mucizevi bir kaçış gerçekleştirmiştir⁴⁵⁹.

İkincisinde Ekim 1919 başında Enver Paşa Moskova'ya gitmek için bütün hazırlıklarını tamamlayarak yanına Doktor Bahaettin Şakir'i yanına alarak, özel bir uçakla Almanya'dan havalandı⁴⁶⁰. Ancak bu yolculuğu o kadar da kolay olmadı. Kötü hava şartları ve karanlıkta pilot yolunu şaşırarak Rus arazisi sanarak, Letonya'nın Kovno yakınlarında bir yere inmişti⁴⁶¹. O sırada müttefikler bütün o havaliyi işgal etmekte olduklarından, yerli hükümet, bu uçak yolcularını alıkoymuş ve kim olduklarını ve yolculuklarının sebebini araştırmıştır. Eşi Naciye Sultan'ın da anlattığına göre, buradaki müttefik kontrol kuvvetleri, durumlarından şüphelenerek araştırmaya girişmiştir.

Doktor Bahaettin Şakir, Osmanlı Kızılay'ı tarafından Rusya'da bulunan hasta Türk esirlerini tedaviye görevli olduğunu iddia etmiştir. Mehmet Ali Sami takma adını kullanan Enver Paşa'da, Kızılay'a mensup bir hastabakıcı olduğunu ve kendisinin Bulgar uyruklu olduğunu da söylemiştir⁴⁶². Fakat Enver Paşa'nın bu kıvrımını müttefik askerlere inandıramaz. O sırada bir Alman subayı olan Fisher, Paşa'yı görünce tanımış ve durumu kavramıştır, ama sesini çıkarmaz. “*Enver Paşa'nın şahsiyetindeki asil nezaket, güzel görünüş ve onun dikkati çeken siması, sıradan bir memur olmadığını*” ortaya koyar ve Bahettin Şakir'le birlikte ikisin ajan

⁴⁵⁹ Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 24.

⁴⁶⁰ Arslan, 2004, **a.g.e**, s. 24.

⁴⁶¹ Cihangir, 2005, **a.g.e**, s. 77.

⁴⁶² Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e**, s. 516.

olmak zannıyla gözaltına aldılar⁴⁶³. Ali Bey Kovno hapishanesinde resim yaparak geçimlerini sağlar. Letonya Devlet Başkanı, bu hava yolcularının hikâyesini, o zamanlar Paris'te toplanan Barış Konferansı'na yazdı. Konferansa başkanlık eden Fransa Başbakanı Klemanso, fotoğraflarının gönderilmesini isteyince, çıkarılan fotoğrafları ile alınan ifadeleri Paris'e gönderilerek cevabı beklenmeye başlandı. Bu sırada Fisher, durumdan Alman istihbaratını haberdar eder ve Paşa'yı hapishaneden kaçırmaya karar verirler. Bunu kendisine duyurmak için de, *"Mahpus bulunduğu hücrenin önünde sarhoş taklidi yaparak ve Almanca şarkılar söyleyerek dolaşmaya başlamışlar. Kendisini kaçırmak istediklerini, bir uçak hazırladıklarını, hapisten çıkabilmenin çarelerini, velhasıl bütün planlarını şarkı halinde söylemiştir"*.

Enver Paşa ve Bahaettin Şakir, silahlı bir bekçinin gözetimi altında, hava almak ve gezinmek üzere her gün kıra çıkıyorlardı. Bekledikleri gün geldiğinde, her zamanki gibi gezinmeye çıktılar. Uçağın ineceği alan doğru yöneldiler. Fakat uçağın gelmesi bir hayli gecikti. O kadar ki, gelmesinden tam ümitleri kesilip dönecekleri sırada yüksekte gelen motor sesi üzerine ağırdan aldılar. Enver Paşa amcası Halil Paşa'ya bu kaçıışı şöyle anlatır; *"O gün yanımda silahlı bir nöbetçi bulunduğu halde meydan civarında dolaşıyordum ve Alman tayyeresi meydana indi. Nöbetçi telaşlanmıştı"* diyor. Bekçi de beraberlerinde olduğu halde, üçü birlikte uçağa doğru koşular. Yaklaştıklarında uçakta makineli tüfek taşıyan bir asker gördüler. Enver Paşa nöbetçinin elinden silahı alarak ona doğru doğrultuyor ve arkadaşı ile uçağa atladılar⁴⁶⁴. Böylece Enver Paşa tekrar Berlin'e döndü.

Bu sırada Paris'e gönderilen Kovna'dan kaçanların Enver Paşa ve arkadaşı olduğu Batı gazetelerinde açıklanır. Berlin'e gelen Enver Paşa, Alman hapishanesinden kurtardıkları K.Radek'le birlikte tekrar Moskova'ya gitmek için karar verir. Hareketi yine Binbaşı Seeckt düzenledi. Fakat Radek, bir izin meselesinden vaktinde gelemeyince ve Enver Paşa tek başına hareket eder. 31 Aralık 1919'da hareketinden on dakika sonra uçak bir evin bahçesine düşer⁴⁶⁵. Enver Paşa yine mucize kurtulur. Enver Paşa dördüncü uçuşunu tek başına yapar ve 23 Şubat 1920'de yine uçak düşer ve yine kurtulur. 10 Mart 1920 tarihli kardeşi Kamil'e mektubunda, *"Salı günü Rusya'ya müteveccihen hareket ediyorum. İnşallah bu defa*

⁴⁶³ Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 400.

⁴⁶⁴ Arslan, 2004, **a.g.e**, s. 25.

⁴⁶⁵ Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 24; Kösoğlu, **a.g.e**, s. 400.

afiyetle varırım. Evvelce de yazdığım gibi orada her şeyi sağlam bir şekilde soktuktan sonra eğer karar verirsiniz gelirsiniz” diyor ve devamında niyetlerinden bahsediyor; *“Ben Moskova’ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalara çalışacağım. Mamafih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova’da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim”*⁴⁶⁶. Paşa sözün ettiği bu beşinci uçuşunu ancak 22 Mart 1920’de gerçekleştirir. Sıradan bir Alman – Musevi komünisti *“Bay Atman”* kimliği ile yolculuğa çıkar⁴⁶⁷. Başarılı kalkışa rağmen bu sefer uçak Estonya üzerine düşer ve Enver Paşa yine sağ salim kurtulur. Fakat yakalanarak hapse atılır.

Hapishane yetkilileri Enver Paşa’nın gerçek kimliğini öğrenmek için baskı uygulamaya kalkıştırlarsa da bir şey öğrenemedi. Takma adı olan Ali’yi kullanan Enver Paşa resim yaparak geçimini sağlar. Herhalde iyi resim yaparak ün salmıştır ki, bir gün hapishane müdürü resim yaptırmak maksadında evine çağırıyor. Ali Bey müdürün evine gittiğinde aşçısının bir Alman kadın olduğunu fark etmiş. Eşi Naciye Sultan şöyle anlatır; *“Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga’da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu bilgileri Wangenheim’e yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa’nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünkü Enver Paşa mükemmel Almanca konuşmuş. Almanlar, Malessa’nın gerçek kimliğini biliyorlarmış. Litvanya’dan derhal iadesini istemişler, onu ger almak için pek çok gayret harcamışlar. O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş ve Alman vatandaşı sanılan Malessa böylelikle serbest bırakılmış”*⁴⁶⁸.

Enver Paşa 11 Temmuz 1920’de tekrar Berlin’e geldi. Naciye Sultan dediklerine göre *“Enver Paşa’nın Almanya’ya geldiği sırada, sırtında hapishane elbiseleri vardı. Durumu perişandı”* diyor. Berlin’de toplanan İttihatçılar 22 Temmuz 1920’de uzun bir toplantı yaparak, Moskova’ya gidecek olan Enver’le Cemal Paşalardan gelecek bilgilere göre Talat Paşa’nın da gitmesini kararlaştırdılar. Enver Paşa bu sefer kara yoluyla Moskova’ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920’de hareket eder. Burada Enver Paşa’nın Moskova’ya ulaşmadaki gösterdiği bu

⁴⁶⁶ İnan, 1997, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁶⁷ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s. 24; Kösoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 401.

⁴⁶⁸ Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 401.

enerjik teşebbüsleri herhalde bütün insanların boyundan izlenecek bir durum değildir. Çünkü her kes onu gibi atılgan ve amaçlarına ulaşmada sonuna kadar direnen sağlam biri olduğunu kanıtlıyor. Ayrıca dikkat edilecekse bu yolculuğu 4 Ağustos'ta (1920) başlar ve ölümü de 4 Ağustos'ta çileli ömrünü tamamlar (1922). Yani tam iki sene zarfında Enver Paşa oradan buraya koşturup içinde beslediği *“Türkistan'ı kurtarmak”* ülküsünü gerçekleştirmek istemiştir. Bu yolculuğunda General Seeckt, Rus sınırına kadar Enver Paşa'ya eşlik eder. Enver Paşa, yanında Hayreti, Ziya ve Mısırlı Fuat Beyler olduğu halde kara yolundan, sonra denizden Königsberg'e ve buradan da trenle Rus sınırına gelirler. Rus sınırında Kızıl ordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya varır.

b) Enver Paşa'nın Moskova'ya Gelişi, İlk Temaslar ve Bolşevik Liderlerin

Enver Paşa'dan Beklentileri

Berlin'de verilen karar üzerine, başka bir yolla Moskova'ya hareket eden Cemal Paşa ve arkadaşları, Enver Paşa'nın anlatıldığı nedenlerle gecikışinden dolayı, Moskova'ya odan önce 27 Mayıs 1920'de ulaşırlar⁴⁶⁹. Bu sırada Moskova'ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte, Anadolu'ya yapılacak yardımı sağlamaya çalışmışlar ve bir taraftan bunun teminle beraber, İngiltere'ye karşı hareket etmek üzere, Halil Paşa'nın İran'a, Cemal Paşa'nın da Afganistan'a geçmesi kararlaştırılarak, bu şekilde hareket edilmişti⁴⁷⁰. Enver Paşa Moskova'ya gelişini kardeşi Kamil Paşa'ya şu sözleriyle; *"İki gözüm Kamil! Nihayet dün öğleden sonra Moskova'ya vardım. Yolda pek rahattı. Burada da pek mükellef bir yer verdiler"* demektedir⁴⁷¹. Ayrıca Bolşevik liderlerince de iyi karşılanmış, burada K. Radek, Çiçerin, Zinovyev gibi ünlü komünist liderlerle görüşmüştür⁴⁷².

Bununla birlikte Enver Paşa, Moskova'ya gelişini Cemal Paşa'ya 20 Ağustos 1920 tarihli mektubuyla haber vermektedir; *"ayın 15'nde buraya muvasalat ettim. Bu seferki seyahat gayet iyi oldu. Buraya gelir gelmez Karahan, Çiçerin vesaire ile görüştüm"*⁴⁷³ demektedir. Bütün kaynaklarda Lenin'le görüştüğü söylene de, 15 Nisan 1920 tarihli Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta; *"Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa'da Bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan, Lenin'le yüz yüze gelmedik"* der⁴⁷⁴. Enver Paşa'nın Seeckt'e yazdığı ilk mektupta dikkati çeken nokta, ihtilal hedeflerinin elde edilmesi içi Doğu'nun önemini vurgulayan ikinci Komünist Enternasyonal kongresinden sonra bile, Sovyet aydınları arasındaki strateji ve taktik konusunda bir birlik olmadığını rapor etmesidir.

Şubat 1920'de Enver Paşa arkadaşına şunları söylemiştir; *"Bütün madenler Haziran'da hazırlanacak ve Eylül'de ateşlenecektir"* demesi herhalde Paşa'nın Doğu halkları Kurultayına katılması için vaktinde geldiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa'nın Bolşevik liderler arasındaki görüş birliği olmadığı hakkındaki fikri çok isabetli bir gözlemciliktir. Günümüzde SSCB'nin dağılmasından sonra bir sürü yeni kaynaklar

⁴⁶⁹ Yüceer, 1998, a.g.m, s. 76.

⁴⁷⁰ Babacan, Avşar, a.g.e, s. 43.

⁴⁷¹ İnan, 1997, a.g.e, s. 77.

⁴⁷² Babacan, Avşar, a.g.e, s. 43 – 44.

⁴⁷³ "Tarihi Mektuplar", Tanin, 18 Ekim 1944, s. 1.

⁴⁷⁴ Kösoğlu, 2008, a.g.e, s. 403.

yeniden yazıldı. Bunlara bakarak SSCB liderlerinin birbirlerini kıskançlığı ve görüş ayrılıklarının olduğunu çıplak gözle görebiliyoruz. Mesela günümüzde Rus yayınlarında Stalin ile Troçki arasındaki ve başkalarının aralarındaki geçimsizlik gün yüzüne çıkmaktadır. Ve diyoruz ki, Enver Paşa bu ayrılıkları tam isabetli olarak görebilmiştir. Enver Paşa Moskova'ya geldiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa'nın⁴⁷⁵ önde gelen ajanlarından olan ve Omsk'da bulunan Hacı Sami Bey'e telgraf göndermiştir. İyi yetiştirilmiş bir ajan olan Sami Bey, Türkistan ve Çin'deki casusluklarıyla ünlü olup, savaş yıllarında Orta Asya'da ve Hindistan'da saklanarak ömrünü geçirmiştir⁴⁷⁶. Hacı Sami Bey, Paşa'ya Türkistan hakkında teferruatlı bir bilgi vermiştir. Biz burada Enver Paşa'nın bundan sonraki yıllardaki Türkistan'a gidişine bu bilgiler belki bir rol oynadığını düşünmekteyiz.

Enver Paşa'nın Moskova'ya avdet ettiği sıralarda TBMM Hükümetinin tam yetkili temsilcileri, askeri ve mali yardım almak için Moskova'da bulunuyorlardı. Ancak Dışişleri Bakanı Çiçerin, arada bir dostluğun başlatabilmesi için, Van ve Muş bölgelerinin Ermenilere verilmesini şart koştu. Böylece görüşme tam çıkmaza girdi. Enver Paşa bu tikanıklığı önlemek için devreye girer ve sonunda anlaşma sağlanır. Ruslar anlaşma gereğince 20 milyon ruble (bir milyon altın para) ve mühimmat ve esliha göndermeye razı olmuştur⁴⁷⁷. Enver Paşa Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, *“Kardeşim! Bundan on gün evvel Moskova'ya vasil oldum”* diye başlayan satırbaşlarından sonra, başarılarının devam etmesini ve kendisinin de İslam milletleri arasında teşkilat kurup, onların bağımsızlıkları için çalışacağını söyler⁴⁷⁸. Bu sebeple 26 Ağustos 1920 tarihli mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya göndermeyi de lüzumlu görüyor. Enver Paşa mektubunda; *“Ben İslam muhitinde teşkilat kurarak memleketin halası uğrunda çalışmak maksadıyla buraya*

⁴⁷⁵ Ali Merthan Dünder, **Panislamizm'den Büyük Asyacılığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 94; I. Dünya Savaşı boyunca, Alman ve Osmanlı görevlileri – ajanlar Afganistan'dan başlayarak, dengeleri kendi yönlerinde değiştirmek üzere Orta Asya, İran ve Kafkaslarda propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu operasyonlar, Teşkilat-ı Mahsusa ya da Umur-u Şarkîye Dairesi adıyla bilinen, Türk istihbarat örgütünün elemanlarınca gerçekleştirilmiştir. Bu teşkilat Enver Paşa tarafından kurulmuştur.

⁴⁷⁶ Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 34.

⁴⁷⁷ Aslında bu paralar, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'nun Buhara Cumhuriyetine ait 100.000.000 altın rubleyi Türkiye'deki Milli Hükümete yardım olarak verilmesi için Rus hazinesine teslim etmiştir. O günkü racîye göre 590.000.000 TL tutan miktarın sadece 11.028.012 TL Türkiye'ye gönderilmiş geri kalanı Bolşevikler tarafından alı koyulmuştur.

⁴⁷⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 43; Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 402.

geldim. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibariyle kabul etmişlerdir. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibariyle kabul etmişlerdir”⁴⁷⁹. Bununla birlikte Enver Paşa mektubunda, Avrupa hükümetlerinin vaziyetleri hakkında da bilgiler veriyor. Mustafa Kemal ise Enver’e her defasında Pan – İslamizm’in öne getirilmemesini ve Bolşevikler tarafından şüphenin uyandırılmamasını tavsiye etmiştir. Bolşevikler Enver Paşa’dan neler bekliyordu ve bu nasıl gerçekleşti? Sovyet Rusya önceleri yurt dışına çıkan Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla yakından ilişkiler kurdular.

Bu işleri çok gizli bir şekilde yürüttüler. Burada Bolşevikler ne kadar işçilerin yanındayız dese bile, kendisinden önce çizilen Çarlık Rusya’nın politikasından uzak düşmediğini fark etmekteyiz. Mesela: Birinci Dünya Savaşı’nda istediklerine ulaşamayan Çarlık Rusya’sı yerini Bolşeviklerin ilan ettikleri Proletarya iktidarına bıraktığında ve devrimin lideri Lenin, “*kimsenin bir karış toprağında gözümüz yoktur. Fakat kimseye de toprağımızdan bir karış yer veremeyiz*” demek suretiyle yeni devletin politikasını özetlemiştir. Maksatlarının ise “*Rus milletinin yaşayış tarzını ıslah edecek bir derecede yükseltmek ve topraklarının istiklalini temin etmek*” olduğunu ifade etmişti⁴⁸⁰.

Lenin 3 Aralık 1917 yılında Sovyet hükümetine Sovyetlerin Dış siyasetiyle ilgili “*Rusya ve Doğu Müslümanları*” başlığıyla verdiği direktifte, bütün sömürülen ve yarı sömürge altında yaşayan halklarla temasa geçilmesi ve ayrıca Türkiye ile aradaki ilişkilerin biran evvel düzeltilmesi gerektiğini vurguluyordu⁴⁸¹. Bolşevikler ayrıca Rus Çarlığının İstanbul’u ele geçirme ve Osmanlı Devletini parçalama gizli antlaşmalarını, İstanbul’un Müslümanların elinde kalmasını açıkladılar⁴⁸². Neden bu gizli antlaşmaları yayınladığını da iyi biliyorlardı. Kendilerinin güvenliğini sağlamak ve Türk Paşaları kendi saflarına çekerek veya kendilerine uygun bir politika izlemede kullanmaktı. Sovyetler ayrıca, Enver Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı sırasında

⁴⁷⁹ Aydemir, 3. Cilt, 1992, a.g.e, s. 518.

⁴⁸⁰ Erdal Aydoğan, “Kliment Yefromoviç Vorosilov’un Türkiye’yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007, s. 338.

⁴⁸¹ Chernikov İ.F. V **İnteresakh Mira i Dobrososedtstva (o sovetско – tureskhik v 1935 – 1970 gg.)**, Akedemiya Nauk Ukrainskoi SSR İnstitut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977, s. 3; **Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957)**, Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957, s. 51 – 52.

⁴⁸² Chernikov, a.g.e. s. 4.

Osmanlı Devleti Harbiye Nazırlığı'ndayken Pan İslam ve Pan Turan siyasetini yürüttüğünü ve bu yüzden İslam âlemi üzerindeki ağırlığını çok iyi bilmekteydiler. Bu ağırlık Doğu Müslümanlarının birliğini sağlayabilir ve İngilizlere karşı ortak bir İslam ittifakının yaratılmasına yardımcı olabilirdi. Birinci, sömürge altında bulunan İslâm âlemi ile doğu milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla istiklâl ve hürriyet vereceğini vaat ederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye etmekte. Diğer ise, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviye maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonale bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist Partisi'nin teşkilatını Anadolu'ya sokmaktı.

Ankara hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaftan faydalanmak, Anadolu'da da Kafkaslar da ve Ukrayna'da olduğu gibi bir Türk Şûralar hükümeti kurmaktı. Bu hükümet tabiatıyla Bolşeviklerin nüfuzu altına girmesini sağlamaktır. Böylelikle Anadolu'nun milli mukavemetini İngiliz emperyalizmine ve bütün Avrupalılara karşı kendi kozu gibi kullanacak ve gösterecekti⁴⁸³. Fakat Enver Paşa ve arkadaşları, Rus Sovyet hükümeti ile çok iyi niyetle anlaşmak isterlerken, onların gizli maksatlarını ilk anda anlayamamışlardı. Bununla beraber İslâm âlemindeki ve Şark milletleri üzerindeki şöhretlerine ve Alman askeri erkânından bazılarının dostluğuna güvenerek ve o tarihlerde dünyaya hâkim olmak isteyen İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan istifade ederek bir cihat açmayı düşünmüşlerdi. Böylece ana vatana hizmet edeceklerine inanıyorlardı.

Eylül 1920'de Bolşevikler Rusya'da vaziyete hâkim olmuşlardı. Böylece ortaya şu tablo çıkmaktadır. Bolşevikler, Enver Paşa ve Anadolu'da Milli mücadeleye başlatılan Mustafa Kemal Paşa'yı da kendi emelleri için kullandıkları aşikârdır. Bolşevikler Enver'i bir süre oyalayıp, onu Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit gibi kullanmışlardır⁴⁸⁴. Ayrıca Bolşeviklerin asıl niyetlerini belirten ve bunun Bolşeviklerin başı olan Lenin'in ağzından çıkan şu mektup tüyleri ürperten türdendir; *"Lenin'in 22 Nisan 1921 yılında Enver Paşayla ilgili Çiçerin'e yazdığı mektubundan anlayabiliyoruz ki, Enver Paşa'nın Merkezi Avrupa, Mısır, Cezayir, Fas ve başka*

⁴⁸³ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922)**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 159.

⁴⁸⁴ Zürcher, 2010, a.g.e, s. 236

lkelerde otoritesi çok büyüktür. Yalnız bunların bahsi geçen ve başka ülkelerde kendi politikaların yürütebilmesi için paraya ihtiyaçları vardır. Ancak bu ileri yapabilmeleri için yıllık on be bin lira gereklidir onlara ve bizce bu para çok büyük miktar değildir. unu asla unutmamak gerekiyor ki, onların çeşitli bölgelerde ilişkileri mevcuttur. Kemalistler de ise bu yoktur. Bu yüzden kendi çıkarlarımız için biz her iki tarafla ilişkilerimizi sürdürmemiz gereklidir. Aslında Enver Paşa'nın emperyalist olduğunu biliyoruz. Fakat Enver Paşa ve beraberindekilerin, Mustafa Kemal Paşa'ya göre bizim yürüttüğümüz politikayı daha iyi anlayan tiptendir. Bu yüzden emellerimizin gerçekleşmesi açısından ne pahasına olursa olsun onlarla aradaki ilişkileri sürdürmek lazım''⁴⁸⁵ diyordu. Bu mektubu bir cümlede zetlese, Lenin'in kendisinin Bolşevik adıyla yeni bir emperyalist olduğunu vurgulamaktadır.

Lenin'in 20 Ağustos 1920 tarihli Çiçerin'e yazdığı mektubunda ise; "Yolda Çiçerin! Sizin de gördüğünüz gibi Enver Paşa geldi ve temaslara başladı. Troçki yarın onunla grecek ve ne konuşması gerektiğini kendisine söyledim"⁴⁸⁶. Enver Paşa kiminle grse ona her türlü yardımın (parasal ve silah) yapılacağını söyleyin. Eğer anlama teebbsmz umduğumuz gibi olmazsa, baştan savurun, s... gitsin''⁴⁸⁷. Biz buradan şöyle bir kanıt çıkarabiliyoruz ki, dünyaya sadece ezilen halkların kurtarıcısı olarak gözüken Sovyet Rusya'nın kurulu yıllarından balayarak bu nüfuzlu insanlar sayesinde eski Rus arlığının politikasını devam ettirmek istediğini söyleyebiliriz. Böylece başlangıçta Sovyet Rusya Karadeniz, Boğazlar, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'yla ilgili gizli planlarını da hep saklı tuttuklarını ne sürebiliriz.

Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Boleviklerden, Enver Paşa'ya önceden aralarında geçen anlaşmanın iptalini ve mal ve silah gibi yardımlarının verilmemesini istemiştir. Bolşevikler bu isteği tarihi bir fırsat bilerek Enver Paşa'ya verdikleri bütün vaatlerinde vazgeçti. Ruslar, Paşa'yı sadece kendi politikalarına uygun şekilde kullanmak ve İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Ayrıca kendilerinin dediği gibi Rusya sınırında yaşayan Müslümanların, Enver Paşa prestijinden ürkerek onun tarafına çıkmasından da hep phelenmilerdi.

⁴⁸⁵ **Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyallyno Politicheskoi İstorii (RGASPI)**, f 2, op 2, d 612, s. 5; Rem Kazandzhjan. **Boleviki i Mladoturki Novie Dokumenti o Rossisko – Turetskikh Otnoeniakh (1920 – 1922)**, Moskova 1996.

⁴⁸⁶ Maalesef biz Lenin'in Troçki'ye ne söylediğini bilmiyoruz. Mektubunda bundan bahsetmemi.

⁴⁸⁷ RGASPI, f 2, op 2, d 386, s. 1.

c) Doğu Halkları Kurultayı (1 – 8 Eylül 1920) ve Enver Paşa

1920 yazına doğru Rusya içerisinde durumu tamamen hâkim olamaya başlayan Bolşevikler için artık dış dünyaya da inkılâbı ihraç etme zamanı gelmişti. Bu nedenle Bolşevikler propaganda ve teşkilatlanmalarını Batı ülkeleri ve Doğu ülkelerine yönlendirme çabasına girişeceklerdi⁴⁸⁸. Ancak Batı ile Doğu'nun yapısı birbirinden çok farklı idi. Dünya pazarlarına hâkim ve sanayileşmiş olan Batı'da büyük bir işçi kadrosu vardı. Fakat Doğu'da ise bu yoktu. Yani burada ne sanayi, ne proletarya, ne sendika, ne parti, ne örgüt vardı⁴⁸⁹. Böyle bir girişimle Sovyetler, Batılı devletlerin en zayıf oldukları, Doğu'dan gelecek tehditlerle onları korkutmayı ve Batı'ya karşı Doğu dünyasını kendisine sözde müttefik yapmayı düşünüyordu.

Kurultaya kırka yakın ulusun veya halkın temsilcileri katılarak soygunsuz, sömürsüz, yalansız bir dünya yaratmanın hayaliyle toplanmışlardı⁴⁹⁰. 1 – 8 Eylül 1920 tarihleri arasında başlayıp sonuçlandırılan “Doğu Halkları Kurultayı”, esaret altında bulunan tüm uluslar için kurtuluş umudu olması açısından o tarihlerde çok önemli bir konuma sahipti. Bunu iyi bilen Bolşevikler bütün gücüyle kurultaya önem vererek gizli programlarını gerçekleştirmek istiyorlardı. Böyle bir kurultayı düzenlemekte Sovyetler neyi amaçlıyorlardı? Cebesoy “Moskova Hatıraları” adlı eserinde, Komünist Enternasyonal'in Doğu Halkları Kurultayı'nı çağırarak neleri amaçladığını şu şekilde özetlemektedir.

◆ *Cepheden ve garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketlerini Şark'tan ve müstemlekelerden sokmak.* ◆ *Üçüncü Enternasyonal'in İkinci Enternasyonal'e mukabil köylü ve amale hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek.* ◆ *Şark Milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek.* ◆ *Şark Milletlerini İhtilal'a, kıyama davet veya mecbur etmek.* ◆ *Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek, İslam Milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.* ◆ *İnkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam âlemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulul ve*

⁴⁸⁸ Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 23.

⁴⁸⁹ Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 541.

⁴⁹⁰ Mustafa İnç, **Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü)**, Birharf Yayınları, İstanbul 2007, s. 15.

nüfuz etmektir⁴⁹¹. Sovyet liderleri Doğu'daki hedef ve amaçları için Enver Paşa'yı çok iyi bir araç olarak düşünmekteydiler. Bu nedenle Sovyet Doğu politikasında Enver Paşa'dan istifade etmek planını devreye soktular. Bunun için Bakü'de yapılacak Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa'nın da katılmasını uygun görmüşlerdi. Enver Paşa'nın güvenilir olma sebebi, Müslümanlar arasındaki hatırı sayılır saygınlığının⁴⁹² olması ve Sovyet Rusya'nın da korkunç rakibi ve baş düşmanı İngiltere'ye karşı intikam almak istediği⁴⁹³. İçte bu amaçla Üçüncü Enternasyonal'in önde gelenleri, Enver Paşa'yı yanlarına alarak, 26 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişlerdi.

Enver Paşa Bakü'ye geleceğinden Cemal Paşa'ya da bildirmiş; *“Ben de birkaç güne kadar Bakü'de vaki olacak olan İslam kongresine gidiyorum”*⁴⁹⁴ demektedir. Bakü'de Müslüman – Türk ahali tarafından Enver Paşa büyük bir coşku ile karşılandı. Azerbaycan Sovyet Hükümeti ise Enver Paşa'ya soğuk davranmaya çaba gösterdi⁴⁹⁵. 1 Eylül 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı açılır, dünyanın birçok yerinden ve Türkiye'den de delegeler gelmiştir. Moskova'dan bulunan Türk heyetinden Dr. İbrahim Tali Bey (Öngören), Büyük Millet Meclisi adına Müşahitti. Yine Merkezin izniyle, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden bir heyeti, Kazım Karabekir Bakü'ye yollamıştı. Bu heyetlerden başka Meşrutiyet devri İstanbul aydınlarından ve İttihat ve Terakki'ye muhalif yazarlardan, *“İfham”* gazetesi başyazarı Mustafa Suphi ve Bakü'de bulunan arkadaşlarından bir grup, Kurultaya *“Türkiye Komünist Partisi”* adına katılmışlardı⁴⁹⁶.

Gelen bu delegeler ve bazı komünistler, Enver Paşa'nın Bakü'ye gelmesini hoş karşılanmıyor ve bunu da ilerleyen kurultay esnasında açıkça gösteriyorlar. Kendilerince komünist geçinen Ahmet Cevdet Emre gibiler Enver Paşa hakkında, Sovyet konsolosuna onun değersiz bir asker olduğun ve Türk Orduları'nın yenilgiden yenilgiye sürükleyen bir şahsiyet olarak tanımlar. Tabii burada kendisini ne m... olduğunu kendi diliyle anlatırsak, *“Bakü teşkilat dairesine bir akşamüstü enli boylu iri yarı ve güler yüzlü yirmi beş yaşlarında bir sarışın bir Hollanda güzeli yanıma*

⁴⁹¹ Cebesoy, 1955, **a.g.e.**, s. 32; Aslan, **a.g.e.**, s. 24 – 25.

⁴⁹² Süreyya Şehidoğlu, **Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Çabaları**, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975, s. 45

⁴⁹³ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s. 37.

⁴⁹⁴ “Tarihi Mektuplar”, **Tanin**, 19 Ekim 1944, s. 3.

⁴⁹⁵ Aslan, 2007, **a.g.e.**, s. 249.

⁴⁹⁶ Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 543.

*gelmişti diyor. Türkiye'yi nasıl gidebileceğini, nasıl bir yardımcıyla iş görebileceğini sordu. Bütün bunlar enteresan konuşma zeminleri idi, buradan daha samimi görüşmelere geçtik ve pazardan almış olduğum balığı beraber pişirdik, votka ile beraber içtik ve geceyi bir yatakta geçirdik” demektedir⁴⁹⁷. Kendisi hakkında böyle bir iftiharla itiraflarda bulunan bu cambazın ne kadar insan ve memleketini sevdiğini anlayabiliriz. Ve ayrıca Türkiye'nin başına gelen tüm felaketler böyle sarışın casuslardan gelmiştir. Kendini bilmeyen bu tipler sayesinde hemen kendilerin onlarla yatakta buluverirler. Acı olsa da söylemem gerekiyor ki, biz burada şu dersi çıkarıyoruz, “*Sen ve senin gibi o konuşan bütün sürüleriniz bir araya gelse bile*”, Enver'in bütün yaptıklarının yüzde birisini yapamıyorsunuz.*

Enver Paşa kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılâpçılarının temsilen katılmıştı⁴⁹⁸. Bu arada Sovyet liderlerinin Enver Paşa'ya çok önem verdiklerine dair haberler yayılmakta idi. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin Azerbaycan'a yola çıktığını ve burada memleket için faydalı olmaya ve bir ordu teşekkül edeceğinden bahsediyordu⁴⁹⁹. Bu aşamada ise, Büyük Millet Meclisi'nin Enver Paşa'ya karşı tavır almaktansa, ondan faydalanmak yoluna gittiğini görmekteyiz. Enver Paşa kurultay öncesinden Bakü'ye geleceğini bildirdiğinden 7 Eylül 1920 tarihinde oldukça samimi bir mektup yazarak, Bakü Kurultay'ında Türkiye'nin ne beklediği, kendisinden ne yönde çalışmalar yapmasının arzu edildiği hakkında bilgiler vermiş ve kendilerinin yardımlarını esirgememesini istemiştir⁵⁰⁰.

Kazım Karabekir, Enver Paşa'ya gönderdiği bu mektupta, Enver Paşa'dan, Bakü Kurultayı'nda Doğu yolunun açılması, Doğu ile irtibatın sağlanması, Ermeni meselesinin milli menfaatler doğrultusunda halli ve Doğu'da sulh ve sükûnetin kurulması yolunda çalışmalar yapmasını arzu edildiğini belirtmektedir⁵⁰¹. Fakat bu mektubun yazılış tarihine dikkatle bakarsak Kurultay'ın son oturumu ve 8 Eylül'de Kurultayın törenle kapandığı bilmekteyiz. Bu yüzden bu mektubun büyük ihtimal Enver Paşa'ya ulaşmadığını düşünüyoruz. Enver Paşa'nın içeriye salona girdiğinde

⁴⁹⁷ **Ahmet Cevdet Emre**, “1920 Moskova'sında Türk Komünistler”, **Tarih Dünyası**, Sayı 2, 1 Ocak, 1965, s. 117.

⁴⁹⁸ Aydemir, 3. Cilt, 1992, **a.g.e.**, s. 542.

⁴⁹⁹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 24.

⁵⁰⁰ Mektubun metni ek...

⁵⁰¹ Aslan, 2007, **a.g.e.**, s. 253.

delegeler tarafından coşkulu tezahüratla karşılanmıştır ve İbrahim Tali Bey’le aynı locada oturmuştur. Fakat bazı Türk Komünist Parti delegelerince protesto edilmiş. Ama bu uzun sürmedi. Çünkü Enver Paşa, Bakü’ye Bolşevik liderlerle birlikte gelmişti. Yinede bazı konuşmacılar, Enver Paşa Türkiye’sinin “*emperyalist*” siyasetini dile getirmekten geri durmadığı aşikârdır. Örneğin, 2 Eylül tarihli kurultayın ikinci oturumunda söz alan Bunyatov, 1918 senesindeki Osmanlı Devleti’nin Kafkaslarda yaptığı hareketlerini eleştirerek “*Enver Paşa Türkiye’si, Azerbaycan’ı Rus emperyalizminden kurtarmaya geliyor*” şeklindeki değerlendirmelerin doğru olmadığını, tam bir yalan olduğunu dile getirmiştir. Enver Paşa’nın 1918’de Kafkas İslam Ordusu’nu kurarak Bakü’yü alması ve yerli Musavat Partisiyle yakından ilişkilere girmesi, Bunyatov gibi komünistler tarafından hiç hoş görünmüyordu.

Bazı kimseler tarafından saygısızca davranışlara rağmen Enver Paşa’nın Müslüman ülkelerden gelen delegeler ve yerli halkın ona gösterdiği aşırı ilgiye gölge düşüremezler. Bolşevikler, kalabalık silahlı Müslümanların Bakü’ye hareketlerini bir dereceye kadar normal karşılamış ancak Enver Paşa’nın oldukça saygınlığı, Sovyetlere karşı bir darbe teşebbüsünde bulunur korkusuna yol açtığı da bilinmektedir⁵⁰². Tabiatıyla Enver Paşa’ya yapılan bu ilgi Sovyet liderlerini de huzursuz etmiştir ve Paşa’yı kendi kontrolleri altında tutmaya özel önem vermişlerdir. Kurultay sonrası Enver Paşa’nın Bakü’de bırakılmayarak Moskova’ya götürülmesi bunu açıkça bir delilidir. Diğer taraftan da Sovyetlerin Türkiye politikasında Enver Paşa çok daha önemliydi ve asıl bu açıdan elde tutulmalıydı.

Bazı yazarlar tarafından, Bakü Kurultayında, komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle Müslüman olmayanlar tarafından Enver Paşa’ya pek itibar edilmediğini ve ileriki siyasi işler için ona platform teklif edilmediğini, bu durumun Enver Paşa’nın Bolşevik destekleyicileri olan Zinoviyev ve Radek’in amaçlarının tamamıyla başarısız olduğunu gösterdiği kaydedilmektedir⁵⁰³. Kurultayda Enver Paşa’ya karşı tepkilerin olduğu bir gerçektir. Ancak Komintern liderlerinin desteğindeki Enver Paşa’ya karşı aleyhte davranışlar sınırlı kaldığı gibi, asıl bu davranışlar içerisinde olan bir takım komünistlerin, Kurultay sonrasında görev verilmemesi onların gözden düştüğünü de göstermektedir. Enver Paşa tarafından bilinen Bahaeddin Şakir’in

⁵⁰² Yamauchi, 1995, **a.g.e**, s. 39.

⁵⁰³ Yamauchi, **a.g.e**, s. 39; Aslan, 2007, **a.g.e**, s. 257.

Kurultay sonrası oluşturulan Propaganda ve Hareket Sovyet'ine (Şark Şurası) seçilmesi, kurultay günlerinde Enver Paşa'ya en etkili tepkiyi gösteren Mustafa Suphi'nin gözden düşmesi ve bu Sovyet içerisine alınmaması bunun en açık delilidir⁵⁰⁴. Enver Paşa, kurultayın 4 Eylül tarihli, akşam sekizde başlayan son oturuma katıldı ve bu oturumda Paşa'nın bildirisi okundu. Burada Enver Paşa'nın nutkunun kendisi veya bir başkasını okuduğuna dair çeşitli görüşler vardır. Enver Paşa bu metni kendi okumamış, yani konuşmayı kendi yapmamıştır. “*Stenografik tutanaklarına göre, Kongre Prezidyumu Enver Paşa'nın konuşmayı bizzat yapmasına önce izin vermiş, fakat sonra delegelerin çoğunun oma karşı hasmane ilişkilerini dikkate alarak konuşmasının yazılı olarak sunulmasını önermiş ve bu öneri kabul edilmiştir*”⁵⁰⁵.

Enver Paşa'nın Bildirisi'nden birkaç örnek verirsek; “*Yoldaşlar! Kendi ve arkadaşlarım adına, Emperyalist ve kapitalistlere savaştan bizlerin Bakü'de böyle büyük ve heyecanlı bir meclis halinde toplanmamıza imkân hazırladığından dolayı Üçüncü Enternasyonale ve onun başkanına teşekkür ederim*”⁵⁰⁶. Nutkun bir başka yerinde diyor ki, izi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Rusya ve İngiltere emperyalizmine karşı; “*Yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlardan yana harp ettik. Fakat biz her vakit Emperyalizm aleyhinde bulunduk. Alman emperyalizmi de bizden kendi mektubuna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklalimizi muhafazadan başka bir hedef takip etmedik.*”⁵⁰⁷ *Yoldaşlar! Cihan savaşında bizim yenildiğimizi biliyorsunuz. Fakat mağluplar ve mağdurlar muharebesi nazariyle ben bizi yenilmiş saymıyorum. Çünkü Türkiye, istila doymaz Çarlık Rusya'nın yıkılıp kavrulmasını hazırlayan amillerden biri oldu*⁵⁰⁸. Böylece biz Çanakkale'yi kapatmakla dünyayı yutmaya niyetli Çarlığın önemli çöküş sebeplerinden biri olduk”⁵⁰⁹.

Enver Paşa, milletler meselesinde demokratik olmayı öğütlemektedir; “*Arkadaşlar biz halkın arzusun dinlediğimize göre, onu da kararını vermekte serbest bırakmak tarafındayız. Biz, bizi isteyenle birlikte yaşar, birlikte ölürüz. İstemeyen*

⁵⁰⁴ Aslan, a.g.e, s. 257.

⁵⁰⁵ **Türkkaya Ataöv**, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, s. 45.

⁵⁰⁶ İnç, 2007, a.g.e, s. 149.

⁵⁰⁷ Cebesoy, 1955, a.g.e, s. 26.

⁵⁰⁸ Cebesoy, a.g.e, s. 26.

⁵⁰⁹ Yamauchi, 1995, a.g.e, s. 283; Kösoğlu, 2008, a.g.e, s. 411; Aslan, 2007, a.g.e, s. 261.

*halkın da kendi işini kendisinin düzmesi taraftarıyız. İşte bizim milletler hakkındaki nokta-i nazarımız bu*⁵¹⁰. Paşa'nın aynı zamanda Türkistan Türklerini düşünerek bunları söylediği açıktır⁵¹¹. Şöyle devam ediyor. Buraya gelmekten maksadım, arkadaşlarımla karar verdiğim veçhile, *“Türkiye ve bütün Şark İslam âleminin düşmanı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünist âlemiyle tevhidi-i mesai etmektir”*. İngilizler bazı İslam milletlerine istiklal vererek onları yanlarına çekmeye çalışıyor, Sovyetlerde Türkistan Müslümanları için aynı siyaseti uygularsa, *“müşterek çalışmamızda başarılı oluruz”*. Azerbaycan ve Dağıstan gibi ülkelerin bağımsızlıkları verilmeden, İngiltere aleyhinde çalışmak zor olur. Bu ülkelerin halkları serbest bırakılmalı, eğer katılacaklarsa Sovyetlere kendi rıza ve kararları ile katılmalarıdır.

Üçüncü Enternasyonalin halklara tanıdığı hak ve özgürlükler fiilen tanınmalıdır. Komünizm süngü ile bu ülkelere sokulmamalı, *“bu memleketlerde halkın ekseriyetine dayanan demokrat teşkilatlarla işbirliği edilmelidir... Biz, Müslüman âleminde ancak Müslüman olarak çalışıldığında onların düşmanlarımız aleyhinde sevk olunacakları fikrinde ve terakkiye doğru ilerleyebilecekleri kanaatinde olduğumuzdan bu suretle çalışmamızın, başka surette telakki edilmesi*⁵¹² gerekir. Enver Paşa'nın Bakü'de kaldığı süreçte Türk aydınlarıyla görüşmelerinden Bolşevikler tedirgin olmuş ve Paşa'nın Moskova'ya dönmesi için telkinde bulunmuşlardır. Fakat Enver Paşa'nın Moskova'ya dönüşü o kadar kolay olmamıştır. Tren yolunun Beyaz askerler tarafından tahrip edilmesi ve temizlenmesi yirmi dört saat almıştır.

11 Eylül'de Noraskaya istasyonundan ancak hareket eden tren 12 Eylül'de Rostov'a varmıştır. 15 Eylül sabahına kadar üç gün kat ettikten Moskova'ya ulaşmıştır⁵¹³. Zaten Enver Paşa'nın hayatına baktığımızda ömrünün tamamına yakını hep çileli geçtiğini görmekteyiz. Fakat tarihin bunca cilvesinde Enver Paşa'nın hayatta ayakta kalma olan mücadelesi daima dinç, enerjik ve amacına ulaşmakta

⁵¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, **bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II)**, Cumhuriyet Armağanı, 2000, s. 21.

⁵¹¹ Kösoğlu, **a.g.e**, s. 411.

⁵¹² Kösoğlu, 2008, **a.g.e**, s. 411.

⁵¹³ **Nermin Menemencioğlu**, “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı”, **Tarih ve Toplum**, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991, s. 50.

olan inancından geçmekte olduğunu anlamaktayız. Enver Paşa Bakü Kurultayı sonucundan oldukça memnun kaldığını 29 Ekim 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya gönderen mektubundan anlaşılmaktadır. Mektubunda *“Kongrede komünist olsun olmasın bilcümle Müslüman murahhaslarla görüşüm ki, bunlar Türkistan, Afganistan Kırgız ve Dağıstan, Kafkas ve Çerkez gibi, bilumum Şark memleketlerine ait idi. Bunların müttefikin Türkiye'ye ve Türklere karşı tarif edilemeyecek derecede pek büyük bir muhabbetle ve kati rabıtalılarla merbut olduklarını hissiyat ve bazen tezahürat ile gösterdiler. Benim anladığıma göre İslam'da bir intibah-i umumi neticesi olarak, Türkiye'ye karşı vaki olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük mikyasta teveccüh edeceği kanaati hâsıl olmuştur”* diyordu.

d) İslam İhtilal Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Enver Paşa

5 Mart 1921'de bir Ermeni tarafından Talat Paşa'nın öldürülüşü üzerine İttihatçılar bu sefer Enver Paşa etrafında toplandılar. Aynı zamanda Enver Paşa Cemiyetin başına geçer⁵¹⁴ ve bundan sonra Anadolu'da İttihatçı çalışmaları daha da arttığını görmekteyiz. Aslında önceleri Berlin'de temeli atılan “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı”, Enver Paşa başkanlığında Moskova'da tekrar somutlaşmıştır. Dediğimiz gibi başkan Enver Paşa Moskova'da oturuyor. Enver Paşa, Berlin'den İstanbul Merkezindeki arkadaşlarına yazdıkları mektubunda “*Fakat biz komünist değiliz, hilafet ve saltanat dairesinde sosyalizm esasatına tevfikane ve halk hâkimiyeti esasını ittihaz eden bir siyaset takip ediyoruz*”⁵¹⁵ demektedir.

Enver Paşa Moskova'ya gelişinden beş gün sonra 20 Ağustos 1920 Tarihinde Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda; “*Karahan, Çiçerin ve Buharin'le görüştim. Herhangi bir hareket ihtilaliyeye, komünizm rengi olmasa bile, muavenet edeceklerini söylüyorlar. Hele bizim Müslüman Cemiyeti İhtilaliyesine pek müsaittirler. Onun için Çiçerin ile konuştuğum üzere Berlin'den Çaviş'i, Mehmet Baş Hempa'yı, Şekip Arslanı, Doktor Fuadı ve Doktor Nazımı davet ettim*”⁵¹⁶ diyordu. Enver Paşa teşkilatın kuruluşu hakkındaki şu sözleri; “*Ben şahsen bu teşkilatın başında bulunayım, Moskova'da oturup eğleneyim fikrinde değilim. Fakat herhalde bir merkezin olmasını ve bunun tesisini temin edinceye kadar ki bu yola beraber çalışmak, sonra vaziyete göre en münasip mahalde çalışmak taraftarıyım*”⁵¹⁷ diyerek kendisinin hayatını adadığı davasına sadık kaldığını anlamaktayız.

Enver Paşa, Moskova'da Bolşevik liderlerle görüşerek “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın” kurulması yolundaki fikrini kabul ettirmişti. Böylece Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kuruluşunu, Moskova'da ve mali kaynaklarının hepsini Sovyetlerden sağlamak suretiyle hazırlamıştı. Cemiyetin iki gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. En büyük kaynak dediğimiz gibi Rusya'dır.

⁵¹⁴ **Hikmet Bayur**, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Bazı Dışarıda Çalışan Akımlar”, **Belleten**, Sayı 140, Cilt XXXV, Ankara 1971, s. 653.

⁵¹⁵ **Olgun İbrahim**, “İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, 3. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 1969.

⁵¹⁶ “Tarihi Mektuplar”, **Tanin**, 18 Ekim 1944, s. 6; Yalçın, 2002, **a.g.e.**, s.40.

⁵¹⁷ “Tarihi Mektuplar”, **Tanin**, 28 Ekim 1944, s. 1.

İkinci kaynak da büyük olasılıkla Almanya olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Ziya Bey, Enver Paşa'ya yazdığı mektupta şöyle diyordu; *“Rayh'tan daha parayı alamadım. Telefon ettim, üç gün zarfında alınacağını söylediler. Kamil Bey'e teslim edeceğim”*⁵¹⁸ denilmektedir. Enver Paşa, her bir ülke temsilcilerinin fikrilerini öğrendikten sonra şu üyelerden oluşan birliği vücuda getirdi.

Teşkilatın Başkanlığı Moskova

Başkan Enver Paşa

Seketer Ziya Bey

Veznedar İbrahim Tali Bey

Üye Halil Paşa, Azmi Bey ve Seyfi Bey

Denizaşırı Kolların Temsilcileri

Mısır: Dr. Fuad Bey

Suriye: Şekib Arslan Bey

Kuzey: Afrika Başhempa Bey

Hindistan: Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa

Berlin: Talat Paşa

Anadolu'ya gönderilen üyeler ise Küçük Talat'la Nail Beylerdir. Ayrıca Moskova'da yazılan 15 Ekim 1920 günlü ek protokole göre, özerk merkezler şimdiki halde üç tanedir ve temsilcileri; *“Anadolu'da Mustafa Kemal, Doğu Türkistan'a (Kaşgar) Halil Paşa ve Hacı Sami Bey ve Afganistan için de Cemal Paşa”*⁵¹⁹. Bu birliğe bazı kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa'nın da Anadolu'dan üye olarak gösterdikleri rastlanmaktadır. Fakat biz buna ihtimal bile vermiyoruz. Mustafa Kemal Paşa bir kere Enver Paşa'nın liderliğinde kurulan yurt dışındaki böyle bir teşkilata girmeyi akıldan bile geçirmemiştir ve Paşa'nın düşüncelerince Bolşevikler, İttihatçıları kendi politikalarında kullandıklarını inanmaktaydı.

Enver Paşa bu teşkilatın merkezin ne için Moskova olarak seçtiğini; *“Gelelim bu merkez bürosunun Moskova'da olmasına... Çünkü yegâne muavenet membaıdır ve bizimle tevhidi mesai edecek büyük kuvvet Sovyetlerdir. O halde onlara hem emniyet ilka etmek, hem de daha yakından işi takip etmek için Moskova'yı münasip buldum...”*⁵²⁰ cümleleriyle bildirmiştir. Enver Paşa ilk iş olarak iki dilde Türkçe ve

⁵¹⁸ İbrahim, 1983, a.g.m, s. 1970.

⁵¹⁹ Yamauchi, 1995, a.g.e, s. 47.

⁵²⁰ “Tarihi Mektuplar”, Tanin, 28 Ekim 1944, s. 3; Yalçın, 2002, a.g.e, s. 69 – 70.

Arapça haftalık beş bin baskılı bir gazete çıkarmayı planlamış, fakat bir süre sonra terk edilmiştir. Yine daha küçük, iki dilde Liva-i İslam isminde dört sayfalık, iki aylık bir gazete yayınlamıştır. İttihatçılar gazeteyi sadece Türkiye’de değil, Sürüye, Kuzey Afrika, Hindistan, Arnavutluk ve Romanya’yı kapsayan bütün İslam ülkelerine göndermeye karar verdiler. Enver Paşa’nın liderliğinde oluşturulan cemiyet sayesinde yurt dışındaki ittihatçı çalışmaları ilk defa bir merkezi teşkilat yapısına oturtulmuş oldu. Enver Paşa bu cemiyetin Türkiye tarafından para ve insanca muavenete mazhar olması geldiğinden Türk Hükümetlerinin beka ve sukutu ile alakadar olmamak üzere Türkiye’de de bir şubesinin bulunmasını faydalı gördüğünü söylemiştir. Ayrıca bunun yapıldığına dair Büyük Millet Meclisi riyasetine bir mektupla ve İbrahim Tali Bey aracılığıyla bildirdiğini bildirmektedir⁵²¹.

Enver Paşa’nın Cebesoy’a cemiyet hakkında anlattıkları kuruluşunun sebeplerini açıklıyor. Enver Paşa teşebbüslerini şöyle anlatmıştır;

“Mütarekeden sonra rüfekanın devamlı çalışmaları, gayretleri ve milletin layetazelzel azmi neticesinde dâhili ve harici birçok müşkülata galebe ederek bir Büyük Millet Meclisi ile hükümeti vücuda gelmiş ve bu sayede Türkiye’nin halası yaklaşmıştır. Her Türk milliyetperveri gibi ben ve arkadaşlarım bu halden son derece memnun kaldık ve sevindik. Yıllardan beri Avrupa muhacematı karşısında pek zayıf düşmüş olan Türkiye’de İslam ve Türk âlemi tarafından yardım edilmek zarureti hâsıl olduğuna kanaat getirdik. Bu maksadın temini için de hariçte çalışmak mecburiyetini gördük. Bu vazifeyi arkadaşlarım ile ben üzerime aldım. İslam âleminde bizatihi ve müstakilin idare olunmak ve buna mani emperyalizme karşı mücadele etmek üzere Avrupa’nın ve Asya’nın muhtelif merkezlerinde şubeleri bulunan bir İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı kurdum”⁵²² diyordu.

⁵²¹ Ayfer Özçelik, **Ali Fuat Cebesoy (1882 – 10 Ocak 1968)**, Akçağ Yayınları,

⁵²² Cebesoy, 1955, **a.g.e**, s. 178 – 179.

e) Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Teşebbüsleri

Yurt dışına çıkan İttihatçılar başta Enver Paşa olmak üzere Türkiye'nin selameti açısından Anadolu'da gelişen en ufak bir başarıya bile taraftar olduğu aşikârdır. Bu yaklaşımı kimi politik veya çıkar peşinde olarak yorumlaya bilir. Fakat şu bir gerçek ki, İttihatçılar arasından sivrilerek ok boyu önde gelen Enver Paşa'nın Türkiye'ye karşı duyduğu sevgisi her zaman aynıydı. Tabii insanoğlu bazen birtakım olumsuzluklara takıla bilir. Bu olumsuzluk ve başarısızlıktan bir diğeri ise, ders çıkararak ötekinin yaptığı bazı yanlışlara elbette düşmemeye çalışacaktır. İşte bu yorumları yaparken zaten anlaşılan gayemiz, bazılarının Enver ve Atatürk kapışması veya Enver ve Atatürk Hadisesi olarak tarihe not düşerek belirttikleri dönemdir. Tabii bizim bu bölümde bir hayli zorluk çektiğimizi de itiraf etmeliyiz ki, *"Bu tarafa çeksen öküz ölecek ve öteki tarafa çeksen araba kırılacak"* atasözü bu bölümde fazlasıyla bize kendini göstermiştir.

Sabahattin Selek Büyük Millet Meclisi'ndeki İttihatçıları şöyle değerlendiriyor; *"Büyük Millet Meclisinde çok sayıda İttihatçı milletvekili vardır. Bunların bir kısmı Mustafa kemal Paşa'nın şefliğini kabul etmiş ve onunla kader birliği yapmışlardır. Bir kısmı da Mustafa Kemal Paşa'yı beğenmiyor ve tutmuyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya karşın olan İttihatçıları iki gruba ayırmak mümkündür. Bazıları memleket kurtuluncaya kadar Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemenin lüzumuna inanıyorlardı. Sonra ilk fırsatta onu devirip, İttihatçıları memlekete hâkim kılmak niyetinde idiler. Daha aceleci olanları ise, memleket dışındaki İttihatçı liderlerle, ezcümle Enver Paşa ile temasta idiler ve bir an önce Enver Paşa'nın memlekete girerek işin başına geçmesi için gizlice çalışıyorlardı"*⁵²³.

İstanbul'daki İngiliz Askeri Genel Karargâhının 17 Şubat 1920'de Savaş Bakanlığına verdiği bilgilere göre, *"Anadolu'daki ulusalcılar, Enver'in, İran'dan Maraş'a dek komuta ettiği yüce bir Bolşevik İslam Ordusu'nun başında harekete geçmek niyetinde olduğuna"* dair bilgi vermektedir⁵²⁴. 1920 yazlarına doğru ise bazı Anadolu gazetelerinde, Türkiye'nin doğu sınırlarını aşarak Erzurum'a gelmekte olan bir hayali *"Yeşil Ordu'dan"*⁵²⁵ söz edilmeye başlamıştı. Yeşil Ordu, Enver Paşa

⁵²³ Sabahattin Selek, **Milli Mücadele I, Anadolu İhtilali**, 2. Baskı, Güneş Matbaacılık, İstanbul 1965, s. 246.

⁵²⁴ **Salahi Sonyel**, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal – Enver Çatışması", Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı 209 – 211, Ankara 1991, s. 384 – 385.

⁵²⁵ "Yeşil Ordu'nun" büyük olasılıkla 1920 Mayıs'ında kurulduğu bilinmektedir.

komutasında Kafkaslarda hazırlanan ve Anadolu hareketine destek verecek bir süvari kuvvetinin adıydı. Ayrıca, Enver Paşa komutasındaki bu Yeşil Ordu'nun İngilizlere karşı savaşarak, Bütün İslam dünyasını Batı emperyalizminin tutsaklığından kurtaracağı propagandası yapılmıştır⁵²⁶. Bu da yurt dışındaki Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesi öncesindeki arkadaşları tarafından yapılan bir propaganda olduğu bellidir. Hepimizin bildiği gibi Enver Paşa, bir savaş suçlusu olarak yargılanmıştı ve o zamanlar böyle bir gündem yaratarak “kulağa su kaçırmak” gerekiyordu. Böylece Enver Paşa'nın, Anadolu'ya girmesi için gerekli ortam hazırlanması gerekiyordu. Diğer bir belgede ise; Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey, Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu bir sırada, gizlice Batum'a giderek Enver Paşa ve arkadaşlarıyla bir görüşme yapmıştır⁵²⁷.

Enver Paşa, Ankara'daki İttihatçılar adına kendisiyle görüşen Hafız Mehmet Bey'le anlaşmayı Türkiye'deki teşkilata bir mektup ile bildirmiş ve 31.08.1921 tarihini taşıyan mektubunda şu hususları belirtmiştir; “*Hafız Mehmet Efendi geldi. Kendisi memlekette hiçbir şey yapılmasın, teşkilat ta olmasın, çünkü kendisinin tarifi veçhile dünyada fenaların fenası olan Sarı Paşa (Mustafa Kemal Atatürk'ü kastetmektedir) kuşkuluyor. Sonra Yunanlıları bırakarak... uğraşmaya ve böylece fenalık getirmeye başlar dedi ve Ankara ahvalini anlattı. Münakaşa neticesi, teşkilatın derhal bir hareket yapmak üzere ve icabında iş görmek üzere vücut bulmasına kani olduk. Fakat anladığımıza göre biraz küçük Talat Paşa'ya kızgınmış, birçok aleyhinde bulundu ve teşkilat olarak sizleri aşağı gördü. Sonra diğer bir teklifte bulundu ki, şimdilik sizinle görüşünceye kadar “evet” dedik*”⁵²⁸ diyordu.

Sami Sabit Karaman hatıralarında, Kars'ta bulunan Kazım Karabekir Paşa, dün beni çağırmıştı. Selamlaştıktan sonra, söze şöyle başladı. “*Sami Bey, Enver işi azıttı! Ankara benden şüphe eder gibi görünüyor*”⁵²⁹ dedi ve bana bir kâğıt uzattı. Bu kâğıt, Batum'a gelmiş olan Enver Paşa tarafından, Trabzon kayıkçıları kâhyası Yahya'ya yazılmış bir mektuptu, okudum. Enver Paşa mektubunda anlattığına göre “*Ali*” takma ismiyle, bu taburun başına geçecek ve “*Topal Osman*” gibi güya “*Milli*

⁵²⁶ Ahmet Altıntaş, “Yeşil Ordu Cemiyeti”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002, s. 89.

⁵²⁷ Selek, 1965, **a.g.e**, s. 247.

⁵²⁸ Selek, 1965, **a.g.e**, s. 248.

⁵²⁹ Sami Sabit Karaman, “Enver Paşa ile Nasıl Mücadele Ettim”, **Yakın Tarihimizin Dergisi**, 1. Cilt, İstanbul 1962, s. 307.

*Mücadeleye katılmak üzere, Ankara'ya gidecek ve "Deli Halid'in" fırkasına dayanarak, bir hükümet darbesiyle Mustafa Kemal'i alaşağı ederek başbuğluğu ele geçirecekti"*⁵³⁰ diyordu. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, İttihatçıların ve özellikle Enver Paşa'dan devamlı kuşkulu bulunuyor ve olayları dikkatle izliyordu. Fakat yeteri kadar kuvvetlenmeden bu tehlikeli insanların üzerine yürümeye cesaret edemiyordu⁵³¹. Bu konu üzerinde Eskişehir – Kütahya Muharebeleri sırasında Ankara'ya giden Yakup Kadri (Karosmanoğlu) Bey'in tepiti dikkate şayandır. Yakup Kadri, Meclisteki İttihatçıların Mustafa Kemal Paşa karşısındaki durumunu şu satırlarla belirtmiştir; *"Mustafa Kemal Paşai burada herkes tarafından sevilen, yani "populaire" olan bir insan değildir. Meclis içinde olsun, meclis dışında olsun, muhtelif cephelerden ona aleyhtarlık edenlerin sayısı epeyce çoktu. Mustafa Kemal'in Orduyla, harpla doğrudan doğruya meşgul olmadığını ve kendini tamamiyle politikaya verdiğini ileri sürüyorlardı.*

*Ayrıca Mustafa Kemal'in çizmeden yukarı çıkmamasını vurgulayarak, onun sadece yıldızı parlak, mahir ve cesur bir kumandan olduğu için başımıza geçirdik diyorlardı. İçte Meclisteki eski İttihatçılar grubu Mustafa Kemal'i en rahatsız edici unsurlardı. Aynı zamanda İttihatçılardan fiili hizmet gören birkaç kişiye de vazife vermiştir. Fakat koyu İttihatçıların gönlünde hala yer edinememiştir. Bahusus ki, bunlar arasında doğrudan doğruya Enver Paşacı olanlar ve o gelip de Ordunun başına geçmeyince İstiklal Savaşı'nın kazanılmayacağını düşünenler"*⁵³² vardı demektedir.

Bakü kongresi sonrası Enver Paşa, Ekim 1920 başında Moskova'dan ayrılır ve Petrograd ve Reval (Tulin) yoluyla Berlin'e geçer. Burada kaldığı sekiz ay süresince pek de kolay olmayan bir denge siyaseti takip etmeye çalışmıştır. Bu sırada Mustafa Kemal da, Türk – Bolşevik çerçevesinde, Milli Mücadele'den kopuk ama dolaylı bir irtibat boyutu olan İttihatçı liderler Enver ve Cemal Paşa'nın Rusya ve Afganistan'daki faaliyetlerini izlemeyi hep sürdürmüştür. Hatta Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 26 Kasım tarihli telgrafında, Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile ilişkisini kesmesini gerektiğini vurguluyor ve bu konuyu açıkça Cemal Paşa'ya iletilmesini

⁵³⁰ Karaman, 1962, a.g.e, s. 307.

⁵³¹ Selek, 1965, a.g.e, s. 248.

⁵³² Selek, 1965, a.g.e, s. 249 – 250.

istiyordu⁵³³. Gerçekten de bu tarihlerde oldukça karmaşık ilişkiler ağında ilerleyen Enver Paşa, Moskova'yı bile şaşırtacak kadar yeni bir rota tayin etmekle uğraşıyordu. Enver Paşa, Sakarya Muharebesi sırasında Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele liderliğini ele geçirmek için zaman kollamıştı⁵³⁴. Bu sıralarda Yunan taarruzlarının ilk safhalarında Afyon, Kütahya, Eskişehir ve Sivrihisar düşmüş, Yunan ordusu Ankara'ya çok yaklaşmıştı. Polatlı'ya ve Haymana'ya kadar ilerleyen Yunan kuvvetleriyle Türk kuvvetleri arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Türk kuvvetleri Eskişehir muharebesi sonucunda Batı Cephesi birlikleri 25 Temmuz'da Sakarya gerisine çekilmesine mecbur kaldılar⁵³⁵.

Yunanlılar karşısında Türk Batı Cephesinin gerilemesi ve Sakarya'nın doğusuna çekilmesi üzerine bu defa Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'ya geçme zamanının gelip çatığına inanmışlardı. Fakat Enver Paşa direk girmeden evvel sınırda bekliyordu. Bu sıralarda Yunan ordusu yirmi günden fazla süren Sakarya Meydan Muharebesinde bozguna uğramıştır⁵³⁶. 2 Eylül 1921 günü saldırıdan vazgeçmek zorunda kalmış ve 11 Eylül'den itibaren de geri çekilmeye başlamışlardı ve 13 Eylül 1921'de Türk Ordusu'nun mutlak zaferiyle sonuçlanmıştır⁵³⁷. Böylece Karabekir'in saptadığı gibi Sakarya Zaferi sonrası Bolşeviklerin artık Enver'le yol almanın mümkün olmayacağının mühtemelen farkına varmışlardır⁵³⁸. Mustafa Kemal Başkanlığındaki kuvvetlerin bu zaferi Enver Paşa'nın artık Anadolu'ya girmesine bir gerekçe bırakmamıştır. Böylece 19 Eylül 1921'de Enver Paşa Batum'dan ayrılmıştır⁵³⁹.

⁵³³ Neşe Özden, "Ankara İtirafnamesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002, s. 286.

⁵³⁴ Özden, 2002, **a.g.m.**, s. 286.

⁵³⁵ Nuri Köstüklü, "Milli Mücadele'de batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002, s. 176.

⁵³⁶ Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I, Yay Haz: Hacı Osman Yıldırım vd, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 47.

⁵³⁷ Özden, 2002, **a.g.m.**, s. 285.

⁵³⁸ Özden, 2002, **a.g.m.**, s. 285.

⁵³⁹ Selek, 1965, **a.g.e.**, s. 338.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. ENVER PAŞA’NIN TÜRKİSTAN İSTİKLAL MÜCADELESİ

a) Türkistan’ın Sınırları ve Tabii Coğrafyasına Genel Bakış

Türkistan, Türk tarihinde olduğu kadar dünya tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Günümüz dünya atlaslarına dikkat edilecek olursa Türkistan adlı herhangi bağımsız bir ülke ve bölge ile karşılaşamayız. Batı kaynaklarında daha viktorya çağında Türkistan’ın üç bölgeye bölünmüş olduğunu fark etmekteyiz. Batıda Rusya işgalindeki “*Transcaspia*”, doğuda Çin’in sömürgesi haline getirilmiş “*Sinkiang*” ve güneyde o zamanki İngiliz egemenliğindeki Afganistan toprakları⁵⁴⁰. Bugün “*Türkistan*” teriminden anladığımız, SSCB’nin 1991’de dağılmasıyla yerine gelen Bağımsız Devletler Topluluğu yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarını içine alan bölgeyle Çin Halk Cumhuriyeti egemenliğinde bulunan Doğu Türkistan bölgesidir diye biliriz.

Bununla birlikte tarihte ve günümüzde Türkistan için söylenen “*Orta Asya*” kelimesi de Sovyetler be Batı âlemi arasında farklı anlaşılmaktadır. Sovyet tezine bakarsak, hâkimiyetini sürdürdüğü Türkistan topraklarına Orta Asya diyorlardı. Bu Orta Asya’yı kapsayan ülkeler olarak da Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan’ı gösteriyorlardı. Kazakistan Orta Asya’ya girmiyordu. Tabii haritayı böyle tasvir edersek Kazakistan’ın Orta Asya’yla olan kısmı sadece Güney Kazakistan’dır. Batılar ise Batı hem Doğu Türkistan’ı içine alan bir coğrafyaya Orta Asya demektedirler. Mesela Batılı coğrafyacılar olan Rihthofen F. “*China*” adlı kitabında Orta Asya’yla ilgili teferruatlı bir şekilde ele almış ve hudutları hakkında bilgi vermektedir. Ve kitabında bu kara parçasına “*Orta Asya*” adını vermektedir⁵⁴¹.

Bugün Orta Asya diye tanıtılan ve Türkistan’ın coğrafi sınırlarını şöyle çizebiliriz. Güneyde Himalay, kuzeyde Sayan Dağları ve Baykal Gölü etrafındaki dağlar, batıda Hazar Denizi ile doğuda Büyük Kingan Dağları arasında kalan geniş sahayı meydana getirmektedir. Daha açıklık getirirsek Türkistan cennet Gürgen ırmağı, Horasan Dağları, Küpet Dağı, Kuhu Baba (Kara Dağ, Khozar-i Mescid),

⁵⁴⁰ Hasan Bahar, “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Kasım, Konya 1994, s. 233.

⁵⁴¹ İbrahim Hakkı, *Orta veya İçasyanın Fiziki Coğrafyasına Bir Nazar*, Akşam Matbaası, İstanbul, s. 14.

Mezduran, Topçak ve Ak Dağ (Koh-i Sefid) Dağları, Hindiküş Sırtları, Mustag – Küenlün Sıradağları, Doğudan Şarki Türkistan’ın doğu sınırları, Sucav civarında 98⁰, 5.’tul, 40⁰ arz noktasından Moğol Altayı’ndan Burucun geçidi 93⁰. 50’tul ve 50⁰ arz noktasıdır⁵⁴². Kuzey’den Cungarya ve Kazakistan’ın kuzey sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral – İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçlarıdır⁵⁴³. Batıda Cenubi Ural Dağı, Yayık ırmağı, İtil’in denize döküldüğü yer (Bökey Ordası) ve Hazar Denizi ile sınırlanmıştır. Bütün bu geniş ülkenin Afganistan sınırları içinde olan Afgan Türkistan’ı ve İran Astrabat ve Deregiz Vilayetlerinden ibaret olan İran Türkistan’ı saymadığı halde mesafesi 5.340.066 km çapındadır⁵⁴⁴. Türkistan, Çin’e tabi olan doğu yarısı “*Doğu Türkistan*” ve Rusya’ya tabi olan batı yarısı da “*Batı Türkistan*” diye ikiye bölünür.

Doğu Türkistan 1.503.563⁵⁴⁵ km çapında olup bunun 1.118.713 km bölümü Tarım havzasından ibarettir. Kaşgarya 384.850 km murabbai da “*İle*” Vilayeti ile Cungarya’ya aittir. Batı Türkistan ise 3.836.503 km çapında olup 1.979.816’sı sabık “*Türkistan Genel Valiliğini*” teşkil eden vilayetlerle sabık Buhara ve Hive Hanlıklarına, 1.856.687 km çapında da sabık Rus İdari taksimatında “*Sahra Vilayetleri*” denilen Kazakistan’a aittir. Türk kelimesinin Farsça “*istan*” ekiyle birleşiminden oluşan ve “*Türklerin Ülkesi*” manasını ifade ediyor⁵⁴⁶. Türkistan eski Çarlık Vali Umumiliğine ve Doğu Türkistan’a itlak olunduğundan, Hazar Denizi’nden ve İtil’den Çin Seddi’ne, Altay’lardan Hindi kuş’a kadar uzanan ülkeleri manasında genel isim olarak “*Büyük Türkistan ve Türkîli*” tabirleri kullanılmıştır⁵⁴⁷.

Fakat günümüzde Türkistan kelimesi gerçek manasıyla maalesef kullanılmıyor. Çünkü Orta Asya’daki yerli Türkleri birleştirecek bir ülkü olabileceğini belirledikleri için “*Türk*”, “*Türkistan*” kelimelerine karşı Ruslar, özellikle Bolşevizm döneminde, aşırı bir duyarlılık göstermişlerdir. 16 Haziran 1924 tarihinde Turtsik’in (Türkistan’ın Bolşevik Merkezi İdaresi) kararıyla “*Türkistan*” ve

⁵⁴² A.Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, s. 1.

⁵⁴³ Esnazarova U.A, Temirbekov A.T, **Türki Tildes Elder Geografiası**, Ahmet Yassauı Universitetının Zhardem Kori Baspası, Ankara 1999, s. 9.

⁵⁴⁴ Togan, **a.g.e**, s. 1.

⁵⁴⁵ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul 1952; Doğu Türkistan’ın 1.760.000⁵⁴⁵ km olduğunu göstermektedir.

⁵⁴⁶ **Ahmed Zeki Velidi**, “Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, Ed: Tülay Duran, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler**, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2005, s. 25.

⁵⁴⁷ Togan, **a.g.e**, s. 2.

“*Türk Respublika*” kelimeleri ortadan kaldırılırdı. Yerine bütün dünya ilim âleminde daha çok Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet bölgeleri için kullanılan “*Orta Asya*” kelimesi geçirildi ve Sirderya’nın aşağı kısımları, Aral Gölü ve Mangışlak hariç tutularak, “*Rus Türkistan*”ı karşılığında kullanılmaya başlamıştır⁵⁴⁸. Bugünlerde Türkistan adını çok sevdiğim memleketim ve aynı zamanda Büyük Türk düşünürü Ahmet Yesevi’nin şehri Yesi taşıyabilmektedir. Sibirya’ya yakın olan Kazak Stepleri dışında Türkistan kapalı havzadır⁵⁴⁹.

Hiçbir akarsu denizlere ulaşmaz, Kaşgar, Isık Göl, Balkaş, Alagöl vb gibi yüksek havzalar yanında, Karakurum, Aral Gölü ve Çu – Talas bölgesi açık gibi alçak havzalar da görülmektedir. Geniş çöller ve bozkırlar Türkistan’da oldukça büyük yer kaplar. Bunca çöl ve bozkırların yanında geniş çayırlar, ormanlık bölgeler ve son derece verimli topraklarda yer alıyordur. Dediğimiz gibi Türkistan’ın büyük bir kısmını çöller oluşturuyordur. Türkistan’daki belli başlı çöller ise: Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan Karakum Çölü, Ceyhun ile Seyhun arasında ise Kızılıkum Çölü ve güney doğuda Taklamakan Çölü yer almaktadır.

⁵⁴⁸ Velidi, a.g.e, s. 25.

⁵⁴⁹ Joseph Costagne, **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, Çev: Reşat Uzmen, Orkun Yayınevi, İstanbul 1980, s. 7.

b) Kazak ve Türkistan Hanlıklarının Kuruluşu

Kazak Eli⁵⁵⁰ asıl halkını oluşturan ve tarihi yurtları Doğu Türkistan'da da ikinci büyük Türk Topluluğu olarak yaşayan Kazaklar Türkistan'ın en eski Türk uluslarından. Ulusal birlik olarak "*Kazak*" terimini benimsemişlerdir. Kazak kelimesi, üzerine yapılan incelemeler sonucunda onun "*Hür, müstakil, mert, yiğit, cesur ve asker*" manalarına geldiğini göstermektedir⁵⁵¹. Ancak Moğol istilası döneminden sonra "*Kazak*" kelimesi çeşitli serbest ve kanun dışı insanların tanımlanması için kullanılmıştır⁵⁵². Kuzeyde Sibiry'a'yı istila eden Ruslarla olan temas sonucu, "*Kazak*" ismi yanlışlıkla "*Kırgız*", "*Kırgız-Kazak*", "*Kırgız-Kaysak*" gibi adlarla adlandırılmış ve uzun süre Türk etnolojisi edebiyatına bu terim altında girmişlerdir. Bu yanlışlığın 1925 yılında düzeltilmesinden sonra, Kazaklar artık kendi tarihi adlarıyla anılır ve resmi kayıtlarda yazılır.

Kazak Hanlığını Kuruluşu: Ortaçağda Kazakistan bölgesinde Kazak Devleti'nin kurulup gelişmesi Kazak Halkının ortaya çıkışı, kaynaşması ve bütünlüğünü koruması yolundaki gelişiminin uzun sürecindeki en önemli hadisedir. Yazılı kaynaklarda, Ortaçağın son dönemlerinde bu büyük devlet, diğer bir ifadeyle Avrasya Halkları devletleri sisteminde, Orta Asya bölgesinde mühim bir roller oynayan Kazak Hanlığı hakkında birçok belgelerde adı geçmektedir⁵⁵³. XIV. yüzyılda Moğol İmparatorluğunun dağılma ve yıkılma süreci sonunda Kazakistan topraklarında iki büyük devlet ortaya çıktı. Bu devletler Yedisu ve Doğu Türkistan'da Moğolistan ve Batı Kazakistan'da Ural ve İtil havzalarında Nogay Ordu. Aykıhonru, Moğolistan, Nogay Ordu, XV. yüzyılın başı itibarıyla Altın Ordu'daki hanedanlığın değişmesi sonucu Ebul Hayır'ın Hanlığının kurulması Kazak Milletine dayanan devlet oluşumunda önemli aşamalar olmuştu. Cuci oğullarının taht mücadelesi, Ak orda Hanı Barak'ın ölümü ve Şeybani Devletşah'ın oğlu Ebul Hayır'ın 1428'de iktidarı ele geçirmesiyle son buldu⁵⁵⁴. XV. yüzyılın ikinci yarısıyla

⁵⁵⁰ Kazakistan Cumhuriyeti, fakat biz Kazakistan yerine Kazak Eli olarak kullanmayı tercih ettik.

⁵⁵¹ Sadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003, s. 69.

⁵⁵² **Komekov B**, "Kazak Terimi Hakkında", **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 52.

⁵⁵³ **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Kazakistan İlimler Akademisi, Çev: Abdulvahab Kara, Selenga Yayınları, İstanbul 2007, s. 205.

⁵⁵⁴ **İstoria Kazakskoy SSR s Drevneysh Vremen do Naşih Dney**, Akademia Nauk Kazakskoy SSR, Almatı 1949, s. 110.

XVI. Yüzyılda Kazak Halkının temel etnik topraklarının devlet hâkimiyeti altına alınması, halkın oluşum sürecin hızlandırdı. Bu durum, Kazak Hanlığının da oluşumu sürecin tamamlanmasına ivme kazandırdı. Kazak Hanlığının, Ebul Hayır Hanlığı, Ak Orda ve Moğolistan'dan farkı, onlardan daha geniş ve köklü etnik temelde oluşan bir halka sahip olmasıydı. Moğol istilasından sonra ilk defa Doğu Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Yedisu'nun bütün Türk kabile ve boylarının hemen tamamı bir devlet çatısı altında bir araya geldi. 1456-1457 yıllarında bul Hayır'ın idaresindeki Özbeklerin kudreti, Kalmaklara karşı Sıgnak'ta yaptığı savaşı kaybettikten sonra, zayıflamış oldu. Özbekler arasında daha Ebul Hayır'ın sağlığında çekişmeler başladı⁵⁵⁵.

Ebul Hayır'ın ölümünden sonra göçebe Özbekler, Türkistan hudutları içinde hâkimiyet sahibi bir güç olma rolünü kaybettiler. Ebul Hayır Hana tabi kabilelerin önemli bir kısmı 1458 – 1459'lı yılların başında Canibek ile Kerey Sultanlar öncülüğünde kitleler halinde göç ederek Moğolistan'ın batı tarafına düşen Yedisu'ya yerleştiler⁵⁵⁶. Moğolistan Hanı İsen Buha gelen Kazak Sultanların iyi karşılayıp kendi topraklarının batı kısmı Şu nehri ve Kozıbası bölgesini hediye etti. Tarihçiler Kerey ile Canibek'in bu hareketin gelecekte olan Ordu tahtını ele geçirmeğe uygun bir zaman beklemek için yapılan stratejik bir hareket olarak değerlendirmektedirler. Ebul Hayır'ın Kazak Hanlığının oluşumunu engellemeye ve Kereyle Canibek'i saf dışı bırakma hareketleri sonuçsuz kaldı.

Ebul Hayr'ın 1468 senesinde Kazaklar ve Moğolistan'ı kesin itaat altına almak için yaptığı sefer sonucunda kendisi vefat etti. Bu olay neticesinde Kazak Sultanlarının etrafına toplanan nüfuzun sayısı 200.000 kişiye kadar ulaştı. Muhammed Haydar Tarih-i Reşidi adli eserinde Kazak Hanlığının oluşumunu 1466 senesi olarak tarihlendirir⁵⁵⁷. Böylece Kerey Han, Canibek Sultan unvanını alarak Kazak Devletinin temeli olan “*Büyük Kazak Hanlığını*” kurdular.

⁵⁵⁵ Baymırza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 7.

⁵⁵⁶ **Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Bugünge Deyin**, 2. Cilt, Kazakistan Respublikasının Gılım Ministrlığı, Gılım Akademiyası, Atamura Yayınları, Almatı 1988, s. 332-333; **İstoria Kazakskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, a.g.e, s. 111; S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 231.

⁵⁵⁷ **B.Kumekov**, “Kazak Devleti'nin Oluşumu”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 54; Abdizhapor Abdakimov, **İstoria Kazakhstana (s drevneyshik vremendo nashih dnei)**, Almatı 1994, s. 53.

Buhara Hanlığının Kuruluşu: Hanlığın kurucusu olan Muhammed Şeybani Han 1451’de doğdu. Babası Şah Budak⁵⁵⁸ ve annesi Kalmak asilzadelerinden birini kızı olan Akkuzu Beğim idi⁵⁵⁹. Bölgenin yaşamında önemli bir yere sahip olan Buhara Hanlığında Muhammed Şeybani Han’ın temlini attığı hanedanlık 100 yıl boyunca hâkimiyetinin zirvesine ulaşmıştı⁵⁶⁰.

Hive Hanlığının Kuruluşu: 1505 yılında Şeybani Han, Harezm’i uzun süre kuşattıktan sonra Buhara’ya baş eğdirdi. Ancak 1510 yılında Şah İsmail ile yapılan savaşta Şeybani Han öldürülünce Harezm, İran’a bağlandı. Çok geçmeden, Seyyid Hüsameddin, Vezir halkından iki kişinin yanına kendinin de bir muteber adamını katarak ve üzerinde tesire sahip olduğu İlbars Han’a maksatlarını açıklayan bir mektup göndermiştir. Mektup beklenen neticeyi vermiş, İlbars onların teklifini kabul ederek kardeşi Bilbars ile derhal faaliyete geçmiştir⁵⁶¹. İlbars Han, kararlaştırdıkları üzere durumu halka bildirmek ve şehirde gerekli hazırlıkları yapmak için elçileri önden göndermiştir. İlbaris’in ordusunun başında şehrin yanlarına gelmesi üzerine, tekrar yapılan gizli görüşmeler neticesinde, Vezir halkı içeriden isyan çıkarıp şehir kapılarını ona açarak birlikte şehirdeki Kızılbaş unsurları tek bir kişi koymayana kadar imha ettiler. Ertesi gün ise büyük bir toy düzenleyip şehirdeki bütün Özbek ve Sartlar’ın ittifakı ile İlbars, mezkûr Rahmankulu’nun sarayına getirilerek 1512’de Han ilan edildi⁵⁶².

Kokand Hanlığının Kuruluşu: Buhara Hanlığının merkezi hâkimiyetinin zayıflamasının ardından vilayetlerdeki bağımsızlık galeyanları artmıştır. Özellikle, 1709 yılında Fergana’da hâkimiyeti Ming soyundan gelen Şah Ruh (1709-1721) eline alarak bağımsız bir siyaset izlemeye başladı. Onunu ölümünden sonra tahtına oğlu Abdurrahim (1721-1734) geçti. Bu hükümdar orduyu çok iyi bir şekilde kuvvetlendirmeye başarak 1725’te Hocent’i, 1726’da Öretepe’yi ve 1729 yılında Semerkand’ı ele geçirdi. Ancak Semerkant, az vakit içinde tekrar Buhara Hanlığı tarafından geri alındı. Aburrahim karargâhın Çil Mahrem adındaki yerden yedi km

⁵⁵⁸ Ebul Hayır Han’ın oğludur.

⁵⁵⁹ **Mehmet Alpargu**, “Türkistan Hanlıkları” **Türkler**, 8. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 558.

⁵⁶⁰ Hamid Ziyayev, **Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 7.

⁵⁶¹ Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi (Yadiar Şibanileri Devri: 1512 – 1740)**, Tutibay Yayınları, Ankara 1995, s. 51; Ali Suavi, **Hive Hanlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması**, Haz: Abdulhalik Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977, s. 66.

⁵⁶² Gündoğdu, **a.g.e**, s. 51 – 52; Ziyayev, 2007, **a.g.e**, s. 16.

uzaklıktaki Deykan Toda civarındaydı. Abdurahim dah önce “*Rahim Kalesi*” adını taşıyan, bugünkü Kokand Şehrinin temelini attı. Köy içindeki kale XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Kokand (Fergana) Hanlığının merkezi olan bir şehir haline geldi.

c) Türkistan Hanlıklarının Rus Çarlığı Tarafından İstilas ve Milli Ayaklanmalar

Hanlıkların istilasına direk girmeden önce Rusya İmparatorluğunun kuruluşuna kısaca değinerek konumuza geçmek istiyoruz. Deşt-i Kıpçak'ın fethi sırasında Rus prenslikleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Kiev Büyük Knezliği'nin başkentinde Moğollar tarafından tahribi sebebiyle, eski itibarını kaybeden Kiev şehrindeki Rus Metropolitliği daha sonra kuzeydeki Moskova'ya taşındı. Altın Orda Hanları Moskova prensini “*Büyük Knez*” olarak tayin ettikleri gibi, Moskova Metropolitlerin de Rus kilisesinin başı olarak tanıldılar⁵⁶³. Böylece Moskova Knezliği, Altın Orda'nın da himaye ve müsamahasıyla diğer Rus Knezleri üzerinde hâkimiyet kurmaya muvaffak oldular. Başka bir ifadeyle, Altın Orda başlangıçta Batu'nun yıktığı Kiev Knezliği yerine daha kuvvetlisini yani müstakbel Rus Devleti'nin temelini teşkil edecek Moskova Rusya'sının inkişaf yolunu aşmış oldu⁵⁶⁴.

1380 yılında Rusların, Kulikova mıntıkasında Mamay Han'ın askerlerini savaş alanında yenmesiyle Ruslar üzerindeki “Tatar Üstünlüğünü” yıktılar ve aynı zamanda Altın Orda Devleti'nin sona erdiren tarihin başlangıcı olduğunu söyleyebiliriz. Tam yüz sene sonra ise Altın Orda Han'ı Ahmet Han, 1480 yılında Moskova üzerine bir sefer düzenlemesine rağmen sonuçsuz kalmıştır. Bu da ki artık “*Moskova Büyük Knezliği*”nin ciddi bir varlık göstermeye başladığının bir ifadesiydi. O sıralarda Rus Knezliğinin tahtında III. İvan (1462 – 1505) bulunmaktaydı. Tarihte III. İvan Rusya'nın ilk Büyük prensi ve Rusya'nın canlandıran biri olarak gösterilmektedir.

Onu takiben III. Vasili (1505 – 1533) ve daha sonra Rus Knezliğinin başına geçen IV. İvan (1533 – 1584), Rus Knezliğini tarih sahnesinde artık devlet olarak inşa etmiştir. Ve aynı zamanda 1547'de Büyük Prensliği terk ederek Çar ünvanını almıştır. IV. İvan Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir, Kazak ve Orta Asya Hanlıklarını, Japon denizine kadar uzanan toprakları bünyesinde bulunduran Rusya İmparatorluğunun temelini de atmıştır. Rusya her ne kadar XVI. Yüzyıldan itibaren

⁵⁶³ **Mustafa Kafalı**, “Altın Orda Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 8. Cilt, Ankara 2002, s. 408.

⁵⁶⁴ **Kapalı, a.g.m**, s. 408.

Sibiryaya yolu ile Çin'e, Türkistan yoluyla Hindistan'a ve Kafkaslar ile İran ve Türkiye'ye ulaşmak çabasında ise de, XVIII. yüzyılın başına kadar Türkistan'a karşı doğrudan askeri bir saldırıya geçemedi. Rusya, Türkistan'ı ele geçirmek için anahtar olan Kazak Hanlığını önce kendi tabiiyeti altına alması gerekiyordu. İçte Rusya'nın Kazak topraklarını işgali 200 yıllık bir süreçte kademeli şekilde gerçekleşmiştir. Altın Orda Hanlığının yıkılmasından ortaya çıkan Kırım, Astrahan, Kazan ve Sibir hanlıkları ile geniş Türkistan bozkırlarına hâkim olan Kazak Hanlığı'nın iç mücadeleler ve Rus Kozaklarıyla Kalmakların saldırıları sonucu zayıflaması, Rusya'nın dikkatinden kaçmamıştır⁵⁶⁵. Kazak Hanlığı sınırına yakın bölgede bulunan Batı Sibir topraklarındaki ilk Rus şehri Ob nehrinin sağ kıyısında, Ertis nehrinin döküldüğü yerde inşa edildi.

Bu şehir Rusların Sibiryaya ve Kazak Bozkırlarına ileride yapılacak hareketlerin temel üssü haline geldi. Bundan sonra 1586'da Tümen, 1587'de Tobolsk, 1594'te Taru ve 1604 tarihinde de Tomsk şehirleri inşa edilmiştir. Bu sıralarda Kazak Hanlığı içindeki Cüzlerin arasındaki düzenli siyasi – ekonomik ilişkilerin doğru dürüst olmaması ve Kazak asilzadeleri arasındaki çekişmeler, saldırgan dış güçlerle komşularına cesaret vermiştir. Bu iç çekişmeler Kazak Halkının çok ağır bahtsızlığa ve felaketlere uğramasına sebep olmuştur. Bu konuda Şokan Valihanov; *"XVIII. yüzyılın ilk on yılları Kazak Halkının tarihindeki en korkunç yılları oldu. Kazak ulusları tahrip olundu, insanlar aile fertleriyle birlikte esir edilerek götürüldüğü"* diyerek halkın başına gelen feci olayları çıplağıyla gözler önüne sermektedir⁵⁶⁶.

Kazak Hanlığının komşuları olan Cungarlar, İdil Kalmakları, Yayık Kozakları (Kazaçi), Başkurtlar ve güneyden Orta Asya Hanlıkları her taraftan bir anda saldırıya geçtiler. Bu gergin durumdan çıkmak isteyen Kazak Hanlığı, Rusya ile müttefiklik yaparak düşmanlarına karşı savaşmak istedi. Ancak Petro, Kazak Hanlığının topraklarını Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde görmek istediğinden müttefikliğe yanaşmadı. Bu konuda önceleri Rus Çarlığı İstihbaratının tecrübeli tercümanı olan ve daha sonra diplomatlığa yükselen Başkurt soylusu olan Aleksander İvanoviç Tevkelev (aslıl adı Mirza Kutlu Muhammed Tevekkeloğlu) mektuplarının birinde; *"Rus Çarlığının yüce imparatoru Büyük Petro, İran*

⁵⁶⁵ **Kazak Sovyet Sosyalist Tarihi**, 1. Cilt, Almatı 1957, s. 237 – 240.

⁵⁶⁶ **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Çev: Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 251.

seferinden döndükten hemen sonra, Rus Çarlığı'nın genişlemesi açısından eskiden beri sıcak bakılan Kazak Hanlığı'nın mutlaka Rusya sınırları içinde görmek istediğini bildirdi. Çar hazretleri bu hanlığın Rus himayesine girmek istemezse, onları Rusya'nın desteğine kabul ettiklerini bildiren anlaşmaya ikna edinceye kadar her türlü masraftan kaçınmamak ve hatta bir milyon ruble kadar harcama yapılsa bile, sonunda ikna olunması hakkında sıkı çalışmam gerektiğini vurguladı” demektedir. Sonra Petro'nun özel emriyle Doğu Kazakistan bölgesine General Buhgolsa başkanlığında bir keşif kuvveti gönderildi ve 1716'da Yamışevsk ve Omsk, 1717'de Zhelezinsk, 1718'de Semey, 1720'de Öskemen, Koryakov ve diğer kalelerden oluşan askeri savunma noktaları olarak yukarı Ertis hattını oluşturdu⁵⁶⁷.

1723 yılında şiddetlenen Kalmuk (Cungar) istilas, Rusya'nın Kazaklar konusundaki emellerinin gerçekleşmesine yol açtı. Bahsettiğimiz gibi topraklarının büyük bir kısmını Kalmuk istilas sırasında yitiren, üstelik Yayık bölgesindeki Rus Kozakları ile Başkurt kabile şeflerinin saldırıları karşısında iyice köşeye sıkışan Küçük Cüz Hanı Ebulhayır 1726'da Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştı⁵⁶⁸. Fakat Ebulhayır'ın bu teşebbüsü sonuçsuz kalmıştı. Bundan sonra Ebulhayır Han 8 Eylül 1730'da, Çariçe Anna İvanovna'ya bir mektup daha gönderdi. Bu mektubunda Rusya'nın tabiiyetine (vassalığına) geçmeye ve sadakat yemini etmeye hazır olduğunu bildirmişti⁵⁶⁹. Çariçe, 19 Şubat 1731 tarihli fermanıyla Ebulhayır Han ve maiyetini “*Rus tebaası*” olarak ilan etti⁵⁷⁰. 10 Haziran 1734 tarihinde Orta Cüz Kazakları da Rusya himayesine girdi. 18 Ocak 1819'da Büyük Cüz Kazaklarının bir kısmı Rusya tebaalığına geçti.

Böylece Rusya'nın 1730'lı yıllardan başlayan Kazak Hanlığını ilhakı XIX asrın sonlarına doğru tamamlandı. Kazak Cüzlerinin Rus Çarlığının maiyetine girmesi, çeşitli dış siyasi etkiler ve iç anlaşmazlıkların olumsuz şartları altında gerçekleşti. Küçük Cüzün bir bölümü ve Orta Cüzün bazı bölgeleri Rusya

⁵⁶⁷ Amanzhol Küzembayulı, Erkin Abıl, **İstoria Respubliki Kazakhstan**, Foliant Yayınları, Astana 1999, s. 169.

⁵⁶⁸ **İstoria Kazakhstana s Drevneyshik Vremen do Nashik Dnei**, Nasyanalnaya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstana, Daur Yayınları, Almatı 1993, s. 179.

⁵⁶⁹ **Proshloe Kazakhstana v İstoshnikah i Materialah**, Ed: S.D.Asfendiyarova, 2. Baskı, Almatı 1998, s. 48; Yerofeeva İ, “Rus İmparatorluğu Döneminde Kazakistan”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 76; Kayyum Kesici, **Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 73.

⁵⁷⁰ Murat Abdirov, **Zavoevanie Kazakhstana Tsarskoi Rossiei i Borba Kazakskogo Naroda Za Nezavisimost**, Elorda Yayınları, Astana 2000, s. 10.

egemenliğini kendi istekleriyle tanıdı. Orta Cüzün büyük bir kısmı ile Güney Kazakistan'ın bir kısım bölgeleri ise, Rusya'nın kanlı seferleri sonucunda boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bir deyişle Kazak toprakların tamamını istila etmek için Rusya bir buçuk yüzyıldan fazla bir ömür harcadı. Aynı zamanda Kazakların bu direnişi Orta Asya Hanlıklarının biraz da olsa ömürlerin uzattığını söyleye biliriz. Bundan sonra, Ruslar Or ile Ural arasında Orınbor (Orenburg) kalesini inşa ettiler. 1734 – 1735 yıllarında tamamlanan bu kale, Türkistan'a doğru yayılma faaliyetlerinin merkezi oldu⁵⁷¹. Rusya ve Orta Asya Hanlıkları (Buhara ve Hive) arasında XVII. yüzyıl boyunca gidiş geliş diplomasisi sürdürülmüştür. Orta Asya Hanlıklarından Rusya'ya on altı diplomatik heyet gönderilmişse, Rusya'dan da iade olarak dokuz heyet Orta Asya'ya gelmiştir. Başta bu heyetlerin başlıca arzuları ticari ilişkilerin canlandırılması çerçevesinde idi. En azından Orta Asya Hanlıkları böyle istiyordu.

Fakat Rus Çarlığı ticari amaçla birlikte politik amaçlar güttüğünü bilmekteyiz. Buhara ve Hive'ye giden Rus heyetlerine verilen talimatta; *“ziyaret edilen ülkelerin politikası, ekonomisi, askeri durumu ve komşu memleketlere giden yollar hakkında bilgi toplaması”*⁵⁷² emir edilmiştir. Rusya kendi politikalarını kullanmakta her türlü sinsi politikaya başvurduklarını tarihten biliniyor. XVII. yüzyılın başlarında Rusya himayesinde Rus Kozakları Orta Asya'ya karşı bir yağmalama operasyonunu düzenlemiştir. Mesela esas yaşadıkları bölge Urallar olan ve Ruslara'ın Yayıtski Kozakları adını verdikleri Yayık (Ural) Rus Kozakları tarafından Urgenç yağma edilmişti⁵⁷³. Ebulgazi, Yayık Rus Kozaklarının Ürgenç'e gelmesine Türkistanlı bir tüccarın sebep olduğunu belirtir.

Buna göre; *“on yedi kişilik bir tüccar kafilesi ticaret maksadıyla Rusya'ya giderken yolda bin kişilik Rus Kozakları eşkiyasına rastlamış, kafileden Türkistanlı bir tüccarla birlikte ancak iki kişiyi hayatta bırakan eşkiyalar, ondan Ürgenç'in korunmasız olduğunu öğrenmişler ve onun rehberliğinde Mirza Kapısından kolayca şehre girmişlerdir”*. Rus Kozaklarının Ürgenç'e geldikleri esnada Arab Muhammed Han ordusu ile birlikte Hive taraflarında Amu Derya boyunda bir yerlerde

⁵⁷¹ Gömeç, 2003, 2. Baskı, a.g.e, s. 73.

⁵⁷² Baymırza Hait, **Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 44.

⁵⁷³ Gündoğdu, 1995, a.g.e, s. 93.

bulunuyordu. Bin kişiden oluşan Rus Kozakları Haziran 1603 yılında Ürgenç'i ele geçirerek yedi gün boyunca binden fazla insanı katlettiler. Saldırı haberini alan Han, Hive'den harekete geçerek düşmanın peşine düşerek sonunda onlarla bir savaş yaparak bütün yağmalayıcıları imha etmiştir. Bu hadise, Rusların Türkistan üzerinde önce seyyahlar ve elçiler vasıtasıyla yoğunlaşan alakalarını giderek bir istila provasına dönüştüğünü göstermesi açısından dikkat çekicidir⁵⁷⁴. XVII. yüzyılın sonlarına doğru yani I. Petro'nun Rus Çarlığı sadece Avrupa değil, Türkistan Hanlıkları açısından da kudretli bir devlettir. Bunun için de hanlıklardaki bazı üst düzeydeki temsilciler taht mücadelelerinde Rus Çarlığını arkalarına almaya teşebbüslerde bulundu. Mesela rakiplerinden ve düşmanlarından korkar bir halde oturan Hive Hanı Şah Niyaz (1698 – 1702) Dostbek Bahadır'ı 1700 yılında Çar I. Petro'ya göndererek Rusya ile diplomatik münasebet ve ticaretin gelişmesi istenmiştir⁵⁷⁵. Ayrıca Hive Hanlığı'nın Rusya himayesine girmesi arzuladığını da bildirmiştir.

Buna binaen I. Petro 30 Ağustos 1700'de Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı'na tabi edilmesi hususunda bir ferman çıkardı. Fakat bu ferman Hive Hanlığı üzerindeki denetim kurma imkânını sağlayamamıştır. I. Petro savaş harcamalarının karşılanması ve ordunun donatılması amacıyla “*Altın devletin kan damarıdır*” diyerek altın gümüş madenlerinin aranmasının zorunlu olduğunu belirtti. Tam o sırada (1713) Türkmen Hefes Hoca, Astrahan'a giderek Amuderya'da “*altın tozunun*” alındığına ve geçmiş zamanlarda bu nehrin Hazar Denizi'ne dökülmekte olan yatağını Hive halkı tarafından suni olarak değiştirildiğine dair Rus Hükûmetine bilgi verir⁵⁷⁶. Bu beklenmedik olay, eski çağ coğrafyacıları tarafından yazılan Hindistan ve Hazar Denizi arasındaki suyunun yeniden inşa edilme problemi gerçekleşmiş gibiydi.

Sonuç olarak Rus yöneticilerin Korkunç İvan döneminden beri “*Büyük İpek Yolu*” Orta Doğudan (Osmanlı Devleti topraklarından) Rus topraklarına taşıma düşleri gerçekleştiğini sanmışlardı. Hindistan ve diğer doğu ülkeleri arasında suyuyla doğrudan bağlantı kurulması amacıyla bizzat I. Petro tarafından keşif kollarının hazırlanmasına emredildi. Bu amaçla Hazar Denizi'ne ve Hive Hanlığı'na

⁵⁷⁴ Gündoğdu, 1995, **a.g.e.**, s. 93 – 94.

⁵⁷⁵ Gündoğdu, **a.g.e.**, s. 125; Ziyayev, 2007, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁷⁶ **Türkistan Şor Rossiası Mustamlakaşılığı Davirda**, Uzbekistan Respublikasi Prezidenti Huzurdagi Davlat ce Camiyat Kurulişi Akademiası Yayınları, 1. Cilt, Taşkent 2000, s. 29.

Prens A.Bekovich Cherkaski önderliğinde (1715 – 1717) ilk keşif ekibi gönderildi.1716 yazında dört bin kişilik kuvvetle yola çıkan Cherkaski, Hazar Denizi'nin doğu yakasında “*Tuk Karagun, Aleksandrobaesk ve Krasnovodsk*”⁵⁷⁷ adlı üç kale inşa ettirdi. 1717 yazında üç bin yedi yüz yirmi yedi kişilik kuvvetiyle birlikte Hive üzerine yürüyen Cherkaski, Aral bölgesine ulaştıktan sonra hile gereği kendisine karşı gösterilen iyi karşılama dolayısıyla, gafil avlanıp kuvvetleri ile birlikte Şir Gazi Han tarafından imha edilmiştir. Bundan sonra I. Nikola'nın bütün steplerden geçerek Amuderya nehri üzerinden Hive'ye gitmek için 1839'da General Perovski başkanlığında bir kuvvet gönderdi. Fakat bu kuvvetlerde bir öncekisi gibi ağır bir yenilgiye uğradılar⁵⁷⁸.

Fakat bu zaferler Türkistan'ın Ruslar tarafından istilasını durduramadı. Araya 122 sene geçtikten sonra Rus hücumu tekrar başlamıştır. Bu sefer Rusya, Türkistan'ı istila ederken hanlıklar arasındaki ihtilafları çok iyi bir ustaca kullanarak, birlikte hareket etmelerini önleyerek büyük bir tehdit haline gelmiştir. Böylece iç huzursuzlukları faydalanan Ruslar Uzunağaç'ı işgal ederek Yedisu mevkiinde önemli bir üsse sahip oldular. Bu sıralarda Hokand Hanı Alimkul uzak görüşlü bir yönetici olarak, stratejik açıdan önemli kararlar alıp, uygulamaya koydu. Rus sınırı boyunca kaleler yaptırıp, var olanları tahkim ettirdi. Ancak, iç çekişmeler ve Buhara ile olan mücadeleler nedeniyle hanlığın zayıf düşmesine engel olamıyordu. Bu nedenle Rus gücü karşısında fazla direniş gösteremedi⁵⁷⁹. Ruslar 1864 yılında Türkistan, Evliya Ata ve Çimkent'i ele geçirdiler ve böylece Hokand kapıları açılmış oluyor⁵⁸⁰. Bu şehirlerdeki Alimkul'un görevlendirdiği komutanlar idam edildi⁵⁸¹.

1865'te Cherniev komutasındaki askerler Çimkent'ten çıkarak Taşkent'e doğru ilerlediler. Alimkul'da kendi kuvvetleriyle (10 – 15 bin civarında) Taşkent'ten Aralık ayında çıkarak Sır Derya boyunca yerleşen Ruslar'ın himayesindeki Kırgız (Kazak) kalelerini yağmalayıp, hatta Türkistan şehrini aldı⁵⁸². Bu olay karşısında Ruslar Zhemchuzhnikov komutasında askeri birlikleri Türkistan'a gönderi. İki taraf arasında 4 Aralık'ta vuku bulan savaşı sonucunda Rus askerleri galip gelerek,

⁵⁷⁷ Gündoğdu, a.g.e, s. 131.

⁵⁷⁸ **Rassvet Rossiiskoi İmperii**, Ed; S.V. Alekseeva, Veshe Yayınları, Moskova 2010, s. 252.

⁵⁷⁹ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s. 28 – 29.

⁵⁸⁰ **Rossiskii Gosudarstvennii Voenno İstorisheski Arhiv (RGVIA)**, F 483, op 1, d 85, s. 4.

⁵⁸¹ Russkii İnvaid 26 Ocak 1865, s. 2.

⁵⁸² **RGVIA**, F 483, op 1, d 85, s. 5.

Türkistan yeniden Rusların eline geçti⁵⁸³. Molla Alimkul altı bin kişilik askerleriyle Taşkent civarında Ruslara karşı verdiği savaşı kaybetti ve kendisi de öldü⁵⁸⁴. Bundan sonra Ruslar, Buhara Emirliğine karşı sefer düzenleyerek Hocend, Öretepe ve Cizzah'ı ele geçirip bu bölgelerin halkın katletmiştir. 1866 yılında ele geçirilen topraklar Ruslar idari düzenlemeler yaparak müstemleke yönetimini oluşturdular ve böylece 1867'de merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. 22 Mayıs 1868 tarihinde General Dandevil'in, Rusya Savaş Bakanlığı'na *"Buhar Emir'ine Karşı Sağlanan Mükemmel Zafer"* adlı telgrafta, Rus askerlerinin az kayıpla 2 Mayıs 1868 yılında Semerkant şehrini savaşız teslim alındığı hakkında bilgi verilmektedir⁵⁸⁵.

General Kaufman'ın Rus Çarı'na gönderdiği telgrafta ise, Buhar Emir'inin sınırımız karşı tecavüzce yapılan akınların tamamen kaldırdığını ve Rus askerlerince teslim alınan Semerkant ve başka da şehir halkının Rusya himayesine kendi istekleriyle biran evvel girmek arzularında olduğunu bildirmiştir⁵⁸⁶. Rusya ile Buhara arasında imzalanan barış antlaşmasıyla Buhara Hanlığı, Rusya'nın himayesi altında yarı müstakil bir devlet haline geldi. 19 Şubat 1876 tarihinde Hokand Hanlığı tamamen Rusya tarafından ilhak edilerek, Fergana Eyaleti ismiyle Türkistan Genel Valiliğine dâhil edilmiştir. 1873 yılında Rus askerleri Hive'ye doğru ilerlediler ve 12 Ağustos 1873 tarihli antlaşmayla Hive Hanlığı Amuderya nehrinin sağ kıyısındaki toprakları Rusya'ya devretmeye ve büyük miktarda harp tazminatı ödemeğe mecbur bırakıldı⁵⁸⁷. Ve sonra Hive Hanlığı Rusya İmparatorluğu himayesine girmiştir. 1874 tarihinde Ruslar, Kafkas Askeri Valiliğine bağlı Hazar ötesi Bölgesi Valiliğini kurarak, Türkmen topraklarının işgal etmenin ilk sinyali verdiler.

12 Mayıs 1877 tarihinde iki taraf güçleri Kızıl Arvat'ta karşı-karşıya geldiler. Fakat Türkmen askerleri kendilerinden üstün olan Ruslar karşısında gerilemek zorunda kalmıştır. Ruslar Türkmenleri kesin itaat almanın geldiğini düşünerek 2 Şubat 1879 senesinde General Lomakin komutasındaki askerlerini gönderdiler. Rus ve Türkmen birlikleri Göktepe'de karşı-karşıya geldiler. Nurberdi başkanlığındaki Türkmen askerleri Rusları, tarihte I. Göktepe savaşı olarak andığımız bu kanlı

⁵⁸³ Russkii İnvaid 26 Ocak 1865, s. 5; *Rassvet Rossiiskoi... a.g.e*, s. 277.

⁵⁸⁴ Bulduk, *a.g.e*, s. 31.

⁵⁸⁵ *RGVIA*, F 483, op 1, d 106, s. 2.

⁵⁸⁶ *RGVIA*, F 483, op 1, d 85, s. 3.

⁵⁸⁷ Gömeç, 2003, 2. Baskı, *a.g.e*, s. 170.

savaşta bütün zorluklara rağmen Rus askerlerine karşı üstün geldi. Rusya bu mağlubiyeti kabullenemeyerek General Lomakin'i görevinden azletti ve yerine General Skobelevi tayin etti. II. Göktepe savaşında Türkmenler bütün gücüyle savaşıyor bir savunma hattını oluşturmalarına rağmen 12 Ocak 1881'de yenildiler. 1884 yılında Merv ve daha sonra Aşkabat şehri Ruslar tarafından işgal edildi. Merv'in düşmesiyle Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından istilası tamamlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Rusya, Türkistan bölgelerinde kendilerinin idari ve siyasi amaçları doğrultusunda hareket ederek yerli Türkistanlı Türk halklarının geleneksel idari düzenin ortadan kaldırdılar. Göçebe olan Kazakları verimli topraklarından ayırarak kurak bölgelere sürdü.

Göçmen Ruslara yeni elverişli sahalara açtı. Yerleşik hayat geçiren Türkistan'ın diğer Türk halklarına inanılması güç ve orantısız bir şekilde vergiye bağlayarak bütün sahalarda sömürü politikasını başlattı. Ayrıca Rusların istedikleri yere kale inşa etmeleri, hayvancılıkla geçinen Kazakların hayvanları için gerekli otlak alanların daraltılması ve yerleşik hayat süren yerli halklara Rus memurlarının kötü davranmaları Türk halklarının bağımsızlık için bir ayaklanmaya sürüklediler. Sömürgeci sistem unsurlarının kapsayıcı bir şekilde getirilmesi, Kazak Toplumunun bütün katmanlarının direncini harekete geçirmiştir⁵⁸⁸. Böylece Kazakistan topraklarında gerçekleşen 300'den fazla irili ufaklı Milli isyanların gerçekleştiği hepimize malumdur. Bunlardan bazıları üzerinde kısaca durursak, Pugachev'in liderliğinde yapılan ve Kazakların da aktif olarak katıldığı 1773 – 1775 yıllarındaki "köylüler savaşı" bastırıldıktan yedi sene sonra Sırım Datov Başkanlığında Küçük Cüz Kazakları'nda 1783 – 1797 arasında bir isyan patlak verdi⁵⁸⁹.

On dört sene süren bu ayaklanma hedefine ulaşamadı⁵⁹⁰. Fakat Kazakistan'daki Rus sömürgeciliğin sarsılmasına yol açtığını ve Ruslara karşı *Milli Ayaklanmanın* önünü açan milli kahraman olduğunun söyleyebiliriz. Küçük Cüz'ün İç Ordası'nda 1827 – 1829 senelerinde başlayan başkaldırımlar sonra İsatay Taymanoğlu ve Mahambet Ötemisoğlu Başkanlıklarında hem yerli Cangır Han'a ve

⁵⁸⁸ Valikhaov E, "Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi", **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 98.

⁵⁸⁹ *İstoria Kazakhstana s Drevneyshih Vremen do Nashih Dnei*, Nasyanalnaya Akademia Nauk Resbuliki Kazakhstana Institut İstorii i Ennologii İmena Chokan Valihanova, Daur Yayınları, Almatı 1993, s. 2003; Kalibek Daniyarov, *İstoria Kazakskogo Gosudarstva XV – XX vv*, Zhibek Zholi Yayınları, Almatı 2000, s. 11.

⁵⁹⁰ *İstorii Kazakskoy SSR*, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR, Almatı 1959, s. 39

Ruslara karşı 1837 – 1838 yılları arasında bir Milli isyan başlattılar⁵⁹¹. Fakat bu isyan güç dengesinin isyancılar lehine olduğundan umulan hedefe ulaşılmadı. Bundan sonra 1837 – 1847 yılları arasında Kazaklar, bu sefer Sultan Kenesarı komutasında “*Milli Ayaklanma*” başlattılar. Önceleri Kasım Töre’nin oğlu Sarcan Sultan birbirlerinden kopuk Kazak birliklerini birleştirerek, sömürgecilere karşı ayaklandılar. Rusya Hükümetinin cezalandırıcı birlikleriyle Sarcan başkanlığındaki Kazak kuvvetlerinin askeri açıdan hiçte eşit güçte değildi. Fakat Kazaklar buna rağmen Rus askerleriyle bir hayli savaştılar. Sonunda Rus askerleri tarafından sıkıştırılan Sarcan Sultan, bazı birlikleriyle 1836’da Hokand Hanlığına sığındı. Fakat Hokand Hanı’nın talimatıyla Sarcan Sultan ve beraberindeki bütün adamlarını vahşice katlettiler.

1840’ta Kenesarı Sultan’ın babası Kasım Töre ve başka da akrabaları aynı Hokand Hanlığı tarafından öldürüldü. Burada Kasım Töre, Ruslara karşı başkaldıran Kazaklarla Hokand Hanlığının birlikte savaşmasını çok arzulamaktaydı, ama Kasım Töre, Hokand’ın destek vereceğine güvenmekte yanılmıştı. Bundan sonraki halkın ayaklanmasında 1802 – 1847 yıllarında önceleri Sultan ve sonra Kazak Hanı seçilen Kenesarı Han önderliğinde “*Milli Ayaklanmayı*” görmekteyiz. Kenesarı Sultan Üç Cüz Kazaklarının önemli bir kısmını kendi sancağı altında toplamayı başardı ve komutasında 20.000 fazla savaşçıya ulaştı. 1838 yılı baharında Kenesarı Sultan ve birlikleri Akmola kalesini kuşattılar ve kısa zaman içinde Torgay ilçesine doğru ilerlediler. Aslında Kenesarı’nın bu ilerleyişini şöyle izah edebiliriz; “*Kenesarı önce milli isyanı Küçük Cüz toprakları içine yaymaya hedefledi. Çünkü kendisinden önce Ruslara karşı bir mücadele veren isyanın devamı olarak göstermeye çalışmıştır*” diyebiliriz. Aslında da öyledir.

1841 senesinde bütün Kazaklar ve Üç Cüz Kazaklarının temsilcileri Sultan Kenesarı’nı “*Kazak Hanı*” olarak seçtiler. Böylece Rusların yıktığı “*Kazak Hanlığı*” tekrar tesis edilmişti. Kabile beylerinden oluşan “*Aksakallar Meclisini*” meydana getirdi⁵⁹². Kazaklar arasından bu gelişmeler, Rusları ciddi bir şekilde endişelendirmeye başlamıştır ve Kazaklara karşı acımasızca kanlı şekilde bir baskın yapılması kararlaştırıldı. 25 Haziran 1843’te Çar I. Nikola Kenesarı Han’a karşı

⁵⁹¹ **Kazakistan Tarihi (Köne Zamannan Bügünge Deyin)**, Kazakistan Respublikasının Gılım Ministrliğinin Gılım Akademiyası, Atamura Yayınları, 3. Cilt, Almatı 1998, s. 338.

⁵⁹² Gömeç, 2003, 2. Baskı, **a.g.e.**, s. 75.

büyük çapta operasyon izni verdi. Lebedev Komutasındaki Rus askerleri bin dokuz yüz, Ruslara satılmış Sultan Zhantörinle Ayşuvakoğlu'nun yönetiminde ikinci bir ordu oluşturuldu. 7 Ağustos 1843'te Kazaklara saldıran Rus askeri harekâtı beklenen sonuca ulaşamadılar. 20/21 Temmuz 1844 tarihinde Kenesarı Han askerleri saldırıya geçerek Sultan Zhantörin başkanlığındaki Rus askerlerin imha etmeyi başardılar. Bu zaferden sonra Kenesarı başkanlığındaki Kazak Askerleri daha da ilerleyerek Yekaterinsk istasyonuna saldırdılar. İsyanı bastırmak amacıyla Orenburg'ta Albay Dunikovskiy'in birlikleri gönderildi. Fakat bu birlikler de Kazak Askerleri karşısında pek başarı sağlayamadılar ve Kenesarı Han Rus askerlerinin takibinden de kurtulmayı başardı. Kısa zaman içerisindeki Kazakların bu başarısı, Rusya yetkililerinin paniğe kapılmasına yol açtı. Kenesarı Han'la uzun süreli yapılan savaşlar, Rusya Hükümetini büyük mesai bir de o kadar masraf etmesine yol açmıştı. Orenburg yönetimi Kenesarı Han'a Dolgov'la Gern'in başkanlığında barış yapmak amacıyla bir elçilik gönderdi.

Elçilik heyeti Kazaklara, Rus Hükümetince hazırlan ve izin verilen kısıtlı alanlarda konup göçmesini önerdiler. Fakat Kazak Han'ı bu canî fikri katiyen kabul etmedi ve cevaben Rusların inşa ettikleri bütün kalelerin yıkılmasını, işgal edilen toprakların Kazaklara iadesini, bozkırdaki yağma ve zorbalıkların sona erdirilmesini istedi. Ruslar elçiler heyetiyle Kenesarı Han'ı kendi taraflarına çıkarma umudunun boşa çıkması üzerine, bütün güçleriyle Kazak isyancıları kanlı bir şekilde bastırmak ve Kenesarı Han'ı öldürüne da üç bin ruble hediye edileceğini açıkladılar. Ruslar bu sefer Kenesarı başkanlığındaki Kazakları Orenburg, Oral ve Aral – Sır Derya havzası bölgelerinden cezalandırıcı asker çıkararak sıkıştırmaya başladılar⁵⁹³. Kenesarı Han Sariarka'yı terk ederek isyan merkezini Büyük Cüz topraklarına kaydırıldı.

Fakat kendilerinden kat-kat üstün birlikler karşısında Kenesarı Han askerleri İli Nehrinin sağ kıyısına geçtiler. Oradan da Aladağ eteklerine geçerek kuzey Kırgız Manaplarının sınırına geldiler. Kenesarı Han, Ruslara karşı mücadelede kendisiyle birlikte Kırgız Manapların yanında saf almasını önerdi. Fakat Kırgızlar bunu reddettiler. Böylece Issık Göl'ün Dağ tarafındaki çukurluğu ve Çu Nehrinin baş kısmında Kırgızlar, Kenesarı Han'a ansızın baskı düzenlediler. Güçlerin eşit olmadığı çarpışmada Kenesarı Han Tokmak civarına çekilmişti. Fakat ne var ki,

⁵⁹³ RGVIA, F 483, op 1, d 21, s. 22 – 23.

Kenesarı Han otuz iki Kazak ileri gelenleriyle Kırgızlar tarafından öldürülmüştür. Kırgızın Mnayı olan Ormanbet, Kenesarı Han'ın başını⁵⁹⁴ keserek Ruslara teslim etti. Böylece Kazak Halkının Hanlık temelinde kendi devletini tesis etme yolunda XIX. Yüzyılın en geniş çaplı *Milli Kurtuluş Mücadelesi*'de, öncekiler gibi, başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat bu hareket, Türkistan halklarının hafızasından hiç silinmeyecek bir biçimde derin izler bıraktı. Bu da demek oluyor ki, *“Ufuktaki Bağımsızlığın”* ateşini yaktığını söyleyebiliriz. Bundan sonraki Orta Cüz Kazakları arasından çıkan Eset Kötıbaroğlu tarafından 1855 – 1856 yıllarında yürütülen isyan hakkında, Rusya Savaş Bakanlığı'na verilen mektuptaki bilgiler çok ilginçtir.

Ruslar, Eset komutasındaki Kazakların isyanı hakkında; *“Orenburg şehrini tehlike altında bırakmaktadır, bunlar tam başıbozuk, çapulcudurlar”*⁵⁹⁵ demektedirler. Diğer bir mektupta ise; *“Eset çeşitli boylardan toplanan isyancılarıyla birlikte Orsk şehrine tehlikeli olmaktadır”* denmektedir. Bir başka mektupta ise; *“Eset ve isyancılarının tamamen çevrildiğini ve yaptığı isyan, yağmacılığından dolayı Eset Kötıbaroğlunun cezalandırıldığı”*⁵⁹⁶ bildirilmektedir. Bundan sonra Zhankoja Batır başkanlığında baş kaldıran Kazaklar yine bir mutlu sonuç elde edemediler.

Rus boyunduruğu altına giren bir başka Türk ulusu da Hokand Hanlığıydı. Rus kıskacı altındaki halk, iktisadi yönden zaafa düştükçe halk üzerindeki baskısını artırmakta, bu durum da halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmaktaydı. Nitekim 1873 yılında hoşnutsuzluk isyana dönüştü⁵⁹⁷. Farklı eyaletlerde halk ayaklanmaları başladı. Tarihte *“Polathan İsyanı”* olarak bilinen bu hareket hem hanlığa hem de Ruslara karşı tam dört yıl sürdü. Abdurrahman Aftabeci adlı bir kişi de mücadeleye katılarak Türkistan Genel Valiliğine karşı hareketlere geçti. Hokand Hanlığı'nın eski sınırlarını canlandırmak iddiasıyla *“gazavat”* ilan etmiştir. 9 Ağustos 1875 yılında General Kaufman bir buyruk çıkarıp savaşı resmen ilan etmiştir. Mahrem

⁵⁹⁴ Kenesarı Han'ın kesik başı günümüzde Petersburg şehrinde yer alan Kış Sarayı'ndadır. Rus Çarlığı zamanında kesik baş Rusya'ya gelen tüm konuklara sergilenerek gösteriliyormuş. Ve kesik başın altına da şöyle bir not düşmüşler. *“Ruslara karşı amansız mücadele eden Kenesarı Han, Rusya'nın en büyük düşmanıdır”*. Yüne dikkat edecek bir hususta Kenesarı Han'ın başını keserek üç bin ruble alan Ormanbet, kısa süre sonra kendisinin başını Ruslar keserek onun başını da Petersburg müzesine koymuşlar. Ruslar, bilindiği gibi onun kesik başının altına *“Hain Ormanbet'in başı”* diye bu cümleleri düşmüşler.

⁵⁹⁵ RGVIA, F 483, op 1, d 35, s. 1.

⁵⁹⁶ RGVIA, F 483, op 1, d 35, s. 1.

⁵⁹⁷ Bulduk, 2006, a.g.e, s. 33.

Kalesi'ndeki çatışmalar pek çok isyancının canına mal oldu. Rus birlikleri Hokand'a doğru yürüyüşe geçtiler ve savaşmaksızın şehri ele geçirdiler. 1875 senesinde gerçekleşen bir başka isyanı da Ruslar kanlı olarak bastırdılar. 8 Ocak 1876'da Ruslar Andican'a saldırarak çevredeki halka katliam yaptılar. Türkistan Hanlıklarının birbirlerine düşmesi ve Kazak Boyları arasındaki rekabet, Türkistan'ın istilasında Ruslara yardımcı olduğunu maalesef söyleyebiliriz.

2. TÜRKİSTAN MİLLİ MÜCADELESİ VE ENVER PAŞA’NIN İZLEDİĞİ POLİTİKA

a) Türkistan’da Bolşeviklerin İktidara Gelişi

Şubat 1917 Devrimi sırasında, bazıları 1905’ten sonra gizli bir şekilde kurulan Müslüman siyasal partiler gün ışığına çıkmıştı. Bu partiler, Azerbaycan’da Hümmet (sosyalist) ve Müsavat (pantürkist), Kazaklar’da Alaş Partisi, Kırım Tatarları’nda Milli Fırka, Kazan Tatarları’nda İttifak, Maverayünnehir’de, emirliklerde hala yer altında faaliyet gösteren iki hareket oluşmuştu. Bunlar; Genç Buharılar ve Genç Hiveliler. Bu partilerden hiçbirisi (Alaş Partisi dışında) dar anlamıyla milliyetçi değildi, hele bağımsızlık hiç değildi. Hemen hepsi imparatorluğun tüm Müslümanların kurtuluşu için mücadele ediyorlardı⁵⁹⁸. 1917 yılında gerçekleşen Şubat ve Ekim İhtilallerinden sonra insanlığın kendi kendini milli ananevilere göre yönetme arzusunu gerçekleştirmek istediğini görmekteyiz. Bu zamanlara kadar bazı yerlerde bölgesel ve belli bir amaç olarak ayaklanan isyanlar artık *Milli Ayaklanmaya* doğru sürüklendi⁵⁹⁹.

Fakat 1917 İhtilalı ile Rus İmparatorluğunda yaşayan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendini idare etme hakkı, Sovyet rejimin ilk başlarından itibaren Rusya’nın ananevi politikasından vazgeçmediği yavaşta olsa hissedilmeye başladı. Bolşevik liderlerinin bölgede takip ettiği siyaset eski Çarlık Rusya’dan daha katı bir dikta idaresi kurarak sömürgecilik siyasetine devam etmek emelinde olduğunu kısa zamanda bütün Türkistanlılar acı bir şekilde öğrenecektir. Neticede Türkistan’ın genelinde, fakat özellikle köylü halk içersinden ortaya çıkan milli hareketin en büyüğü, 1916 – 1926 yılları arasında bütün şiddetiyle devam eden “*Basmacılık*” hareketi ortaya çıkmıştır. Türkistan’da Basmacılığın ortaya nasıl çıktığını anlaya bilmemiz açısından önce “*Bolşeviklerin Taşkent’te İktidara gelmesi ve Türkistan Muhtariyeti*” üzerinde durmamız gerekiyordur. Şubat İhtilalı sonrası Türkistan’ın çeşitli bölge ve şehirlerinde yerli Türk aydınları tarafından türlü kulüplerle siyasi kurumlar ortaya çıkmıştır. Mesela; “*Azat Halk*”, “*Hürriyet*”, “*Marifet (İlim)*”,

⁵⁹⁸ Oliver Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev: Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 78.

⁵⁹⁹ Hazret Tursın, *Türkistan Ult-Azattık Kozgalısı zhane Türkistan Muhtariyatı*, Nurlı Alem Yayınları, Almatı 2006, s. 3.

“Muftakul-Maarif (İlim Anahtarı)”, “Muravvadcul İslam (İslam’ın Gelişmesi)”, “Ravnahul İslam (İslam Azatlığı)” ve başkada kurumlar faaliyete geçmiştir. Bununla birlikte demokratik görüşlü Türk ziyahıları tarafından neşredilen gazetelerde neşredilmeye başlamıştır. Bunlar; “Turan”, “Türk Eli”, “Nadcot (Azatlık)”, “Kengaş”, “Şura-i İslam”, “Hürriyet”, “Trik Söz (Canlı Sözler)”⁶⁰⁰ gibi gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Yağmurdan sonraki mantarlar gibi Türkistan’ın çeşitli bölgelerindeki örgütlenmeler tabii yeni kurulan Sovyetleri rahatsız ve o kadarda derinden sarsıyordu.

Bolşeviklerin 7 Ekim 1917 Petersburg’ta gerçekleştirdiği darbeyle “Geçici Rus Hükümeti” devrildi. Bu darbeden cesaret alan Taşkent’teki sosyal demokrat Bolşevikler işçi, asker ve çiftçi delegelerden oluşan konseyin devrim komitesi, Vlademir Lyapin’in komutası altında 9 – 13 Kasım 1917 tarihleri arasında Taşkent’te bir ayaklanma gerçekleştiriyor ve bu ayaklanmanın neticesinde 600 askerin de yardımıyla isyancı demiryolu işçileri, şehir kalesini ele geçiriyorlar⁶⁰¹. Aynı gün İşçi, Asker ve Çiftçi delegelerinin Taşkent konseyi, bütün yerel Sovyetlerine telgraf çekerek; “Taşkent’te Sovyetler bütün otoriteyi ele geçirmiştir. Sizler de hâkimiyeti ele almalısınız” denilmekteydi. Türkistan’ın her tarafında kendilerini Sovyetlerin yerel sözcüsü olarak gören fakat bunlar üzerinde hiçbir etkisi bulunmayan Taşkent konseyi artık “Sovyet Hâkimiyeti” imajını yaymaya çalışıyordu.

Otoritenin bir grup Rus’tan, diğer bir grup Rus’a geçmesi tam anlamıyla bir Bolşevik dönemin başladığı anlamına gelmiyor. Ancak bu hareket ile Türkistan’da Rusya’nın kanlı Sovyetleştirmesinin başlangıcı olduğunu iddia edebiliyoruz. Taşkent’teki Bolşevik Sovyetler derhal kendilerini yasal otorite olarak kabul ettirilmesi için Kasım 1917’de 114 delegenin katılımıyla Üçüncü Sovyet Kongresini gerçekleştirdiler. Bolşeviklerin Taşkent grubu başkanı olan, Tabolin, kongrede *Bolşevik ve Maxsimalist*⁶⁰² birleşik fraksiyonlarının ortaklaşa hazırladığı bir metni okuyarak, İşçi, Asker ve Çiftçi delegelerin en yetkili organı olarak Sovyet Halk Komiserliğini kabul edildiğini bildirmiştir. Kongreye katılan 114 Rus üyenin 17 olumsuz oyuna karşı 97 oyla Sovyetlerin Halk Komiserliğine (Sovnarkom), 7

⁶⁰⁰ Tursun, 2006, a.g.e, s. 10 – 11.

⁶⁰¹ Baymırza Hayit, “Basmacılar” Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 - 1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 13.

⁶⁰² Sosyal Devrimci.

Bolşevik, 8 Sosyal Devrimci olmak üzere 15 kişi seçilmişti. Bu seçilenler arasında yerli ahali olan Türkistanlılardan hiçbir üyeye yer verilmemiştir. Kongre salonunda bulunan Türkistan Ulema Cemiyeti Başkanı Serali Lapin ise; “1917 Kasımı’nda Türkistan Müslümanları kongresinde Türkistan için özerklik hakkı alınmasına ilişkin kararı savunarak”, Rus Sovyetlerinin hâkimiyet talebine, Türkistan Müslümanlarının aleyhine olacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Bolşevik Ruslar, Lapin’in sözlerine hiç aldırış etmediler bile. Sovyet Halk Komiserliği Başkanı F.İ. Kolesov, kongrenin bitiminde Lenin’e; “Sovyetlerin Halk Komiserliği, sizin bütün emirlerinizin uygulanmasını temin etmeyi hayati bir görev olarak telakki etmektedir”⁶⁰³ şeklinde bir telgraf göndermiştir.

Böylece Taşkent’te Sovyet hâkimiyeti sağlanmış oluyordu. Ancak 1917 Aralığı’ndan itibaren Amuderya üzerinde Çarcui’de karşı ihtilalcı bir hareket ortaya çıktı. Albay Zaitsev komutasındaki Hive ve İran’dan dönen Kozak birlikleri Taşkent’teki Bolşevik iktidarı devirdiler⁶⁰⁴. Fakat Koluzayev komutasındaki Bolşevikler durumu tekrar kendi lehlerine çevirmeye muvaffak oldular. Bu arada Kasım 1917 yılında 515 delegenin katılımıyla Ulema Cemiyeti de Üçüncü Türkistan Müslümanları kongresini yaparak, Türkistan Cumhuriyeti kurulması hususunda 14 maddelik bir kararı kabul ederler⁶⁰⁵. Bununla birlikte Sovyetlere eski Türkistan Genel Valiliği yerine bir “koalisyon hükümeti” kurulmasını ve bölgesel Konseyde üyeliklerin yarısının Müslümanlara yarısının da gayrimüslimlere verilmesini de önerdiler.

Ancak Sovyet Halk Komiserliği Başkanı F. Kolesov ve Petersburg Bolşevik liderleri bundan önce verilen kararlarının arkasında durarak Müslümanların bu önerilerini yine reddetmiştir. Böylece şu kanaate varmamız çok doğaldır diye düşünüyorum. Bolşevikler güzel Türkistan’ı ellerinden çıkarmamak ve sömürgeciliğin devam ettirmek için sadece isim değiştirerek yerli halkın bütün taleplerine kulaklarını tıkamıştır. Ayrıca bu görüşümüzü destekleyecek şu cümleler yine bir Rus’a aittir. Rus öğretmeni olan Nekura; “İhtilal Rus devrimcileri, işçi ve askerleri tarafından gerçekleştirilmiştir. İşte bu yüzden hâkimiyet ve idare hakkı

⁶⁰³ Aydın İdil, **Enver Paşa’nın Son Savaşı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 66; Hayit, 1997, **a.g.e.**, s. 14; Tursun, 2006, **a.g.e.**, s. 44.

⁶⁰⁴ Castagne, 1980, **a.g.e.**, s. 101.

⁶⁰⁵ Hayit, 1997, **a.g.e.**, s. 20.

sadece biz Ruslarıdır. Dolayısıyla yerli halk bizim kendilerine verdiklerimizle yetinmelidir”⁶⁰⁶ diyerek Rus şovenliğinin arkasında olduğunu fark ettirmektedir. Türkistanlı Şah İslam Şah Ahmet, devrimin herhangi bir ırkla veya Ruslarla alakası olmadığını söyleyerek; “Devrim Petersburg’ta gerçekleştirildi. Türkistan’da ise bir devrim değil, sadece otoritenin el değiştirmesidir. Bu yüzden de Ruslar bizim isteklerimiz doğrultusunda hareket etmelidirler”⁶⁰⁷ diye cevaplandırmıştır. Bunun üzerine Taşkent’te Bolşeviklerle Türkistanlılar arasında gergin hava esmeye başladı.

Bolşevikler “Çarlık rejimi sırasında Rusların top tüfekte yaptığını ve üstlendiğini yönetim sorumluluğunu, şimdi devrim sürecinde milli ayrıcalığa sahip bir Rus azınlık olan, Asker, İşçi ve Çiftçi delegeleri” maskesi altında eski sömürgecilik zihniyeti devam ettirmek istedikleri bellidir. Bu konuda George Safarov şu tespitleri çok nettir. “Parlamenter bir zafer elde edildi, fakat aynı zamanda Türkistan’daki sömürgeci zihniyet yeni Sovyet gücüyle iyice pekişti. Yeni otorite, zulme uğramış halkların işçi kitlelerinin güvenini kazanmak yerine, onların devletin güvenini kazanmak için çalışmasını istiyordu” ve bir başka tespitinde ise; “Rus göçmenleri Türkistan’a tarım kültürü getirdiklerini düşünmek yanlış olacaktır. Onlar burada eşkıyalık olarak yaşamışlar ve ellerine her ne geçerse yağmalamışlardır” diyerek çok isabetli bir tespit yaptığını söyleyebiliriz.

Bu konu üzerinde bir diğer yorumcu⁶⁰⁸ Alekseenkov’un fikri daha da ilginçtir. “Yaptığımız faaliyetler sonucunda kendimiz fark etmeyerek, kendimizin Çar Hükümeti’nin devamını sürdürenler olarak yerli halk tarafından algılanmaya yol açtık. Sovyet Hükümeti tarafından kabul görülen idarecilikte yerli unsurlara da yer verilmesinin sakıncılığı yoktu. Fakat vilayet ve önemli mevkiilerdeki idareciliği ancak Ruslar yapabilecek ve böylece “büyük projeyi gerçekleştirecek” sadece Ruslara verilebilirdi. Biz sadece yerlilere köylerdeki ağalığı bıraktık”⁶⁰⁹ diye Bolşeviklerin gerçek niyetin açığa vuruyor. Bu konuda Rus arşivinde gördüğümüz belgelerde destekliyor. Fakat belgedeki konuları ilerdeki işleyeceğimiz konular sırasında duracağız.

⁶⁰⁶ Baymırza Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi Türkistan Türklüğü’nün Milli Mücadelesi**, Çev: Elif Kırıl, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s. 40; Hayit, 1997, **a.g.e.**, s. 20.

⁶⁰⁷ Hayit, 2006, **a.g.e.**, s. 40.

⁶⁰⁸ Kendisi Bolşevik’tir.

⁶⁰⁹ Tursun, 2006, **a.g.e.**, s. 47.

b) Türkistan (Hokand) Muhtariyeti'nin Kuruluşu ve Bolşevikler Tarafından Yıkılışı

Türkistanlılar artık milli, toprak bütünlüğü olan muhtar bir “*Türkistan Cumhuriyeti*” kurma konusunda kararlaştırdılar. Türkistan Milli Merkez Başkanı olan Mustafa Çokay, Muhtar Türkistan Hükümeti’nin Başbakanı ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olmuştu. Bu sebeple de o döneme birinci dereceden tanık olan en yetkili şahsiyetlerden biridir. Çokay, Hokand’da Özerk Cumhuriyet’in ilanından önceki milli güçlerin durumunu şöyle anlatır;

“Bolşevikler Kasım 1917’de galip güçler olarak ortaya çıktılar. Artık ne yapmak gerektiği sorusu gündeme gelmişti. Gelecek hepimiz için karanlık ve korku doluydu. Buna rağmen bazı tedbirler almak zorundaydık. Milli merkezimizin üyeleri geçici olarak Semerkant’ta toplanıyordu. Buradan da Fergana’ya geçiyorlardı...⁶¹⁰ Halkın isteklerinin etraflı bir şekilde ortaya koyabilmesi için yalnızca bir imkân vardı. O da “Birleşik ve tek bir Müslüman teşkilatı” oluşturmak ve onun adına, onun bayrağı altında faaliyet gerçekleştirmek”⁶¹¹ diyordu. Ve devamla bizim Taşkent’te toplanmamıza imkân yoktu. Benim oteldeki odama her gün birkaç Rus askerleri gelir, giderler ve beni daima kontrol altında bulundururdu. Taşkent’ten gitmek ve başka bir yerde teşkilat oluşturmaya çalışmaktan başka çare kalmamıştı diyordu.

Çokay hatıralarından devam edersek, Yeni Mergilan şehrinde, “*Ülke Müslüman Şurası*” binasındaki bir toplantıda bütün Türkistan Müslümanlarının kongresini toplamaya karar verildiğini yazmaktadır. Bunlar neden Taşkent’te değil başka yerde yapmağa mecbur kaldılar. Çünkü Taşkent’te bu tür düşüncelerin uygulamaya geçmesi artık mümkün olunmadığından “*Türkistan Muhtariyeti’nin*” ilanı için uygun bir bölge aranmaktaydı. Muhtariyetçiler neden Taşkent dışına çıkmak istedikleri doğaldı. Çünkü Bolşeviklerin hâkim olduğu şehirde kendi iradeleriyle kurulacak olan Muhtariyet’e asla izin vermezlerdi. Bunun için de, olağanüstü IV. Türkistan Müslümanları Kongresini, Taşkent dışında Sovyet hâkimiyetinin fazla etkili olmadığı bir yerde yapmaya karar vermişlerdi. Çokay,

⁶¹⁰ Hayit, 1997, a.g.e, s. 21; Hayit, 2006, a.g.e, s. 41.

⁶¹¹ **Mustafa Çokay**, “Hokand Muhtariyeti Hakkında (Kuruluşun Onuncu Yılı Dolayısıyla)”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)**, Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 134.

görüşmeler sonucunda, Kongre davetiyeleri, telgraf aracılığıyla etrafa gönderildi⁶¹². Ayrıca Türksitan Milli Muhtariyeti stratejisinin belkemiğini Müslümanlar ile Rusları karşı karşıya getirmemek için üzerinde çok çalıştılar. Bunu için Rusların demokrat kesiminin desteği alınarak Türkistan Muhtariyetinin sadece Müslümanları kapsayan etnik dini bir muhtariyet değil, Rus azınlıkları da içine alan genel bir muhtariyet olmasını amaçladılar⁶¹³. Fakat Milli Merkez Türkistan Milli Muhtariyeti için Müslümanlarla birlikte siyasi çalışmalar yapacak yeterli sayıda Rus unsuru bulmakta zorlandılar. Sadece sosyal devrimcilerden V.P. Nalivkin, Vadim Chaykin ve Yahudi S. Herzfeld Bolşeviklere karşı oldukları için Türkistan'ın özerkliğini kabul ediyorlardı. Bunların dışındaki Taşkent'te yer alan bütün Rus grupları Müslümanların idari mekanizmalarda olduğu bir Türkistan Milli Muhtariyetini istemiyorlardı⁶¹⁴.

Hep birlikte Fergana vadisindeki Hokand şehrinde Kongrenin yapılması için 25 Kasım 1917'i (8 Aralık) olarak fikir birliğine varılmıştır. Sonuçta Türkistan Müslümanlarının IV. Oalaganüstü Türkistan Müslümanları Kongresi, Hokand şehrinde eski Hokand Sarayında 26 Kasım 1917 (8 Aralık) tarihinde Çokay'ın konuşmasıyla açıldı⁶¹⁵. Bolşeviklerin kurultayın yapılmaması için yaptığı bütün engellemeler boşa çıkmıştır. Neticede Bolşevikler de Komiser Poltaratski'yi temsilci olarak kurultaya göndermek zorunda kaldılar. Kongreye Türkistan Genel Valiliği coğrafyasının her yanından katılım olmuştur. 203 delegenin 150 kadarı Fergana bölgesindendi. Sadece Yedisu bölgesinde 1916 ayaklanması süreci ile ilgili karışıklar sürmekte olduğundan bu bölgeden katılım olmamıştır⁶¹⁶.

Kongre gündemi; Türkistan'ın yönetim şekliyle Türkistan'ın güney-doğu federasyonuna girmesi, icra komitesinin, yani hükümetin seçilmesi ve Türkistan Anayasasının hazırlanması için toplanma ve karara varma konuları ele alınmıştır. Delegeler arasında iki tür yaklaşım hâkimdi. Bir grup delege, "*Fırsattan istifade ederek Türkistan'ın ülkesini bağımsızlığını derhal ilan etmesini*" ve Rusya'dan ayrılmasını savunurken, diğer grup öncelikle milli, bölgesel, özerk bir cumhuriyetin

⁶¹² Çokay, 2005, a.g.e, s. 135.

⁶¹³ Abdülvahap Kara, "Hokand Muhtariyeti", Ed; Celal Güzel vd, **Türkler**, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 788.

⁶¹⁴ Kara, 2002, a.g.m, s. 788.

⁶¹⁵ Sabit Şildebay, **Türkşüldük cane Kazakistandagı Ult – Azattık Kozgals**, Gılım Yayınları, Almatı 2002, s. 112; Kara, 2002, a.g.m, s. 788.

⁶¹⁶ İdil, 2013, a.g.e, s. 68.

ilan edilmesi hakkında duruyordu. Bu konuyu yine Çokay'dan dinlersek, Abdullah Hocayev ikimiz; “*Bağımsızlık veya muhtariyet ilan etmek meselesinde acele etmek taraftarı değildik. Çünkü Türkistan şehirlerinde bulunan askerler içinde tek bir Türkistanlı yoktu*”⁶¹⁷ diyerek gerçekleri söylüyordu. Kongrede çoğunluk Türkistan'ın tam bağımsızlığını Türkistan Anayasası'yla belirlenmesi ve bu maksatla Mart 1918'de yeni bir toplantı yapılması yönünde fikir belirtince, dolaylı olarak ikinci grubun görüşü benimsenmiş oldu. Kurultay iki gün devam ederek 10 Aralık 1917'de çalışmalarını bitirdi⁶¹⁸. Türkistanlılar tarafından sabırsızlıkla beklenen sonuç açıklanarak “*Türkistan Milli Muhtariyeti*” ilan edildi⁶¹⁹. Muhtariyetin merkezi Türkistan Genel Valiliği topraklarından Sır Derya hariç olmak üzere Fergana havzası ile Semerkant bölgesine hükmedecektir.

Türkistan Milli Muhtariyeti Hükümet Reisi Muhammedcan Tınışpayoğlu, Hariciye Nazırı Mustafa Çokayoğlu, Dâhiliye Abdurrahman Orazoğlu, Harbiye Ubeydullah Hoca, Maliye Şah Ahmetoğlu, İaşe Abidcan Mahmutoğlu, Nafia Mir Adil, Ziraat Hidayet Ağaoğlu, Maarif Nasır Han ve Ekalliyetler Herzfeld'tir⁶²⁰. Bununla birlikte Türkistan Milli Muhtariyeti 36 kişilik Halk Meclisi'n (Şurasın) oluşturdu⁶²¹. Ayrıca Hokand şehrinde 50.000 halk, 382 Cami, 40 Medrese, 6000 Diyanet memurlarıyla 11 Bankın çalıştığı bir zamandı⁶²².

Aynı zamanda Türkistan'ın bir başka bölümünde Alaş-Orda Hükümetinin kuruldu ve başkent olarak da Semey şehri seçildiğini biliyoruz. Bu neden söylüyoruz. Çünkü Türk Tarih edebiyatında, Türkistan'ın iki tarafında kurulan iki cumhuriyetin Türkistan Birliğini sağlamakta hem fikir olduğu ileri sürmektedir. Fakat bizim nazikâne fikrimiz Alaş-Orda Hükümeti'nin Türkistan birliği üzerinde çok durmadığını hatta sıcak bakmadığını düşünmekteyiz. Çünkü o zamanki Kazak

⁶¹⁷ Çokay, 2005, a.g.e, s. 136.

⁶¹⁸ Oktay A, **Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60'ıncı Doğum Yılı Münasebetiyle)**, İstanbul 1950, s. 26.

⁶¹⁹ Nikishov P.P, **Borba s Basmachestvom Na Yuge Kirgizii**, Kirgizskoe Gosdarstvennoe Yayınları, Frunze 1957, s. 20 – 21. Ali Bademci, **1917 – 1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, Kutluğ Yayınları, 1. Cilt, İstanbul 1975, s. 159; Tahir Çağatay, **Kızıl Rmperyalizm**, Yaş Türkistan Yayını, Ankara 1975, s. 13.

⁶²⁰ Abdullah Recep Baysun, **Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa**, Yay Haz: Erol Cihangir, 3. Baskı, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 20.

⁶²¹ **Timur Kocaoglu**, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905 – 1991)”, Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, **Genel Türk Tarihi**, 10. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 80.

⁶²² Şildebay, 2002, a.g.e, s. 112.

Aydınları tüm Türkistan'ın bir bayrak altında toplanması ve hayata geçirilmesinin mümkün olmadığı görmekteydiler. Burada Alaş-Orda Hükümeti'nin çizdiği yolunun Atatürk'ün Anadolu'da çizdiği yoluna çok benzediğini söyleyebiliriz. Atatürk önce Anadolu Türklerini birleştirerek istilacılara karşı vatanını savunursa, aynı benzer taktiği kullanan Alaş-Orda önce Kazakları kendi etrafında toplamayı düşündüler ve bu yolda hareket etmişlerdir. Özellikle Alaş aydını Aleyhan Bökeyhaov'un *"Biz Türkistan'la kardeş ve aynı dine mensup halklarız. Muhtariyet olmak bir başka, devlet olmak bir başkadır. Bizim Kazak halkı şimdilerde iş görecektir kadrolara o kadar muhtaç ki, halkı bir nevi cahil olarak sayarsak, Türkistan halkı Kazak halkından on kat daha cahildir."*

*Eğer Kazaklar, Türkistan'la birlikte Muhtariyetliğe kalkışırsa Muhtariyet arabasına aynı zamanda deve ile eşeğin takılması demektir. Çünkü Taşkent'teki Sartların ileri gelenleri, "salgına (heba) karşı alınan tedbirlerin Allah'a karşı gelmek olarak yorumlayarak, hastalığın tedavisine gerek yok, böyle içe kalkışırsanız günah olur ve isyancı olursunuz diyen kafalarla Kazak nasıl bir olabilir". Bahsettiğimiz gibi Muhtariyet arabasına aynı zamanda deve ile eşeği birlikte takamıyorsunuz"*⁶²³.

Bökeyhanov'un bu sözlerinden Türkistan'la birleşme fikrine karşı olduğunu ileri sürerek Türkistan Miili Muhtariyetine karşı olmuştur diye bir algı olmaması gerekiyor. Bu sadece zaman şartlarının müsait olmadığından ve olayları daha gerçekçi olarak kendi penceresinden bakmaktır diyebiliriz. Buna rağmen Muhametcen Tınshpaev'le Mustafa Çokay'ın aynı zamanda Alaş-Orda Hükümetine üye olduğu ve görev aldığını ileri sürülmektedir. Bu doğal bir şey. Çünkü Kazaklar ve Alaş-Orda kurulduğunda doğu-batı Alaş-Orda olarak kuruldu ve kadim zamandan Taşkent'in Kazak toprakları olduğu bilincinde olduklarından Türkistan'da kurulan hükümetleri kendilerinin bir devamı olarak görmektedirler. Bizce Alaş-Orda önce Kazakları bir araya getirerek güçlendikten sonra Türkistan'la ilgilenmek istediğini düşünmekteyiz. Böylece şu sonuca varılabilir; *"Alaş-Orda Partisi, 1914 öncesinde Rusya'da ortaya çıkan modern anlamda milliyetçi tek Müslüman parti idi"*⁶²⁴ ve *milliyetçi çizgisini devlet politikasına da yansıtmak istiyorlardı*". Hokand şehrinde

⁶²³ Şildebay, 2002, a.g.e, s. 119 – 120.

⁶²⁴ Darhan Hıdıraliyev, **Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2011, s. 73.

bulunan Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti, merkezi güç tarafından tanınmak için Petersburg'taki Sovyet Rus Hükümeti ile bağlantı kurmaya çalıştı. Fakat Bolşevik Rus Hükümeti milli ve bölgesel bütünlüğü esas alan bu muhtar cumhuriyeti tanımamakta ısrar ettiler. Türkistan İşçi ve Çiftçi Teşkilatı da Taşkent'teki Rus İşçi, Asker ve Çiftçi Delegeleri Konseyi de Türkistan Milli Muhtariyetini tanımadılar. Türkistan Milli Muhtariyetinin kuruluşu SSCB kaynaklarında şu şekilde yansıtılmıştır;

*“Emperyalistlerin kanlı elleri Orta Asya'ya da ulaşmıştır. Türkistan'a gelerek eski Eserler, Beyaz Muhafızlar, Menşevikler ve yerli milliyetçilerle birleşerek Hokand Muhtariyeti diye adlandırılan burjuvazilik devleti kurdular. Aynı zamanda Aşkabat'ta Zakaspi Hükümetin temelini attılar”*⁶²⁵. Bir diğer kaynakta ise; *“26 Kasım 1917 senesinde İngiltere Hükümeti, Afgan ve sabık Buhara Emir'inin ayrıca Bolşeviklere karşı olan tüm karşıtlar güçlerin bir araya toplayarak Hokand Muhtar Hükümetini kurdular. Bunların asıl amacı Sovyetlere karşı çıkarak eski zenginlerin ve emperyalistlerin idareciliğini tekrar tesis etmek istediklerini yazmaktadır”*⁶²⁶.

Bir başka kaynakta; Hokand'ta iki iktidar kurulmuş durumdadır. Yeni Hokand şehrinde Sovyet Hükümeti ve eski Hokand şehrinde ise kapitalistlerle feodaller iktidarı yer almaktadır. Ayrıca bu muhtariyetin kuruluşunda İngiltere Savunma Bakanı Winston Churchill aktif rol üstlendiğini belirtmektedir. Hokand Muhtariyetin ilk amacı Sovyet Hükümetini devirmektir. Onların yerli Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek ve başkalarını koruma diye bir niyetleri bile yoktur. Onlar sadece eski iktidarlarını tekrar tesis ederek kendi yabancı emperyalistler himayesinde bir devlet kurmaktır. Ayrıca Hokand Muhtariyeti Hükümeti *“Güney-Doğu İttifakına”* dâhil oldular. Böylece onlar Oral Dağlarıyla kuzeyde Kuşu dağı, güneyde Altay dağı, doğuda ise Karadeniz'e kadar olan toprakları Sovyetlerden koparmak istiyorlar⁶²⁷ denilmektedir.

Genellikler SSCB kaynaklarında bu konu üzerindeki fikirleri hemen-hemen bu görüştedirler. Aslında bizce Türkistan Muhtariyetinin *Güney-Doğu İttifakına* Sovyet yazarları sadece kendi açılarından bakmaktadır. Eğer için aslına bakarsanız

⁶²⁵ Zhanturov S.B, **Kirgisistan'da Oktybr Revolytsiyasi Zhana Grazhdandık Soguş**, Kırgız SSR'nın Saiasi Zhana İlimi Bilimlerdi Zhailtu Koomu Yayınları, Frunze 1957, s. 26 – 27.

⁶²⁶ Shokuchov B, **Klassovaia Borba i Uproshenie Sovetskoi lasti v Kirgizskik Ailah (1918 – 1924)**, Kırgızistan Yayınları, Frunze 1968, s. 64.

⁶²⁷ Nikishev, 1957, **a.g.e.**, s. 27 – 28.

Muhtariyetin neden dâhil olduğunu anlamaktayız. Türkistan Muhtariyeti, *Güney-Doğu İttifakının* Türkistan’da yaşanan kıtlıktan çıkış yolu olarak bölgeye tahıl göndererek yerine yün, pamuk ve fabrikalar için lazım olan hammaddeleri ticari yola koymak maksadında verilen tekliflerinden dolayı girdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bölgeyi kıtlıktan ve siyasi istikrarsızlıktan çıkarmak için bu yola başvurulmuştur⁶²⁸. Aynı zamanda Türkistan Milli Muhtariyetinin ilerideki yürüyecek programları hakkında da yanlış bilgiler sunmuştur. Mesela muhtariyette “*Kadın haklarına*” yer verilmediği ve Türkistan Türkistanlıların diyerek bu kutsal çağrıya katılmayanlar ise “*kâfir*” oldukların ileri sürmektedir. Fakat şimdilerde yeni çıkan kaynaklarda ise Türkistan Milli Muhtariyetinin “*Kadın Hakları*” üzerinde çok hassas davrandığını ve kadınların da erkeklerle aynı seviyede tüm haklara sahip olduklarını açıklamışlar.

Biz buradan Sovyetler kendi iktidarlarını Türkistan’da sağlamlaştırmak maksadında yaptığı bu çirkin propagandası olduğunu anlamaktayız. Tüm bunlara rağmen Muhtariyetin ilan edildiği gün Türkistan Müslümanları için bir sevinç havası esmişti. Şehrin dört bir yanında şenlikler yapılıyor, insanlar caddelerde birbirlerini “*Muhtariyet kutlu olsun*” sözleriyle selamlıyordu. Türkistan’ın Taşkent, Hokand ve Fergana Vadisinin büyük merkezleri muhtariyetin ilanıyla bayram adeta havasına bürünmüştür⁶²⁹. Milli bir Hükümetin Türkistanlılar tarafından kurulması, esaret altında kalan halka bir benlik duygusu ve yaşama hakkı vermiştir⁶³⁰. Türkistan Muhtariyeti konusunda ilk kanlı hadise 13 Aralık 1917’de Taşkent’te yaşanmıştır⁶³¹. Bu sırada Taşkent Sovyet yönetimi, şehrin Rus kesimine girilmemesi şartıyla, Münevver Kari başkanlığında İslam Cemiyetinin cemaatle namaz kılınmasına ve özerkliğin kutlanması için toplantı yapılmasına izin verdi fakat aynı zamanda da kolluk kuvvetlerini harekâta hazır duruma geçirdi⁶³².

Üstelik Sovyet makamlarının da bu törenlere aktif olarak katılmaları emredilmiştir. Sovyet Halk Komiserliğiyle İşçi, Asker ve Çiftçi Temsilcileri Taşkent İcra Komitesi’nin 12 Aralık 1917 tarihinde açıkladıkları karar ise şöyleydi; “*Sovyet Halk Komiserliği ile İşçi, Askerle Çiftçi Temsilcileri İcra Komitesi’yle birlikte*

⁶²⁸ Tursin, 2006, **a.g.e**, s. 54.

⁶²⁹ Bademci, 1975, **a.g.e**, s. 161.

⁶³⁰ **Ahmed Naim**, “Türkistan’da Dün ve Bugün”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)**, Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 73 – 74.

⁶³¹ **Kara**, 2002, **a.g.m**, s. 788.

⁶³² İdil, 2013, **a.g.e**, s. 69.

düzenlediği toplantıda Hokand Kongresinde⁶³³ Müslümanların Türkistan için özerklik ilanıyla ilgili yayınladıkları bildiri görüşülmüştür. Devrim çıkarları henüz açık değil. Ayrıca devrim, devrim muhalifi güçler tarafından tehlikeye düşürülmüş durumda. Bu da Türkistan'ın Muhtariyeti için ciddi bir tehlike meydana getiriyor. Fakat Sovyet Halk Komiserliği ve İcra Komitesi bütün bunlara rağmen özerkliği devrimin bir kazancı olarak görmüş ve kutlamıştır. Bu sebeple Türkistan topraklarında güç, devrimci demokratların, yani Sovyet İşçi, Asker ve Çiftçi Temsilcilerinin kontrolünde olmalı ve burada başka hiçbir otoriteye izin verilmemelidir”⁶³⁴.

Türkistan Milli Muhtariyeti ayrıca Mevlit kandili münasebetiyle Taşkent'te 13 Aralık 1917'de ikinci bir gösteri düzenledi. Gösteriye altmış veya yetmiş bin civarında yerli ahali katıldı. Hepsi bir ağızdan “Allah’u Ekber, Yaşasın Türkistan’ın Muhtariyeti, Yaşasın Türkistan’a Anayasa getiren toplantı, Yaşasın İslam, Yaşasın Millet” şeklinde sloganlar attı. Halk Komiserliği Şurası Başkanı Kolesov ve yardımcısı Uspenski de toplantıya katıldılar. Toplantı sırasında dinleyenler Türkistan’da otoritenin giderek Türkistan Milli Muhtariyeti yönetimine doğru kaydığı izlenimine sahip olmuşlardı. Gösteri yürüyüşü öğleden sonra sona ermişti. Bütün halk neşeli, yaşlılar dua ederek, gençler şarkılar söyleyerek bir kısmı da susku bir halde şehrin Orda semtine doğru ilerlemekteydi. Sovyet Halk Komiserliği harekete geçmenin tam zamanı geldiğini anlamışlardı. Göstericiler evlerine ulaşabilmek için köprüye geldiklerinde kızıl muhafızlar onlara ateş etmeye başladılar.

Top destekli atışlar bir anda çevreyi cehenneme çevirmiştir. Önce halk ne olduğundan bile anlamayarak atılan silah karşısında şaşkın durumdayken bir sürü masum insan ölmüştür. Bazıları da paniğe kapılarak ırmağa kendilerini atarak suyun içinde boğularak can verdiler. Ölen yerli Müslüman Türklerin ne kadar kayba uğradığı tam kesin bir rakamla söylemek pek mümkün olmuyor. Bununla da yetinmeyen Bolşevikler artık Türkistan Milli Muhtariyetin ortadan kaldırmak kanaatine geldiler ve Şubat 1918 ortalarına kadar Hokand kenti civarına Semerkant’tan, Skobelev’den, Andican’dan Namangan ve Kızılkıya’dan kızıl

⁶³³ Hokand şehrinde 25 Kasım 1917’de (8 Aralık) gerçekleşen IV. Türkistan Müslümanları Kongresi’nden bahsetmektedir.

⁶³⁴ Hayit, 2006, **a.g.e**, s. 49 – 50.

muhafızlarla Ermeni “*Daşnaksutyun*” birlikleri toplanır. 18 Şubat’ta savaş komiseri Perfilev komutasındaki Taşkent Birlikleri de Hokand’a geldiler. Bolşevik askerler 20 Şubat 1918’de bütün güçleriyle Hokand’ın Eski Şehir bölgesine ateş açtılar ve 21 Şubat’ta şehri işgal ettiler. Sovyet kaynaklarından verilen bilgiye göre 21 ve 22 Şubat 1918 günlerinde yalnız Hokand’ta öldürülen Türkistanlı sayısı on bini bulunmaktadır⁶³⁵. Hokand saldırısına tanık olan Avusturyalı bir savaş esiri Fritz Willfort sonradan yayınladığı “*Türkistanische Tagesbuch*” adlı hatıratında Skobelev’de Kızıl Ordu birliklerinin Türkistanlıları nasıl katlettiklerini anlatmaktadır. Giorgi Safarov ise Kızıl Ordu askerlerinin Hokand’ta yaptıklarını şöyle nakletmektedir;

“Yağmalama ve hırsızlık olayları korkunç bir boyuta varmıştır. Ermeniler hırsızlıkta hayli mahirdi. Eskişehir bölgesinde bütün işyerleri, bankalar, evler yağma edilmişti. Yağmacılar el koydukları malları tahta arabalara koyup ve istasyona taşıyor ve sonra paylaşıyorlardı” diyerek zalimliğin ne kadar boyutta olduğunu anlatmaktadır. Turar Rıskulov ise; *“Hokand’taki baskının daha izleri ortadan kalkmadan ilk dokuz gün içinde muhtelif yağmalama olayları gerçekleştirmiştir. Menfaatperest Daşnaklar hemen paraya kavuşmak için şehri temizlemeye karar verdiler. Toplu halde öldürmeler ve kurşuna dizmeler gerçekleştirildi. Bu olayın ardından halk, gerçekten özerkçilerin haklı olduklarını, Bolşeviklerin ve Sovyetlerin Allah tanımaz, İslam düşmanları olduğu kanaatine vardılar”* diyerek gerçekleri bildirmektedir. Şimdi Türkistanlılar için tek çıkar yol artık bağımsızlık mücadelesidir.

⁶³⁵ Baymırza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, Ankara 1975, s. 107; Kocaoğlu, 2002, a.g.m, s. 80.

c) Basmacılık Kavramı ve Fergana Bölgesinde Basmacılık Hareketinin Filizlenmesi ve Türkistan’a Yayılması

Türkistan’ın genelinden halk içresinden coşarak ortaya çıkan Milli Hareketlerin biri de “*Basmacı Hareketi’dir*” desek yanlış olmadığının farkındayız diye düşünüyoruz. Bu milli hareket nasıl çıkmıştır. Hokand’ın Kızı Ordu tarafından işgali, Fergana vadisinde yeni bir milli hareketin başlamasına neden oldu. Bu milli direniş hareketi tarihe “*Basmacı Hareketi*” olarak geçmiştir⁶³⁶. Basmacı terimi köken olarak Türkçe kelimedir. Söz konusu “*Basmacı*” terimi “*baskıncı, baskın yapan, aniden saldıran, silahlı haydut, soyguncu ve yan kesici*” gibi anlamlar taşır. Bu terimin çıkma olasılığı olarak Çarlık Rusya’nın tabiiyeti altında bulunan Türkistan’ın yerel ayaklanmalarına katılanlarına denilmiştir.

Bolşevikler iktidara geldiklerinde Milli Mücadele veren Türkistanlılara aynı “*Basmacı*” tabiri nitelendirmiştir. Burada bir örnekte vermek istiyoruz SSCB 1979 senesinde Afganistan sınırlarından girerek 1989 senesine kadar kaldığı zarf içinde, kendilerine karşı çıkan yerli Afgan Mücahitlerini “*Düşmanlar*” olarak adlandırmıştır. Yani bu gibi bağımsızlık mücadelesin veren insanlar “*Basmacı ve Düşmanlar*” olarak kolay adlandırılabilir. Bileceğine göre, bu terimlerin sömürgeciler tarafından bilinçli olarak konulduğunu iddia edebiliyoruz. Basmacı kavramı, Türkistan’daki Sovyet yönetimi tarafından yayınlanan Rusça belgelerde 1919 yılı ortalarına kadar Fergana’daki savaşçı gruplarla ilgili sürekli “*razboiniki, haydutlar*” diye bahsedilmektedir⁶³⁷.

1919/1920 yılları ile Rusça da Türkçe kökenli bir kavram olan “*Basmacı*” (haydut, asi) ile bu kavramın soyut şekli olan “*Basmachestvo*” veya Türkçe kökenli “*Basmacılık*” sözcükleri kullanılmaya başlamıştır⁶³⁸. Bunun bir sonucu olarak, Sovyet yönetiminin etki alanında olan Orta Asya’daki yerli halkların bulunduğu bölgede ortaya çıkan savaşçı grupların hepsi birden “*Basmachetvo*” kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir⁶³⁹. Ahmet Cebeci bunun Rus sömürsünün bölge

⁶³⁶ **Abdullah Gündoğdu**, “Kırgızistan Dün, Bugün, Yarın”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 15, Güz, Ankara 2011, s. 404.

⁶³⁷ **Reinhard Eisener**, “Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkışı”, Çev; Erkan Türkoğlu, **Türkler**, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 796 – 797.

⁶³⁸ **Eisener**, 2002, a.g.m, s. 797.

⁶³⁹ **Eisener**, 2002, a.g.m, s. 797.

Türklüğüne nefretinin bir tezahürü olduğunu⁶⁴⁰ ifade etmektedir. Togan'a göre, Fergana'daki kıyamcılara “*Basmacı*” denildiğinden bu adın her yerdeki kıyamcılara verildiğini öne sürmüştür⁶⁴¹. Basmacılar hakkında Stalin'in görüşü ise; “*Basmacı harekâtı 1918 – 1924 yıllarında Orta Asya'da bir karşı ihtilal ve milliyetçi hareket olarak Orta Asya cumhuriyetlerini Sovyet Rusya'dan ayırmak ve sömürücü sınıfın hâkimiyetini yeniden kurmak gayesi ile mollalar tarafından yürütülen, aleni-siyasi haydutluk olarak ortaya çıkmıştır*”⁶⁴² diye yorumlamıştır. Neticede Türkistan yer alan Milli Ayaklanmalar Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişinden sonra tam anlamıyla bütün Türkistanlılara özgürlük savaşı yolundaki mücadelesiyle doruk noktasına çıkmıştır ve Türkistan tarihinde derin izler bıraktığını söyleyebiliriz.

Türk halkları yapıları gereği yabancı bir devletin himayesinde köle gibi yaşamaktansa çeteler kurarak ayaklanır veya bir başka bölgeye göçer. Bu olaylar göçebe olan Kazak, Kırgız ve Başkurt Türklerinden sık görmekteyiz. Buna delil olarak bu halkların Rus Çarlığına amansız veren bağımsızlık mücadelesini gösterebiliyoruz. Basmacılık Türkistan'da ilk ortaya çıktığında, modern savaş yöntemlerinden haberi olmayan sıradan Türkistanlıların bildikleri eski çetecilik ve savaş metotlarından ibaretti⁶⁴³. Ve ayrıca bu çetecilik ilk başlarda sadece Çarlık Rusya askerlerinin gasp ettiği haksızlıklara ve I. Dünya Savaşı'nda cephe gerisinde çalıştırma kanuna karşı çıkarak bir mücadele veren dağa çıkan bölgesel isyancılarıdır.

Dolayısıyla bazen de karın doyurma veya eşkıyalık yaparak insanlara zarar verdikleri de aşikârdır. Bununla birlikte Basmacılar Türkistanlı ceditçilere de karşı olduğu bellidir. Türkistan o zamanlar Kadimciler ve Ceditçiler olarak iki topluma bölünmüştü. İşte bu kadimciler şeriat, din elden gidecek diye ayrıca eski Buhara Emir'inin de Ceditçilere aldığı tavrından yola çıkarak bu dinciler⁶⁴⁴ Basmacıları kullanıyorlardı. Aslında bu gurulu insanlar kendilerinin kullanıldığının da farkında değildiler. Ayrıca aşiretler halinde yaşayan boy ağaları kendilerine bağlı

⁶⁴⁰ **Ahmet Cebeci**, “Türkistan'da Basmacılık Milli Kurtuluş Hareketi”, **Töre**, sayı 51, 1952, s. 35.

⁶⁴¹ Togan, **a.g.e.**, s. 387.

⁶⁴² **Kocaoğlu**, 2002, **a.g.m.** s. 82.

⁶⁴³ **Abdullahzade Tevekkül**, “Türkistan Milli Mücadelesi Tarihine Giriş Basmacılık – Fergana Mücahitleri”, **Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan'dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)**, Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 41.

⁶⁴⁴ Burada dincilerden bahsettiğimiz kasıt, gerçekten dini öne sürerek halkın duygusuyla oynayan ve halkın cahilce yaşamasına mahkûm eden bazı molla ve dincilerden kast ediyoruz. Biz niyetimiz bütün İslam Âlimlerine karşı ve İslam Dinine karşı çıkmak değildir. Sadece o zamanki Müslümanların gerçek hayatında rol üstlenen bazı çıkarıcılardan söz etmeye çalışıyoruz.

kuvvetleriyle birbirlerine üstünlük sağlamak amacından başka bir öteye gidemediği de maalesef doğru olduğunu kanımsındayız. Hatta birbirini egemenliğine girmektense Bolşeviklerle anlaşmaktan çekinmedikleri ortadadır. Sovyetlerin eşkıya adlandırdığı bunlara nasıl olup ta milli şuurları oyanarak “*Türkistan’ın Milli Ayaklanması*” mimarı olabildiler. Hokand’ta “*Türkistan Milli Muhtariyeti*” kurulduğunda bu geniş çapta fakat dağınık halde mücadele eden Basmacıları’dan, gerek Milli Ordu’nun teşkilinde ve gerekse Polis Teşkilatının kurulmasında geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu Basmacılara “*Korbaşı*” unvanları verildi. Bolşeviklerin Türkistan Milli Muhtariyeti kanlı bir şekilde ortadan kaldırdığında bu Basmacılar, Sovyetlere karşı bir ayaklanma başlattılar.

Türkistan’ın Korbaşıları tarafından yürütülen bu bağımsızlık ayaklanmaları tam anlamıyla “*Özgürlük Savaşı*” olarak adlandırabiliyoruz. Çünkü onların savundukları Türkistan Muhtariyeti artık Rus Bolşeviklerince kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmıştı. Ayrıca 1921 yılında Buhara Emir’inin Afganistan’a kaçmasından sonra, Ceditçilerin Basmacı liderlerini kazanma yolunda sarf ettiği girişimleri neticesinde Basmacıların birçoğu Ceditçiler tarafına geçmiştir. Bunun gibi bazı aydınlar da Basmacı saflarına geçmiştir. İşte bundan itibaren “*Basmacıların verdiği Özgürlük Savaşı*” artık “*Türkistan Milli Ayaklanması*” olduğunu ve buradan başlatmanın da doğru olduğu kanımsındayız. Sovyet yayınları Basmacıları halktan soğutmak maksadında yaptığı politikasın şu kanıtlarından anlayabilmemiz mümkündür; İngiltere’nin, Türkistan, Oral ve Zakaspi Vilayetlerinin Bolşeviklere karşıt unsurlarına destek sağlayarak Sovyet Hükümetini ortadan kaldırmak niyetinde olduklarını ileri sürüyorlar.

Ayrıca İngiltere tüm Türkistan’a sahip olma hevesiyle yerli milliyetçileri kullanarak ve kendi ajanlarını göndererek bir karışıklık yapmaya çalışıyorlar. Bu bağlamda Türkmen Çüneyt Han’a gerekli olan tüm maddi ve silahları İran üzerinden gönderdiklerini bildirmektedirler⁶⁴⁵. Bununla birlikte İngiltere Hükümeti ilk desteklerinin sağlandığı ve bunların Sovyet karşıtlarına verildiğini bildirilmektedir. Mesela; Beyaz Muhafızlara 100 milyon ruble, Basmacılara 16 vazuko (roketatar) 40 mitrolez ve 25.000 tüfek verdiğini göstermektedirler. Bu desteklerin karşılığı olarak Türkistan bölgesinin tüm yer üstü ve yer altı kaynaklarıyla birlikte 55 sene İngiltere

⁶⁴⁵ Zhanturov, a.g.e, s. 27.

himayesine bırakılacaktır. Basmacılar Beyaz Muhafızlarla birleşerek Sovyet Hükümetine karşı cephe aldılar diye bildirmektedirler⁶⁴⁶. Bir diğer kaynakta ise; Emperyalist ABD, Almanya, İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin ajanları Türkistan içlerine girerek Pantürkizm ve Panislamizm'i yerli insanların beyinlerine aşılayarak Orta Asya üzerinde kendi emellerini gerçekleştirmek istiyorlar. Mesela Mayıs 1917'de Türk ve Alman ajanlarının kışkırtmasıyla Kırgızların Rusya'ya karşı ayaklanmasını hazırladılar⁶⁴⁷.

Yerli burjuva ve milliyetçiler ve Geçici Hükümet'in tahrikleriyle Sovyetleri Türkistan'dan atmak istiyorlar ve tüm Müslümanları bir bayrak altında toplamaya çalışıyorlar diye şikâyet etmektedirler. Fergana bölgesinde ilk filizlenen Basmacılık harekâtının ilk öncüleri Togan'a göre; 1917 Bolşevik Devrimi'ni müteakip Margelan civarındaki Mehmet Emin Bek, Hokand'ta ise Kıkine Ergeş idi⁶⁴⁸. Hokand Otonomisinin dağıtılmasından sonra 23 Şubat 1918 tarihinde Hokand şehri Korbaşılar tarafından terk edildi⁶⁴⁹. Ergeş Bek, Baçır-Okçular köyüne çekildi ve eski teşkilatı tekrar canlandırarak Fergana bölgesinde Sovyet yönetimine karşı silahlı bir mücadele başlattı. Ancak 27 Şubat 1918 günü bir Rus kurşunu ile şehit düştü⁶⁵⁰. Kuvvetlerinin komutanlığına Katte Ergeş geçti. Korbaşılar, Baçır dağlarının sırtlarına doğru çekilerek kısa fasılalarla Sovyet merkezlerine karşı düzenli baskın hareketlerine başladılar⁶⁵¹.

Sovyet birlikleri Hokand işgali sırasında eş zamanlı olarak Osipov başkanlığında Margelan'a doğru saldırılara geçmiştir. Mehmet Emin Bek komutasındaki Korbaşılarla Sovyet askerleri arasındaki vuku bulan savaşta üstünlük ilk önceleri Bolşevikler tarafındaydı. Fakat 22 Şubat günü olan çarpışmalarda Osipov askerleri geri çekilmeye mecbur kaldı. Ayrıca 23 Şubat 1918 günü Türkistan Milli Muhtariyeti sabık Nafia Nazırı Mir Adil Bek başkanlığında "*Türkistan Tam Muhtariyeti*" ilan ettiler⁶⁵². Ancak 24 Şubat'ta Margelan Sovyetlerce tekrar ele geçirildi. Başlangıçta Hokand şehri ve çevresiyle sınırlı olan bu ayaklanma, 1918 yılı

⁶⁴⁶ Shokuchov, 1968, **a.g.e.**, s. 65.

⁶⁴⁷ Nikichov, **a.g.e.**, s. 20 – 21.

⁶⁴⁸ Togan, **a.g.e.**, s. 387.

⁶⁴⁹ **Mehmet Şahingöz**, "Basmacılık Harekâtı ve Enver Paşa", **Atatürk IV. Uluslararası Kongresi**, Atatürk Arştırma Merkezi Yayınları, 1. Cilt, Ankara, s. 705.

⁶⁵⁰ **Şahingöz**, **a.g.e.**, s. 705.

⁶⁵¹ Bademci, 1975, **a.g.e.**, s. 243; **Şahingöz**, **a.g.e.**, s. 705.

⁶⁵² Bademci, 1975, **a.g.e.**, s. 244.

ortalarında bütün Fergana'ya yayıldı⁶⁵³. Temmuz 1918'de Sovyetler tüm Fergana'da Basmacılara karşı savaş halinde olduklarını ilan ettiler. Ergeş Korbaşı önderliğinde sürdürülen hareket, bir süre sonra Madamin Beg Ahmetbekov (Muhammed Emin), Şir Muhammed Bek gibi etkili Korbaşların ortaya çıkmasıyla iyice güçlenmiştir. Bir ara Madamin Bek Sovyetlerin güvenini kazanarak Margelan polisliğini üstlendi. Fakat Madamin Bek cephanedeki bütün silahları mühimmatlarıyla alarak tekrar dağa çıktı ve Basmacılara katıldı⁶⁵⁴. Madamin Bek komutasında Fergana Kızıl Ordu birliklerinde iki top ve iki de mitralyöz almaya başardı⁶⁵⁵. Şir Muhammed bek komutasındaki Korbaşlar Kova üzerine dört koldan saldırı düzenleyerek hedefledikleri istasyonu tamamen ahrıp etmeye muvaffak oldular.

11 Mart 1918'de Gerbaba'nın 30 – 40 km kadar kuzeyinde bulunan Şehrihan kasabasından Ruslara karşı mücadele halinde bulunan Yusufcan Korbaşı, Şir Muhammed'den yardım talebinde bulundu. Rus garnizonundaki Rus askerleri çevredeki köyleri tahrik ederek ve halka gaddarca davranarak mezalimler yapmaktaydı. Şir Muhammed yardıma koşarak gece yarısında komutasındaki askerleriyle Rus askerlerini tek-tek avlayarak bir kurşun sıkmadan garnizonu teslim almıştır. 23 Mart'ta Şir Muhammed askerleriyle sabaha karşı Rus askerleri ve mujiklerini konumladığı Mingtepe'ye doğru saldırı düzenledi. Aslında bu saldırıya sebep olan da Rusların kendileridir. Çünkü Şir Muhammed'e 18 Mart 1918'de bir mektup göndererek yaptığı faaliyetlerini biran evvel durdurulmasını istemişlerdi. Aksi takdirde başına geleceklerden kendisinin sorumlu olacağına ve katlanacağı hakkında tehditkâr bir mektup göndermişlerdi.

Şir Muhammed'te tehdit mektuba tehdit cevabın vermişti. Şir Muhammed askerleri öğleye doğru şehri kuşattılar ve karşılıklı ateş başladı. Gece yarısına kadar devam eden savaşta on beş Korbaşı şehit olmuştur. Buna karşılık üç yüz us'ta öldürülmüştür. Rus askerleri aman dilemek zorunda kaldılar. Şir Muhammed Bek ise, bütün silahlarınızı teslim edileceğine, yerli ahaliden zorla alınan tüm eşyaların ve hayvanların iadesine ve diğer Rus askerlerine bir daha yardımda bulunmamaları şartıyla canlarını bağışlayacağını bildirdi. Ruslar Şir Muhammed ve askerlerinin

⁶⁵³ Ahat Andican, **Ceddim'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Tunç Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 149.

⁶⁵⁴ Kutareva B.E, **Osnovnie Etapi Grazhdanskoj Voyni v Kirgizii (1918 – 1920)**, Kirgizskogo Filiala Akademiya Nauk SSSR Yayınları, Frunze 1947, s. 40.

⁶⁵⁵ RGVA, 71.34.1573.012.

taleplerine boyun eğerek 400 silah, çok miktarda cephane ve halktan alınan tüm malları teslim ederek kuzeye doğru çekildiler⁶⁵⁶. Kasım 1918’de Madamin Bek’le Hal Hoca komutasındaki Basmacılar birleşerek Calalabad’a dokuz kilometre uzaklıktaki Suzak bölgesine ve ayrıca Rus köyleri olan Blogoveshenskoe ve Spasskoe köylerine saldırı düzenlediler⁶⁵⁷. Golinkov bu saldırıdan sonra Rus köylüler kendilerini savunmak mecburiyetinde kaldığını ve Kızıl Ordu tarafından da altmış tüfeğin verildiğini yazmaktadır⁶⁵⁸. Ayrıca Türkistan Sovyetlerinin yeterli miktarda asker ve silahlarının olmadığından dolayı Rus köyleri arasında kendilerinin savunması hakkında bir komite teşkil ettiklerini bildirmektedirler. Böylece Fergana’da gönüllülerden oluşan Çiftçi Askerleri Birlikleri kuruldu ve onların görevleri de Basmacı saldırılarını durdurmaktır. Biz buradan şunu anlamaktayız.

Türkistan’da yaşayan Ruslar masum ve o kadar da korunmasız olarak bazı bilgilere geçirmişlerdir⁶⁵⁹. 1919 yılı ortalarına gelindiğinde Fergana bölgesindeki bütün merkezler Basmacıların eline geçmişti. Şir Muhammet Bek bütün Fergana “*Basmacı*” kuvvetlerinin reisi ve başkomutanı seçildi. Emrindeki mücahitleri sekiz ayrı bölgeye yerleştirdi. Her ayrı bölüklerin başında da bir Korbaşı bulunuyordu. Ergeç Bek komutasında 1200, Mehmet Emin Bek komutasında 5000, Hal Hoca Bek’te 3000’den fazla mücahit, Parpi Korbaşı’nın emrinde 3400 kişi, Muhiddin Bek’te ise 4500, Aman Pehlivan emrinde 1800, Nur Muhammed Bek komutasında 3900 kişi ve Canibek Korbaşı komutasında 5700 kişilik kuvvetleri vardı⁶⁶⁰.

1919 yılının Mart ayından itibaren küçük gruplu Basmacılar büyük nüfuza sahip olan iki Basmacı yani Ergeç ve Madamin Bek çevresine toplandılar⁶⁶¹. Konu üzerinde bir başka belgede ise; “*Hokand Muhtariyetin dağıtılmasıyla bir anda Fergana vadisinde silahlı Basmacılar boy gösterdiler ve kısa zaman içinde büyük ve küçük çaptaki Basmacılar kendi topraklarıyla tüm Fergana’da yer alan demiryolları, istasyonları ve tüm vilayete hâkim oldular*” diyerek kendilerinin acizliğini

⁶⁵⁶ Bademci, 1975, **a.g.e.**, s. 248.

⁶⁵⁷ Golinkov, D.L., **Kruchenie Antisovetskogo Podpolia v SSSR**, Politisheskoi Literaturi Yayınları, Moskova 1975, s. 425.

⁶⁵⁸ Golinkov, **a.g.e.**, s. 425.

⁶⁵⁹ Konu üzerinde okuduğum bir sürü kitapta aynı görüşleri verdiği için kitap isimlerini dipnota düşmedim.

⁶⁶⁰ **Şahingöz, a.g.m.**, s. 706.

⁶⁶¹ **RGVA**, 71.34.1573.012.

göstermektedir⁶⁶². Ayrıca Türkistanlı Müslümanların Basmacılar etrafında birleştiren en mühim rolün “*Cihat*” olduklarını⁶⁶³ da bildirmektedirler. Böylece Fergana Basmacıları Kasım 1919’dan itibaren Fergan Vadisi’ndeki Bolşevik Sovyet teşkilatlarını kaldırdılar. Taşkent’teki Rus İşçi, Asker ve Çiftçi Yönetimi, ismen mevcut olan Fergana bölgesi Sovyet İcra Komitesini feshetti. Basmacıların bir başka bölgedeki isyanı ise Buhara’da olmuştur. Aslında Buhara Emirî Çarlık Rusya’da vuku bulan Şubat ve Ekim İhtilallerinin akabinde vakit geçirmeden Sovyet Rusya’ya sadakat göstermişti. Bu itibarla Emir Said Âlim, 10 Mart 1917’de Rusya Dışişleri bakanına bir telgraf çekerek, kendisinin ve halkının Rusya’yı Buhara’nın ayakta durabilmesi için bir koruyucu ve samimi bir dost olarak gördüklerini ifade eder.

“Bugün, 10 Mart 1917’de Buhara’nın bütün camilerinde Rus askerlerinin galibiyetini kutlayan dua ve ibadetler yapılmasını emrettim”. Ayrıca Buhara Emir’i 1918 Şubat’ında Hokand’ta Kızı Ordularca gerçekleştirilen katliama ve Fergana halkıyla Basmacıların çılgınlıklarına 1920’e kadar seyirci kalarak Türkistan’da gelişen Milli Mücadeleye katılmamıştır ve bu mücadeleyi desteklememiştir. 1917 Şubat devrimi sonrası Buhara’da iki grup ortaya çıkmıştır. Birinci grupta Rusya Dışişleri Bakanlığına telgrafla bağlılığını bildiren Buhara Emir’i Said Âlim Han ve onun etrafındaki yandaşlarıdır. Diğer ikinci grup ise, kendilerini Genç Buharalılar olarak nitelendiren reformistler (Cedidciler), Rusya’nın yardımıyla Buhara Emirliği’nde eğitim ve ekonomik hayatta olduğu gibi Emir ve Hükümetinin yardım ve desteği ile devlet yönetiminde de reformlar yapmak gayesini güden Yenilikçilerden oluşuyordur⁶⁶⁴.

Buhara’daki ceditçi liderler, Rusya’nın Buhara’daki politik temsilciliğiyle birlikte çalışarak, Emir’i reformların uygulanması için baskı altında tutmaya çalışmıştır. Ancak her iki taraf bir uzlaşmaya gelemediler. Fakat buna rağmen Emir 17 Mart günü reformlara değinen bir bildir yayınladı. Bunun üzerine 18 Mart 1917 tarihinde ceditçiler Buhara’da ellerinde kızıl bayraklarla bir yürüyüş düzenlediler. Emir kalabalık üzerine 500 askerden oluşan bir birlik gönderdi ve kalabalık olaysız dağıtıldı. Ancak ceditçilerin önde gelen 30 ceditçiye de tutuklatmayı ihmal etmedi. Diğerleri ise Buhara’dan kaçarak, Rus devrimcilerin ilgisini ve desteğini Emirliğe

⁶⁶² RGVA, 71.34.1480001.

⁶⁶³ RGVA, 71.34.1573.012.

⁶⁶⁴ Hayit, 1997, **a.g.e**, s. 56; İdil, 2013, **a.g.e**, s. 89; Hait, 2006, **a.g.e**, s. 86.

karşı mücadelede yanlarında bulmak amacıyla Yeni Buhara'daki İşçi ve Asker Sovyetlerine sığındılar. Bundan sonra Ceditçiler kendi aralarında ikiye ayrıldılar. Bir grup reformları barışıl yollarla sağlamaya çalışsa, diğer ikinci grup ancak silahlı ayaklanma ile elde edebileceklerine inanıyorlardı. Yenilikçilerin Merkez Komitesi Başkanı Muhiddin Mansur, reformların baskıyla uygulanmasına ve Taşkent Sovyet Komiserliğinin Buhara Ceditçilerinin işlerine karışmasına karşı çıkarak Mayıs'ta görevinde istifa etmiştir. Yenilikçilerin diğer silah zoruyla inkılâbı gerçekleştireceğini düşünen ikinci grubu Mayıs'ta Kağan'da ayrı bir komite kurdular. Bu arada Buhara Emir'i 17 Nisan 1918'de Hükümet Başkanını görevden alarak yerine Ceditçilere ve reformlara karşı olan Nizamettin Hoca'yı Başbakanlığa getirdi.

Ceditçiler Buhara'da bir ayaklanma maksadında yedi kişilik bir komite oluşturdular. Türkistan Halk Komiserliği Şurası Başkanı Fedor Kolesov ve Genç Buharalılar İcra Komitesi Başkanı Feyzullah Hoca, 1 Mart 1918'de Buhara Emir'ine bir ultimatom gönderdi. Ültimatomda Emir'den şunları istemekteydi. Yirmi dört saat içinde Genç Buharalılar taleplerinin kayıtsız şartsız yerine getirilmesi, Hükümetinin feshetilmesi ve Genç Buharalılar İcra Komitesine eline bırakılması ve tüm isteklerin biran evvel yerine getirilmesini şart koymuştur. Eğer bu talepler yerine getirilmediği takdirde dökülecek kandan da sorumlu Buhara Emir'i olacağını kesin uyarıyla bildirmiştir. Emir verdiği cevabında kaçamaklı ve talepler değinmeyen bir cevap gönderiyor.

Bunun üzerine 2 Mart 1918'de, demir yolu boyunca mevzilenen iki bin Sovyet askerleriyle birlikte Genç Buharalıların organize ettiği iki yüz kişilik birlikler Buhara'ya bağlı Fatihabad'ta karşılaştılar. İki taraf arasında süren çarpışmada Emir askerleri galip gelerek Sovyet ve Ceditçilere ağır bir mağlubiyete uğratmıştır. Karşılıklı diplomasi ve ilişkilerin sona erdiğinde iki taraf arasında tekrar savaş vuku buldu. Buhara'nın işgali için, Türkistan Cephesi kumandanı 10.000 asker, 46 top, 229 makinalı tüfek, 10 tank, 5 zırhlı araç ve 12 uçak devreye sokarak 2 Eylül 1920'de Buhara şehrini işgal ettiler⁶⁶⁵. Aynı gün Frunze, Lenin'e; *"Eski Buhara Kalesi bugün bizim Kızıl birliklerimizin ve Buhara birliklerinin güçlü saldırıları sayesinde ele geçirilmiştir. Buhara zulmüne son verilmiştir. Her yerde dünya*

⁶⁶⁵ Hayit, 2006, a.g.e, s. 207.

devriminin zafer kazanmış Kızıl bayrakları dalgalanıyor”⁶⁶⁶ diye bir telgraf çekmiştir. Savaşta Buhara Emir’i Seyit Âlim Han 1920 Ağustos ayının sonunda Sovyetler karşısında tamamen hezimete uğradı⁶⁶⁷. 1921 senesin ortalarına doğru Doğu Buhara’daki Emir askerlerini tamamen temizlenmiştir⁶⁶⁸. Savaş sonunda Emir’in hazinesi Taşkent’te götürülmüştür. Bu konu hakkında Molotov’un Çiçerin’e yazdığı mektupta ise; “*Buhara seferi sırasında bizim askerler ve idareciler yağmacılığa yol verdi ve bütün hazine Taşkent’e götürülmüştür. Bu yağmacılık haberi tüm doğuya yayıldı ve bu bizim şerefimize leke sürdü*”⁶⁶⁹ diyordu.

Konu hakkında 2 Eylül 1920’de Kızılordu askerleri tarafından esir alınıp, sorguya çekilen 80 yaşındaki Kuşbeği Osman Beg’in verdiği ifade de; “*Beni hayrete düşüren o ki, Emir Alimhan hazineden bir tek lira (tenge) dahi almamış olmasıdır. Bütün hazine, altın gümüş paralar, takılar mahzendeki özel yerlerinde duruyordu. Onları saymak mümkün*”⁶⁷⁰ değildi diyor. Sonradan Emir’in kendi ifadesine göre, hazinede otuz iki çuval padişah sikkesi, altın, inci ve yakut gibi kıymetli mücevherlerin sayısının kendisi de bilmediği gibi, ayrıca 20 bin adette tüfek bulunduğunu bildirmektedir. Rus askerleriyle, Kızıl Buharalılar, işgali takiben üç gün boyunca Buhara’da müthiş bir yağmaya giriştiler. Nihayet yağma bittikten sonra, Türkistan İşgal Komutanı yaüma edilen hazineyi askerlerden imza karşılığı toplamaya başlar. Ayrıca Bolşevikler, Buhara’yı işgal ettiklerinde sadece Emir’in hazinesini değil, aynı zamanda yerli halkı da yağmalamadan çekinmemişlerdi⁶⁷¹.

4 Mart 1921 tarihinde Rusya ve Yeni kurulan Buhar Cumhuriyeti Hükümetleri arasında ittifaklık ve ekonomi hakkında sağlanan mutabakat, yerli halkı tatmin etmedi ve halk arasında tekrar Bolşevik ve Buhara Cumhuriyetçilerine karşı kin doğmaya başladı. Buhara Emir’i Afganistan’a çekildikten sonra Doğu Buhara’ya, Sovyet birlikleri yerleşti. Emir taraftarları artık çetecilik yani “*Basmacılık*” yapmaya başladılar⁶⁷². Dağılan ülkeyi toparlamak ve ayağa kaldırarak bağımsızlığını kavuşturmak mücadelesi Enver Paşa’ya kalmıştır. Böylece Buhara’daki bu

⁶⁶⁶ Hayit, 2006, **a.g.e**, s. 208.

⁶⁶⁷ Shevshenko Danil Viktorovich, **Basmacheskoe Dvizhenie, Politicheskie Protsessi i Voruzhennia v Srednei Azii 1917 – 1931**, Doktora Tezi, İrkutsk 2006, s. 102.

⁶⁶⁸ Soloveychik L, **Ocherk ozniknovenia i Razvitia Sovremennogo Basmachetva v Buhare**, Krasnaya Nov Yayınları, Moskova 1923, s. 15.

⁶⁶⁹ **RGASPI**, f 5, op2, d315, l 83.

⁶⁷⁰ Bakiyev, 2006, **a.g.e**, s. 86.

⁶⁷¹ Bakiyev, 2006, **a.g.e**, s. 89.

⁶⁷² **Şahingöz**, **a.g.m**, s. 712.

Basmacılık hareketi Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişiyle bir başka boyut kazandığını söyleyebiliriz.

d) Enver Paşa'nın Buhara'ya Gelişi ve Doğu Buhara'ya Geçerek Basmacılara Katılışı

1921 yılının Ekim'inde Enver Paşa, maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Muhiddin Beyler olduğu halde, Batum – Bakü – Krasnovodsk – Aşkabat – Merv – Bayramali ve Çarcuy yoluyla Buhara'ya gelmiştir⁶⁷³. Togan, Enver Paşa'nın 20 Aralık 1921'de⁶⁷⁴ Buhara'ya geldiğini yazmaktadır⁶⁷⁵. Fakat Enver Paşa Buhara'dan kardeşi Kamil Bey'e yazdığı mektuptaki tarih ise 16 Ekim 1921 tarih yazılıdır. Bu nedenle Paşa'nın Buhara'ya gelişi hakkında net bir tarih belli değildir. Yine de biz Paşa'nın Buhara'ya gelişini Ekim ayı ortaları olarak düşünüyoruz. Togan, Enver Paşa'nın Buhara'ya geldiğinden hemen sonra kendisiyle görüşmek için bir mektup yazdığını bildirmektedir ve kendisinin de 23 Aralık'ta Enver Paşa'yla buluşacağı Afganistan Sefarethanesine geldiğini bildirmektedir⁶⁷⁶.

Enver Paşa, “*Ali*” takma adını kullanıyordu. Enver Paşa'nın Buhara'ya geleceği hakkında Buhara Cumhuriyeti yetkilileri ve Kağan'daki Sovyet temsilcileri haber almışlardı. Enver Paşa Buhara'da halk ve yetkililer tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Bunda şüphesiz Buhara'da çeşitli görevlerde bulunan Osmanlı subaylarının büyük rolü vardır⁶⁷⁷. Halk, Bolşeviklerin Çeka kuvvetlerinden bile çekinmeyerek, “*Yaşasın Turan! Yaşasın Dini Muhammedi'ye! Yaşasın Enver Paşa*”⁶⁷⁸ diyerek Paşa'ya karşı iltifatlarda bulundular. Bu heyecanlı karşılanma Enver Paşa'yı mütehassıs ettiği kadar Rusları da kuşkulandırmaya başlamıştı⁶⁷⁹. Karşılanan Enver Paşa, Buhara Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın misafirhanesinde ağırlanmıştır⁶⁸⁰. Togan, Enver Paşa'yla ilk görüşmesini şöyle betimlendiriyor, Paşa'yla görüşmek üzere anlaştığımız Afganistan Büyükelçiliğine geldi. Paşa'ya haber verildi. “*Paşa bir saat sonra sivil kıyafette geldi. Paşa'yı*

⁶⁷³ Nabican Bakiyev, **Enver Paşa'nın Vasiyeti**, Çev: Çağatay Koçar, Doğukütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 79 – 80.

⁶⁷⁴ Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişi hakkında farklı tarihler gösteriliyordur. 1921 Eylül sonu, 1921 Ekim ayı içinde, 2 Ekim 1921, 8 Kasım 1921 vs.

⁶⁷⁵ Togan, **a.g.e.**, s. 434; Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 330.

⁶⁷⁶ Togan, 1999, **a.g.e.**, s. 330.

⁶⁷⁷ İdil, 2013, **a.g.e.**, s. 161.

⁶⁷⁸ Gömeç 2003, **a.g.e.**, s. 173.

⁶⁷⁹ Abdullah Recep Baysun, **Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 67 – 68.

⁶⁸⁰ Hayit, 2006, **a.g.e.**, s. 266.

hayatımda ilk defa görüşüm. Hâlbuki ben onu resimlerde hep askeri kıyafette görmüştüm”⁶⁸¹ diyor. Ayrıca Enver Paşa, Kabil’den gelmekte olan Cemal Paşa’yı Dr. Nazım’ı göndererek Çarcuy demiryolu istasyonunda karşılatmasında rağmen, Bolşeviklerin Cemal Paşa’nın Buhara’da trenden inmesine ve kendisiyle görüşmesine müsaade etmediklerini, Taşkent’te tutmayıp hemen Moskova’ya gönderdiğini söyleyerek çok üzüldüğünü söyledi⁶⁸². Ve devamla kendisinin Buhara’ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabileceği ne gibi işler yapabileceği ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağını sordu. Buhara’daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları, siz gelince Basmacılar iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yol. Diğer bir yol da buradan Afganistan’a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmez, fakat size bu işi yapmak kolaydır.

Budalık adlı yerden kolaylıkla geçirebiliriz sizi diyerek cevapladım. Paşa tekrar Basmacılar geçmesini neden muvaffak görmediğini sordu. Ben de, evvela bu mücadele Rusya’nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var⁶⁸³. Siz karışınca ve Cemal Paşa’nın yaptığı gibi Hindistan Ahrar hareketi ile bağlanınca bu bir milletlerarası mesele şeklini alır. Sovyetler bu konuda samimi olamadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Hâlbuki müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazarıyla bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânını bulacağımızı düşünüyorduk, eğer siz bu harekete katılırsanız bu imkânlar ortadan bütünüyle kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil alacaktır.

Ayrıca biz istiklal davası yüzünden dünya ile temas etmeğe başlarsak Parti merkezinde çalışan arkadaşlarımızın pek çoğu bize karşı vaziyet alacaklardır. Ve ayrıca Sovyetler şimdi Lehistan cephesinde güçlenmektedirler. Eğer Sovyetler orada muvaffak olursa bütün güçlerini buraya doğru yığmaya başlayacaktır. Üstelik şimdilerde Türkistan bölgesinde mahsuller az hiçbir vadi dört beş binden fazla askeri barındıramaz. Hâlbuki Afganistan’a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok

⁶⁸¹ Togan, 1999, **a.g.e.**, s. 330.

⁶⁸² Togan, 1999, **a.g.e.**, s. 330.

⁶⁸³ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 303; Togan, **a.g.e.**, s. 435.

faydalı olur. Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara Emir’liği meselesidir. O gitmiştir, onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O ceditçiliğe ve size karşı hareket edecekler. Burada kendine sadık çeteleri vardır. Onlar size karşı hareket edeceklerdir. Hâlbuki her şeyden evvel Emir’in çetelerine iltihak etmek mecburiyetindeniz. Eğer siz Afganistan’a geçerseniz belki Emir’le görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur, instrüktörler gönderirsiniz ve biz de burada kendi siyasetimize devam ederiz diye Zeki Velidi cevaplamıştır. Enver Paşa Buhara’ya geldiğinde Togan’dan başka Batur Bey’le de konu üzerinde münakaşa etmiştir. Batur Bey, Enver Paşa kendisinin Buhara’ya geldiğini ve sizinle görüşmek istiyorum mealinde bir mektup gönderdiğini bildirmektedir.

Paşa’nı kaldığı Hariciye Komiserliğine gittim ve Paşa’ya geldiğimi bildirdim. Bir saat sonra görüştük. Enver Paşa’yı Moskova’da bıraktığım gibi buldum⁶⁸⁴. Enver Paşa, hoş geldiniz Batur Bey... Seni buraya kadar yorduk, kusura bakma diye beni karşısına oturttu. Sabah kahvaltısını beraber yaptık. Bir müddet de dereden tepeden konuştuktan sonra, E şimdi anlat bakalım... Ortalık ne alemde? Diye gözlerimin içine bakmağa başladı. Paşam, ortalık size Moskova’da anlattığım gibidir. Hiçbir değişiklik yoktur. Hatta belki biraz daha kötüdür. Müsaade buyurursanız ben de bir sual sorayım: Evvelce vaki olan ricamızı is’af buyurarak Türkistan’da bir seyahat yapmağa mı geldiniz, yoksa buradan doğrudan Afganistan’a mı gideceksiniz? Enver Paşa evvela beni hiç işitmemiş gibi dalgın-dalgın durdu. Sonra duyulabilecek bir sesle, kendi kendine konuşur gibi, Sen yabancımız değilsin! Doğrusu ne o, ne de bu dedi.

Korktuğumuzun başımıza gelmek üzere olduğunu sezer gibi olunca, bir müddet evvel Berlin’de şehit edilmiş olan Talat Paşa ile Bahaeddin Şakir Bey’i hatırlatarak, Paşam şu sırada görüyorsunuz ki Ermeni komiteleri gemi azıyla almış bulunuyorlar. Bunların henüz devam etmekte olan buhrandan istifadeye kalkarak faaliyetlerini Rusya içlerine doğru teşmil etmeleri ihtimali vardır. Bu vaziyette sizin yerinizde olsam, hiç olmazsa bu buhranlı günler geçinceye kadar Afganistan’a gider, orada kalırdım. Türkistan ve alelumum Türkistan için, hatta Asya için çalışmağa Afganistan kadar muvaffak ve elverişli yer olamaz. Hulasa, ben bugünkü vaziyette

⁶⁸⁴ Kandemir, **a.g.e**, s. 18 – 19.

buraları asla emniyetli bulamıyorum⁶⁸⁵ dediğimde, Hacı Sami tahammülü tükenmiş bir halde, adeta asabiyetle sözümü kesti. Batur Bey, biz buraya niçin geldik biliyor musunuz? Bizim yegâne maksadımız bu havalide münasip göreceğimiz bir noktada, en kısa zamanda “*Turan Millet Meclisin*” kurmaktır. İşte davamız budur diyordu. Buraya kadar gördüğümüz hadiseler üzerine bir yorum yapmak istiyorsak, her iki şahsiyette Enver Paşa’nın hayatından son derece hayıflandığından onun selamete Afganistan’a geçmesini ve oradan Basmacı harekâtına destek sağlamasını istiyorlar. Fakat şurası bir gerçektir ki, onlar ve bu gibi düşünenler, Paşa’nın asıl kimliğini unutuyorlar. Enver bir siyasetçi değildir o bir askerdir, hayatını bunun üzerine kurmuştur. Bu yüzden diyoruz ki Enver Paşa, zamanında Afgan Emir’inin geniş salahiyet ve en yüksek rütbe ile kendisini çağırdığı devlet makamına, Türkistan Türklerinin selameti için savaş meydanında can vermeyi tercih eylemiş O Büyük Bir Komutandır.

Şimdi Enver Paşa’nın Buhara’ya gelişi kararı hakkında da farklı söylentiler üzerine kısaca değinmek istiyoruz. Mesela yaverlerinden Suphi Bey şunları yazar; “*Enver Paşa artık tamamen kendi vaziyetini tespit etmek istiyordu. Programını da hazırlamış, gideceği yolları da tamamen kararlaştırmıştı. O günlerde Moskova da yiyecek içecek buhranı vardı. Muayyen nispette karnelerle ekmek veriliyor, yiyecek dağıtılıyordu. Enver Paşa bunları gördükçe Moskova da oturmanın faydasız olduğunu tamamen anladı. 1920 senesi Ekim ayının ortaları Moskova’dan ayrıldı*” diyor. Enver Paşa, daha İstanbul’dan ayrılırken bile gözlerini Kafkasya’ya çeviren Paşa’nın Buhara yolculuğu da çok önceden planlanmıştı. Enver Paşa bu topraklara daha önce Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarını ve Türk subaylarını göndermiş, bölgeyi uyanık tutmaya çalışmıştır. Bülent Gökay ise Enver Paşa’nın Türkistan’a Bolşevik liderler tarafından gönderildiğini söyler⁶⁸⁶.

David Fromkin de Bolşevik liderler nasıl onu kullanmayı düşünmüşse, Enver Paşa da planını onlardan gizlemiş, Buhara’ya kadar Ruslara tabi gibi görünmüştür⁶⁸⁷, mealinde olaya yaklaşır. Emir Şekip Arslan ise konu üzerinde, Ruslar Enver’e ve Enver’in arkadaşlarına karşı daima uyanık davranarak onların sırtlarından

⁶⁸⁵ Kandemir, **a.g.e.**, s. 19.

⁶⁸⁶ Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, Çev: Sermet Yalçın, 2006, s. 164.

⁶⁸⁷ David Fromkin, **Barişa Son Veren Barış (1914-1922)**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 1993, s. 483; İlyas Kara, **Enver Paşa Basmacılar İsyanı**, Yediveren Yayınları, İstanbul 2011, s. 119 – 120.

geçinmişler, fakat Rusya’da bulunan Müslüman topluluklarına Enver ve arkadaşlarının mücadele fikirlerinin ulaşmasından çekinmişlerdi. Enver Paşa’ya, Moskova’da kalmasının tehlikeli olduğunu birkaç defa bizzat anlatarak; — İslam dünyasının bir fikir etrafında toplanmasını sağlamak için büyük bir fedakârlık yaptığınızı Kızıllar çok iyi biliyor. Hâlbuki ayağa kaldırmak istediğiniz topluluğun dağıtılmasını, İngilizler kadar belki onlardan çok Ruslar istemektedir.

Rusların Müslüman toplulukların kıpırdanma ihtimalini bir çeşit hesapla hesapladıklarından şüphe yoktur. *“Böyle olunca onlardan ve senden çekineceklerdir. Sözden faaliyete geçmelerinin tek şartı Bolşevikleşmek olduğundan, Müslüman milletler milli kuralları ve inançları üzere yaşadıkça Bolşevikler Müslümanlara yardım etmeyeceklerdir. Çünkü Müslümanlık açısında İngilizlerin Hindistan için hissettikleri tehlikenin bir benzerini Bolşevikler Türkistan hakkında düşünmektedirler”* dedim.

Enver Paşa bana; *“Ben onlara kendi topraklarında herhangi bir harekete geçmeyeceğime dair söz verdim. Onları, başkalarıyla uğraşmak yerine kendimizi İngiliz saldırılarından kurtarmak olduğuna inandırdım. Kardeşim Nuri’nin Ruslara, Rusların Nuri’ye Kafkasya’da saldırılarına kesinlikle taraftar olmadığımı ilan ederek, kardeşimi onlarla savaşmaktan engellediğimi biliyorlar”*. Ben kendilerini yinede Ruslara karşı uyanık olması konusunda uyardım. Bana kalırsa aranız açılmadan Moskova’yı bırakıp başka bir ülkeye geçmelisiniz, isterseniz Almanya’da kalınız yahut başka bir yerde kalınız. Belki Afganistan’a gidiniz, oranın hükümdarı sizi samimiyetle karşılayacağını önerdiğini yazmaktadır⁶⁸⁸.Ve kendilerine Afganistan’a gitmelerini önerdim⁶⁸⁹.

Enver Paşa’nın bu yolculuğunda yanında Şevket Süreyya Bey’in uğursuz adam, Enver’in başarısızlıklarının ve felaketlerinin sebebi diye nitelediği Hacı Sami Kuşçubaşı da vardır. Hikmet Özdemir’in, *“Enver Paşa’yı felaketten felakete sürükleyen adam”*, Zeki Veleli Togan’ın, *“olayları gereğinden fazla abartan biri”* diye nitelediği Hacı Sami Kuşçu başı hakkında Feridun Kandemir’in değerlendirmeleri oldukça ilginçtir. Enver Paşa’nın Türkistan’da Hacı Sami’nin telkinine kapılması ihtimali o kadar kuvvetliydi ki ve bundan Paşa’yı seven yakınları o kadar endişe ediyorlardı. Batu’mdan ayrılacakları gün veda ederlerken Halil Paşa,

⁶⁸⁸ Arslan, 2004, **a.g.e**, s. 31 – 32;

⁶⁸⁹ Arslan, **a.g.e**, s. 27

son söz olarak Enver Paşa'ya şöyle söylemek lüzumunu hissetmiş bulunuyordu: — *Enver... hadi güle-güle git. Fakat dikkat et. Vakıa haddim değil ama sana bir nasihatim olsun: sakın Hacı Sami'ye kapılma. Zira Sami Türkistan'da yanımda iken bile (ille kaçalım, ayaklanalım, isyan edelim..) diye üstüme çok düşmüştü. Ben onun tesiri altında kalmadım. Aman dikkat et, seni iğfal etmesin*”⁶⁹⁰.

Feridun Bey Enver Paşa'nın, Hacı Sami'nin etkisinde kaldığını ve Hacı Sami hakkında şu ilginç değerlendirmede bulunur. “*Bütün bu hadiselerin iç yüzünü bilenler, pekâlâ tasdik ederler ki, Türkistan seyahatinde Hacı Sami Enver Paşa'nın yanında bulunmamış olsaydı, Enver Paşa'nın orada Bolşevikleri hiç kuşkulandırmadan her tarafı memnun edecek şekilde çalışması pekâlâ mümkün olurdu. Enver Paşa Moskova'dan ayrılırken bir (Türkistan kıyamının başına geçmek) tasavvurunda olsaydı bile, yanında Hacı Sami gibi bir macera düşkününü bulunmasaydı, tıpkı Batu'mda Anadolu seferinden vazgeçışı gibi Türkistan da doğru yolu tavsiye edenlerin sözlerini dinleyerek pek ala Türkistan macerasından sarfınazar edebilirdi*”⁶⁹¹ diyor.

Tabii Enver Paşa'nın Türkistan'a gelişi hakkında herkes kendince yorumluyor ve kendi görüşlerini ortaya koyuyor. Bu görüşlerin aslında tamamına yakını Enver Paşa'ya kıymet veren bizzat yakınları, arkadaşları ve tüm sevenleridir. Doğru onlar Paşa'nın başına bir şey gelmekten korkuyor ve Enver Paşa için artık için sonuna geldiğini kabullenmektedirler. Hacı Sami için de ortaya atılan görüşleri de nazikâne kabul etmiyoruz. Çünkü evvele bu iki insan silah arkadaşlar ve edindikleri büyük amaç uğruna ne şekilde yaklaşırlarsa yaklaşınsınlar mutlaka gayenin gerçekleşmesi için tüm varlıklarını ortaya koyan kahramanlardır. Bazıların dedikleri gibi Paşa bu yola hazırlıksız değildi. Aksine Enver Paşa, Buhara yolculuğuna çıkarken oldukça hazırlıklı ve ne yapacağı hakkında çok iyi bilmekte olduğu kanısındayız.

Böylece Enver Paşa artık Türkistan'daki farklı bölgelerde Bolşeviklere karşı ayaklan mücahitleri bir bayrak altında toplayarak bir Milli İsyana dökmek istiyor ve yola kendisini hazırlamaya başlıyor. Aynı zamanda Milliyetçi Hükümet üyesi olan Osman Hoca, Savunma Bakan Yardımcısı Ali Rıza, Savunma Bakanı Abdülhamit

⁶⁹⁰ Feridun Kandemir, **Enver Paşa'nın Son Günleri**, Güven Basım ve Yayınevi Yayınları, İstanbul, s. 13.

⁶⁹¹ Kandemir, **a.g.e**, s. 12.

Arif ve değerleri milli mücadele de Enver Paşa'nın başa geçmesini istediler⁶⁹². Bu sıralarda Enver Paşa 27 Ekim 1921 tarihinde Rus konsolos Yurinev'le bir görüşme gerçekleştiriyor. Görüşmesinde Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini sormuştur. Konsolos da “*Cemal Paşa'ya yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgul olduğunuzu pekiyi biliyoruz*”⁶⁹³ demiştir. Bu konuşma tarzı Paşa'yı hayli rahatsız etmiştir. Bu durum de onu umutsuzluğa, karşındakilerin iyi niyetli olmadıkları inancına itmiş ve “*Asya İhtilalı*” konusunda daha önceden ertelemiş olduğu kararını uygulamaya koymasında etkili olmuştur⁶⁹⁴. Bu kararının verilmesinde Buhara'dan kardeşine yazdığı 29 Ekim 1921 tarihli mektubundan anlaşılmaktadır.

Mektupta; “*Artık hiçbirimiz Rusya'ya gelmemeli. Aynı şekilde babam da gelmemeli. Allah'ın izniyle buradaki hayatım tatlılıkla noktalanmış durumda. Mutlu olmak için tekrar birleşeceğiz*”⁶⁹⁵ ifadeleriyle bildirmektedir. Enver Paşa Doğu Buhara'ya geçmesi hakkında verdiği kararı şöyle açıklıyor. “*Doğu Buhara'ya gitmem lazım geldiğine kadar verdim. Muvaffak olursak gazi, olamazsak şehit oluruz. Türkistan için vuruşmamız lazım. Kaderin yazdığı ölümden kaçarak bir köpek hayatı yaşarsak, ecdadımızın da bizden sonra gelenlerin de bedduasına uğrarız. Ama hürriyet yolunda ölürsek, hiç değilse bizi takip edeceklerin hürriyetini temin etmiş oluruz*”⁶⁹⁶ diyordu.

Bu arada Moskova'dan yağmur gibi telgraf yağıyordu. Enver Paşa'nın en kısa zaman içinde geri gönderilmesi isteniyordu. Hükümet “*Sur dışında yapılacak üç günlük av partisini müteakip gönderilecektir*” diye Moskova'ya cevap yazarken Paşa'nın buradan ayrılması için hazırlıklar tamamlanmıştı⁶⁹⁷. 8 Kasım 1921 Cuma günü Enver Paşa ava gitme bahanesiyle Buhara şehri dışında hazırlanan atlara binerek, beraberinde Hacı Sami, Yaver Muhittin, Buhara Polis Müdür Yardımcısı Halil, Manastırlı Nafi, Süvari Yüzbaşı Hasan, birkaç Buharalı ve Ferganalı milislerle 25 kişilik bir kabile ile yola çıkarak Doğu Buhara'ya gittiler. Hürriyet

⁶⁹² Hayit, 2006, **a.g.e.**, s. 267.

⁶⁹³ Togan, 1999, **a.g.e.**, s. 334; Hayit, 1997, **a.g.e.**, s. 198.

⁶⁹⁴ Özden, 2002, **a.g.m.**, s. 286.

⁶⁹⁵ Yamauchi, 1995, **a.g.e.**, s.72; İdil, 2013, **a.g.e.**, s. 163.

⁶⁹⁶ Sir Olaf Caroe, **Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar**, Çev; Zerhan Yüksel, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 191.

⁶⁹⁷ Ali Bademci, **Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı**, Ötüken Yayınları, 2010, s. 64.

mücadelesi liderlerinden Molla Nafiz Karşı tarafından Çilligöl'de karşılandı. 9 Kasım 1921 tarihinde hürriyet kahramanları Enver Paşa'nın kaldığı Abdülhakim Toksaba'nın evinin bahçesinde toplanırlar ve Enver düşüncelerini şöyle ifade eder; *"Kardeşlerim! Ben buraya Türkistan tarafından başlatılan hürriyet mücadelesine katılmak için geldim. İçinizden kim bizimle birlikte çalışmak istiyorsa, o benim söyleyeceğim emini tekrar etsin. Eğer içinizden birisi çocuklarının Rusların elinde olmasından dolayı korkuyorsa, açıkça söylesin. Emrediyorum! O kişi silahını teslim etmek şartıyla serbesttir"*⁶⁹⁸. Herkes onun taleplerini kabul etmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa; *"Türkistan bağımsızlığı için birbirimize karşı sadık olalım ve Allah'ın huzurunda namusumuz üzerine yemin edelim"* demiştir. 10 Kasım 1921 gecesini Enver Paşa başkanlığındaki kabile, Bayramcı köyünde geçirdiler.

11 Kasım'da da Zağbulak mevkiinde evvelce haberleştiği üzere Termez Garnizon Komutanı Hasan Bey ile birleştiler⁶⁹⁹. Enver Paşa ve Hasan Bey Harbiye'de aynı sınıfta okumuşlar, beraber mezun olmuşlar ve aynı zamanda orduya çıkmışlardı. Biri Harb Akademisine gitmiş, diğeri orduda kalmış, bir daha da birbirlerini görmemişlerdi. Türkistan'ın en uca köşesinde bir köyde meçhul istikbal için kader birliği yapmak maksadı ile bulunmuş oluyorlardı⁷⁰⁰. 21 Kasım 1921 Enver Paşa ve mahiyetindekiler Kafirnihan (Koffarnihon) nehri kıyısındaki Beşçardak köyüne geldiler. Beşçardak yakınındaki Kabadıyan'da elli kişilik bir garnizon ver ve bu Buhara'daki Osmanlı Subaylarından Osman Efendinin komutasındaydı. Ayrıca Enver Paşa'nın Doğu Buhara'ya geçeceğini haber alan Sarışın İsmail Hakkı Bey bu garnizona gelmişti.

Namanganlı Mirza Muhiddin de burada bulunuyordu. Kafirnihan nehrinin karşı yakası ise tamamen Türkmen ve Kazak Korbaşılarının kontrolündeydi. Bu bölgeye girebilmek için önce izin gerekiyordu⁷⁰¹. Enver Paşa burada, Osman Hoca'nın yanında bulunan Ali Rıza Bey'e hitaben yazdığı mektubu Mülazım Halil Bey'e teslim ederek oraya gönderdi. Mektubunda Buhara'dan ne şekilde ayrıldıklarına, Hasan ve Halil Beylerle nasıl buluştuklarını, yolculuğunun normal olarak devam ettiğini ve bundan sonra istikametinin de *"Cilligöl Basmacıları"*

⁶⁹⁸ İrfan Ülkü, **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, Kamer Yayınları, İstanbul 1996, s. 66; Hayit, 1997, **a.g.e**, s. 200.

⁶⁹⁹ İdil, 2013, **a.g.e**, s. 164.

⁷⁰⁰ Bademci, 2010, **a.g.e**, s. 65.

⁷⁰¹ İdil, 2013, **a.g.e**, s. 164; Bademci, 2010, **a.g.e**, s. 66.

olduğunu, gelecek hakkındaki düşüncelerini tatbikata koyacaklarını, kendisini Duşanbe’de beklemelerini, Cumhurbaşkanı’na da bilgi vermesini, Rus kuvvetlerini temizlemeye buradan başlayacaklarını bildirmiştir⁷⁰². Bununla birlikte Enver Paşa Kabadiyan Garnizonu Komutanı Osman Efendi aracılığıyla Korbaşlara da bir mektup gönderdi. Mektup metni şöyledir; *“Aziz vatanınızı din düşmanı Bolşevik askerlerin tahakkümünden kurtarmak amacıyla olduğunuz gazaya iştirak etmek üzere yarın Cilligöl’de bulunacağım. Sizlere mektubu getiren zat Osmanlı Devleti’nin bir subayıdır. Ona itimat edin. Maiyetimle beraber sizin tarafa mürur ederek vasıtanın hazır bulundurulmasını rica eder bilvesile mücahidini-islama muhabbetlerimin iblağını dilerim. 21 Kasım 1921. Damad-ı Halifet-ül Müslim’in Enver”*⁷⁰³.

Halifenin damadı unvanı sayesinde kafilenin geçmesine izin verildi ve Türkmen Mirza Pirnefes’in önceden aldığı tertipler sayesinde Vahş kıyısına gelen Enver Paşa ve maiyetindekiler nehrin öteki tarafına geçtiler ve halkın büyük tezahüratı ile karşılandılar. Molla Nafiz burada ilginç bir noktaya değiniyor; *“Yapılan görüşmelerden sonra Enver Paşa ve arkadaşlarına canı gönülden inandık ve itaat etmeye karar verdik. Karargâha varınca Osman Efendi ve askerlerini serbest bıraktık ve silahlarını kendilerine geri verdik. Şimdiye kadar birbirimize öldüresiye kurşun sıktığımız Osman Efendi ile arkadaş olduk ve surette kaderlerimizi birleştirmiş olduk”*⁷⁰⁴. Biz buradan daha öncede anlattığımız basmacıların arasındaki birliğin olmadığını acı da olsa itirafıdır. Ve böylece bölgeye gelen Enver Paşa sayesinde Türkistan Mücahitlerinin kiminle savaşıacağı cepheleri aydınlanmış olmaktadır diyebiliriz.

Bu gerçeği Enver Paşa’nın Afganistan Kralı Amanullah Han’a yazdığı mektubundan da anlaşılmaktadır. Yazılan mektubun mealı şöyledir. *“Ala Hazret Gaazi Amanullah Han! Şarki Buhara ve havalisinde ayaklanmış bulunan halkın başsız ve şuursuz vaziyette icra etmekte oldukları harekâtı muntazam ve şuurlu bir istikamete sevk etmek hususunda Buhara Cumhuriyeti Hükümeti’nin teklifi üzerine Cilligöl’e gelmiş bulunuyorum. Mücahitler arasında hizip teşkil etmiş bulunan Emir Âlim taraftarlarının da bizim bayrağımızın altında toplanmalarını temin hususunda*

⁷⁰² Bademci, 2010, a.g.e, s. 66.

⁷⁰³ İdil, 2013, a.g.e, s. 164.

⁷⁰⁴ Bademci, 2010, a.g.e, s. 77.

Emir Âlim nezdinde münasip tesir icrasıyla, maruz kalacağımız müşkülatta dahi kardeş elinizi bize uzatmayı ihmal etmeseniz. Bu din kardeşi ülkesinin düşman-ı dinden halası uğrunda Cenab-ı Ala Hazretlerinin ve bu necip Afgan Milletinin manevi istinatgâh olması bizi gören Allah katında boşa gitmeyeceği gibi, bendenizi de ilelebet minnettar kılacağını, ihtirâmat-ı faikama terdiften arz-ı takdim eylerim efendim. 21 Kasım 1921. Enver”⁷⁰⁵. Molla Nafiz diyor ki, mektubu Farsçaya çevirirken “Basmacı” kelimesi yazmıştım, fakat Enver Paşa bu kelimeyi sildirerek yerine “Mücahit” kelimesini yazdırdı demektedir. Mektubu Türkmen Allahveren’le Kazak Mücahit İzzikul adındaki iki süvari ile gönderildiğini yazmaktadır.

Biz buradan aynı zamanda Enver Paşa’nın sadece Pan-Turancılıkla işin bitmeyeceğini anlatmaya çalıştığını da fark etmekteyiz. Enver Paşa hemen-hemen bütün mektuplarında Pan-İslamcı cümlelerin kullanması, dünya üzerindeki Türkleri ve İslamları, İslam dini üzerinden birleştirebileceğini vurguladığını görmekteyiz. Ayrıca kendisi Halifenin damadı olduğundan böyle hareket etmesi de icap ediyordu. Belki bu bir politikadır. Fakat gerçek olan Türkistan’da sadece Turancılıkla Ruslara karşı galip gelemeyeceğini ve bunun ancak İslam dini bayrağı altında birleştirerek mümkün olabileceğine kendisinin de inanmakta olduğunu söyleyebiliriz. 24 Kasım 1921’de Enver Paşa ve beraberindeki Cilligöl Türkmenlerinden Mirza Pirnefes, Seyit Aksakal, Destankul ve İzi Muhammed Bey olduğu halde akşam vakti Kurgantepe’ye ulaştılar.

Burada da daha önceden ayarlandığı gibi Tas ve Katagan kabileleri reisleri ve halk tarafından karşılandılar. Enver Paşa Kuragantepe’de Lakay Beyi İbrahim’e gelişini haber veren bir mektup yazdı. Mektubunda; *“Lakay Leşker Başı Mücahid-i Muhterem İbrahim Bey’e! Buhara-yı Şerifin muazzez toprağında hiçbir hakkı olmadığı halde vatanımızın her köşesine asker yığarak vatanın asil sahiplerine tahakküm ve iz’âç etmekte bulunan Bolşevik kuvvetlerinin Buhara topraklarını terk etmeleri hususunda sarf edilen gayretleri bir hedefe tevcih etmek ve müttehit bir cepheden düşman-ı din olan Bolşeviklere karşı sevk ve idaresini uhdeme alarak, başınızda beraber çalışmak üzere yarın Göktaş (İbrahim Bey’in köyü) bulunacağım. Beraberimde bulunan zabıt ve efradın iâşe ve ibateleri için karargâhınızda veya münasip göreceğiniz herhangi bir yerde ihzarat-ı lazime bulundurmanızı rica eder*

⁷⁰⁵ Bademci, 2010, a.g.e, s. 79 – 80.

bivesile muhabbetlerimi takdim ederim. 24 Kasım 1921. Damad-ı Halifet-ül Müslimin Enver”⁷⁰⁶. Enver Paşa, 20.000’den fazla askeri olan İbrahim Bey’le Ruslara karşı savaşın meseleleri hakkında mutlaka görüşmek istiyordu⁷⁰⁷. İbrahim Bey gereken hüsünkabulü göstermek şöyle dursun kayınbabası Togay Sarı’yı göndererek Enver Paşa’yı ve maiyetini silahtan tecrit etmek istemişti. Buna rağmen Enver Paşa, Türkistan Mücahitleri arasındaki önemli bir güç olan Lakay İbrahim Bek’i de yanına almaya uğraşmış, fakat İbrahim Bek Paşa’ya zorluk çıkararak hatta bir müddet onu tutsak etmiştir⁷⁰⁸. Bu hadise Paşa’ya hayli zaman kaybettirdi ve aynı zamanda Bolşevikler de iç Rusya’da kontrolü ele geçirerek, önemli miktarda askeri birliklerini Türkistan’a kaydırmıştır. Enver Paşa, Lakay İbrahim Bey’in tutsaklığından özgürlüğüne kavuşunca tekrar Basmacıların başına geçerek Doğu Buhara’nı yeni savaş meydanına çevirdi.

Enver Paşa’nın Lakay İbrahim Bey tutsaklığından kurtuluşu ve İbrahim’in, Paşa komutasında hizmet alması hakkında sabık Buhara Emir’inin Enver Paşa’ya yazdığı mektubundan anlayabiliyoruz. Mektubunda; *“Sayın, Buhara Emir’i askerlerinin komutanı Enver Bek. Şuanda biz Allah’ın verdiği sağlığıyla yaşamaktayız. Ayrıca size haber veriyorum ki İbrahim Datha (Bek) ve askerler sizin görüşlerinize karşıdır. Fakat şuanda huzurumuzda bulunan İbrahim Dathaya gerekli talimatları verdim ve bundan sonra sizin tüm isteklerinize harfiyen uyacaktır. İbrahim Dathayla Murad Tohsaba’yı gönderiyorum. Ve ayrıca sizden temenni o ki, bütün komutanlarla aranızı hoş tutunuz*”⁷⁰⁹ diyerek Türkistan’ın bağımsızlığı için canını ortaya koyan Enver Paşa’yı anlamayanların hala var olduğunu öğrenmekteyiz. Fakat bundan sonra tüm mücahitler Enver Paşa etrafında toplanmaya başladığını ve başarılı bir savaş verdiklerini de görmekteyiz.

⁷⁰⁶ İdil, 2013, **a.g.e**, s. 166 – 167.

⁷⁰⁷ Hayit, 1997, **a.g.e**, s. 200.

⁷⁰⁸ **Sefa Hekimoğlu**, “Enver Paşanın Türkistandaki Areketleri”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Habarşı Dergisi, No; 1, 2010, Türkistan, s. 197.

⁷⁰⁹ **RGVA**, f 272, op 1, d 44, s. 57 – 58.

**e) Enver Paşa Komutasındaki Mücahitlerin Duşanbe Civarında Rusları
Bozguna Uğratması ve Kafirun Kurultayı (15 Nisan 1922)**

Lakay Bey'ii İbrahim'in köyünde geçirdiği esaretten sonra hürriyetine kavuşan Enver Paşa ilk başarısını Duşanbe'yi alarak göstermiştir. Enver Paşa ve beraberindeki Mücahitlerin Duşanbe'ye saldırışı şöyle cereyan etmişti. İshan Sultan'ın kendisine katılması ile güçlenen Enver Paşa Aralık 1921'de Duşanbe'ye saldırıya geçtiler. Ocak 1922'de ise Enver Paşa Duşanbe şehrini kuşatmış bulunmaktaydı. Bu sırada Duşanbe Bolşevikleri Osman Hocayev başkanlığında olağanüstü bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıya garnizon komutanı Morozenko, Askeri Komiserliği Yardımcısı Muhina ve Sovyet Hükümetinin Buhara Cumhuriyeti'ndeki konsolosu Nagarnovlar katıldı⁷¹⁰.

Ayrıca Bolşevikler Duşanbe şehrine yapılan taarruzların General Enver Paşa tarafından bizzat yürütüldüğünü anlayarak Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi merkez şehirlerden yardım istemeye başladı⁷¹¹. Fakat mücahitler şehre girmeye muvaffak oluyorlar ve 28 Ocak 1922'de Duşanbe şehri Enver Paşa kontrolüne tamamen geçmiştir. Bununla yetinmeyen Enver Paşa ve komutasındaki İslam Askerleri Doğu Buhara'nın önemli kaleleri olan Termez'le Kerki şehirlerinin kontrollerini ele geçirdiler. Termez'de yaralılarla birlikte 10.000 Rus'u ve Kerki'de de 7000 kişiyi tutsak ettiler⁷¹². Ayrıca yardıma gelen Bolşevik askerleriyle Enver Paşa Mücahitleri, Mirtepe köyü civarında savaşa tutuştular ve Ruslar kesin bir bozguna uğradılar⁷¹³. Bolşevik askerler Baysun'a çekildiler.

Gelişen olayları görüşmek üzere Buhara Cumhuriyeti Başkanı F. Hocayev Moskova'ya giderek Stalin'le görüştü. Fakat o Buhara'ya döndüğünde durumun daha da vahim bir hal aldığını gördü. Çünkü Enver Paşa komutasındaki Basmacılar Buhara'ya kadar gelerek şehir sokaklarında gövde gösterileri yapıyorlardı. Bu yetmemiş gibi Buhara'daki Merkez Komitesindeki solcu komünistlerin birçoğu çantalarından taşımaktan öteye gidemiyor. Verilen bütün emre karşı çıkıyorlardı. Enver Paşa'nın Doğu Buhara'da yürüttüğü başarılı savaşları Rus Bolşevikleri gözünden kaçmadı hatta kendileri tarafından yapılan hatalarını da dile getirdiler.

⁷¹⁰ Viktorovich, 2006, **a.g.e.**, s. 109.

⁷¹¹ Baysun, 2006, **a.g.e.**, s. 95.

⁷¹² **RGVA**, f 272, op 2, d 97, s. 41.

⁷¹³ Baysun, 2006, **a.g.e.**, s. 95; Viktorovich, 2006, **a.g.e.**, s. 109.

Mesela Buhara meselesiyle direk uğraşan Türk komitesi üyesi Sukerman, Sovyetlerin Afganistan büyükelçisi Raskolnikovke yazdığı mektubunda şöyle demektedir; *“Enver Paşa büyük tehlikeli yollardan geçerek büyük bir başarı kaydetti ve Bolşeviklerin Orta Asya, hata tüm Türkistan’dan çıkmasını, Türkistanlılarla Buharalıların kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahip olmalarına gerektiğini bildirmektedir. Bu son derece acayip bir tekliftir. Aslında bunda bizim büyük hatamız oldu. Biz kendi maksatlarımıza kullanmak istediğimiz bu Türk aslanını yeterince sahiplenemedik. Bu bizim tarafımızdan kaçırılan bir fırsat. Şimdi ise Buhar inine girmiş olan bu isyancı, geçmişteki tüm öcünü sanki bizden çıkarmaktadır”*⁷¹⁴ diyordu.

Raskolnikov’un Karahan’a yazdığı mektupta ise; *“Enver Paşa, Doğu’dan Kafkaslara kadar olan tüm bölge halklarının isyanı hakkındaki projesini adım-adım uygulamaktadır. Doğu Buhara’yla Fergana’da ayaklanma işlerini tamamladıktan sonra, Türkistan’ın herhangi bir bölümünde ansızın bir ayaklanma yapacağı ve özellikle demir yolları hedef almayı düşünmektedir”*⁷¹⁵ diyerek ayaklanma sisteminden söz etmektedir. Bu arada Enver Paşa Buhara Cumhuriyeti Başkanı Akşurin’e gönderdiği mektubu son derece dikkat çekicidir; *“...biliyor musunuz biz son kanımız kalana kadar savaşacağız. Biz söz verdik ve Duşanbe’yi aldık. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, tekrar sizi uyarıyorum kendi hakkımızın olduğu yere mutlaka ulaşacağız. Bundan sonra olacak bütün kanlı çarpışmalardan artık sizler sorumlusunuz”*⁷¹⁶ demiştir.

Bununla yetinmeyen Enver Paşa’nın Kızıl Ordu askerlerine de bir çağrıda bulunmuştur; *“Paşa, Rusya’da diktatörlüğe dayalı bir rejim vardı, halkın istekleri görmezden gelen bu otoriteyi yine halk hükümeti kendi ellerine almıştır. Rusya, Ukrayna, Sibirya’da, Kafkaslarda, Don ve Edil (Volga) ve Oral’daki halklar kendi milli askerlerini kurmaktadır ve o topraklardaki Kızıl Ordu askerleri yerli halk hükümetine geçerek bağımsızlık savaşına katılmaktadır. Kızıl Ordu askerleri bize katılın, el ele vererek Türkistan’ı kurtaralım”*⁷¹⁷ demektedir. Bu çağrının ne kadar tesirli olup olmadığını tabii bilmiyoruz ama böyle bir çağrı yapmak için, üzerinde

⁷¹⁴ RGASPI, f 85, op 23, d 106, s. 15.

⁷¹⁵ RGASPI, f 85, op 1, d 2304, s. 1.

⁷¹⁶ RGVA, f 272, op 2, d 97, s.44.

⁷¹⁷ RGVA, f 272, op 2, d 97, s. 72.

tekrar-tekrar düşünerek yaptığı hakkında düşünüyoruz. Ve ayrıca bunun ne kadar doğruluk payı olduğunu da bilmemekteyiz. Çünkü bu mektup orijinal Enver Paşa'nın yazısı değil sadece Rusçaya şifreli olarak tercüme edilmiştir. Yine de böyle bir çağrı yapmak tabi ki bir cesaret ister. Buna benzer bir çağrıda Buhara Genelkurmay Bakanı Arifov'tan geliyor. Arifov halka doğru çağırışında şöyle demektedir. *“Ben Basmacılara katıldım, siz de katılın. Ben daha önceden de tahmin ettiğim gibi Basmacılar, Buhara, Hive, Kırgızistan ve bütün Türkistan topraklarını Bolşevik despotluğundan kurtarmak için savaşan mücahitlerdir. Bolşevikler safına geçmeyin, onalar sadece kürklerini arkasına saklanarak tüm Türkistan'ı yutmaya ve bu yolda yerli halkı kullanmaya çalışmaktadır. Onlar Basmacıların haydut ve insanları tereddütsüz öldüren caniler olarak propaganda yapmaktadır. Aslında bu doğru değil. Bu kendilerinin iki komünist askeri öldürerek sizleri önünüze peşkeş çekerek, bakın bu basmacıları yaptıkları diye göstermektedir. Buna yalan propagandaya sakın kanmayın...”*⁷¹⁸.

Buhara'daki durum böyle bir hal aldığında 3 Nisan 1922 tarihinde Moskova'nın Buhara'daki temsilcilerinden biri olan Peters, Stalin'e gönderdiği mektubu Buhara'daki Enver Paşa hakkında birçok bilgiler vermektedir. Mektupta; *“Sayın Yoldaş Stalin!. Size 21 Mart 1922'de gönderdiğim mektupta da bahsettiğim gibi, şimdilerde Buhara'da olup biten durumdan bahsedeceğim. Peters Buhara'da son zamanlardaki durumları anlatarak, bu tikanıklıktan çıkmanın yolunu da Stalin'e sunmuştur. Benim düşünceme göre, biz Buhara Cumhuriyeti'nin içişlerine karışarak dışarıdaki düşmanlarımıza bir fırsat yakalamayı kendimiz sağlıyoruz. Ayrıca Rus asıllı halkları yerlilere karşı koyarak Enver Paşa'ya bir saldırı düzenlemesine ve ırki isyanın da öncülüğünü yapmasına fırsat veriyoruz. Bu bizim tarafımızda ortaya çıkan bir hatadır. Bu yüzden Buhara Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına saygı göstererek, kendi projelerimizi uygulama açısından bize yakın olanlarla irtibata geçerek onlara hissettirmeden baskı uygulayarak işimizi halledebileceğimizi”*⁷¹⁹ düşünüyorum demektedir.

Fakat Buhara Cumhuriyeti Hükümeti Başkanlığı konu üzerindeki düşünceleri biraz farklıydı. Bunu F. Hodcayev'in 5 Nisan 1922 tarihinde Stalin'e gönderdiği mektubundan görmekteyiz. Hodcayev Buhara'daki durumu son durumdan

⁷¹⁸ RGVA, f 272, op 2, d 97, s 3a.

⁷¹⁹ RGASPI, f 558, op 1, d 2275, s.1.

bahsederken Basmacılar hakkında verdiği bilgileri son derece doğruydı. “Doğu Buhara’da yer alan Basmacılık Harekâtının bir Enver Paşa Harekâtı olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Enver Basmacılar arasında düzenli askere sahip olan tek komutan ve şanınin diğerlerine göre daha etkili olduğunu tam isabetli olarak açıklıyor. Ayrıca Basmacıların üç dört bininin ancak düzenli bir asker olduğunu kalan on-on iki bininin ise deneyimsiz acemi birliklerinden olduklarından söz ediyor. Buradaki düzensizlikten çıkmanı yolu ancak ekonomiden geçmekte olduğunu da vurguluyor. Bununla birlikte Basmacılığı asla askeri savaşla durduramayız ancak diplomasi yoluna başvurarak bir çözüm bulabiliriz”⁷²⁰ demektedir.

Bolşevik liderlerin görüşleri böyle olduğu bir zamanda Enver Paşa, ilk sıralarda etrafına 20.000 civarındaki mücahitleriyle Doğu Buhara Emir’liğinin topraklarının önemli bir kısmını kontrolüne almıştır. Böylece 1922 Mart ayında Enver Paşa komutasında, neredeyse gerçek istiklal mücadelesi yapabilecek ölçekteki bir ordu oluşmuş ve yerel güçler birleştirilmiştir. Milli Mücadele liderleri Enver Paşa başkanlığında geleceğe yönelik meselelerin ele alınıp tartışılması için bir kongre tertiplediler. Kongre Enver Paşa’nın merkez karargâhının bulunduğu Kafirnihan’da toplandılar. 15 Nisan 1922’de Kafirun’da gerçekleştirilen Kurultay’da Enver Paşa kısa bir konuşma yapar ve yedi binden fazla Mücahit mücadele için hep bir ağızdan ant içerler. “Allah’a emin ederiz ki son nefesimize kadar vatanımızı düşmana karşı savunacak ve koruyacağız”.

Daha sonra Komutanların atanması, uygulanacak strateji, vilayetlerde yerel kurumların örgütlenmesi gibi birçok konu kararlaştırılır ve 16 madde halinde özetlenir⁷²¹.

Kongre kararları:

1. Şarkı Buhara’nın düşmandan temizlenen yerlerinde muntazam ve silahlı askeri kuvvetler getirilecek ve bunlara muharebe usulleri gösterilecek.
2. Henüz İhtilal çıkmayan yerlere seyyar kuvvetler gönderilerek, yöre halkının harekete geçmesine çalışılacak.
3. Her vilayette İhtilal hareketlerinin idare etmek için bir leşkerbaşı (Kumandan) tayin olunacak.

⁷²⁰ RGASPI, f.558, op 1, d 2280, s.1 – 2.

⁷²¹ Hayit, 1997, a.g.e, s. 205; İdil, 2013, a.g.e, s. 173.

4. Askeri kuvvetlerin iaşesi için zekât ve hıraç kâfi gelmediği takdirde ahaliden servetine göre bir vergi alınacak.
5. Bu para işleri için de bir zekâtçı tayin edilecek.
6. Her vilayette düşmandan temizlenen mahallerde, mahalli bir hükümet kurulacak ve idaresi düzenlenecek.
7. Leşkerbaşı ve beyler tayin edilmemiş yerlerde tarafımızdan leşkerbaşı, vali ve zekâtçı tayin edilecek, kendi kendini idare edebilecek duruma gelen yerlerde bunların tayını için sergerdeler tarafından bize vakitli haber verilecek.
8. Leşkerbaşılar bütün askeri işlerle meşgul olacaklardır. Beyler savaşacak ve sair levazımı askerlerinin ihzariyle meşgul olacaklardır. Ve leşkerbaşılarla asker ve sair tedarikinde yardımda bulunacaklardır. Halkı zülüm ve cefadan muhafaza ile beraber memleketin idaresini memur olan zekâtçılar zekâtın toplanmasından mesuldür.
9. Her vilayet leşkerbaşı ve beyleri her gün merkeze birer rapor göndereceklerdir. Eğer vaziyette asayiş hükümrân ise haftada iki defa rapor gönderebilir.
10. Vilayetlerde merkez tarafından gönderilen vekiller başkumandan namına evraka imza edecekler.
11. Merkez kumandanlığı tarafından iş'ar vukuunda veyahut birbirine yakın olan leşkerbaşılardan birinin düşman tarafından sıkıştırılması halinde imdat isterse oraya en yakın olan leşkerbaşılar derhal mümkün olduğu kadar çok kuvvetlerle imdada koşmalıdırlar.
12. Düşmanın bulunduğu şehirlere ve mahallelere eğer düşmanın kuvveti azsa gece baskını veya hücum ile zapt edilmelidir. Eğer düşmanın kuvveti çoksa yalnız muhasara ederek düşmanı taarruzdan mahrum bir hale sokmak düşmanın bulunduğu yerleri daima gözaltında bulundurmak, yoldan geçen düşman kıtaları üzerine baskın yapmak.
13. Düşmanın muharebe aleti olan telgraf, telefon tellerini tahrip etmektir.
14. Düşmanın casus teşkilatına karlı pek kuvvetli davranarak onları şiddetli suretle cezalandırmaktır. Buna mukabil bize hizmet edeceklerinin günahlarını varsa da af ile muamele edilmesi.
15. Alınacak esirlere karşı hoş muamele yapmaktır.

16. Bütün asker ve siyasi harekâtın idaresi oybirliğiyle Enver Paşa'ya verilmiştir.

Ayrıca “*Damat-ı Halîfet’ül Müslimin, Emir Leşker-i İslam Seyid Enver*” unvanı ile bir de resmi mühür verilir⁷²².

Rus Askeri İdaresi, 5 Nisan 1922’de Semerkant’ta Basmacı Cephesi Devrim Savaş Konseyini teşkil eder. Birinci Özel Süvari Tugayı, Sekizinci Süvari Tugayı, Üç ve On Birinci Piyade Tümenlerinden oluşan kıtalar Buhara’da Mücahitlere karşı savaştırmak üzere Buhara kıtalarına dâhil edilmiştir⁷²³. Buhra kıtalarında ise üç zırhlı tren, demiryollarını korumak ve gözetlemek üzere bir demiryolu alayı ve bir radyo istasyonundan oluşan büyük askeri ve teknik imkânlar mevcuttu.

⁷²² Baysun, 2006, **a.g.e**, s. 109 – 110.

⁷²³ Hayit, 1997, **a.g.e**, s. 217.

3. SOVYET RUSYA’NIN BÖLGEDE ENVER PAŞA’A KARŞI ASKERİ HAREKETLERİNİ BAŞLATMASI

a) Bolşeviklerin Enver Paşa’ya Sulh Teklifi ve Aleyhinde Yürüttüğü Propagandaları

Enver Paşa’nın bölgede yürüttüğü başarılı savaşları Sovyet idaresi için tehdit olmaya başlamıştır. Çünkü 1922 yılın Nisan ayında Enver Paşa ve Sovyet Rusya arasındaki savaşın yoğun geçtiği bir zamandı⁷²⁴. Sovyet Rusya bu ciddi durum karşısında Enver Paşa’ya yaklaşmaya çalışır ve on bir kişiden oluşan bir “barış heyetini” Baysun’a gönderdiler. Sovyet Rusya Enver Paşa’ya Darvaz, Karateğın, Kölab, Duşanbe ve Hisar vadisini bağımsız (muhtariyet) olarak idare etmesini teklif eder ve karşılığında savaşa son verilmesini istiyorlardı. Fakat Enver Paşa, “Barış, ancak Rus askerlerinin Türkistan topraklarından geri çekilmesiyle mümkündür. Kumandanları olduğum Mücahitler son nefeslerine kadar özgürlük ve bağımsızlık için savaşımaya ant içtiler”⁷²⁵ diye cevaplayarak barışı reddetti.

Enver Paşa’nın başarısı ve Rusya Sovyet idaresi ile barış antlaşması yapmamak konusundaki kararlılığı Sovyetleri köşeye sıkıştırıyordu. Artık Sovyetler Enver Paşa’yla anlaşamayacağını farkına vararak bütün güçleriyle Türkistan Milli Mücadelesini kökünden halletmeye karar verdiler. Böylece Stalin, Fergana ve Buhara’daki Basmacıların isyanını bir hamlede bastırmak maksadında geniş yetkilerle donatılan G. K. Ordzhonikidzeni ve Ş. Eliavi’yi Taşkent’e gönderdi. Aynı zamanda Rusya içlerinde Kızılordu birlikleri de gönderildi. Gelen birlikleri Orta Asya’daki Bolşevikler “sizlerin gelişlerinizle Türkistan Cephesi Askerleri güç aldı, şimdi dört senedir amansız savaştığımız Basmacılara ve Enver Paşa’dan kurtulacağız”⁷²⁶ diyerek büyük coşkuyla karşıladılar.

Böylece Bolşevikler Enver Paşa ve Basmacılar hakkında bir üstünlük sağlamak maksadında sinsice bir plan yapmaya Enver Paşa aleyhine propaganda yürütmeye başlattılar. Enver Paşa’nın Türkistan’da yürüttüğü Milli Mücadeleyi başta bir türlü durduramayan Bolşevikler, Paşa hakkında değişik propagandalar ortaya

⁷²⁴ Kara, 2011, a.g.e, s. 132.

⁷²⁵ Hayit, 1997, a.g.e, s. 204.

⁷²⁶ Dzhililov Ş, **Borba s Basmachetvom v Honzhetskom Uезде (1917 – 1932)**, İrfan Yayınları, Duşanbe 1968, s. 78.

atmaya başladılar. Aslında bu söylenti veya propagandanın çıkışını şöyle izah edersek yanlış olmuyordur diye düşünüyoruz. İngilizlerin Kaşgar konsolosu Esserton'un, Forin Ofis'e gönderdiği mektubunda Enver Paşa'nın kendi emellerinin gerçekleştirmesinde kullanmanın bir sakınca olmadığını aksine onun Asya'daki otoritesinden faydalanılması gerektiğini vurgulamaktadır⁷²⁷. Böylece Enver Paşa'yı, Sovyet hem İngiliz istihbarat ağının takip eden bir lider olduğunu görmekteyiz. Neticede her iki tarafın da Enver Paşa'dan belli bir süre faydalanmanın yollarını araştırdığının farkına varmaktayız. Afganistan'daki Sovyet Konsolosu F.F. Raskolnikov, Esserton'un mektuplarının tamamına yakının deşifre ederek merkeze göndermiştir. Raskolnikov'un bu gibi bilgileri, Bolşevikler ilerideki Enver Paşa hakkındaki asılsız idealarının atılmasına önayak olmuştur.

Bu gibi bilgilerin ele geçmesinden sonra Merkez Komite 19.05.1922 tarihinde Türkistan ve Buhara meselesi hakkında şu kararları almıştır ve Stalin'e sunmuştur. Sovyet Hükümeti, Basmacılar karşı ağır bir darbe indirmek ve tüm Türkistan'ı Bolşevikler menfaatine olarak mitingler vesaire düzenlenmesine karar veriyorlar. Enver Paşa'yı İngiliz ajanı olduğunu ve Doğu Halklarının baş düşmanı olduğu konusunda bir propaganda çalışması gerektiğini vurgulanılıyor. Türkistan'ı en kısa zaman içinde Türk ve Afgan subaylarından temizlemek gerekiyordur. Gönüllü olarak Bolşevikler safına geçen Basmacılar af ilan etmek hakkında Türkistan Türklerine bir propaganda yapılmasına karar verilmiştir⁷²⁸. Bolşevik kaynaklar bununla yetinmeyip Enver Paşa'nın Türkistan'a gelişini, emperyalist İngilizlerin bilgisi ve onların maksatlarını gerçekleştirmek için geldiğini sürekli gündemde tuttular.

Dolayısıyla Enver Paşa ve İngilizler arasında varılan mutabakatta, Buhara, Hive ve Türkistan toprakları Kızılordu askerlerinden temizlenerek İngilizlere bırakılacaktır. Karşılığında ise Enver'in tekrar Türkiye'nin başına getirilmesinin şart olduğunu yazmaktadır. Fakat Enver Paşa daha da ileri giderek İran, Buhara ve Afganistan'ı da içine alan Türkiye'ye tabii büyük imparatorluk peşindedir diye yazılmaktadır⁷²⁹. Bu konu üzerinde Esserton'un da bilgileri bu doğrultuda. Ona göre

⁷²⁷ **Boris A. Starkov**, "Panislamskaia idea v Sovetskoi Rossii i avantuyra Enver-pashi", **İslam, Balkan i Velikie Sili (XIV – XX)**, Uluslar arası İlmi Konferans 11-13 Aralık 1996, Belgrat 1997, s. 434.

⁷²⁸ **RGVA**, f 74, op 34, d 1640, s 1.

⁷²⁹ **İstoria Tazhikskogo Naroda, Perohod k Sosializmu (1917 - 1937)**, Ed; B. A. Antonenko, 3. Cilt, Nauka Yayınları, Moskova 1964, s. 111.

Enver Paşa, “Rusya’ya karşı Müslüman Halkların bir bayrak altında birleştirmeyi başarmıştır”. Enver’in planındaki devlet sınırları sadece Türkistan topraklarıyla sınırlı değildir. Buhara, Harezmi, Afganistan, Hindistan, Nepal, Çin’in bir bölüğü ve başka Müslüman topraklardır⁷³⁰. Biz burada Enver Paşa’nın Türkistan’daki faaliyetlerinden şunu da görmekteyiz ki, Enver Paşa sadece Türkçülüğü değil aynı zamanda Pan-İslamcılığı aynı anda yürütmüştür.

⁷³⁰ Starkov, 1997, a.g.m, s. 435.

b) Rus İleri Harekâtının Enver Paşa Üzerine Yürümesi ve Paşa'nın Belcuvan'a Çekilmesi ve Ölümü

Kızılordu 1922 Haziran'ına kadar Molla Abdulkahhar ile Daniyal'ın birliklerini Buhara ve Karşı kentlerinin civarından uzaklaştırmayı başardılar. Rus Orduları Başkumandanı Kamanev, Mayıs sonundan itibaren Enver Paşa'ya karşı sürdürülen savaşta komutanlığı bizzat kendi üzerine almıştır. Bundan sonra Sovyet Rusya kıtaları Enver Paşa'ya karşı mücadelelerini 1922 yılı Haziran ayında Baysun civarında yoğunlaştırarak savaş taktiği gereğince Buhara kıtalarını ikiye ayrıldılar. 15 Haziran 1922'de ise, ikiye ayrılan Bolşevik saldırı kuvvetleri Enver Paşa'ya karşı yoğun saldırıya geçtiler⁷³¹. Bunun üzerine Enver Paşa, kumandanlarıyla Rus askerlerine karşı bir muharebe yaparlar. Ancak Bolşevik askerleri iki taraftan sıkıştırmaya başlayınca Enver Paşa, Fuzeyl Bek ve İşan Sultan'la danışarak merkezi kuvvetler önce olmak üzere Yenipazar-Feyzabad-Aksu üzerinden Belcuvan'a doğru gitme kararı aldılar⁷³².

Bu sırada, Türkistan davasına feragatle hizmet etmiş olan Afgan gönüllüleri ve kumandanları Afzaleddin Han, Afganistan'a uğurlandı. Sabahın erken saatlerinde Enver Paşa ve maiyetindekiler Duşanbe'yi terk etmeye başladılar. Fakat Hükümet konağının önüne toplanan halk; *"Bizi Rus eline bırakmayın! Gitmeyin!... Düşmandan kurtarınız"* diye yalvarmaktaydılar. Bu manzaraya Enver Paşa kendisini tutamayarak bir çocuk gibi hüngür-hüngür ağlayarak *"Şimdilik gitmek, mecburiyetindeyiz, geri geleceğiz. Merak etmeyiniz, bu güzel topraklarda ancak Türkistanlılar yaşayacaktır"*⁷³³ dedi.

1922 yılı Temmuz ayı itibariyle Enver Paşa'nın Korgan tepe civarında 5.000 savaşçısı vardı. Korbaşılardan Açıl Bek, Karakul Bek, Danyal Bek, Törebay Paşa'nın en büyük yardımcılarındandı. Belcuvan'da fazla tutunamayan Paşa ve adamlarının karşısında çağın en modern silahlarıyla donatılmış top, mayın, uçak, tank, makineli tüfek, el bombaları, klor gazı bu ordunun ilk göze çarpan silahları idi. Kızıl Ordu 20 Temmuz'da Belcuvan'ı ele geçirmiş, Paşa ve emrindekiler de Belcuvan yakınlarındaki Abıdere köyünü üs tutmak zorunda kalmıştır. 1000'den fazla şehit,

⁷³¹ Hayit, 1997, a.g.e, s. 217.

⁷³² Ali Bademci, 1917 – 1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Korbaşılar ve Enver Paşa, Ötüken Yayınları, 2. Cilt, İstanbul 2008, s. 220 – 221.

⁷³³ Bademci, 2008, a.g.e, s. 221.

1700 yaralı Korbaşılar pahalıya mal olmuştu, herkes yorgun ve moralsiz bir haldeydi. Buradan Gevrekli köyüne geçmiş, burada kendisine Afganistan başbakanının bir mektubu ulaştırılmıştı. Afganistan başbakanı Paşa'yı ülkesine davet ediyordu. Paşa bu daveti kibarca geri çevirmiş ve şunları söylemişti: — Teşekkür ederim. Fakat benim kararımı siz de biliyorsunuz. Ben bu davaya nefsimi vakfettim, bu uğurda canımı seve-seve vereceğim, hiçbir yere gidemem. Bir din kardeşi olarak Türklük davasına hizmet ettiniz. Sizin de damarlarınızda Türk kanı vardır. Nerede yaşarsanız, hangi bayrak altında olursanız olunuz, Moskoflar bütün Asya'nın en büyük ve amansız düşmanındırlar. Onlarla mücadele etmek için hak ve adalet hislerine sahip olmak kâfidir. Memleketinize gidiyorsunuz, sizi kabul ederek burada gördüklerinizi soracak olanlara bahsettiğim hakikati izah ediniz.

Aylardan beri bizim için verdiğiniz emekleri helal ediniz. Durunuz, size birer hatıra olarak hazırladığım yarlıkları (rütbe) vereyim. Bundan sonra, yani rütbeler dağıtılırken ortalığa duygusal bir hava çökmüş, başta Enver Paşa olmak üzere herkes gözyaşlarına boğulmuştu. Misafirlerini Afganistan'a gönderen Paşa artık bundan sonra Devletmend Bek, Açıl Bek, Danyal Bek, İşan Pehlivan gibi Korbaşılarla kalacak, son kozlarını oynayacaktır. Tarihler 30 Temmuz'u göstermektedir, Rusların önünden kaçan bir Özbek, Duşanbe'nin düşmanın eline geçtiğini, şehirde büyük bir katliamın yaşandığını bildirmişti. Dahası İbrahim Lakay da Enver Paşa'nın üzerine gönderilen ordunun komutanı General Budenko ile anlaşmış, bu haberler Paşa'yı oldukça üzmüştü. Yaver Suphi Bey, dört bir yandan gelen kötü haberlerin Paşa'yı sarstığını, Paşa'nın uykusuz geceler geçirdiğini vurgular.

Enver Paşa bütün bu olanlar üzerine yakın arkadaşlarını toplar. Enver Paşa moralsizdir, fakat metin olmaya çalışır ve komutanlarına şöyle seslenir: Durum aydınlanmıştır, artık büyük kuvvetlere ihtiyacımız yoktur. Rus kuvvetleri henüz çevremizi kuşatmadan, emrimdeki kuvvetler arasında, geldikleri yere dönerek orada çete harbi yapabilecek olanların ayrılmasını uygun buluyorum. Bu civanmert ve kahraman yiğitleri burada, bire karşı belki elli nispetiyle, daha etrafımız ve bir ellerinde en mükemmel malzeme ile taarruza kalkan kudurmuş insanlara kırdırmak akıl karı değildir. Ben ve arkadaşlarım kalacağız. Bu fikrimi kabul ederseniz kuşatılmadan tatbik edelim. Bu duygusal konuşma mücahitleri oldukça etkilemişti, hiç kimse Paşa'yı bırakıp gitmeye niyetli değildi. Çok geçmeden Devletmend Bek,

Açıl Bek, İşan Paşa ve Danyal Bek gelmiş, Enver Paşa'yı bir gün sonra kılınacak kurban bayramı için karargâhlarına davet etmişlerdi. Konu hakkında Enver Paşa 1922 senesini Haziran ayında yazdığı mektubundan da anlaşılıyor ki, *“Kıymetli kardeşim! Ben doğu bölgesinde yar alan Sarı Assia'dan çekiliyorum. Tehlike şimdi İbrahim Bek tarafından gelmektedir. Benim askerlerimin dinlenmeye ihtiyaçları vardır. Rus askerleri Sarı Assia civarında bekliyorlar, şimdilik bir hareket yok. Fakat ne olursa olsun ben asla yılmayacağım ve onlara karşı savaşacağım”*⁷³⁴ diyerek kendilerini durumlarının ne kadar tehlikeli olduklarını bildirmektedir. Sarı Assia muharebesinde Enver Paşa, Afganistan'dan kendisine yardıma gelmiş ve kendisiyle birlikte Bolşeviklere karşı savaşan General Mirza Şarı'yı kaybetti⁷³⁵. Fakat buradan şunu da görmekteyiz ki, Enver Paşa ne zaman, hangi şartlarda olsun yılmayan bir savaşçı, tükenmek bilmeyen Komutan olduğunu göstermektedir.

Enver Paşa'nın son gecesini Feridun Kandemir oldukça duygusal bir havada anlatır: *“Gece yarısına doğru, şevk içinde yanından ayrılıyorduk. Ayakta, bir şey söylemek istediği halde, bir türlü söyleyemeyen bir hali vardı. Nihayet: Size, dedi. Ne yapayım, bayram hediyesi veremedim. Hoş görünüz. Ancak günün birinde beni yad etmenize vesile olabilecek birer kağıt vermek istiyorum. Böyle bir mücadelede beraber çalıştığımızı tevsik eden(belgeleyen) ve bilhassa arkadaşılığınızdan son derece memnun olduğumu bildiren kâğıtlar yazsanız da mühürlesem. Teşekkür ederek odadan çıktık ve bu kâğıtların hazırlanmasını arkadaşlarımızdan Ömer'e havale ettik. O da oturdu, hepimiz için ayrı ayrı birer vesika hazırladı ve bunları mutlaka bu gece mühürlemek ve imzalamak isteyen Enver Paşa'ya götürdü.*

Paşa da “ Damad-ı Halife-i Müslimin Emirleşkeri İslam ve Buhara Seyit Enver” mührünü bastıktan sonra, daha İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde öğrenci iken yaptırmış olduğu lastik Enver imzasını bu mührün kenarına koyuyor, ondan sonra da yatıyor”. Peki bu aşamada Enver Paşa'nın Berlin'de bulunan Naciye Sultan ile diyalogu hangi aşamadaydı? Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa'nın son mektubunu 22 Temmuz'da yazdığını söyler. Naciye Sultan ise kocasından gelen son mektubun tarihini 4 Ağustos olarak verir. Naciye Sultan bu son mektuptan bahsederken ilginç ibareler kullanır: *“Bu mektupta İsviçre'ye geçmek istediğinden bahsediyordu. Fakat bu projesini yerine getirebilmek için, kendisinin ölmüş*

⁷³⁴ RGVA, f 272, op 1, d 44, s 66.

⁷³⁵ RGVA, f 272, op 2, d 97, s 55.

olduğuna herkesi inandırması lazım geldiğini söylüyordu. Hatta benim bile, ölüm haberini aldığım takdirde buna inanmış görünmemi tembih ediyordu". Tarihler 4 Ağustos'u gösteriyordu, kurban bayramının ilk günüydü, bayram namazı kılınacaktı. Devletmend Bek Enver Paşa'yı karargâhının 5 kilometre uzağında karşılamıştı. Türkistan'da bir adet vardır, emir ve hanlara bayramlarda hediye sunmak. Tartuk adlı bu hediye altın ve gümüş işlemeli bir cüppe idi. Enver Paşa hediyeyi kabul etmiş, çok geçmeden de bayram namazına durulmuştu. Pamir Dağları'nın "*Yalnız Türk'ü*"

Enver Paşa'nın unutulmaz şahadet anını, Aydemir'e göre; "Şimdi 4 Ağustos 1922 tarihindeyiz. Kurban Bayramı'nın birinci günüdür... Enver Paşa, maiyetinde kalanların, evin önünde toplanmasını ve onların bayramını kutlayacağını söyler. Toplanılır. Kalan askerlerine dualarını, tebriklerini bildirecek ve kendilerine bir miktar para verecektir. Asker başlarına ise, kendilerinin de bildikleri gibi, onlara sunacak bir şeyi olmadığını söyleyecek ve bu müşterek mücadelelerin hatırası olarak kendilerine, kendi mühür ve imzasıyla birer belge, hatta rütbelere verecektir. Belcivan Beyi Devletmend Bey de Enver Paşa'ya, altın ve gümüş işlemeli bir çapan yahut ipekli cübbe ile bir sarık hediye etmiştir. Hülâsa herkes bu hüznü kurban bayramının havası içindedir. Çünkü bilinir ki bu günler, artık son beraberlik günleridir. Arkadan ve çevreden ise düşman ilerler.

Doğudaki Pamirler yol vermez karlı dağlardır. Kesilen kurbanların toprağa akan kanları, hala tazedir. İşte tam bu tören sırasında ki doğuda, vadinin Dere-i Hakiyan kısmı ile Çegan tepesi istikametinden silah sesleri gelir. Bu bir baskındır ve tören yerindeki kalabalık, baskıncıların makineli tüfek ateşleri altında eriyebilir. İşte o anda Enver Paşa, hemen atına atlar. Dört beşi Osmanlı Türklerinden olmak üzere 25 kadar atlı, hemen onu takip ederler. Doğru Çegan Tepesi'ne yönelinir. Çegan, Abı derya suyunun kuzey sırtlarına düşer.

Altta, Dere-i Hakiyan vadisi uzanır. Belcivan'a (yahut Belh-i Cevan) 15 kilometre kadar doğudadır. Tepede mevzilenmiş ve makineli tüfekleri bulunan bir düşman müfrezesine karşı aşağıdan, vadiden ve ancak atlar üstünde çekilmiş kılıçlarla, azlık bir nevi fedai süvari grubunun saldırıya geçişinin sonu bellidir. Ama Enver Paşa en öndedir. Atını yıldırım gibi sürer. Kılıcıyla havayı yararak koşar. Yanındakiler de ondan geri kalmazlar... Bir kumandanın, bir başkumandanın, bir baskın müfrezesine karşı en önde ve atla, kılıçla karşı çıkışı, askeri savaş usullerine

sıgmaz. Ama burada artık askerlik değil, yolun sonu, son hamle ve beklenen sonu arayış konuşacaktır. Bu son ise, ölüm ve şahadettir... Şimdi bütün yollar kapalıdır ve 1908’de Makedonya dağlarında başlayan serüven artık Himalaya dağlarının kuzey silsilelerini teşkil eden Pamir eteklerinde, yiğitçe sona erecektir. Öyle de olur. Çegan tepesinde ve Kulikov kumandasında ateş saçan mitralyözlerin üzerine, yalın kılıçlarla hücum eden bu 25 kadar süvarinin akıl almaz saldırısı, karşı tarafta, hatta şaşkınlık da yaratır.

Bu kılıçların altında yaralananlar, teslim olanlar bile olur. Öndeki mitralyöz susturulmuştur bile, ama ateş kesilmez ki. Daha arkadaki ikinci mitralyöz, ateşini, huzmesini, en önde ilerleyenlerin üzerinde yoğunlaştırır. Bunların en önünde de, Enver Paşa vardır. Böylece, çağdaş mitralyöz, ortaçağın ünlü silahı olan kılıcı yener. Enver Paşa vurulur. Atından düşer. Onunla beraber diğerleri de yerlere serilirler. Paşa’nın kır atı Derviş, bütün bu tür sahnelerde olduğu gibi, efendisinin başucundadır. Ama mitralyözün şeritleri ateşlerini kismaya devam ederler. Derviş de önce ön iki ayağı üzerine çöker. Sonra yana devrilir. O da son nefesini vermiştir. Çegan tepesine arkadan kalabalık yardımcılar gelemmez. Abı derya panik içindedir. Ama Doğu Buhara beylerinin en vasıflısı, en sadık olanı ve en yiğidi olan Belcivan Beyi Devletmend, köye biraz geç yetişmiştir.

Enver Paşa’nın Çegan’a saldırdığını öğrenince, hemen atına atlar. Son sahneye yetişir. Ve Devletmend Bey’in de cesedi, bu tepede Paşa’sının biraz berisinde toprağa serilir”. Büyük Amaç besleyen Ulu Komutan Enver Paşa böylece hayata şehit olarak veda etti. Enver Paşa şehit düştükten sonra üzerinde mektuplar bulunur. Mektuplar Osmanlıca yazılmıştır. Bulunan bir mektup çocuklarından Enver Paşa’ya eski Almaca lisanıyla yazılmıştır. İkinci bir mektup Buhara Emir’inin Paşa’ya yazdığı mektubudur. Diğer bir mektup ise Tafia isimli bir kadından Enver Paşa’ya yazılmıştır. Bu Tafia’nın Paşa’nın zevcesi Naciye Sultan olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü hep cebinde taşıdığına göre Tafia’nı Paşa’mızın çok sevdiği, ruhum olarak adlandırdığı Naciye Sultan’dan başkası değildir. Aynı zamanda Kiril harfleriyle yazılan Duşanbe, Gisar, Karifiğan, Belcuan ve Kurgan Tepe haritaları varmış. Harita’da kırmızı kalemlerle not alınmıştır. Bunlarla birlikte oğlunun resmi ve Enver ait mühürler bulunmuştur⁷³⁶. Fakat Arşivden oğluna ait resmi bulamadık.

⁷³⁶ RGVA, f 272, op 1, d 44, s 56 – 57.

Eşi ve çocuklarının mektupları Enver Paşa'ya bir cesaret verdiğini tahmin etmekteyiz. Çünkü o kadar uzaklarda olsa bile onların Paşa'mıza karşı sonsuz sevgileriyle tam güvenleri Enver Paşa'ya her zaman bir destek olmuştur. Aslında bu manzara Enver Paşa'nın Meşrutiyetin ilanı karşısında Balkan Dağlarına çıkarken gözünün arkasında kaldığında, annesinin kendisine yazdığı mektubuyla teselli olarak, gayesine ulaşmada bir güç sağlamıştı. Bu benzer mektuplar Paşa'ya her zaman enerjik kalmasında da önemli bir katkı sağladığını düşünmekteyiz.

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Basmacılar, Hacı Sami başkanlığında tekrar örgütlenerek Bolşeviklerle savaşmaya başladılar. 5 Haziran 1922'de Abdülhamit Arif'te Basmacılara katılmıştı. 1923 senesinde Belcuan'ı tekrar ele geçirdiler. Ayrıca Lakay İbrahim Bek'le Togay Sarı'nı kendi tarafına çekmeyi başararak mücadeleye devam ederler. Fakat Enver Paşa'nın ölümüyle Türkistan Korbaşları arasındaki mücadeleye olan ilgileri artık kalmamıştı. Ayrıca Basmacılar hiçbir taraftan takviye alamadıklarından her gün güçlenen Kızıl Ordu karşısından birer-birer eridiler.

Sonuç

Türk tarihinin en önemli simalarından birisi olan Enver Paşa'nın hayatı iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu söylersek galiba yanılmıyoruz. Hayatının sürprizlerle dolu olan Enver Paşa'nın doğum tarihi hakkında çeşitli tarihler gösteriliyor. Mesela kendisinin yazmış olduğu hatıratında, doğum tarihi ile ilgili bilgiyi şöyle izah ediyor; *“Rumi 1297 senesi Teşrin – i sanisi (Kasım) bidayetinde (başında), Hicri 1299 senesi Muharrem ayının birinci Salı günü sabahı saat on iki raddelerinde, İstanbul'da Divanyolu'nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evimizde dünyaya geldim”*. Enver Paşa, Manastırlı Surre Emimi Ahmet Bey ile Ayşe Hanımın oğludur. Fakat birçok araştırmacı Enver Paşa'nın doğum günüyle ilgili tarihi farklı olarak göstermişlerdir.

Mesela; Enver Paşa'nın, (12 Kasım 1298 Çarşamba) 23 Kasım 1881 Çarşamba günü İstanbul Divanyolu semtinde dünyaya gelir. Bir diğer bilgide ise, Paşa'nın doğum tarihinin 6 Aralık 1882 Çarşamba olarak belirtiliyor. Enver Bey, Binbaşı iken doğum gününü öğrenmek için babasına bir mektup yazar. Babası da anasının hafızasına müracaat eder. Anası doğum günü hatırlar. Babası da oğlu Enver'e bildirir. 12 Kasım 1297 Rumi tarihi, 1 Muharrem 1299 tarihine rastlamaktadır. Buradan Enver Paşa'nın doğum tarihinin Miladi 13 Kasım 1881 Çarşamba olduğu anlaşılıyor. Enver Paşa altı kardeşin en büyüğüdür.

Enver Bey ilk askeri vazifesini III. Ordu'ya tayin edilerek 21. Yaşında Erkan-ı Harp Yüzbaşı olarak 15 Aralık 1901/1902 Manastır'a gelmiştir. İlk göreve başladığında Alay içindeki düzensizliği fark ederek bir takım reformların yapılması şart olduğunu anlamıştır. Ayrıca ayrılık peşine takılan Bulgarların her gün isyanları peş-peşe gelmeye başlamıştı. Büyük Devletlerden destek alan isyancılar ve yandaşlarından sıkıştırılan Osmanlı Devleti, Avrupa'daki topraklarının idaresi zor duruma düşmüştü. Böyle bir sıkıntılı bir ortamda memleketinin ne yapıp ta bu zorluklardan kurtulmasını düşünmekte olan Enver Bey, hayatında o kadar aşağılayıcı bir olaya tanıklık eder. Çarlık Rusya'nın Manastır Konsolosu General Rostkovsky'in kendisini selamlamadı diyerek Osmanlı askerlerini hep kırbaçlamaya veya hakaret etmeye o kadar alışmıştı ki, bir gün Karakol Nöbetçisi Jandarma eri Halim'in selam vermediğine kızarak kırbağıyla üzerine yürümüştü. Asker Halim ise, askeri şerefini zedelen bu manzaraya daha tahammül edemeyerek Konsolos'a ateş ederek

öldürmüştür. Olay karşısında hemen askeri mahkeme kurularak Halim'in idam edilmesine karar verilmişti. İşte bu olaylara tanık olan Enver Bey, *“ne zaman bizim memleketimizde doğru bir idare olacak, ne zaman böyle acizlikten kurtarılarak şeref haysiyetimizi koruyan bir devlet olacağız”* diye üzülmüştür. Enver Bey bu olaydan çok etkilendiğini ve devletin askeri alanda köklü bir reformlara ihtiyacı olduğunu farketmiştir. Enver Bey Harbiye Nazırı olduğunda tüm askeri alanda yaptığı reformlarının kökü Manastır'da askeri vazife aldığı zamanlardan gelmekte olduğunu düşünmekteyiz. Bundan sonraki yıllarda Enver Bey'in aktif siyasi hayatı onun Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girmesiyle başlar. 1906 Eylülünde Manastır'dan Selanik'e gelerek on ikinci üye olarak cemiyete katılmıştır. Bundan sonra, cemiyetin en faal üyelerinden biri haline gelir.

Enver Manastır'a döndükten sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin buradaki örgütlenmesini yapar. 1908 yılının başlarında Rumeli'de her Vilayetin hemen çoğu kazasında teşkilatlar kurmuştu. Aynı yılın Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmayı düşünmüşlerdi. Selanik'te yapılan toplantıda, Avrupa'nın Büyük Devletlerine (Düvel-i Muazzama) Cemiyetin varlığını ve nüfuzunu açıklamak kararı aldılar. İttihat ve Terakki, Osmanlı Hükümeti'nin Makedonya hususundaki yaklaşım tarzına muhalefet ederek 20 Mayıs 1908'de bir layiha yayımlayarak ilk defa açıkça adını duyurmuşlardır. Bu layiha Manastır'daki tüm konsolosluklara gönderilmiş ve durum protesto edilmiştir. Padişah olup bitenleri doğru saptamak amacıyla Enver Bey'in eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'i görevlendirmiştir.

Selanik'te Cemiyet aleyhine teşkilat yapan Merkez Kumandanı Nazım Bey'in öldürülmesine cemiyet bir karar vermiştir. Enver Bey ise Selanik'e gelir ve Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si toplanarak Enver Bey'in İstanbul'a gidip gitmeyeceği konusunda tartışılır. Sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Komitesi, 25 Haziran 1908'de Enver Bey'in dağa çıkmasını ve ayaklanmanın başlatılmasını kararlaştırdılar. Böylece Enver, İstanbul'a davetin arkasındaki gerekçelere hiç güvenmemekle akıllılık ederek ve Resne tepelerinde izini kaybettirme yolunu seçti. Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikola'nın 1907'de Çin, Tibet, Afganistan ve İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Osmanlı

Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşılacağı kanısına varmalarına bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Böylece vatansever subaylar iyice ateşlenerek, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiği fikrini beslemişler. Böylece Enver Bey, askeri üniformasını çıkarıp dağa çıkacaktır ve etrafına toplayacağı Osmanlılarla, II. Abdülhamit'e Meşrutiyeti tekrar ilan etmesi için zorlayacaktır. Binbaşı Enver Bey silahlı isyanın ilan eder: *"Haziran on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi, maddi istikbalimi terk ederek, sadece halktan bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetlerine karşı açıktan açığa, silahlı olarak isyanımı ilan ediyorum."*

Aynı zamanda Cemiyet'in Manastır şubesi üyeleri 5 Temmuz 1908'de sokaklara *"Kanun-ı Esasinin"* ilanını isteyen beyannameler yapıştırdı. Böylece otuz yıldan beri unutulmuş olan *"Kanun-ı Esasi"* kelimesi yeniden ortalıkta dolaşmaya başladı. Bu olup bitenler Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'i zor duruma sokar. Artık Padişah, Rumeli'deki bütün Ordu Birliklerinde aynı havanın estiğini ve geri dönüşünün olmayacağını görmüştü. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şunları söylüyor: *"Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gideceğim. Meşrutiyeti her derde deva sanıyorlar, denesinler, görsünler"* demiştir. Arap İzzet Paşa ise; *"kuvvete kuvvetle karşılık vermek gerektiğini ve halkla bu isyanı bastırabileceğini"* telkin ettiyse de Sultan II. Abdülhamit Han sivil bir harbe taraftar olmadığını söyleyerek öneriyi reddetmiştir. Böylece II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de *"İkinci Meşrutiyeti"* ilan eder, Anayasayı yeniden yürürlüğe koyar ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırır ve açılış konuşmasında meşruti yönetimin tüm ülkede uygulanacağını taahhüt etti.

Enver Bey ise, Hürriyetin İlanı haberini Tikveş'te aldı. Enver Bey sonra Selanik'e çağrılır. Selanik halkı Enver Bey'e görkemli bir karşılama töreni yaptı. Enver Bey artık *"Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey"* olmuştu. Artık Hürriyet Kahramanı Enver Bey olarak İttihat ve Terakki içindeki yıldızı yükselmeye başlar. Bundan sonra Enver Bey'i yine 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun başında görmekteyiz. Ayaklanma parolası *"Şeriat İsteriz"* idiyse de, gerçekte, ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihat ve Terakkiye karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlendiği için ne olduğu pek belirlememiş, başarıya ulaşılmamış bir askeri hükümet darbesidir. İstanbul'daki bütün bu gelişmeler karşısında, Selanik hemen

harekete geçmiş ve bu isyancıların bastırılması için İttihat ve Terakki ve Üçüncü Ordu subayları bir ordu hazırlayarak duruma el koymaya karar vermiştir. Böylece Rumeli'deki Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında bir "*Hareket Ordusu*" İstanbul'a doğru harekete geçti. O sıralarda Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey süratle Selanik'e gelerek ve Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını Mustafa Kemal Bey'den devralır ve Hareket Ordusu'nun bu teşebbüsünde etkin rol oynadı. Olayın yatışmasından sonra Enver Bey tekrar Berlin'e dönmüştür. Eylül 1911'de İtalya'nın saldırısıyla başlayan bu savaş, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşıyla gaye noktasına ulaşmış, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti tamamen paylaşılmış ve Osmanlı Devleti resmen tarihin derin sayfalarına gömülmüştür.

Bununla birlikte Trablusgarp Savaşı beraberinde Türk tarihinden silinmez kahramanların doğuşunu da getirdiğini söyleyebiliriz. 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devletine (Babîâli'ye) 24 saatlik bir kesin uyarı vererek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmeye karar verdiğini, bu nedenle bu toprakların derhal boşaltılmasını istedi. İtalya ultimatomeni alınca Hakkı Paşa istifa etmek zorunda kaldı. 30 Eylül 1911'de Sadrazam olarak Sait Paşa getirildi. Osmanlı Hükümeti, belirtilen zaman zarfında cevap vermiş, mevcut anlaşmalara ve Osmanlı Devleti'nin hukuk ve haysiyetine aykırı olduğu halde İtalya'ya ekonomik imtiyazlar vermeye razı olduğunu bildirmiş, İtalyan isteklerinin görüşülmesi için derhal görüşmelere başlanmasını istemişti. Fakat Trablusgarp ve Bingazi'ye İtalya'nın istediği emri veremeyeceğini bildirmişti. Osmanlı Devleti'nin savaşı önlemek için gönderdiği bunca fedakârlığı ve iyi niyete rağmen İtalya, verilen cevabı dikkate almayarak 29 Eylül 1911'de savaş ilan etti.

Hatta savaş ilanına dair nota Osmanlı Hükümeti'ne verilmeden önce İtalyan donanması Preveze'ye saldırmış, Trablusgarp ve Bingazi'yi bombalamıştı. Böylelikle Osmanlı Devleti savaşa çok kötü şartlar altında girdi. İtalyan'lar sahile asker çıkardı ve sahil boyunu işgale başladılar. Osmanlı Devleti, İtalya'nın bu hareketi karşısında, hemen büyük devletlere başvurarak arabuluculuk yapmalarını istediler. Fakat bu devletler savaş karşısında tarafsız kalacaklarını ilan ettiler. Bu suretle Osmanlı Devleti ile İtalya karşı karşıya kaldı. Savaş başlayınca Osmanlı devleti Trablusgarp'a yeni kuvvetler gönderemedi. Enver Bey (Paşa) de Trablusgarp'a gitmek için 1911 Eylül başlarında Berlin'den ayrılacak Selanik'e

geldi. 4 Eylül 1911’de İttihat ve Terakki’nin Selanik’teki merkez-i umumide yapılan toplantıda Enver Bey İtalyan’lara karşı yapılacak mücadelesi hakkındaki fikirlerin kabul ettirdi. Eğer hükümet İtalyanların karşısında gerilemeye zorlanırsa biz önce Trablus’ta geçici bir hükümet kurarak, sonra da her şeyi boykot ederek düşmanlığı devam ettireceğiz. Ümit ederim, medeni Avrupa’ya “*Rechloce Baarbaren*” olmadığımızı ve saygı gösterilmeyi hak ettiğimizi göstereceğiz. Aksi takdirde şerefimiz yolunda öleceğiz. Trablus’a gitmek için kendisine izin istediğinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ona: “*Bu yolculuğunda fayda görmüyorum. İtalyanların para verdiği Araplar seni yolda öldürebilirler*” deyince Enver de ona cevaben: “*Trablus’u o kadar çok ihmal ettik ki, hiçbir mazeret yeterli olmaz. Bu konuda en üst seviyede çalışılmalı ve savunma hususunda gücümüzün yettiğini yerine getirmeliyiz. Eğer Araplar yolda bize saldırırlarsa bu onların günahıdır. Biz de mazeretle geri dönmüş oluruz*”.

Enver’in Trablus’a cihat için gitme ısrarını gören Devlet, bu harekâtın başarısızlıkla sonuçlanacağını düşündüğü için ona sadece beş bin cüneyh (dirhem) para verdi. Buradan Enver Bey’in vatan uğruna her şey göze alabilir ve gerekli olduğunda da canını seve-seve verebilecek kadar haysiyetli olduğu anlaşılıyor. Enver Bey ve Osmanlı Subaylarının gerçekten olağanüstü kahramanca bir direnişinden İtalya askerleri umduğu başarıyı sağlayamadılar. Osmanlı subayları kıyidan içeriye adım attırmadılar. Fransa’nın Le Temps Gazetesi özel muhabiri Carrere Türk başarılarının seyrini öğrenmek için cepheleri dolaştıktan sonra “*Mesele varlık içinde istila yapmak değildir. Asıl ders ve ibret alınacak nokta yokluk içinde vatan savunmaktır*” kanısına varmıştı. Bu demek Enver Bey başkanlığındaki Osmanlı askerlerin vatan savunmasındaki sorumluluğun ne kadar önemli olduğunu ispatlıyor.

Fakat Balkanlar’da kaynayan barut fıçısının seslerinin duyulmasıyla Osmanlı Devleti İtalya ile mecburilikten barışa yanaştı ve barış 18 Ekim 1912’de İsviçre’de Ouchy’de yapılmıştır. 26 Eylül 1912’de Karadağ askerleri Osmanlı Devleti aleyhine savaşa hazırlıklarına giriştiler ve 8-9 Ekim 1912 tarihinde savaş ilan etti. Diğer Balkan Devletleri de Osmanlı Devleti’ne karşı 30 Eylül 1912 yılında askeri seferberliklerini ilan etmişlerdi. Bu olup bitenler karşısında kendisini savunmak amacıyla Osmanlı Devleti de 1 Ekim 1912’de seferberliğini ilan etti. 17 Ekim 1912’de Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. İki gün sonra

da Yunanistan savaşı katıldı. Balkan savaşının başlamasıyla Doğu Ordusu, hemen Filibe'ye hücum ederek, Bulgar ordusunu arkadan çevirmek istemişse de, Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğramıştır. Bunun üzerine 22–23 Ekim 1912'de Kırıkkilise (Kırıklareli) muharebesinin de kaybedilmesiyle Lüleburgaz'a çekilmişti. Doğu Ordusu 28 Ekim 1912'de burada yaptığı ikinci bir muharebeyi de kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı ve burada bir savunma hattı kurulmasıyla Bulgarlar durdurula bildi. Böylece Bulgarların bir hafta içinde Çatalca önlerine gelmeleri, onları İstanbul'a çok yaklaştırdı. Batı Ordusu ise 23 ve 24 Ekim'de Kumanova'da Sırplarla yenilerek Manastır'a çekildi ve Sırp'lar eski, eski Sırbistan'ın başkenti Üsküp'ü ele geçirdiler. Yunanlılara ise Makedonya'ya karşı saldırıya geçtiler. 8 Kasım 1912'de Yunan ordusu Selanik'e girdi.

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin askeri durumu birkaç hafta içinde ancak fecaat olarak nitelendirilebilecek bir hale gelmiş, bu surette Balkan ittifakına dahi devletler, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra bütün Rumeli'ni ellerine geçirmişlerdi. 3 Aralık 1912'de mütarekenin imzası üzerine, 13 Aralık 1912'de Londra'da Osmanlı Devletiyle, diğer savaşan taraflar arasında barış görüşmeleri başladı. Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki Barış Antlaşması 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı. Enver Bey, Birinci Balkan Savaşı başladığında Trablusgarp'ta idi. Enver Bey Trablusgarp'tan sonra yeni muharebe alanı olan 1 Ocak 1913 tarihinde Çatalca cephesine geldi. Yeni görevi Hurşit Paşa komutasındaki X. Kolordu Kurmay Başkanlığıydı. Savaşın ilk aylarında Enver Bey ümitlidir: Çatalca önlerinde Bulgar Ordusunu yok edilebileceğini düşünmektedir.

Bir yandan da Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı savunmada kalmayıp Bulgarlar üzerine saldırıya geçmeyi ikna etmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda Enver Bey parti çekişmeleri hakkındaki şu görüşü: *“Parti çekişmeleri ve düşmanlıklar cephelelerinden daha şiddetlidir”* demesi devletin içine düştüğü durumdan haber vermektedir.

Enver Bey'in yine: *“Burada kendimi tamamen düşman bir muhitte hissediyorum. Gizli bir düşmanlıktır. Hükümet de, Harbiye Nazırlığı da kibar davranıyorlar, ama beni hafiyelere takip ettirdiklerini biliyorum”* diyordu. Buradan da net anlaşıldığı gibi, Trablusgarp'ta kendilerinden kat-kat disiplinli ordu karşısında müthiş başarı sağlayan Enver'in hala yorulmadığını, aksine daha da enerjik ve hiçbir

şart altında devletin yabancılar teslim olmasına razı gelmeyeceğini anlamaktayız. Ayrıca bu ataklığından çekinen çevre de kendisinin dediğı gibi gizliden olsa bile takip ettiriyorlardı. Enver Bey göreve başladığında Balkan Savaşı fiilen kaybedilmiş, Rumeli Osmanlı Devleti toprakları dışında kalmıştı. Fakat 10 Ocak 1913 tarihli mektubunda, Babiâli Baskının haberini verir gibidir: “*Bugün hakikaten alt üst oldum. Şerefsiz de olsa yaşamak isteyen bir sürü insanın, memleketi, onu yutacak olan yıkıntıya doğru götürdüklerini gördüm!*”. Kısacası o dönem Osmanlı Ordusu’nun yöneteler ruhen çökmüş durumdaydılar desek yanılmamış oluruz. Meydana gelen gelişmelere karşı dönemin Sadrazamı Kamil Paşa da, 23 Ocak 1913’te Hükümeti toplayarak Büyük devletlere verilecek notayı konuşmak üzere toplanmıştı.

Sadrazam Kamil Paşa Edirne ve çevresini bağımsız bir yapıya kavuşturup, Bulgarların iltihak etmelerini önlemenin yollarını düşünmekteydi. Enver Bey ve arkadaşları daha önceden hazırlanan plan gereğı Edirne’nin düşmana bırakılmasını protesto için Babiâli’yi basarak hükümeti devirmişlerdir. Savaşın ikinci perdesini kapatan bu göreceli barış döneminde Balkan Devletleri silahlarını bırakmadılar aksine, olağanüstü bir çabayla askeri güçlerini geliştirmeye başladılar. Fakat bu İkinci Balkan Savaşını kesinlikle Osmanlı Devleti’nin savaşı olduğunu söyleyemiyoruz. Bu savaş Osmanlı Devleti’nden aldıkları toprakları paylaşamayan Balkan Devletlerinin kendi aralarında yaptıkları bir savaşı. Osmanlı Devleti karşısında umulandan daha çabuk ve büyük bir başarı kazanan Balkan Devletleri onun mirası üzerinde anlaşılamamıştır.

Rumeli’deki bu olup biten olaylar Osmanlı Devleti’nin Edirne’ni geri almak için yeni bir fırsattı. Enver Bey bu fırsatı elden çıkarmamak için Hurşit Paşa’yı, Talat Bey’de Hükümeti ikna etmeye çalıştılar. Osmanlı Devleti, eline geçen bu fırsatı kaçırmamak için, İngiliz tehditlerini aldırmadan askerlerinin ileri harekâta geçmesine emir verdiler. Osmanlı Orduları büyük bir direnişe karşılaşmadan, Doğu Trakya’yı içine alan Meriç ırmağına kadar ilerlediler. Fethi Bey kumandasındaki kuvvetler Kırıkclareli’ni kurtardılar. 21 Temmuz 1913’te Enver Bey komutasındaki askerler de Edirne’yi kurtardılar. Edirne’nin geri alınışı Osmanlı Devleti’nde büyük bir sevinç havası estirmiştir. Edirne’nin geri alınışında aktif rol üstlenen Enver Bey’e halk arasında onun şöhretine yeni halkalar ekledi. Hatta Enver Bey’e “*Edirne’nin İkinci*

Fatihi” gibi övgüler yazılmaya başlandı. XX. Asrın dünya siyaseti bununla da bitmedi. Şimdi insanlığın karşısına edebiyatlarımıza I. Dünya Savaşı olarak tarihe geçen olayla karşı-karşıya idi. Bu sırada Enver Bey, 18 Aralık 1913’te Yarbaylıktan Albaylığı yükseltildi. 4 Ocak 1914’te Harbiye Nazırlığına, 6 Ocak’ta da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği’ne tayin edildi. Böylelikle Enver Bey için “*Beylik*” dönemi bitecek, “*Paşalık*” dönemi başlayacaktır. Henüz 33 yaşında genç, enerji dolu, Orduda Kahraman olarak bilinen bir yeteneğin Harbiye Nazırı olması, Osmanlı Devleti’nin genç entelektüellerini, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu konusunda ümitlendirdi ve büyük beklenti içine sokmuştur.

Enver Paşa, Harbiye Nazırı olur olmaz, ilk işi Türk Ordusu’nun teşkilat ve kadro noksanlarının tamamlanmasını, sevk ve idare, eğitim yönünden ordunun Avrupa Orduları düzeyine çıkarılmasını ve bu nedenle esaslı bir reform yapılmasına girişti. Bu reformlar sayesinde Osmanlı Ordusu, adeta yeniden doğmuştu. Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesinde Harbiye Nazırlığına getirilen Enver Paşa, artık bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti’nin kaderinde birinci derecede rol oynayan şahsiyet olacaktır.

1914 senesine gelindiğinde bloklaşma son haddine gelmişti. Savaşa bir bahane gerekmekteydi. Görünen kıvılcım da 15/28 Haziran 1914’te Avusturya – Macaristan Veliahdı Arşidük Ferdinand ve karısının Saraybosna’ya ziyareti sırasında otomobiline Gabronovich tarafından atıldı. Veliaht bombayı eliyle hızla geri atarak yaralansa bile bu sefer ölümü atlattı. Ancak “*Kara El Örgütü*” mensubu Gabriel Prencip adlı ikinci bir Sırp tarafından atılan kurşunlardan kaçamayarak suikasta kurban gittiler.

26 Temmuz’da Sırbistan genel seferberlik ilan etmesi üzerine Avusturya 28 Temmuz 1914’te resmen savaş ilan etti. 30 – 31 Temmuz 1914’te Rusya genel seferberlik ilan etti. Almanya, bununu durdurulmasını istedi ve olumlu bir yanıt alamayınca, 1 Ağustos 1914’te Rusya’ya, 3 Ağustos 1914 tarihinde ise Fransa’ya savaş açtı. Almanya 4 Ağustos 1914 tarihinde Belçika’ya saldırdı ve İngiltere de Almanya’ya karşı savaş açtı. Belçika Krallığı, Almanya’nın bu tavrını barbarlık olarak nitelendirdi. Böylece, 4 Ağustos 1914 tarihine gelindiğinde üç cephede savaş başlamıştır. Fransız-Alman cephesi, Alman-Rus cephesi ve Avusturya-Sırbistan cephesidir. Savaşın kapıya gelip çatığında Osmanlı Devleti bloklaşan iki kutuptun

herhangi bloğuna girmemişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin ekonomik hem siyasi açıdan büyük devletlerce dışlanmış durumdaydı. Bu yüzden Osmanlı Yöneticileri tarafından Fransa, İngiltere ve Rusya'ya yapılan ittifak teklifleri kabul görmemişti. Enver Paşa'ya göre Avrupa'nın en güçlü kara ordusu Almanya'da bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda Almanya, diğer Avrupa Devletleri arasında en az korkulacak ülkeydi. Enver Paşa'ya göre Osmanlı Devleti taraf olsun veya olmasın, savaş sonunda İtilaf Devletleri tarafından paylaşılacaktı. Bu nedenlerden dolayı Almanya tarafında savaşa girmek Osmanlı Devleti'nin çöküşten kurtarabilir hatta Almanya kazandığı takdirde daha da güçlendirebilirdi. 17 Temmuz 1914'te başlayan görüşmeler 2 Ağustos 1914 tarihinde büyük bir gizlilik içinde sürdürülen görüşmelerin sonunda Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ittifak imzalandı.

Ertesi günde seferberlik ilan etti. İttifak Antlaşmasının 2. Maddesi gereğince Osmanlı Devleti'ni daha imza atılırken savaşa girmek yükümlülüğü altına sokmuştur. Genel savaşın başında Osmanlı Hükümeti resmen tarafsız kalmaya karar verdi. 4. Ağustos'ta da yabancı elçiler gören sadrazam bu yönü onlara bildirir. Bir taraftan da askeri hazırlığı "*bir tedbir-i ihtiyat*" olarak göstermeye çalışmıştır. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Osmanlı denizlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla 4 Ağustos'ta, gazetelerde de ilan edilen resmi beyanname ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı mayınlar döşeterek ulaşımına kapatmıştır. Amiral Souchon Komutasındaki iki Alman gemileri 23.000 tonluk Goeben Kruvazörüyle 6500 tonluk Breslau Kruvazörü 10 – 11 Ağustos 1914 günü saat beşte (28 Temmuz sene 1330) Türk suları Çanakkale Boğazına sığındı.

Osmanlı Hükümeti, hem iki gemi elde etmek hem de Almanya'ya doğru kamuoyunu yaklaştırmak için, gemileri satın almaya karar verdi. 16 Ağustos 1914 günü Türk Bayrağı çekilerek tayfalarına fes giydirildi ve aynı gün formalite devir teslim törenleri yapılarak, *Goben* "*Yavuz Sultan Selim*", *Breslav'a* "*Midilli*" adı verilerek gemilerin 80 milyon marka ya satın alındığı da dünya kamuoyuna ilan edilmiştir. Böylece gemiler, komutanları Souchon ve mürettebatıyla Türk Donanmasına katıldı. 27 Ekim 1914'te Amiral Souchon komutasındaki Yavuz ve Midilli'nin bulunduğu 11 parçadan kurulu Osmanlı filosu ile Karadeniz'e talim yapmak maksadıyla açılır. 29 Ekim 1914'te Osmanlı Donanması ile Rus kuvvetleri

arasında Karadeniz’de bir çatışma olduğu dair haber geldi. Osmanlı Donanmasının Karadeniz’deki Rus limanları Sivastopol, Odesa ve Novorosiski’yi bombalamıştır. Bu olay üzerine: Rusya 2 Kasım’da, İngiltere ve Fransa 5 Kasım’da Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de bunlara karşı 12 Kasım 1914’te resmen savaş açtı. Bu şekilde, Enver Paşa, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı’na girişinin sorumlusu olarak Osmanlı Devleti’nin politik ve askeri alandaki en güçlü ismi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı boyunca yedi cephede savaştı. Bunlar Doğu Anadolu, Irak, Çanakkale, Avrupa, Yemen-Hicaz ve İran’dır. Son iki cephe tali kabul edilebilir. Osmanlı Devleti’nin Harbe girişinden sonra ilk büyük harekât, Kafkas cephesinde cereyan etmiştir. Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus savaşı, Rus Orduları’nın 1 Kasım 1914 tarihinde Anadolu’nun kuzey-doğu sınırını geçerek taarruz etmesi üzerine başladı.

Osmanlı askerleri 10 Kasım 1914’te Köprüköy civarındaki Rus mevzilerine saldırıya geçti. 17 Kasım 1914 tarihine kadar süren bu muharebede Rus Ordusu muvaffak olamadı ve 7000 ölü bırakarak geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Bu Köprüköy zaferi Osmanlı subay ve erlerin moralini yükseltmiş ve ayrıca sonraki harekâtlara neşe içinde koşturmuştur. Ayrıca bu zafer Osmanlı Devleti üst kademelerine de sürpriz bir zafer olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu başarıyı Osmanlı Ordusunun bir dönüm harekâtı olarak nitelendirebiliriz. Yüzyıllardır Rus Ordusu karşısında tutunamayan Osmanlı Orduları bu başarıyı hak etmişti. Bu ilerdeki Osmanlı Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın Kafkas Cephesi’nde genel bir taarruz fikrini de sağlamlaştırdığını söyleyebiliriz. Ancak bu başarılar ve seviniş az sürdü ve sonunu Türk tarihinden hiç silinmeyecek kara kışa bırakmıştır.

Osmanlı Devleti’nin bu Cephedeki durguluğu Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın bölgeye intikal edilişine kadar devam etmiştir. Köprüköy ve Azap savaşlarında Osmanlı Birliklerinin elde ettikleri sınırlı başarıları yeterli bulmayan Enver Paşa, bu Cephede kesin sonuca ulaşacak bir hareket planına gitti. Böylece şimdiye kadar istenilen sonucu sağlama hususunda yetersiz kalan cephe taarruzlarından vazgeçerek bir kuşatma hareketiyle düşmanın imha edilmesine karar verdi. Enver Paşa’nın bu taarruzla ulaşmak istediği hedef, Almanların beklentilerinin çok ötesindeydi. Aras vadisindeki Rus Kuvvetlerini imha etmek üzere tasarlanan kuşatma harekâtı, aslında büyük ve kapsamlı bir planın sadece ilk ve en önemli

bölümüydü. Enver Paşa'nın amacının biri de 1878'de Rus – Türk Savaşı neticesinde Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktır. Bu, büyük amaç ve fikir bakımından ulusal ve gerçekçi bir davaydı. Enver Paşa'nın bu harekât sonucunda, Kafkas halklarının Türkler lehine bir isyan başlatmalarına ve böylece Kafkasya, İran ve Türkistan'ın ele geçirileceğine inanıyordu. Enver Paşa bu telgrafı alınca, Ordu Komutanlığını kendi uhdesinde alarak harekâtın sevk ve idaresini eline almıştır. Enver Paşa bu olup biten koşullar içinde Üçüncü Ordu'nun bütün kuvvetleriyle saldırıya geçmesine karar verdi. Harekâtın ilk günü Rus Birlikleri de karşı taarruza geçmesine rağmen Osmanlı Birlikleri karşısında tutunamadan geri çekilmeye mecbur kalmışlardı. Aynı zamanda Oltu Müfrezesini de bozguna uğratmışlardı. Taarruzun ilk günlerinde küçük çaplı olsa da kayıpların yer almasına rağmen Türk Askerlerinin bu baskın harekâtı başarıyla devam ettiğini söyleyebiliriz.

Enver Paşa ve Ordu Karargâhı, Sarıkamış civarındaki ilk çarpışmaları başlatacak olan 9. Kolordu'yla birlikte ilerlemekteydi. Taarruz emrine göre, 24 Aralık 1914 günü 9. Kolordu Kötek, 10. Kolordu Bardız yönünde ilerlemesi gerekiyordu. Ancak 9. Kolordu 24 Aralık'ta Kötek yerine Bardız'a, 10. Kolordu'da Bardız yerine Oltu'ya varmış ve öncü birliklerini Kars istikametine harekete geçirmiştir. Buradan anlaşılacağı gibi bütün Osmanlı Askerleri bu harekâta önem verdiği gibi Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya olan sadakatlerinin bir göstergesidir. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından bizzat yönetilen Sarıkamış taarruzu bozguna uğradı ve ordunun dörtte üçü yitirilmiştir. Bununla birlikte Enver Paşa, asıl amacı olan Kafkasya Türklerini ayaklandırmak, Rusya'ya son bir darbe vurmak ve “*Türkistan'ı*” ele geçirmek için kullanılacak koridoru kaybetmiştir. Ruslar bu fiyaskodan sonra üstünlüğü ele geçirerek Doğu Anadolu topraklarını işgali fırsatını yakaladılar.

Enver Paşa, Şubat 1918'de ise, Cenubi Kafkasların bütün Müslüman ve Türkleri korunması için VI. Ordu Komutanlığına “*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı tez arada teşkilatlı, düzenli bir şekilde gerçekleştirmek*” maksadında “*Kafkas İslam Ordusu'nun*” kurulmasını ileri sürer. Afrika Grupları Komutanlığı Merkezinin bulunduğu Mısırda'da görevli bulunan Yarbay Nuri Bey'i “*Kafkas İslam Ordusu*” Komutanlığına getirdi. 15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı. Bulgar ve Avusturya

cephelerinin birbiri ardınca düştüğü ve bu devletlerin barış istediği haberi Türkiye’de, Balkanlara yönelen müttefik ordularından bir kısmının İstanbul üzerine yürüyebileceği korkusunu uyandırdı. Olayların böyle cereyan ettiği sırada, Sadrazam Talat Paşa istifa etti ve yerine Arnavut Müşir Ahmet İzzet Paşa geçti. Böylece Ahmet İzzet Paşa, VI. Mehmet Vahdettin’in baskılarıyla İngilizlerle *Mondros Ateşkes Antlaşması’nı* imzaladılar. Böylece Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı günden sonra ne Enver Paşa’nın ne Talat ne de Cemal Paşaların Türkiye’de kalmalarına imkân vardı. Çünkü İstanbul’a en kısa zamanda İtilaf Devletleri Donanması gelebilir, bir numaralı harp suçlularını yerinde tevkif edebilirdi. Enver Paşa bu savaşta yenilgiyi sadece geçici bir çekiliş olarak yorumlamaktaydı. Fakat daha sonra İzmir Valisi Rahmi ve Talat Paşa, yurt dışına çıkma konusunda Enver’i ikna ettiler. Böylece başta gelen İttihatçılardan sekiz kişinin Türkiye’yi terk etmesi üzerine mutabakat oldular. Almanların yardımı ile de yolculuk hazırlığı tamamlandı.

Talat, Enver ve Cemal Paşalar başkanlığında Alman denizaltısı ile memleketi terk ettiler. 1 Ocak 1919 tarihli irade ile Enver Paşa askerden de atıldı. Enver Paşa ve arkadaşları bindikleri Alman denizaltısı ile ertesi gün hala Alman Ordusu’nun işgali altında olan Kırım yarımadasının ve Sivastopol’un yakınında Gözleve kasabasına (Eupatorya’ya) çıktılar. Hedef Akmescit yolu ile batıya Berlin’e ulaşmaktır. Ancak Enver Paşa bu istasyonda arkadaşlarına hiçbir haber vermeden onlardan ayrılarak kendi yoluna koyulmuştur. Düşmanlarıyla karşı savaşı sürdürmeyi ve bu uğurda ölmeyi bile göze alan Enver Paşa’nın hedefi hiç şüphesiz Kafkasya istikameti idi. Evet bazı kimseler, Enver Paşa’nın bu yolculuğun “*Yalnız Adam*” olarak tanımlamıştır ve gideceği yerin de belli olmadığını ileri sürmüştür. Bizim düşüncemize göre o yalnız adam değil, o “*Bozkırlarda Yalnız Avlanan ve Hedefine Şaşmadan Devam Eden Yalnız Kurt’tur*”.

Fakat Enver Paşa’nın, Kafkasya’ya ulaşma konusundaki bütün çabaları olumsuz neticelendi ve mecburen bir tarım uzman kimliğinde Almanya’ya gitmek zorunda kalmıştır. Dünyanın birbirine zıt güçleriyle, aynı anda temasa geçerek bir taraftan Batı Avrupa Devletleri, diğer taraftan da Bolşeviklerle görüşmelere başlarlar. Bu konuda en hareketli en sıkı çalışmalar da Enver Paşa’ya düşer. Enver Paşa’nın da Bolşeviklerle ilk teması Berlin’de başlayacaktır. Bu ilişki, Rus Komünist Partisi Merkez komitesi üyesi olup, daha çok dış ülkelerde faaliyet gösteren Karl Radek ile

başlamıştır. Radek'te Enver Paşa'yla tanıştığı dönemde Alman hapishanesindedir. Görüşüp konuştuktan sonra Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar verdi. Aralarında sağlanan anlaşma gereğince İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet – Müslüman ittifakı kurmak için Enver Paşa'nın Moskova'ya gitme fikri gündeme gelir. Bu konuda Paşa'nın Moskova'ya gelmesini tavsiye eden ve destekleyen Radek idi. Fakat Radek Alman hapishanesindeydi. Enver Paşa, Alman ordusunun başı olan Hans Voon Seect'in kendisine karşı olan güveninden faydalanmasını bilmiş ve Radek'in hapishaneden kurtarılmasını sağlamıştır.

Enver Paşa Moskova'ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920'de hareket eder. Burada Enver Paşa'nın Moskova'ya ulaşmadaki gösterdiği bu enerjik teşebbüsleri herhalde bütün insanların boyundan izlenecek bir durum değildir. Çünkü her kes onu gibi atılgan ve amaçlarına ulaşmada sonuna kadar direnen sağlam biri olduğunu kanıtlıyor. Ayrıca dikkat edilecekse bu yolculuğu 4 Ağustos'ta (1920) başlar ve ölümü de 4 Ağustos'ta çileli ömrünü tamamlar (1922). Yani tam iki sene zarfında Enver Paşa oradan buraya koşturup içinde beslediği *“Türkistan'ı kurtarmak”* ülküsünü gerçekleştirmek istemiştir. Enver Paşa, Rus sınırında Kızıl ordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya varır. Bolşevikler Enver Paşa'dan neler bekliyordu ve bu nasıl gerçekleşti? Sovyet Rusya önceleri yurt dışına çıkan Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla yakından ilişkiler kurdular.

Bu işleri çok gizli bir şekilde yürüttüler. Burada Bolşevikler ne kadar işçilerin yanındayız dese bile, kendisinden önce çizilen Çarlık Rusya'nın politikasından uzak düşmediğini fark etmekteyiz. 1. Sömürge altında bulunan İslâm âlemi ile doğu milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla istiklâl ve hürriyet vereceğini vaat ederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye etmekte. 2. Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviye maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonale bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist Partisi'nin teşkilatını Anadolu'ya sokmaktı. Ruslar, Paşa'yı sadece kendi politikalarına uygun şekilde kullanmak ve İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Ayrıca kendilerinin dediği gibi Rusya sınırında yaşayan Müslümanların, Enver Paşa prestijinden ürkerek onun

tarafına çıkmasından da hep şüphelenmişlerdi. Ayrıca Sovyet liderleri Doğu'daki hedef ve amaçları için Enver Paşa'yı çok iyi bir araç olarak düşünmekteydiler. Bu nedenle Sovyet Doğu politikasında Enver Paşa'dan istifade etmek planını devreye soktular. Bunun için Bakü'de yapılacak Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa'nın da katılmasını uygun görmüşlerdi. Enver Paşa'nın güvenilir olma sebebi, Müslümanlar arasındaki hatırı sayılır saygınlığının olması ve Sovyet Rusya'nın da korkunç rakibi ve baş düşmanı İngiltere'ye karşı intikam almak isteğiydi. İçte bu amaçla Üçüncü Enternasyonal'in önde gelenleri, Enver Paşa'yı yanlarına alarak, 26 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişlerdi. Enver Paşa kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılâpçıların temsilen katılmıştır.

Yunanlılar karşısında Türk Batı Cephesinin gerilemesi ve Sakarya'nın doğusuna çekilmesi üzerine bu defa Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'ya geçme zamanının gelip çatığına inanmışlardı. Fakat Enver Paşa direk girmeden evvel sınırdaki bekliyordu. Mustafa Kemal Başkanlığındaki kuvvetlerin bu zaferi Enver Paşa'nın artık Anadolu'ya girmesine bir gerekçe bırakmamıştır. Böylece 19 Eylül 1921'de Enver Paşa Batum'dan ayrılmıştır. 1917 yılında gerçekleşen Şubat ve Ekim İhtilallerinden sonra insanlığın kendi kendini milli ananevilere göre yönetme arzusunu gerçekleştirmek istediğini görmekteyiz. Bu zamanlara kadar bazı yerlerde bölgesel ve belli bir amaç olarak ayaklanan isyanlar artık *Milli Ayaklanmaya* doğru sürüklendi. Fakat 1917 İhtilali ile Rus İmparatorluğunda yaşayan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendini idare etme hakkı, Sovyet rejimin ilk başlarından itibaren Rusya'nın ananevi politikasından vazgeçmediği yavaşta olsa hissedilmeye başladı.

Bolşevik liderlerinin bölgede takip ettiği siyaset eski Çarlık Rusya'dan daha katı bir dikta idaresi kurarak sömürgecilik siyasetine devam etmek emelinde olduğunu kısa zamanda bütün Türkistanlılar acı bir şekilde öğrenecektir. Neticede Türkistan'ın genelinde, fakat özellikle köylü halk içersinden ortaya çıkan milli hareketin en büyüğü, 1916 – 1926 yılları arasında bütün şiddetiyle devam eden "*Basmacılık*" hareketi ortaya çıkmıştır. Türkistan Müslümanlarının IV. Oalaganüstü Türkistan Müslümanları Kongresi, Hokand şehrinde eski Hokand Sarayında 26 Kasım 1917 (8 Aralık) tarihinde Çokay'ın konuşmasıyla açıldı. Kurultay iki gün devam ederek 10 Aralık 1917'de çalışmalarını bitirdi. Türkistanlılar tarafından

sabırsızlıkla beklenen sonuç açıklanarak “*Türkistan Milli Muhtariyeti*” ilan edildi. Türkistan Milli Muhtariyetin ortadan kaldırmak kanaatine gelen Bolşevikler Şubat 1918 ortalarına kadar Hokand kenti civarına Semerkant’tan, Skobelev’den, Andican’dan Namangan ve Kızılkıya’dan Kızıl muhafızlarla Ermeni “*Daşnaksutyun*” birlikleri topladılar. Bolşevik askerler 20 Şubat 1918’de bütün güçleriyle Hokand’ın Eski Şehir bölgesine ateş açtılar ve 21 Şubat’ta şehri işgal ettiler. Sovyet kaynaklarından verilen bilgiye göre 21 ve 22 Şubat 1918 günlerinde yalnız Hokand’ta öldürülen Türkistanlı sayısı on bini bulmaktadır. Bundan sonraki Şimdi Türkistanlılar için tek çıkar yol artık bağımsızlık mücadelesidir. Dağılan ülkeyi toparlamak ve ayağa kaldırarak bağımsızlığını kavuşturmak mücadelesi Enver Paşa’ya kalmıştır. Böylece Buhara’daki bu Basmacılık hareketi Enver Paşa’nın Buhara’ya gelişiyle Türkistan topraklarında bir başka boyut kazandığını söyleyebiliriz.

1921 yılının Ekim’inde Enver Paşa, maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Muhiddin Beyler olduğu halde, Batum – Bakü – Krasnovodsk – Aşkabat – Merv – Bayramali ve Çarcuy yoluyla Buhara’ya gelmiştir. Enver Paşa Buhara’da halk ve yetkililer tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır. 8 Kasım 1921 Cuma günü Enver Paşa ava gitme bahanesiyle Buhara şehri dışında hazırlanan atlara binerek, beraberinde Hacı Sami, Yaver Muhittin, Buhara Polis Müdür Yardımcısı Halil, Manastırlı Nafi, Süvari Yüzbaşı Hasan, birkaç Buharalı ve Ferganalı milislerle 25 kişilik bir kfile ile yola çıkarak Doğu Buhara’ya gittiler. 28 Ocak 1922’de Duşanbe şehri Enver Paşa kontrolüne tamamen geçmiştir. Ayrıca yardıma gelen Bolşevik askerleriyle Enver Paşa Mücahitleri, Mirtepe köyü civarında savaşa tutuştular ve Ruslar kesin bir bozguna uğradılar. Bolşevik askerler Baysun’a çekildiler.

15 Nisan 1922’de Kafırun’da gerçekleştirilen Kurultay’da Enver Paşa kısa bir konuşma yapar ve yedi binden fazla Mücahit mücadele için hep bir ağızdan ant içerler. Kongre kararı sonunda bütün asker ve siyasi harekâtın idaresi oybirliğiyle Enver Paşa’ya verilmiştir. Ayrıca “*Damat-ı Halifet’ül Müslimin, Emir Leşker-i İslam Seyid Enver*” unvanı ile bir de resmi mühür de verilmiştir. 19.05.1922 tarihinde Merkez Komite Türkistan ve Buhara meselesine şu kararları almıştır ve Stalin’e sunmuştur. Sovyet Hükümeti, Basmacılara karşı ağır bir darbe indirmek ve tüm Türkistan’ı Bolşevikler menfaatine olarak mitingler vs düzenlenmesine. Enver

Paşa'yı İngiltere ajanı olarak propaganda edilmesi gerekiyor. Türkistan topraklarını Türk ve Afgan subaylarından biran evvel temizlemek gerekiyordur. Gönüllü olarak bizim safımıza geçen Basmacılara af ilan etmek hakkında Türkistan Türklerine bir propaganda yapılmasına karar verilmiştir. Tarihler 4 Ağustos 1922 gününü gösteriyordu, kurban bayramının ilk günüydü, bayram namazı kılınacaktı. Devletmend Bek Enver Paşa'yı karargâhının 5 kilometre uzağında karşılamıştı. Türkistan'da bir adet vardır, emir ve hanlara bayramlarda hediye sunmak. Tartuk adlı bu hediye altın ve gümüş işlemeli bir cüppe idi. Enver Paşa hediyeyi kabul etmiş, çok geçmeden de bayram namazına durulmuştu. Pamir Dağları'nın "*Yalnız Türk'ü*" Enver Paşa'nın unutulmaz şahadet şerbetine Kurban Bayramını birinci gününde erişmiştir.

Olayın gelişmesi şöyleydi. Çegan tepesinde ve Kulikov kumandasında ateş saçan mitralyözlerin üzerine, Enver Paşa yalın kılıçlarla hücum eder ve 25 kadar süvarinin akıl almaz saldırısı, karşı tarafta, hatta şaşkınlık da yaratır. Bu kılıçların altında yaralananlar, teslim olanlar bile olur. Öndeki mitralyöz susturulmuştur bile, ama ateş kesilmez ki. Daha arkadaki ikinci mitralyöz, ateşini, huzmesini, en önde ilerleyenlerin üzerinde yoğunlaştırır. Bunların en önünde de, Enver Paşa vardır. Böylece, çağdaş mitralyöz, ortaçağın ünlü silahı olan kılıcı yener. Enver Paşa vurulur. Atından düşer. Onunla beraber diğerleri de yerlere serilirler. Büyük Amaç besleyen Ulu Komutan Enver Paşa böylece hayata şehit olarak veda etti.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in girişimleri neticesinde Enver Paşa'nın naşı 3 Ağustos 1996 günü bulunduğu Tacikistan'dan İstanbul'a getirilir. Abide-i Hürriyet Parkında yer alan Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki anıt mezara devlet töreni ile defnedildi. Ancak bunu doğru olup olmadığını ve yeni bir tartışılmaya sebep olduğunu buradan bildiriyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyallyo Politicheskoi İstorii

Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni Arhiv

Rossiskii Gosudarstvenni Voyenni İstorisheski Arhiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Telif Eserler ve Malkaleler

Abdakimov, Abdizhapar,

İstoria Kazakhstana (s drevneyshik vremen do nashih dnei), Almatı 1994

Abdullah, Kral,

Biz Osmanlı'ya Neden İsyen Ettik, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2006

Ağasiyev, İkrām,

Kafkazin Alman Ahalisi (içtimaiyi – siyasi hayatı 1860 – 1921), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Şark – Harb Yayınları, Bakı 2010

Ahmad, Feroz,

“Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, Ed: Marian Kent, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999

Ahmad, Feroz,

İttihat ve Terakki (1908-1914), Sander Yayınları, Çev: Nuran Ülken, İstanbul 1971

Akbay, Cemal,

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991

Akın, İlhan,

Türk Devrim Tarihi, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1983

Akkuş, Mine Ersevinç,

“Osmanlı İmparatorluğu ve Yenileşme”,
Mine Ersevinç Akkuş, Turgay Akkuş,
Fatma Kesiriklioğlu, **Türk Devrim
Tarihi**, Aktüel Yayınları, İstanbul 2004

Akman, Halil,

Paylaşılmayan Balkanlar, IQ Kültür
Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006

Aksu, Kenan,

İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa,
Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007

Aksun, Ziya Nur,

Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı,
Ötüken Yayınları, İstanbul 2005

Akşin, Sina,

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,
İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998

Akşin, Sina,

31 Mart Olayı, AÜSBFY, Sevinç
Matbaası, Ankara 1970

Alpargu, Mehmet,

“Türkistan Hanlıkları” **Türkler**, 8. Cilt,
Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Alpaslan, Teoman,

**31 Mart Ayaklanması “Yüz Yılda Ne
Değişti”**, Küm Saati Yayınları, İstanbul
2009

Altıntaş, Ahmet,

“Yeşil Ordu Cemiyeti”, **Türkler**, Yeni
Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002

Anderson, Matthew Smith,

**Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası
İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev:
İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
2001

Andican, Ahat,

**Cedidizim’den Bağımsızlığa Hariçte
Türkistan Mücadelesi**, Tunç
Matbaacılık, İstanbul 2003

Andonyan, Arom,

Balkan Savaşı, Çev: Zaven Biberyan,
Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2002

- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003
- Armaoğlu, Fahir, **Siyasi Tarihi 1789 – 1960**, 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1973
- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789 – 1914**, Alkın Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 2006
- Arslan, Emir Şekip, **Bir Arap Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı Anıları**, Çev: Selda Meydan – Ahmet Meydan, Çatı Kitapları, İstanbul 2005
- Arslan, Emir Şekip, **Sürgünde Üç Ölüm**, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004
- Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar’da ve Anadolu’da Yunan Mezalimi I**, Yay Haz: Hacı Osman Yıldırım vd, Başbakanlık Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995
- Artuç, İbrahim, **Balkan Savaşı**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1988
- Aslan, Yavuz, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007
- Aslanova, Sevilya, **20. Yüzyılın Başında Rusya’nın Osmanlı Politikası 1903 - 1917**, İklim Ozan Yayınları, Antalya 2011
- Aşırlı, Akif, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu**, Çev: Azad Ağaoğlu, Kismet Yayınları, Bakü 2008

- Aşırılı, Akif, **Cumhuriyet Dövrü Matbuatında Kafkaz İslam Ordusu**, Nurlan Yayınları, Bakı 2007
- Atabay, Mithat, **İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar**, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2012
- Atabey, Figen, **Karadeniz’de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006
- Atak, Sadık M, **Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti**, Ankara Yayınları, Ankara 1964
- Ataöv, Türkkaya,** “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa’nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, **Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2006
- Ateş, Sanem Yamak, **Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012
- Avcı, Cemal, Adem Kara, **Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılabının Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2007
- Avşar, Zakir, **Her Zaman, Her Şeye, Herkese Muhalif Bir Türkçünün Portresi Dr. Rıza Nur**, Bengi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970

Aydın, Nurullah,

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat, Paraf Yayınları, İstanbul 2010

Aydoğan, Erdal,

“Kliment Yefromoviç Vorosilov'un Türkiye'yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007

Babacan, Hasan,

“Enver Paşa”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002, s. 263. Babacan, Avşar, 2011

Babacan, Hasan, Avşar, Servet,

Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Paşa Nasıl Öldürüldü, Bengi Yayınları, İstanbul 2011

Bademci, Ali,

1917 – 1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, Kutluğ Yayınları, 1. Cilt, İstanbul 1975

Bahar, Hasan,

“Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Kasım, Konya 1994

Bahar, İlhan,

Tarihe Yön Veren Paşalar, Kum Saati Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008

Bakiyev, Nabican,

Enver Paşa’nın Vasiyeti, Çev: Çağatay Koçar, Doğukütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006

Balayev, Aydın,

Azerbaycanckoe Nasionalno – Demokraticheskoe Dvizhenie 1917 – 1920, Elm Yayınları, Baku 1990

Balcioğlu, Mustafa,

Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete,
Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001

Balkanskaia Voyna, İzdanie
Tovarichstva İzdatelskogo Dela i
Knizhnoi Torgovli N.İ. Pastuhova v
Moskve 1914

Balkaya, İhsan Sabri,

**Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 – 7
Mayıs 1943),** Türk Tarih Kurumu
Yayınları, Ankara 2005

Bayar, Celal,

**Ben De Yazdım Milli Mücadeleye
Gidiş,** Baha Matbaası, İstanbul 1965

Baymahanov, Bekzhigit,

“Anuar Paşa'nın Kışkasha Ömirbayanı”,
Kazak Tarihi, Sayı 1, Ocak-Şubat,
Almatı 2005

Baysun, Abdullah Recep,

**Türkistan İstiklal Hareketleri ve
Enver Paşa,** Yay Haz: Erol Cihangir, 3.
Baskı, Doğu Kütüphanesi Yayınları,
İstanbul 2006

Baysun, Abdullah Recep,

**Türkistan İstiklal Hareketleri ve
Enver Paşa,** Doğu Kütüphanesi
Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006

Baytın, Arif,

**İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi
Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü,** Yay
Haz: İsmail Dervişoğlu, 3. Baskı,
Yeditepe Yayınları, İstanbul

Bayur, Hikmet,

“Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El
Koymaya Çalışan Bazı Dışarıda Çalışan
Akımlar”, **Belleten,** Sayı 140, Cilt
XXXV, Ankara 1971

Bayur, Yusuf Hikmet,

**Türk İnkılâbı Tarihi, 1914 – 1918
Genel Savaş,** 3. Cilt, Kısım I, Türk
Tarih Kurumu, Ankara 1953

- Bengi, Hilmi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000
- Birgen, Muhittin, **İttihat ve Terakki’de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?**, Haz: Zeki Arıkan, 1. Cilt, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2009
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı**, 8. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, 1.Cilt, Ankara 1993
- Birinci, Ali**, “31 Mart Vakası’nın Bir Yorumu”, Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, **Genel Türk Tarihi**, 7. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- Blainey, Geoffrey, **20.Yüzyılın Kısa Tarihi**, Çev: Onur Şen, Tufan Tıgıl, 1001 Kitap Yayınları, İstanbul 2007
- Bodur, Harun, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1900 – 1999)**, Çağlar Yayınları, Ankara 2005
- Brihanov, Vladimir, **Zagovor Protif Mira Kto Razviazal Pervuyu Mirovuyu Voynu**, Astrel Yayınları, Moskova 2005
- Buğra, Mehmet Emin, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul 1952
- Bulduk, Üçler, **Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2006

Burak, Durdu Mehmet,

“Enver Paşa’nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu”, Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 13, No 1, Mart, Kastamonu 2005

Caroe, Sir Olaf,

Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, Çev; Zerhan Yüksel, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser

Carthy, Justin Mc,

Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları, Çev; Mehmet Tüncel, Etkileşim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008

Castellan, Georges,

Balkanların Tarihi, Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995

Cebeci, Ahmet,

“Türkistan’da Basmacılık Milli Kurtuluş Hareketi”, **Töre**, sayı 51, 1952

Cebesoy, Ali Fuat,

Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955

Cengiz, Halil Erdoğan,

Enver Paşa’nın Anıları 1881 – 1908, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

Cezar, Mustafa,

Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli – Haritalı, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu’nda 1. Baskı, Ankara 2011

Chernikov İ.F.

V İnteresakh Mira i Dobrososedtstva (o sovetko – tureskhik v 1935 – 1970 gg.), Akedemiya Nauk Ukraiynskoi SSR İnstitut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977

Cihangir, Erol,

Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Paşa, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005

Costagne, Joseph,

Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi,
Çev: Reşat Uzmen, Orkun Yayınevi,
İstanbul 1980

Çabanov, F.Ç,

**Gosudarstvennii Stroy i Pravaya
Sistema Turtsii v Period Tanzimata,**
Akademiya Nauk Azerbaycanskoy SSR,
Nauka Yayınları, Baku 1967

Çağatay, Tahir,

Kızıl Rmperyalizm, Yaş Türkistan
Yayını, Ankara 1975

Çağlayan, Tüncer,

“Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa’nın
Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”,
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,
Cilt XIX, Sayı 41, Temmuz, Ankara
1998

Çakmak, Fevzi,

**Büyük Harpte Şark Cephesi
Hareketleri,** Genelkurmay Matbaası,
Ankara 1936

Çaycı, Abdurrahman,

**Büyük Sahra’da Türk – Fransız
Rekabeti (1858 – 1911),** Türk Tarih
Kurumu Basımevi, Ankara 1995

Çelik, Rüştü,

**Kandiye Olayları Girit’in Osmanlı
Devletinden Kopuşu,** Kitap Yayınevi,
İstanbul 2012

Çeliker, Fahri,

“Birinci Dünya Harbinde Türk
Başkomutanlığı’nın Kendi Hükümeti ve
Alman Başkomutanlığı İle İlişkileri”,
Askeri Tarih Bülteni, Sayı 20, Ankara
1986

Çeliktepe, Atila,

**Teşkilat-ı Mahsusa’nın Siyasi
Misyonu,** IQ Yayınları, İstanbul 2002

Çiftçi, Kemal,

Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010

Çokay, Mustafa,

“Hokand Muhtariyeti Hakkında (Kuruluşun Onuncu Yılı Dolayısıyla)”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)**, Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005

Çolak, Mustafa,

“Almanyanın Kafkaz Siyasati (1917 – 1918 illar)”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti va Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008

Çolak, Mustafa,

“Çanakkale Savaşı’nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na Yardım Çabaları”, **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Çolak, Mustafa,

Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 – 1918), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006

Çolak, Mustafa,

Osmanlı – Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913 – 1918), Fakülte Kitabevi, Isparta 2006

Çomak, Hasret,

18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşları ve Jeopolitik Sonuçları,

- Daniyarov, Kalibek, **Çanakkale I. Savaşı ve Tarihi**, Tarih Araştırma Serisi II. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul
- David Fromkin, **İstoria Kazakskogo Gosudarstva XV – XX vv**, Zhıbek Zholı Yayınları, Almatı 2000
- Doğan Hacipoğlu, **Barışa Son Veren Barış (1914-1922)**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 1993
- Duru, Kazım Nami, **Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbine Girişi 29 Ekim 1914**, İstanbul 2003
- Dündar, Ali Merthan, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957
- Dündar, Ali Merthan, **Japonya'da Türk İzleri, Bir Kültür Mirası Olarak Mançurya ve Japonya Türk – Tatar Camileri**, Vadi Yayınları, Ankara 2008
- Dündar, Ali Merthan, **Panislamizm'den Büyük Asyacılığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006
- Dündar, Fuat, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2011, s. 19.
- Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, 1. Cilt, Ankara 1970
- Dzhalilov Ş, **Borba s Basmachetvom v Honzhetskom Uezde (1917 – 1932)**, İrfan Yayınları, Duşanbe 1968

Ebri, Asgar Furugi,

“Osmanlı İmparatorluğu’ndaki 1908 İnkılâbının Arap Ayrılıkçıların Girişimleri Üzerindeki Etkileri ve Batı’nın İsrail Devletini Kurmada Bundan Yararlanması”, **Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri**, Çev: Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod, Uluslar arası Kültürel İncelemeler Merkezi Yayınları, Tahran 2005

Eisener, Remhard,

“Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkışı”, **Türkler**, 18. Cilt, Ankara 2002,

Emir Şekip Arslan,

Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, Çev: Aziz Akpınarlı, Samsun 1948, s. 7-9.

Emre, Ahmet Cevdet,

“1920 Moskova’sında Türk Komünistler”, **Tarih Dünyası**, Sayı 2, 1 Ocak, 1965

Enver Ziya Karal,

Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876 – 1907), Cilt 8, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983

Erarslan, Cezmi,

“I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, **Türkler** 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Ericson, Edward J,

I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü’l-Amare ve Filistin Cephesi, Çev: Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000

Erkin, Behiç,

Hatırat 1876 – 1958, Haz: Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010

Eroğlu, Haldun,

“Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nin İstihbarat

- Stratejileri”,<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/211.pdf>
- Eroğul, Cem, **1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişikleri**, (Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü) 100. Yılında Jön Türk Devrimi
- Ertan Temuçin Faik vd, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2012
- Ertem, Süleyman Kani, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999
- Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, (Hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu) Sebil Yayınevi, İstanbul 1996
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Çev: Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2007
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Kazakistan İlimler Akademisi, Çev: Abdulvahap Kara, Selenga Yayınları, İstanbul 2007
- Esnazarova U.A, Temirbekov A.T, **Türk Tildes Elder Geografiası**, Ahmet Yassauı Universitetının Zhardem Kori Baspası, Ankara 1999
- Eyicil, Ahmet, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002

- Gaibov B, **Dashnaki**, Komünist Yayınları, Bakü 1990
- Garnier, Jean Paul, **Osmanlı İmparatorluğunu Sonu II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e**, Çev: Zeki Çelikkol, Remzi Kitavebi, İstanbul 2007
- Gavarov, Vasif, **Türkiye – Rusya Münasebetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917 – 1922)**, Azərneşr Yayınları, Bakı 2011
- Gedikli, Yusuf, **Enver Paşa Nutukları, Makaleleri Bazı Beyannameleri ve Mektupları**, Ufukötesi Yayınları, İstanbul 2005
- Gedikli, Yusuf, **Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri**, Nesil Yayınları, İstanbul 2007
- Gencer, Ali İhsan, Nedim İpek**, “1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikaları (Temmuz 1877)”, **Belgeler**, Türk Tarih Kurumu, Cilt XV, Sayı 19, Ankara 1993
- Gencer, Ali İhsan, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, Der Yayınları, 15. Basım, İstanbul 2001
- Geşov İ.E, **Balkanskii Soyuz, Vospominania i Dokumenti**, Tipografia Naushnoe Delo, Petrograd 1915
- Glavnokomanduyuchim Turetskimi Voyenno – Moroskimi Silami Naznachen Germanskii Admiral Souchon, **İstoricheskii Vestnik**, No 10, 1914
- Golinkov, D.L, **Kruchenie Antisovetskogo Podpolia v SSSR**, Politisheskoi Literaturi Yayınları, Moskova 1975

- Gökalp, Mehmet,** “Sarıkamış Harekâtı ve General Nikolski’nin Hatıralarından”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 37, Ocak, İstanbul 1990
- Gökay, Bülent, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, Çev: Sermet Yalçın, 2006
- Gömeç, Saadettin, **Dişi Kurtun Çocukları Türk Tarihinin Kahramanları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012
- Gömeç, Saadettin, **Şark Meselesi Ahmed Saib**, Akçağ Yayınları, Ankara 2008
- Gömeç, Sadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003
- Göyüşov, Altay,** “Kafkaz İslam Ordusunu Dağıstan Harekâtı”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti va Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008
- Gülcan, Mustafa,** “Dünden Bugüne Sırp ve Avusturya Baskısı Karşısında Basha Hersek”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Kasım, Konya 1994
- Gümüşsoy, Emine,** “II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez Ohri”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı No 18, Aralık 2008
- Gündoğdu, Abdullah,** “Türk Siyasetinde Temel Eğilimler”, Almıla, Sayı 14 – 15, Kış – Bahar, Ankara 2009

- Gündoğdu, Abdullah, **Türk Jeopolitiği, Akdeniz’e Bir Kısarak, Hazar’a Bir Kartal Başı Gibi Uzanan Bu Memleket**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009
- Gündoğdu, Abdullah, **Yusuf Akçura’ya Göre Büyük Güçler ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010
- Gündoğdu, Abdullah**, “Kırgızistan Dün, Bugün, Yarın”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 15, Güz, Ankara 2011
- Gündoğdu, Abdullah, **Hive Hanlığı Tarihi (Yadiar Şibanileri Devri: 1512 – 1740)**, Tutibay Yayınları, Ankara 1995
- Güzel, Abdurahman, **Avustralya Resmi Tarihinde Gelibolu**, Çanakkale 1996
- Hacısalıhoğlu, Mehmet, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, Çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008
- Hait, Baymırza, **Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995
- Hakkı, İbrahim, **Orta veya İçasyanın Fiziki Coğrafyasına Bir Nazar**, Akşam Matbaası, İstanbul
- Halaçoğlu, Ahmet, “Balkan Savaşları (1912-1913)”, **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- Halaçoğlu, Ahmet**, “Balkan Savaşları (1912-1913)”, **TÜRKLER**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Hanioğlu, Şükrü M,

Hanioğlu, M.Şükrü,

Hasanlı, Cemil,

Hayit, Baymırza,

Hayit, Baymırza,

Hayit, Baymırza,

Hayit, Baymırza,

Hayta, Necdet,

Hayta, Necdet, Uğur Unal,

Kendi Mektuplarında Enver Paşa, Der Yayınları, İstanbul 1989

“Enver Paşa (1881 - 1922)”, İslam Ansiklopedisi, Cilt XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995

Azerbaycan Halk Cumhuriyatının Harici Siyaseti (1918 - 1920), Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliyi, Bakı 2009

“Basmacılar” Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 - 1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997

Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi Türkistan Türklüğü’nün Milli Mücadelesi, Çev: Elif Kırıl, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006

Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası, Güven Yayınları, Ankara 1975

Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995

Balkan Savaşları’nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912 – 11 Ağustos 1913), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008

Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar), Gazi Kitabevi, Ankara 2010

Hekimoğlu, Sefa,

“Enver Paşanın Türkistandaki Areketleri”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Habarşı Dergisi, No; 1, Türkistan 2010

Hıdıraliyev, Darhan,

Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2011

Hiçyılmaz, Ergun,

Teşkilat-ı Mahsusa (ve casusluk örgütleri), Kamer Yayınları, İstanbul 1996

Hocaoğlu, Baram,

II. Meşrutiyet’te İktidar – Muhalefet İlişkileri 1908 – 1913, Kitapyayinevi, İstanbul 2010

Hochwachter, Gustav von,

Balkan Savaşı Günlüğü “Türklerle Cephe”, Çev: Sumru Toydemir, Türkiye İşbankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007

Hülağü, Metin,

Sultan II. Abdülhamit’in Sürgün Günleri (1909 – 1918) Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı, 2. Baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul 2007

Ilgar, İhsan,

Çanakkale 1915, Baha Matbaası, İstanbul 1969

İbrahim, Olgun,

“İttihatçıların Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, 3. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983

İdil, Aydın,

Enver Paşa’nın Son Savaşı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013

İhsanoğlu, Ekmeleddin,

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1. Cilt, İstanbul 1994

İnalcık, Halil,

**Devlet – i’ Aliyye Osmanlı
İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar
– I, Klasik Dönem (1302 – 606)
Siyasal, Kurumsal ve Ekonomi
Gelişim,** Türkiye İş Bankası Yayınları,
46. Baskı, İstanbul 2010

İnç, Mustafa,

Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü),
Birharf Yayınları, İstanbul 2007

İrtem, Süleyman Kani,

**Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk
İhtilalı,** Haz: Osman Selim
Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul
1999

İrtem, Süleyman Kani,

**Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-
1918),** Haz: Osman Selim Kocahanoğlu,
Temel Yayınları, İstanbul 2004

**İstoria Kazakhstana s Drevneyshih
Vremen do Nashih Dnei,**Nasyanalnaya
Akedemia Nauk Resbuliki Kazakshstan
Institut İstorii i Ennologii İmena Chokan
Valihanova, Daur Yayınları, Almatı
1993

**İstoria Kazakhstana s Drevneyshik
Vremen do Nashik Dnei,** Nasyanalnaya
Akademiya Nauk Respubliki
Kazakhstan, Daur Yayınları, Almatı
1993

**İstoria Kazakskoy SSR s Drevneyshih
Vremen do Naşih Dney,** Akedemia
Nauk Kazakskoy SSR, Almatı 1949

**İstoria Tazhikskogo Naroda, Perohod
k Sosializmu (1917 - 1937),** Ed; B. A.

Antonenko, 3. Cilt, Nauka Yayınları, Moskova 1964

İstorii Kazakskoy SSR, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR, Almatı 1959

İstorisheskii Vestnik, 28 Cilt, S. 10, Petrograd 1914

İstorisheskii Vestnik, S. 9, Petrograd 1914

İstoriya Bulgariya, Akedemiya Nauk SSSR İnstitut Slavyanovedenia, İzdatelstvo Akedemiya Nauk SSSR, Tom 1, Moskova 1954

İstoriya na Bulgariya, II Cilt, Sofya 1962

İtalian-Turkish War (1911-1912), http://www.historyguy.com/italo_turkish_war.htm

İybar, Mahmut,

“I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?”, **Belleten**, Cilt XVIII, Sayı 169, Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979

Kabacalı, Alpay,

Cemal Paşa Hatıralar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006

Kafalı, Mustafa,

“Altın Orda Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 8. Cilt, Ankara 2002

Kandemir, Feridun,

Enver Paşa’nın Son Günleri, Güven Basım ve Yayınevi Yayınları, İstanbul

Kara, Abdülvahap,

“Hokand Muhtariyeti”, Ed; Celal Güzel vd, **Türkler**, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Kara, İlyas,	Enver Paşa Basmacılar İsyanı, Yediveren Yayınları, İstanbul 2011
Karabekir, Kazım,	Birinci Cihan Harbine Neden Girdik, Emre Yayınları 2. Baskı, 1. Cilt, İstanbul 1995
Karabekir, Kazım,	Gizli Harp İstihbarat, Berikan Yayınları, Ankara 2001
Karabekir, Kazım,	İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010
Karakaş, Mehmet,	Türk Ulusçuluğunun İnşası, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s. 120.
Karal, Enver Ziya,	Osmanlı Tarihi (1908-1918), IX Cilt, Ankara 1996
Karal, Enver Ziya,	Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1914), Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 1999
Karal, Enver Ziya,	Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1983
Karal, Enver Ziya,	Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, IX Cilt, Ankara 1999
Karasapan, Celal Tefik,	Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, Ankara 1960
Karpat, Kemal H,	Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, Çev; Recep Boztemur, İmge Yayınları, Ankara 2001
Karpat, Kemal,	Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2012

Kars, H. Zafer,

1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği,
Kaynak Yayınları, İstanbul 1997

Kavcar, Cahit,

II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908 – 1923, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1974

Kazak Sovyet Sosyalist Tarihi, 1. Cilt, Almatı 1957

Kazakistan Tarihi (Köne Zamannan Bugünge Deyin), Kazakistan Respublikasının Gılım Ministrılıgının Gılım Akademiyası, Atamura Yayınları, 3. Cilt, Almatı 1998

Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Bugünge Deyin, 2. Cilt, Kazakistan Respublikasının Gılım Ministrılıgı, Gılım Akademiyası, Atamura Yayınları, Almatı 1988

Kazandzhjan, Rem,

Bolçeviki i Mladoturki Novie Dokumenti o Rossisko – Turetskikh Otnoşeniakh (1920 – 1922), Moskova 1996

Kazıcı, Ziya,

Osmanlı Devleti Tarihi, Kayihan Yayınları, İstanbul 2011

Kazım Karabekir,

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009

Keleşylmaz, Vahdet,

“I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetleri”, **Türkler,** 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Keleşyılmaz, Vahdet,

Kerimoğlu, Hasan Taner,

Kesici, Kayyum,

Kılıç, Selami,

Kirchner, Walther,

Killi, Suna,

Klyashtorny, S.G. T.İ. Sultanov,

Kocahanoğlu, Osman Selim,

Kocaoğlu, Timur,

Kodaman, Bayram,

Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914 – 1918), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999

İttihat – Terakki ve Rumlar 1908 – 1914, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2009

Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003
“Unutulmuş Barış: Brest – Litovsk (Mart 1918)”, Çev ve Yay: İlyas Kamalov, Svistunova, İrina, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Döneminde Türk – Rus İlişkileri,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011

A History of Russia, Barnes and Noble, New York 1955

Türk Devrim Tarihi I, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000

Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003

Rauf Orbay Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul 2005

“Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905 – 1991)”, Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, **Genel Türk Tarihi,** 10. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

“II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, Ed: Hasam Celal Güzel vd, **Türkler,**

- Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002
- Koloğlu Orhan,** “Enver Paşa İngilizlerin İstemediği Bir Adamdır”, Murat Çulcu vd, **Şu İngilizler Canımı Çok Sıkıyor bir Enver Paşa kitabı**, Destek Yayınları, İstanbul 2009
- Komekov B,** “Kazak Terimi Hakkında”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007
- Kozmenko Protopopov vd, **İstoria mezhdunarondikh otnoshenii i vneshnei politiki Rossii 1648 – 2005**, Aspekt Press Yayınları, Moskova 2010
- Kösoğlu, Nevzat, **Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008
- Köstüklü, Nuri,** “Milli Mücadele’de batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002
- Kumekov, B,** “Kazak Devleti’nin Oluşumu”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007
- Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul 1945
- Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul 1945
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıstan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, Ankara Üniversitesi Basımevi 1970
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990

Kurtcephe, İsrail Aydın Beden,

Kurtcephe, İsrail,

Kurtcephe, İsrail,

Kurtcephe, İsrail,

Kuruca, Nazım,

Kushner, David,

Kushner, David,

Kutareva B.E,

Kutlu, Sacit,

Türk İnkılâbının Hazırlık Aşaması,
Alp Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2007

“Osmanlı Parlementosu ve Türk – İtalyan Savaşı (1911 – 1912)” OTAM Sayı 5, Ankara 1994, s. 236; **Seçil Akgün, Murat Uluğtekin,** “Hilal-i Ahmer ve Trablusgarp Savaşı”, OTAM Sayı 3, Ankara 1992

“Rodos ve Oniki Ada’nın İtalyanlarca İşgali”, OTAM Sayı 2, Ankara 1991

Türk – İtalyan İlişkileri (1911 – 1916),
Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995

“Osmanlı Devletini Çöküşe Götüren Süreç: İstikrarsızlıklar ve Duyun-u Umumiye İdaresinin Kurulması”,
Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi,
Sayı 4, İlkbahar, Giresun 2011

Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876 – 1908, Çev: Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009

Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Çev: Mehmet Zeki, Ay Köprü Yayınları, İstanbul 2004

Osnovnie Etapi Grazhdanskoi Voyni v Kirgizii (1918 – 1920), Kirgizskogo Filiala Akademii Nauk SSSR Yayınları, Frunze 1947

Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007

Küçük, Mustafa,

Küzembayulı, Amanzhol,

Lewis, Bernard,

Macfie, A.L,

Mahadkızı, Sofiyeva Kamala,

Mahmudov, Yakub Karim Şükürov,

Mamadov, Nazım,

Mantran, Robert,

Maslofsk,

McCarthy, Justin,

“Şark Meselesi Çerçevesinde ve İkinci Meşrutiyet’e Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti’nin Siyasi Vaziyeti”, Ed; Güler Eren, **Osmanlı 2, Siyaset**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999

Erkin Abıl, **İstoria Respubliki Kazakhstan**, Foliant Yayınları, Astana 1999

Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev: Boğuş Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2010

Osmanlı’nın Son Yılları (1908 – 1923), Çev; Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003

Osmanlı Ordusunun Kafkaz Harekâtı va Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolu, Bakı Universiteti Naşriyyatı, Bakı 2007

Karabağ Real tarih, faktlar, sanadlar, Tahsil Naşriyyatı, Bakı 2009

Dağlık Karabak Gerçekleri: Soykırımı, Terror, Deportasiya, İşgal, Tahsil Naşriyyatı, Bakı 2009

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II Duraklamadan Yıkılışa, Çev. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2007

Umumi Harpte Kafkas Cephesi, Çev: Yarbay Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935

Osmanlıya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları, Çev:

- Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2006
- “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı”, **Tarih ve Toplum**, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991
- Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957)**, Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957
- Milli Mücadele**, Sayı 3, 1. Cilt, 18 Kasım İstanbul 1969
- Milller A.F, **Kratkaya İstoria Turtsii**, Soyuz-Gospolittizad, Moskova 1968
- Murat Abdirov, **Zavoevanie Kazakhstana Tsarskoi Rossiei i Borba Kazakskogo Naroda Za Nezavisimost**, Elorda Yayınları, Astana 2000
- Naim, Ahmed**, “Türkistan’da Dün ve Bugün”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)**, Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005
- Nashalo Voyni, **Russkaya Misl**, S. 10, Kasım, Moskova i Petrograd 1914
- Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2008
- Nikishov P.P, **Borba s Basmachestvom Na Yuge Kirgizii**, Kirgizskoe Gosdarstvennoe Yayınları, Frunze 1957
- Nikolski, General, **Sarıkamış Harekâtı (12-14 Aralık 1914)**, Çev: Emekli Kaymakam (Yb)

- Nazmi, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990
- North, John, **Çanakkale Solan Hayaller**, Çev: Onur Yurtbaş, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2010
- Nutku, Emrulla, **Çanakkale'nin Şanlı Tarihine Bir Bakış**
- O'Kearney, Donna, "Enver Pasha and the Basmachi Rebellion", Grossroads An interdisciplinary journal for the study of history, philosophy, religion and classics, 3. Cilt, Sayı 1, 2008
- Oktay A, **Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60'ıncı Doğum Yılı Münasebetiyle)**, İstanbul 1950
- Okyar, Osman, (Mehmet Seyitdanlıoğlu), **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006
- Orbay, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2009
- Oskin M.B, **Rossia V Velikikh Voynah, Pervaya Mirovaya Voyna**, Veche Yayınları, Moskova 2010
- Öğün, Tuncay, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", **Türkler**, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, 1. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993

Ömer, Karayumak,

Ermeniler Ermeni İsyamları Ermeni Katliamları, Vadi Yayınları, Ankara 2007

Özçelik, Ayfer,

Ali Fuat Cebesoy (1882 – 10 Ocak 1968), Akçağ Yayınları,

Özdemir, Bülent Abdülmecit Mutfak,

Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012

Özden, Neşe,

“Ankara İtilafnamesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt, Ankara 2002
Nuri Paşa (KİLLİGİL), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005

Özer, İsmail,

Miloş’tan Milan’a Sırp Bağımsızlığı (1830 – 1878), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011

Özkan, Ayşe,

“1919’un Siyasi Olayları”, **Milli Mücadele Tarihi – Makaleler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002
Osmanlı Devleti Tarihi, Siyasi Tarih I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004

Özkaya, Yücel,

Son Sultanların İstanbul’unda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar, Çev: Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009

Öztuna, Yılmaz,

Almanya Tarihi, Kanaat Kitabevi,

Patrick, Mary Mills,

Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı, Çev:

Pinnow, Hermann,

Ankara

Pomiankowski, Joseph,

- Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003
- Prebivaniye Dcemal Paşı vo Fransii”, **Pravitelstvennii Vestnik**, No 137, 1914
- Proshloe Kazakhstana v İstoshnikah i Materialah**, Ed: S.D.Asfendiyarova, 2. Baskı, Almatı 1998
- Raevski A, **Angliskia İntervensia i Musavatskoe Pravitelstvo, İz İstorii İntervensii i Kontr – Revolyutsii v Zakafkaze**, İstpert Yayınları, Bakü 1927
- Rassvet Rossiiskoi İmperii**, Ed; S.V. Alekseeva, Veshe Yayınları, Moskova 2010
- Remond, Georges, **Bir Fransız Gazetecisinin Balkan Harbi İzlenimleri, Mağluplarla Beraber**, Çev: Hasan Cevdet, Profil Yayıncılık, İstanbul 2007
- Resulzade, Mehmet Emin, **Rusya’da Siyasi Vaziyet**, Haz. Cem karakılıç, Tuğba Tombuloğlu, Yom Yayınları, Şanlıurfa 2005
- Rıfat, Mevlanzade, **31 Mart Bir İhtilalın Hikâyesi**, Sadeleştiren Berire Ülgenci, Pınar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010
- Roy, Oliver, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev: Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000
- Russkaya Misl**, S. 10, Kasım, Moskova i Petrograd 1914
- Russkii İnvaid 26 Ocak 1865

- Sami Sabit Karaman,** “Enver Paşa ile Nasıl Mücadele Ettim”, **Yakın Tarihimizin Dergisi**, 1. Cilt, İstanbul 1962
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, 20. Baskı, Ankara 2010
- Sanders, Limon von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011
- Saray, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996
- Selek, Sabahattin, **Milli Mücadele I, Anadolu İhtilali**, 2. Baskı, Güneş Matbaacılık, İstanbul 1965
- Seyfettin, Ömer, **Balkan Harbi Hatıraları**, Haz: Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011
- Shokuchov B, **Klassovaia Borba i Uproshenie Sovetskoi lasti v Kirgizskik Ailah (1918 – 1924)**, Kırgızistan Yayınları, Frunze 1968
- Simavi, Lütfi, **Son Osmanlı sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, (Nurer Uğurlu Başkanlığındaki Kurul Tarafından Hazırlanmıştır) Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004
- Sloane, William M, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, Nesnel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008
- Soloveychik L, **Ocherk ozniknovenia i Razvitia Sovremennogo Basmachetva v Buhare**, Krasnaya Nov Yayınları, Moskova 1923

- Sonyel, Salahi,** “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal – Enver Çatışması”, Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı 209 – 211, Ankara 1991
- Sorgun, Taylan,** Halil Paşa, **İttihat ve Tarakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş – Kütulamare Kahramanı Halil Paşa Anıları**, Haz; M. Taylan Sorgun, Yedigün Yayınları, İstanbul 1972
- Soy, Bayram,** **Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004
- Sönmezoğlu, Faruk,** **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004
- Starkov, A. Boris,** “Panislamskaia idea v Sovetskoi Rossii i avantuyra Enver-pashi”, **İslam, Balkan i Velikie Sili (XIV – XX)**, Uluslar arası İlmi Konferans 11-13 Aralık 1996, Belgrat 1997
- Stoddard, Philip H,** **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev: Tansel Demirel, Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994
- Stoun, Norman,** **Pervya Mirovaya Voyna Kratkaya İstoria**, Çev: Lobanov İ.B, Astrel Yayınları, Moskova 2009
- Suavi, Ali,** **Hive Namlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması**, Haz; Abdulhalik Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977
- Süleymanov, Mehman,** **Kafkaz İslam Ordusunun Taşkili va Faliyyetleri**, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan**

- Halk Cumhuriyeti va Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Universitesi Kafkaz Araşdırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008
- Süleymanov, Mehman,
- Nuri Paşa**, Kafkaz Universiteti Kafkaz Araşdırmaları İnstitutu Naşriyatı, Bakı 2008
- şahingöz, Mehmet**,
- “Basmacılık Harekâtı ve Enver Paşa”,
Atatürk IV. Uluslararası Kongresi, Atatürk Arştırma Merkezi Yayınları, 1. Cilt, Ankara
- şasillo B.K,
- Noveichya İstoria XX Veka**, Rosmen Yayınları, Moskova 2003
- şehidoğlu, Süreyya,
- Eylöl 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele’ye Sağdan Soldan El koyma Çabaları**, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975
- şerif, Köprölü (İlden),
- Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2011
- şeyxzamanlı, Nağı**,
- “Türkianin Yardımını Temin Etmek”,
Haz: Nasiman Yaqublu, **Bakının Kurtuluşu (Bakının Kurtuluşunun 90 İliyyina)**, Elm va Tahsil Yayınları, Bakı 2010
- şıvgın, Hale**,
- “Trablusgarp Savaşı”. **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yayınları, 13. Cilt, Ankara 2002
- şıvgın, Hale,
- Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri, Trablusgarp Savaşı’nda Mustafa Kemal Atatürk’le İlgili Bazı Belgeler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989

Şildebay, Sabit,

Türkşüldük cane Kazakistandagı Ult – Azattık Kozgalıs, Gılım Yayınları, Almatı 2002

T.C. Osmanlı Belgeleri, **Çanakkale Muharebeleri I.** Ankara 2005

Tanin, “**Tarihi Mektuplar**”, 17 Ekim 1944

Tarihi Mektuplar, **Tanin**, 18 Ekim 1944

Tarihi Mektuplar, **Tanin**, 19 Ekim 1944

Tarihi Mektuplar, **Tanin**, 28 Ekim 1944

“Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”,

Türkler, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Tepekaya, Müzaffer,

Tevekkül, Abdullahzade,

“Türkistan Milli Mücadelesi Tarihine Giriş Basmacılık – Fergana Mücahitleri”, **Türkistan’ın**

Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931), Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005

Tevfik, Rıza,

Biraz da Ben Konuşayım, Yay Haz: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008

Togan, A.Zeki Velidi,

Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi

Togan, Zeki Velidi,

Hatıralar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999

Tunaya, Tarık Zafer,

Hürriyet’in İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, Cumhuriyet Armağanı, 1998

Tunaya, Tarık Zafer,

İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatımızdaki Yeri, Haz: Siyasi İlimler

- Türk Derneği, **Türk Parlamentoculuğun İlk Yüzyılı 1876 – 1976**, Ankara
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876 – 1938), Cilt: I, (Kanun – ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi)** 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009
- Tunaya, Tarık Zafer, **Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II)**, Cumhuriyet Armağanı, 2000
- Turan Refik vd, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 14. Baskı, Ankara 2008
- Turan, Mustafa,** “Osmanlı Devleti’nin Çöküşü”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, 5. Baskı, Ankara
- Tursın, Hazret, **Türkistan Ult-Azattık Kozgalısı zhane Türkistan Muhtariati**, Nurlı Alem Yayınarı, Almatı 2006
- Tüncer, Hüner, **Osmanlı’nın Rumeli’yi Kaybı (1878-1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 90.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)**, 3. Cilt, 6. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1971
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi, Osmanlı Devri (1912-1913)**, 3. Cilt 2. Kısım, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993
- Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İştittiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949

- Türkistan Şor Rossiası Mustamlakaşılığı Davirda**, Uzbekistan Respublikasi Prezidenti Huzurdagi Davlat ce Camiyat Kurulişi Akademiası Yayınları, 1. Cilt, Taşkent 2000
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 60.
- Ubistvo Avstriskogo Prestola – Naslednikka i Ego Suprugı, **Pravitelstvenni Vestnik**, Haziran No: 131, 1914
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789 - 1994)**, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1995
- Ulman, Halük, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, İmge Kitabevi, Ankara 2002
- Umar, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908 – 1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004
- Unal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi**, Kamer Yayınları, 1998
- Uzer, Tahsin, **Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Türk Tarık Kurumu, Ankara 1979
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı**, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Surette İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, Belleten, C XX, Sayı 77, Yıl 1956
- Ünal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958**, 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara 1978

- Valikhaov E,** “Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007
- Vardar, Galip, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler**, Yazar Samih Nafiz Tansu, Tan Matbaası, İstanbul 1960
- Velidi, Ahmed Zeki,** “Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, Ed: Tülay Duran, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler**, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2005
- Viktorovich, Shevshenko Danil, **Basmacheskoe Dvizhenie, Politicheskii Protsessi i Voruzhennia v Srednei Azii 1917 – 1931**, Doktora Tezi, Irkutsk 2006
- Vinogradov V,** “Boevoe Sodruzhestvo Narodov Rossii i Balkanskikh Stran v Period Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg”, **Voenno İstoricheskii Zhurnal**, İzdatelstvo Krasnaia Zvezda, Ocak 1, Moskova 1974
- Xernoshou, Fosseï Dzhon Kobb,** “Evropeiskiiye Koalitsii Soyuzi i Sağlasiya Nashinya s s 1792 Goda”, <http://vive-liberta.narod.ru/journal/dipl.htm#mid>
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002

Yalçın, Semih vd,

Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2005,

Yaqublu, Nasiman,

Bakının Kurtuluşu (Bakının Kurtuluşunun 90 İlliyina), Elm va Tahsil Yayınları, Bakı 2010

Yaver Suphi Bey,

Enver Paşa'nın Son Günleri, Haz: Mehmet Kuzu, Çatu Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010

Yel, Selma,

Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923 – 2008), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009

Yergök, Ziya,

Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), Haz: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005

Yerofeeva İ,

“Rus İmparatorluğu Döneminde Kazakistan”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007

Yılmaz, Reha,

“Birinci Dünya Müharebesinin Başlangıcında Osmanlı Devletinin Kafkaz Siyaseti”, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu**, Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, Bakı 2008

Yüceer, Nasır,

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918), 2.

- Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002
- Yüceer, Saime** “Enver Paşa’nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918 – 1922)”, **Askeri Tarık Bülteni**, Sayı 24, Şubat, Ankara 1998
- Zekerya, Türkmen,** “Çanakkale Muharebeleri’nde Türk Ordusunun Kara Harekâtına Dair Kısa Bir Değerlendirme”, **Askeri Tarih Araştırmalar Dergisi**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Sayı 14, Ağustos – Ankara 2009
- Zhanturov S.B, **Kirgisistan’da Oktybr Revolytsiyasi Zhana Grazhdandık Soguş**, Kırgız SSR’nın Saiasi Zhana İlimi Bilimlerdi Zhailtu Koomu Yayınları, Frunze 1957
- Ziyayev, Hamid, **Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010

EKLER

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

باسمہ قیامندہ ولیک اندر یک حقیر
توقا
"سودہ"

۱۷
۱۲۵

قرمانہ اردو نزل کوة العمارہ احراز ابتدائی شان مظہریت تفصیلاتی تقاضا روئے مجلس وکلام
کہ وہ و ساریہ قرائت ہلکے عثمان سلاج سلطانہ دوسہ حمایت و حیتہ مردوع اولادہ و حقیقت
جور و فداکار مدافعہ ارتکاب ضابطہ ایما خادک و باشدہ ذات عالیہ مہر فی ملک بہرین مقصد و جمع
قوانین و موقوفات عظیمہ باوردہ سہ سکرانہ و مکتفہ باشدہ بہرین بون بہرین و سرور حاصل ایہ
بر غایتہ مائل موقوفات جیدہ نہ تالیس تحناتہ رخ بارگاہ جناب شاہ ایدہی مجلس وکلام روئے تبلیغ اوسوز

احوال کشور و قیام کرده و محل دفعه کریمه را احوال تحقیقات اولیادین کرده
 آنجا ملاقات بعد ما بر کوه حادثه وقوعه میانه و محل را غلامی ایوان اتحادی مقتضی
 تدبیر حقنه مذاکره بولشوی و صریح ناظرینک نام همی بولشوی اوله و در عجز لری
 ایدیلده احترامه بود اجازتی و جمله مقابله به امطامه اولامانده سفارده سیر لری
 واسطه سله تطبیقاری موطه اراده سیر موطه بولشوی معروضه زمانه
 (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰)

فریوه

برلوا

انور

صه

باسمه بنانه موقوفه انور و صلیه سار قوندره سفه

سدهی فزه طاع حربی ناظرند نه النانه خیران رسیده ذات اقدس هفت بارش
ایده پرسی هفتربک و فزه طاع هفت حالت حاضره شک از زوریه توفیقاً بو
رفعه اوله صادره بی بر طرف و صدور اورزنده آسیای صوریه قطعه ده میانه بک
انجونه خارجه ناظر ایده جاکری صدور اورزیه مامور اکوندید بک بوفعه
طرفند جدا هفتصد ایله رکنده انت حال انجونه اوله برنجانی خربانه فریده بدب
عاکر شاهانه ایله رکنده انت حال انجونه اوله برنجانی خربانه فریده بدب
نجاوز ایله بک ایکی کشتی بی تلف و بعدد بوند به ریک باسی قطع اندکری و اوک
کونکی ملاقاتخزده صدره و فوجعولا بوساده اجزک از هاله اهالی خربانه بی
یکیده خربک اندکی و مذکور برنجانی خربانه بک هولووه موصود و صوانده صدور
یکه ر فزه طاع انجا بکنده اولدقزی و تلف اوله ایکی کشته به ریک فزه طاع
راخلده سلفای و جابرقده برهان ایله املاک بولینی و بویکی حالت فزه طاع اهالی
سوزنا بر ایله و بیکندیه کویج حال ایله موفقه اولدینی و مراعیم رو و هفت بارش هانده
مامور بولینی انجونه کیفی در عقب بزم بدیدریک و صدور بویکی حکمت محمد ریک
زیرجا اهالی بنسده و اسایک صوریه قطعه ده نایند سی ایسی و انجونه بوساده
زات توشمان افروز هفتد به پرسی هفتربک نیت خیریه صولیدیر اوردیگی کی حربه
ناظرید عجزربک مامور بوند نه موفیق حال اوردیگی و ضعیفی جزده حدوده بک

یضیه قراره اجرا ایلده اوله حوکان عسکریه سلیمانیه شام ویردی
 موافقه ای صلی کوردیه حریر نجران مذکوره بی بوته ایم عرصه و تقدیم
 ای یورم اولجده عرصه اولینی اوزره ماموریت جا کرانه نیک خانه رکبه حاکمان
 نجوزیه اجرا ایلمی و خصمیه اهال اسلحه نیک عسکر برکنده بولدی ایلمی
 وند ورنیک بلجه نجوزات واقعه ناره نغ ایلمی عجز نجه رفی موافقه ایلمی
 کوردیه معوضه رفی ۱۹ سیه لایحه و ۱۹ سیه
 ۱۹ سیه بر بولاسی
 صه
 باورانه حضرت شیدیه
 قومه انور

باسمہ کتابتہ مویقوا جده فریبہ انور و فریبہ پاشا قوللرندہ شیفرہ

ما موریت چاکرانہ مزہ اساک تعلق اولدیغ حالده ان مرهم عبدالیکمز فوضا تنک
عرضه اجتنار اولنور شمس پاشا هفتلری اوتہ دنبرو اهالی حریستانیه و قره طاغلیله
ایله بینلرندہ عداوت قدیمه لری بولنا نه بوحوالی اهلایینک ان جالهلرندہ بر
ده قم بوشاقلری باشنه لویلدیم رفه شمده قدر آنلرک را بیلہ حرکت ایتمه والیه
رض بو حاله دوام ایللمکده در وقوعه کلامه حادثه ده مشارالیه هفتلریک ورودنلر
علونمه و قره طاغ ملکوتیله بر صربی انتاج ایدیه جک درجه یواهل اولسه اولیغده
مشارالیه هفتلری بوضورت حرکت ایتدکجه ما موریت بندکانه منک صه ایفانه
رض سوتاییری مانول ایدوکنده و شمدیک حاله حرکت عکریه یا انتاج ایدیه جک
لهجج بر سبب کوریله میدیکنده قتلام ما موریت مزه دکیه شمس پاشا هفتلریک ابرآته
بونماس الکتمیله معروضدر فرمائنه (ریح الاهر) (و) مالک

فریبه
انور

ارکانه حربیه میرلواس
صه

باسم کتابه موافق جده و بیه انور و بر لوا حسیه سال قول لرزه شیعه

قره طاع صریح ناظر به مذاکره ایملک اوده مدقات محلی اوله روه بر موقع انتخاب ایملک
 بو محملک حدود خاقانی ایملک و لرزه اولی موافقه حال کور به رک حدود اوده روه بولنی التزام
 ایمله وحدود رک بوجوار ده کی قسمده ایمله ملاقاته مناسب بر محل اولی معلوم
 چاکرانه از اوله یغنده ملاقات محملک انتخاب قره طاع صریح ناظر به ترک ایمله ایدی
 ناظر تا ایمله قره طاع جرننده واقع بوله قریه سده مناسب بر محل احضا ایمله یروب
 اوده بری رعوت ایملی اوده ریه روه موافق جده حدودی بالمرود وقت معینه
 قریه منکوره موافقت ایملک اوده حدودی کیر کیمز معینه بر قاج ضابط بولنی
 حالده بر بر لوار بری بر مقدار عکرا ایمله قار شولوب بوله ایصال ایمله و اوده
 بر قطعه عکری طرفنده رسم سلام ایمله اوله روه صریح ناظر بولن اونیفورم ایمله بری استقبال
 وقبول ایمله معینه بولنا اوده به قدر ایمله مضابطان تقسیم ایمله مذاکره ایمله
 اوله جو موافقت ایمله که نصکره اوله صورت مخصوصه به شیطا کلم یا ایمله و بایر افلاک
 رونا ایمله اوله محل مخصوصه ترتیب ایمله اوده ایملی کنیلک بر سر خنده بر رعوت اوله روه
 طعام ایمله و اتنا طعماده مثالی صریح ناظر بولن اوده مذاکره ده صکره عور خنده
 باده نوسه ایمله و طرفنده مقابله ایمله اقدام قد مذاکره ده صکره عور خنده
 اوده فالق لغز جای ایمله ایمله ده تحقیقات ایمله بریم طرفنده بولنا لازم اولی
 بالبیاه موافق معاد و دت ایمله اعاده نیات ایمله کله جانی ناظر مثالی افاده
 ایمله که برای مذاکره همان حدوده غنیمت ایملک اوده و فرمایه بولیه اوله یغنده عجله

کلیک کرده و حدود او را زنده اید بر سر خاک اود که به جفنده لرزی و در راه اکرانده
 بول که جفنده اعتدایی سردا به عکرم بویفواج قلمسند قبول اید چکری سولدن
 مشا به بایه و یا اوبرکوه اولم و بر چکری خبر اودنه اعاده و بر تیر به بول که بول که
 وضام مذاکره به قدس اوبر طرفه واقع بول که ده اقامت اید چکری بول که ملاقه
 حاصل اولم نتیجی بر وجه بر عرصه اولم بول که طرفه بول که قزای ضرتیا اهل البینک
 یکی حدود و طوایف قره طاغ جهنده قالمس اولم و تولا شیه باله فریر سده اقرا و متعلقا
 بولینی جریله اهلک منکوره نیک بول که اولم مناسبتی قطع ایتک متعرا و لینی و بیاف
 بولینی حکومت بر نیجه قوه عکری استعما لیلیم بول که طرفه اسامه و صحنه کیر لاسه
 بول که درجه جالبینقی صبیبه ناظری اکیا بیانه و منشا لری بولند قاری صبه نیت
 صالح بر دانه حضرت شریایه و بر نی حضرت بول که ذات اقدس حضرت خدقین اودله
 صداقت و عبودیت صمیمه فایده هیچ بر قره طاغ مایه نیک و طیفه ناشنا سقه بولنی
 ممکنه اولینی و آنچه کویک و عاری بر حانه اودنه حدود خاقانیه عاکر شاهان نجید
 اولینی اودنه آورده حدوده برای طابو کیر ملک مجبوریتنه قالد قاری و اخیرا کروی
 آلدقاری علاقه بیانه ایلدی جا کر لریه سوه اولم لاسه عاکر شاهان اهل اسلام
 ایلکه ضرتیا به بینده بر خالو و قوه نمیدانه ویر لاسی و نامیه آسیه محلی کویله اولینی
 و تحکیمات واقعده قره طاغ حکومتک صول درجه امیه اولینی سولدن نرات بولیده
 قرطاغ صبیبه ناظر به نمیزده اعتقاد و امنیت تام حاصل اولینی کبی بعده قره طاغ اولرل
 موجب استقامت اولم احوال قید ایلدی و بر نه جهنده رضی موجب حکایت اولم

باسمه کتابته موقوفه فروع انوار شایسته رفیق قوللنده شیخه

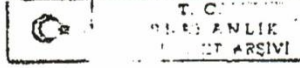
اعماره زیارت اجمیوه کلمه اولاده قره طاغ صریح ناطری موقوفه قره غولنده
قبول اولنوب عکرم لازم کلامه احتیاطات با بدیغ کی وسیع جا کر انفرجه
اگرمانده رخ بولندی مشارالیه بر فیله کوندنرود و دور اوزرنده بولنوب
بریم طرفه طاغنده بر قشک بیله کیرنمیکده و دور دبوینده کندی بنجه
نایمیه آسایسه موقوفه نقض ندایی انخا ایلیمه اولدیغنه و کلو متیه
پنینه اونه دندو موجود اولاده و سلفک صیغه نظر آه دور دبوینده بولنانه
قوه کلیه عکرم مزن بولنم اسبابی اکلده مدینه و روده کیم بریم طرفه
ینه خانه با قلدیغ اوزاقده کوزیله کوره ران معینه نررنده محبوب قاطمه
ایدکن بیاطه دور اوزرنده بولنانه قره غا اکلایسک ازلکانتی نخریک
ایتمکده اولاده بوی حالانک منعه و نایمیه آسایسه اسبابه توسل ایلیمیزی
رجا ایدی لهرنقد کندیسه طرفه دور لازم کلامه جوابل ویرلیدی ایلده
بویابده غنم علیای عرصه معلومانده یقه الموده برش کلام بکنده مشارالیه
صریح ناطری طرفه بردلکا بویولده مراجعت و قوعنده سگما بر جواب قطعی
رفق و بریلیمه چک مستغنی عرصه و بیاند قره طاغ مأمورینده ابدیه جل
مذکره ده بقیه بیتمه لازم کوریلده موار اکلایمه اوزره بارییه نرند
عاجزانه مذره بولنانه قولوشیمه قانم قایل هادی مملای کزیده ران تحقیقانه
مقتضیه اجرا قلمه جفی معروضه فیه (مع الاصله و) (بایسته)

با دراهه فیه شایسته فروع
انور

اگرچه مبرلوا
ص

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

Şube : H.S.
Hususi :
Umumi : 1.857

Başvekâlet yüksek makamına

1 - Enver paşanın kardeşi Kâmil'in çocuklarının memlekete gelmelerine mücadele edilmesi hakkındaki kararın sakit hanedan muhitindeki akislerine dair verilen malûmat hûlâsası aşağıda arz edilmiştir.

"Enver Paşanın kardeşi Kâmil'in sultan Naciye'den doğan çocuklarının Türkiye'ye avdetlerine mücadele olunmasını sakit halife hanedanı tenkid etmektedirler.

Bunun haricinde kalan ve ekseriyeti teşkil eden hanedan mensupları ise bundan çok memnun olduklarını söylemektedirler. Onlar bu husustaki mücadelerin tevali edeceğini ve neticede Türkiyede bulunan çocuklarını görmek üzere kendilerinin de Türkiye'ye gelmelerine mücadele olunacağını ~~umûmî~~ ve nihayet bir affı umûminin ilân edilmesinin de mümkün olabileceğini düşünmektedirler."

Yüksek bilgilere ~~aygı~~ ile arz ederim .

2 - Başvekâlet yüksek makamına, Riyaseticumbur U. Kâtipliğine, Hariciye vekâletine, Genelkurmay Başkanlığına arz edilmiş ve Millî Emniyet hizmeti reisliğine yazılmıştır.

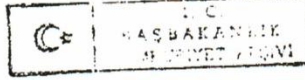
Dahiliye Vekili

Şeyh İzzet

6- 7- 1939

030 10 203 391 1

5-9-39 7977

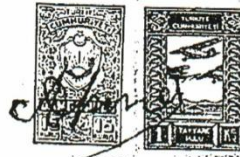
YÜKSEK BAŞVEKÂLETE

Oğlum merhum Enver Paşanın iki kızı ve bir oğlu, analarının sakit hanedana mensup bulunması yüzünden vatan haricinde, Fransada yaşamaktadırlar .

Yüksek tahsillerini muvaffakiyetle bitiren ve büyüğü yirmi, küçüğü on dokuz yaşına giren merhumun çok sevdiği kızlarının yabancı topraklarda daha ziyade kalmalarına, ve türkten gayrisile evlenmelerine yüksek vicdanınızda razı olmayacağından eminim .

Torunlarımın, karındaşlarından birile evlenmelerini ve on beş yaşına giren oğlanında talim ve terbiyesini millî mekteplerde ikmal etmesi için, ana vatana dönmelerine müsaadelerini yürekten gelen saygılarla dilerim .-

Merhum Enverin babası

030	10			203	391	29
-----	----	--	--	-----	-----	----

"ANKARA" KİTABI VE ENVER PAŞA

1914 den 1917 ye kadar Paşa ünvanını taşıyan sabık Türk erkâniharbiye reisi Bronsart V.Schellendorff tarafından 15 Senteğin 1935 tarihli Deutsche Allzemeine Zeitung gazetesinde kısaca bahsedilen Norbert V.Bischoff'ın "Ankara" kitabında Türkiyenin eski Harbiye Nazırı ve Türk ordusunun Başkumandanı merhum Enver Paşa hakkında ileri sürülen ve her halde çok tarafgir vesikalara dayanan mütalealara karşı vaziyet almayı, kendimce bir şeref vazifesi telâkki ediyorum.

Ben, erkâniharbiye reisi olarak, harbin devam ettiği dört sene müddetle ve hiç bir harp senesinin şahid olmadığı müşkül şartlar içinde Almanyanın bu en samimî dostu ile beraber, Türkiye için çalıştım. Enver Paşanın Türkiye ve Türk ordusu için yaptığı şeyler, maalesef bugüne kadar pek az tanınmıştır. Bunun için, "Ankara" kitabının müellifine, Türkiyenin büyük harbe iştiraki hakkında Alman hükûmetinin arşivi tarafından yapılan neşriyatı tetkik etmesini tavsiye ederim. Bunları gözden geçirdikten sonra Enver Paşayı her halde daha âdilâne bir surette muhakeme edecektir.

Niyetim, bütün "Ankara" kitabını tenkid değildir. Yalnız, muharririn Enver Paşa hakkındaki haksızca sözleri ile meşgul olmakla iktifa edeceğim.

x x x

69 uncu sahifede genç Türk partisi için "münevver avantür"ler deniyor. Bu, belki partiye girmiş olan ufak bir grup için doğru olabilir, çünkü her inkilâp ve ihtilâle "avantür"lerin de iştirâk etmesi adettir; fakat ekseriyeti teşkil edenler ve bilhassa Talât Paşa, Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa (sonuncusu, Atatürk namı ile Türkiye cümhuriyetinin reisi olmuştur) Cemal Paşa gibi, genç Türklerle şeflik etmiş olan kimseler için, bir nevi hürmetsizlik ifade eden bu kelime, hiç de uygun değildir.

Esasen Bay V.Bischoff, "münevver avantür"lerin muvaffakiyetini açıktan açığa itiraf ediyor, çünkü bunlar tarafından tahtından indirilen Sultan Abdulhamid, Türk ordusunu islah eden Alman zabitlerinin

92 inci sahifeye cevap: Muharrir, Enver Paşanın ne "düşündüğünü" ve büyük harbe iştirâk etmek suretile "kendisine sonsuz bir şöret temin" edeceğini "sandığını" nasıl biliyor ?- Ben harbiye nazırını daha iyi tanıdım ! hem muzafferiyeti, memleketin hürriyetile sıkı sıkıya bağlı olduktan sonra, neden şöret teminini istemesin ? "Büyük İskenderin hülyasını" sade Enver Paşa değil, feldmarşal Von der Goltz Paşa da beslemiş ve İran ve Afganistan üzerinden yürüyerek, Hindistanın müslümanlarına, İngiltereye karşı alevlenen isyanlarında yardım etmeyi düşünmüştü. Fakat böyle bir teşebbüs için, herşeyden evvel lâzımgelen iki şey noksandı: vasıta ve kuvvet !- Şarkta bulunan Türk Başkumandanı Enver Paşa ile uzun uzun görüşüp inceden inceye keşfiyat yaptıktan sonra Rusların ilerleyişini muvaffakiyetle durdurmuş, fakat bizzat ilerlemek hususunda tereddüt etmişti. Enver Paşa, üçüncü kolordunun idaresini sırf bu sebepten dolayı eline aldı. Enver Paşa, geniş, stratejik, Rusların mağlûbiyetini mucip olabilecek bir çevirme hareketi yapmaktan aciz olan Türk ordusuna haddinden fazla bir itimad göstererek, kendisine, düşmanı taktik bir çevrime hareketi ile bağlamayı tavsiye eden Alman erkâniharbiye şefini dinlemek hatasını irtikâb etti. Bunun için Ruslar ilk anların şaşkınlığı gittikten ve bir hayli ziyan verdikten sonra, trenle büyük yardım kuvvetleri getirttiler. Türkiyenin bu cephede karşılaştığı bariir mağlûbiyete rağmen, Rus ordusunun uzun zaman meşgul edilmesi ve Rusların Entente devletlerine baş vurarak, Çanakkaleden şiddetle tazyik yapıp kendilerini kurtarmalarına rica etmesi gösterir ki maksad hasıl olmuştur. Bay Von Bischoff'ın sandığı gibi, Enver Paşa, şark cephesine değil, Çanakkaleye ehemmiyet veriyor ve hududa çok yakın olan İstanbul'un zaptı ile Türkiyenin elinin, kolunun bağlanacağını biliyordu. Netekim daha o zaman payitahtın Ankara'ya nakledilmesi düşünülmüştü !

Süveyş kanalına doğru yapılan ilerleme hareketi de, Alman ordusunun talibi üzerine vukubulmuştur. Maksad Mısır'ı fetih değildi, çünkü çöllerde yapılan uzun yürüyüşle büsbütün kuvvetten düşen mahdud asker miktarı ile böyle birşey imkân yoktu, fakat kanalı kapatmak suretile İngilizleri müşkül vaziyete sokmak ve ordusunun mühim bir kısmını oraya göndermeye icbar etmek isteniyordu. Bunda muvaffak olundu. Muharrir Türklerin Süveyş kanalındaki Sina yarımadasındaki muzafferiyetlerini, Küttülamarede bir İngiliz ordusunun esir alınmasını ve Türk ordusunun değerli kısmını feda ederek başarılan

şeroqli Çanakkale müdafaasını hiç mevzuubahsetmiyor ! halbuki, benim bildiğime göre, büyük bir ordunun başkumandanından, bu tarzda muvaffakiyetlerin hissesi esirgenmez !

93 üncü sahifeye cevap: Bay Von Bischoff, Türk askerlerinin 1918 de Filistin ve Suriyeden çekilişlerini, hissedilir bir memnuniyetle anlatıyor. Halbuki bütün asrî harp vasıtalarıyla bol bol mücehhez olan İngilizlere karşı bu kadar uzun zaman mukavemet edilmiş olması, Türk ordusu tarihinin şeroqli bir yaprağını teşkil eder. Eğer muharrir, Churchill'in büyük harp hakkındaki raporunu okumak zahmetinde bulunursa, sade Irak'da, 1917 den itibaren 20.000 Türk karşı, ihtiyat kuvvetler hariç, 270.000 İngilizin bulunduğunu öğrenir ! Churchill, Filistinde İngilizlerin ilerleyişi hakkında diyor ki: "Kızgın çölün içinde ağır ağır, binbir zahmet, fedakârlık ve masrafla, bazen kilometre, kilometre, bazen de adım adım ilerli-yorduk. Öyle ki 1917 yılında az kalsın tamamen mahvolacaktık."

Raporun diğer bir yerinde şöyle yazılıdır: "Selânik'e, Süveyş Kanalına ve Irak'a yapılan üç sefer, çok çabuk ehemmiyet kesbodererek harbin son gününe kadar İngilterenin yardım kaynaklarından muazzam kuvvetler harcadı."

Bay Von Bischoff, Enver Paşanın, Alman ordu kumandanlığının ısrarı üzerine, Türkiyenin müşkül bir vaziyette bulunmasına rağmen, Avrupaya 3 $\frac{1}{2}$ kolordu gönderdiğini de bilmiyor galiba !

Muharrir Türkiyenin bütün fedakârlıklarını lüzumsuz görüyor ve Enver Paşanın düşüncesizce hareket ettiğine kani oluyor. Halbuki yeni Türkiye, bu harbin sayesinde meydana gelmiş ve o zamana kadar, tanınmayan "vatan" mefhumu, mâna kazanmıştır. Harbin sonunda Türk ordusu filvaki küçüktü fakat Yunanistanla yaptığı istiklâl savaşında, evvelce büyük tecrübeler geçirdiği, Almanların bilgisinden, Almanların silâhından istifade ettiği için muvaffak oldu. Enver'in en iyi iş arkadaşı, sabık erkâniharip miralay İsmet Beyin, bu muvaffakiyette büyük bir hissesi vardır. Kendisi şimdi, Türkiye cumhuriyetinin Başbakanı olarak, Atatürk'ün hakikaten sağ elidir.

Enver Paşa ve Kemal Paşa (Atatürk) şimalî Afrikada İtalyanlara karşı çarpıştıklarından birbirlerine rakiptiler. O zaman talih, Enver'in yüzüne gülmüştü. Kemal Paşa ise, Çanakkale müdafaasında cesur

ve becerikli bir kumandan olduğunu isbat etmişti. Harbiye nazırının buna rağmen kendisini daha yüksek mevkilere çıkarmamış olması, burada izahına lüzum olmayan bazı şahsî sebeplerden ileri geliyordu.

Enver, daha harp esnasında, 1917 de başlayan Rusya ihtilâlini kullanarak Türklerin eski vatanı olan Türkistan üzerine yürüyüp oradaki Müslüman devletlerle Türkiyeyi birleştirdiği takdirde Arabistan, Irak, Filistin ve Suriye gibi kolonilerden sarfınazar etmenin mümkün olacağını düşünmüştü. Galiba Bay Von Bischoff, Enverin, büyük harpten sonra, orta Asyanın en büyük devleti olan Buharanın idaresini ele aldığını bilmiyor. Enver, orada çarpışırken öldü. Muharririn dediği gibi, onun ölümü; "hülya peşinde koşan bir avantürüye'nin, Türkiye üzerine getirdiği bütün felâketler ve akıttığı kanlar için verdiği bir kefarete" değil, milleti için bir felâket, Rusya ve İngiltere için de bir saadet olmuştur.

Заявление Энвера-пашы.

Товарищи! Выражаю благодарность от себя и от имени товарищей III-му Интернационалу и его Президиуму, который дал возможность нам, воюющим против всемирного империализма и капитализма, собраться сегодня в Баку.

Товарищи, мы считаем себя счастливыми, что в противоположность империализму и капитализму, которому недостаточно ограбить и развезти нас до нгиза, но который старается пить нашу кровь и уничтожить нас в противоположность

свои руки. Такое было положение, когда мы старались стать друзьями России. Если бы бури Черного моря не толкнули меня обратно, сломать мачты моего судна, если бы решетки ковенских и рижских тюрем и падение аэропланов, на которые я садился, не задержали бы меня, я бы приехал к вам в самое тяжелое для России время и мне не пришлось бы рассказывать эти лишние вещи, для того чтобы дать объяснения некоторым товарищам.

сторонники предоставления ему права самоопределения, мы считаем себя связанными крепкими узами на всю жизнь с тем, кто хочет жить с нами. Тем же, кто этого не хочет, мы желаем предоставить право самим устроить свою судьбу. Вот, наша точка зрения по национальному вопросу.

Товарищи, мы против войны, т. е. против того, чтобы люди ради власти душили друг друга. И для того, чтобы добиться вечного мира, мы идем вместе с III-м Интернационалом, и поэтому мы до настоящего времени, вопреки всяким препятствиям, ведем кровавую войну и продолжаем ее.

Товарищи, мы хотим счастья для трудящихся, т. е. мы против того, чтобы спекулянты, будь то иностранные или местные, пользовались плодами чужого труда. По отношению к ним нужно поступать без всякого стеснения. Мы хотим, чтобы наша страна пользовалась плодами общей работы путем развития земледелия и промышленности в больших размерах. Такая наша мысль об экономическом вопросе.

Товарищи, мы убеждены, что только сознательный народ может добиться счастья и свободы. Мы хотим, чтобы основательное личное, соединенное с работой и обеспечивающее нам истинную свободу, просвещало нашу страну. Тут мы не принимаем различия между мусульманами и христианами. Это — наша мысль о социальной политике.

Товарищи, я вам напоминаю, что Совет революционных организаций Марокко, Алжира, Туниса, Триполи, Египта, Арабии и Индостана, пославший меня своим представителем, в этом отношении вполне солидарен с нами. Он вполне убежден, что путем употребления всех революционных средств ему удастся поломать зубы хищных зверей и обессилить их окончательно.

Товарищи, руки, пришедшие в движение этой целью, протягиваются друг к другу. Я жму руки всем тем, которые будут работать вместе до окончания этой борьбы, которая продлится долго, но окончится только нашей победой.

Желаю им успеха. Да здравствует совет успешных! Долой угнетателей, дрожащих перед этим союзом!

Резолюция съезда по поводу заявления Энвера-паши.

Заслушав заявление Энвера-паши о турецком национальном революционном движении, Съезд Восточных Народов принимает следующую резолюцию.

1) Съезд выражает свое сочувствие всем турецким борцам, которые борются против мирового империализма, угнетающего и эксплуатирующего

Восточные Народы и держащего в рабстве трудящихся всего мира, и прежде всего против Английских и французских империалистических бандитов. Подобно конгрессу Коммунистического Интернационала первый Съезд Восточных Народов заявляет, что он поддерживает те общенациональные революционные движения, которые стремятся освободить угнетенные Народы Востока из-под ига чужеземных империалистов.

2) Однако, Съезд устанавливает, что общенациональное революционное движение в Турции направлено только против чужеземных угнетателей и его успех отнюдь не означал бы освобождения турецких крестьян и рабочих от угнетения и эксплуатации всякого рода. Успех этого движения не принес бы с собой разрешения самых важных вопросов для турецких трудящихся, — аграрного вопроса и вопроса о податях, и не устранил бы самые главные препятствия к освобождению Востока национальные распри.

3) Съезд находит необходимым соблюдать особую осторожность по отношению к тем вождям движения, которые в прошлом вели на бойню турецких крестьян и рабочих в интересах одной империалистической группы и вели трудящиеся массы Турции к гибели за интересы маленькой группы богачей и высшего офицерства. Съезд предлагает этим деятелям показать делом, что они готовы теперь служить трудящемуся народу и загладить прошлые ложные шаги. Предлагая трудящимся массам Турции и всего Востока поддерживать турецкое общенациональное революционное движение, Съезд призывает крестьян и рабочих Турции сплотиться в самостоятельные организации, быть готовыми довести дело освобождения до конца и не допустить, чтобы чужеземные империалисты стремились помешать делу освобождения и могли использовать свои связи и влияния на туземных богачей, бюрократов и генералов (паши, деревейлеры и проч.) Только таким образом может трудящийся народ Турции добиться освобождения от всех его угнетателей и эксплуататоров, и только тогда земля, фабрики и копи и вообще все богатства страны будут служить интересам трудящихся и только трудящихся. Только таким образом трудящийся народ может достигнуть того, чтобы средства образования вышли из рук маленького привилегированного сословия и стали общим достоянием всего народа. Только окончательное сведение счетов со всякого рода богачами может спасти турецких трудящихся от того, чтобы какая-нибудь правящая клика не повела их на службу какой-нибудь группе империалистов. Только полное освобождение от внешних и внутренних угнетателей может привести к созданию истинно самостоятельной Турции.

Месяц и число.	РАСХОД.	УГОЛЬ.		ЖЕЛЕЗО.		Расписка прием- щика.
		Пуд.	Фун.	Пуд.	Фун.	
	СПРАВКА					
	О ДВИЖЕНИИ БАСМАЧЕСТВА В ТУРКЕСТАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ					
	С 1920 по ОКТЯБРЬ 1923 года					

	ФЕРГАНСКАЯ ОБЛАСТЬ					
	Возникшее с момента разгрома "Кокандской автономии" ферганское басмачество сразу обнаружило тенденцию к быстрому росту и развитию.					
	В короткий срок почти вся Фергана была насыщена крупными и мелкими басмаческими шайками, которые распространяли свое влияние на всю область, за исключением линий железной дороги и крупных городов.					
	К началу 1920 года общая численность всех басмаческих отрядов Ферганы достигала 7.000 всадников под общим руководством Мадамина Ахмет Бекота (Мадамин Бека). В контакте с последним действовала также Крестьянская армия, возглавляемая Монстрыным.					
	Активные действия Красной Армии в течение 1920 года привели к развалу среди ферганских басмачей. В сознании туземного населения была заронена искра сомнения в их непобедимости и этим была обусловлена моральная поддержка для дальнейших действий наших частей.					
	Началась тяга к нам из состава Крестьянской Армии, один за другим стали складывать оружие курбаши со своими шайками и в результате - 6 марта 1920 года был заключен договор с Мадамин Бекотом.					
	Крестьянская армия к этому времени была уже ликвидирована и приказу Мадамина о сдаче подчинились почти все его курбаши, за исключением Курширмата, занявшего резко непримиримую позицию.					
	В подчинении Курширмата осталось не более 300 всадников, по этой цифрой и определялась общая численность ферганских басмачей к моменту созыва IX Всетуркестанского съезда Советов (17/11 1920 года).					
	Причины вызвавшие возникновение и рост ферганского басмачества изжить еще не были. Идеи басмачества еще продолжали существовать. Массу перешедших на нашу сторону басмачей привлекала к себе привольная, свободная от труда жизнь, которую продолжала вести шайка Курширмата.					

УГОЛЬ, ЖЕЛЕЗО.

Форма № 43.

Месяц и Ф. число.	РАСХОД.	УГОЛЬ.		ЖЕЛЕЗО.		Расписка прием- щика.
		Пуд.	Фун.	Пуд.	Фун.	
	2. ширмата. И к концу 1920 года, почти все сдавшиеся шайки оказались снова в рядах басмачей. Поводом к массовому уходу их послужил приказ об измене Мадамина ушедшего, якобы, к Курширмату и более не вернувшегося. В действитель- ности же Мадамин был убит Курширматом во время своей поездки к нему с целью склонить его к сдаче.. Таким образом конец 1920 и начало 1921 г.г. снова характеризу- ется усилением басмачества, с той только разницей, что во главе его стал не Мадамин, а Курширмат. Суровая зима 1920-21 г.г. в значительной мере ослабило силы басм- чей, измученных голодом и израсходовавших большую часть своих бое- припасов. Интенсивные действия красных частей снова привели к разложению басмаческих и их ряды и в конце лета 1921 г. басмачи возобно- временно вступают с нами в мирные переговоры, которые, однако, почти ни к чему не привели и в конечном счете ослабили лишь на время силу и влияние движения. К этому периоду относится созыв X Всетуркестанского Съезда Советов. В переговорах приняла участие все крупные курбаши, не исключая Курширмата и Муэтдина. Учитывая опыт прошлого, когда басмачи переходи- ли к нам с единственной целью - пополнить свои запасы патронов и воору- жения, наше командование ставило главным условием перехода сдачу оружия, чем обыкновенно вскрывалась истинная цель переговоров о мире, несмотр- я на старательно маскирование басмаческими делегатами цели централь- ного вопроса об оружии - вопросами автономии, свободы религии и т.д. Почти весь август 1921 г. прошел в бесконечном ряде заседаний мирных делегаций, что разлагающим образом подействовало на рядовое басмачество, в значительной своей части настроившейся на мирный лад. В результате решительных операций, предпринятых против басмачей в последующие месяцы, вынужден был бежать из Ферганы Курширмат, значительно ослаблен Муэтдин и ряд других главарей.					

Рос. ин. дел. № 193, л. 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

ГОЛЬ, ЖЕЛЕЗО.

Форма № 43.

3 С Фунтисло.	Р А С Х О Д.	УГОЛЬ.		ЖЕЛЕЗО.		Расписка прием- щика.
		Пуд.	Фун.	Пуд.	Фун.	
	3. С проведением Новой Экономической Политики осенью 1921 г. и осуществлением ряда политических уступок, касающихся хукумк суда, школ и вакуфов - басмачество лишилось своих основных политических дозвонгов отдалилось от широких масс, а духовенство частью нейтрализовалось. Уход из рядов Красной армии Карабая, ранее находившихся в рядах басмачей и ряд других аналогичных случаев, привел к необходимости занять совершенно твердую и отчетливую позицию в борьбе с басмачеством. В марте 1922 года Комиссия ВЦИК по делам Туркестана и ТурЦИК решительно заявили: "никаких советских курбашей и советских басмаческих отрядов". Одновременно было приступлено к образованию туземных добровольческих милиционных частей. Курс этот хотя и не дал сразу решительных результатов, но привел к ликвидации движения в киргизской горной части Восточной Ферганы и толечению в борьбу с басмачами, если не широкие массы, то часть населения и гражданских туземных работников. Против оставшейся непримиримой части басмачества были предприняты решительные военные меры, которые привели к тому, что даже наиболее устойчивые из курбашей стали сомневаться в прочномти своего положения и наметались по районам, теряя подчиненных и не успевая запастьсь продовольствием и фуражем. При таких обстоятельствах был совершен на сторону советской власти Бахмакула, а вслед за ним и всех главарей Аблыкского района. Кроме того, среди рядового басмачества прошла волна разложения, вызванная массовыми сдачами, которые в течение второй половины 1922 года, приняли систематический характер. Курширмат в начале 1922 года снова появился в Фергане и пытался объединить и организовать разлагающееся басмачество, но попытка эта потерпела крах и в октябре 1922 года он снова покидает Фергану и уходит в Афганистан, где продолжает находиться и до сего времени. Таким образом, к моменту созыва XI Всетуркестанского съезда Советов					

ШИПЫ, ГВОЗДИ.

Форма № 43.

Е	РАСХОД.	Подковы.	Ш и п ы.	Гвозди.	Расписка прием- щика.
	К концу 1921 г. в пределах области насчитывалось, однако, не более 300 басмачей. В первые же месяцы 1922 года басмачество обнаружило тенденцию к широкому развитию и быстро охватило все районы области. К моменту 10 Всетуркестанского Съезда Советов (к августу 1922 г.) в области насчитывалось до 2.000 басмачей, причем наиболее насыщенными шайками являлись районы Самаркандской и Ура-Тюбинский. Поражение Энвера в Бухаре и значительное ослабление Ферганского басмачества в течение 1922 г., немедленно отразилось и на состоянии самаркандских басмачей, среди которых началось разложение повлекшее за собой ряд сдач.. К съезду XI Всетуркестанского Съезда Советов в пределах области насчитывается уже не более 600 басмачей, главной базой которой явилось Матчинское бекство. Операции текущего года среди нас нет почти все организованное басмачество области. Было ликвидировано движение в Матче, главные организаторы ушли в Паратегин и к настоящему моменту в пределах Самаркандской области насчитывается не более 60 басмачей, разбросанных частью по кишлакам Самаркандского уезда, частью Ура-Тюбинского. ТУРКМЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ Закаспийская область, ныне Туркменская, всегда была ареной национальной розни, набегов, грабежей и убийств среди племен ее населяющих. Революция положения этого не только не изменила, но наоборот, благодаря ослаблению власти, вызвала появление целого ряда новых шайек, из которых носили чисто бандитский характер. Были, правда, попытки некоторых главарей (Ходжа Кили Кули Нияз Кулиева, Газмад Ниязов) придать движению политическую окраску, но успеха они не имели и вынуждены в последствии отказаться от активности, уйдя за границу в Афганистан. К моменту созыва X Всетуркестанского Съезда Советов в пределах области насчитывалось до 200 бандитов, производивших налеты на аулы и				5.

Вост. Турк. Губ. Зап. № 4323

ОБЪЕД. ШИПЫ, ГВОЗДИ.

Форма № 43.

сая и Гв.сло.	Р А С Х О Д.	Подковы.	Ш и п ы.	Гвозди.	Расписка прием- щика.
	кишлаки. Решительные действия частей Красной Армии и милиции в течение 1922 г. привели к значительному ослаблению басмачества в области и к XI Всетуркестанскому Съезду Советов там осталось не более 20-30 басмачей, бродящих в одиночку. В течение года привел к ликвидации организованного бандитизма Туркменской области. В течение последнего времени остался целый ряд местных главарей с остатком своих шаек, являются одиночные басмачи. Таким образом в настоящий момент басмачество в том виде, в каком оно существовало и существует в Туркестане, в Туркменской области изжито. Имеются еще отдельные бандиты, преследующие исключительно грабительские цели, борьба с которыми ведется органами милиции. ooo000ooo Басмачество Туркестанской Республики накануне полной ликвидации, дальнейшее закрепление военных успехов, достигнутых за последний период, будет зависеть от интенсивности мероприятий по восстановлению хозяйства Туркестанской Республики, а главным образом хлопководства в Ферганской области. 17 октября 1923 г. № 731/3 г. Ташкент НАЧАЛЬНИК РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ЧАСТИ ШТАБА ТУРКОФРОНТА И ВОЕННОМ - ИНПОЛИТОВ ЦАУ УзССР. Орган. Инструкт. Отдел. ТЦИК, арх. 743, л. 36-39				

Д О Г О В О Р . -

Марта 13 дня 1921г. . мы ниже подписавшиеся, с одной стороны Реввоенсовет Ферганской Армейской группы, а с другой стороны Уполномоченный Курбаей киргизских отрядов: Дженабека, Исмаила, Мулла Ковака, Нарым Берды, Исакбаев и Насымбаев согласно пред"явленному от них мандата Мулла Мурат Саидбаев на основании заявленного указанными выше курбаями, о прекращении враждебных против Советской Власти действий и перехода на ее сторону соглашения состоявшимся предварительным переговорить подтвердившим указанное выше заявление заключением нижеследующий договор:

1/Все отряды вышеупомянутых курбаей должны быть сведены в кишлак Менирук. В виду происходящих снежных заносов в горных частях Ошского уезда и закрытия вследствие этого ряда перевалов и необходимости собрать семейства этих отрядов командование Ферггруппой представляет вышеупомянутым курбаям месячный срок с тем расчетом чтобы к 10 Апреля все отряды находились в кишлаке Менирук.

2/С момента подписания настоящего договора любые активные действия обе стороны прекращают и в целях отражения указанных киргизских отрядов от невозможных нападений узбекских басмаческих отрядов командование Ферггруппы принимает соответствующие меры охраны.

3/ От 15 апреля 1921г. о сведении всех отрядов
в кишлаки. Менирун. таковые расформируются
все имеющиеся оружие, воинские снаряжения сдает-
ся уполномоченным командования Фергруппы. Все
бойцы старших возрастов кои согласно приказам
Райсовета Республики подлежат безорочному и те
кто добровольно желает обратиться к мирному
труду от службы в отрядах освобождаются оставив-
шиеся в отрядах поступают в распоряжение Штаба
Фергруппы для формирования по его усмотрению.
4/С момента подписания настоящего договора кир-
гизские отряды переходят на довольствие Фер-
ганской армейской группы и на территории их
расположения обязаны оказывать максимальное
содействие агентам продовольственных органов.
продотрядов для проведения разверстки и вообще
принимать все меры обеспечения личной и иму-
щественной безопасности всех прибывающих как
Представителей Советской Власти, так и мирных
граждан.
5/Неисполнение какого либо пункта настоящего
договора явится нарушением такового и виновные
в этом будут рассматриваться как активные враги
рабоче-дехканской власти и преследоваться по
всем строгостям законов военного-революционного
времени.

Настоящий договор обязуемся в точности
исполнить.

Командующий Ферганской Армейской Группой
Член Реввоенсовета.

Марты 13 дня 1921г.
г. Коканд

Уполномоченный курбаном Киргизских
отрядов

(см. к/д.)

БАСМАЧИ ГРАБЯТ

КОКАНД. 8. Второго по до оге от кишлака Исофары к селу Борух Кокандского уезда, произошла стычка продотряда с басмачами. В продотряде убито четверо, ранено семь, потеряно восемь лошадей. Шайки басмачей оперируют по волостям переезжая с места на место. Более спокойно в Канибадамском, Махрамском и Беш-Арыкской волостях. На днях в Беш-Арыке отряд басмачей ограбил несколько десятков лавок и забрал около сотни лошадей.

КОКАНД 8. По сведениям Кокандского Уотдела управления, в уезде во главе басмачества стоит курбаши Ислам, у него в подчинении курбаши: Ишмат-Мирза, Умар, Охтам Ходжа Машрап. Эти мелкие курбаши занимаются грабежами. Курбаши Ислам в районах занятых им не дает никаких сведений населению о деятельности Соввласти. На днях курбаши Ишмат издал приказ в Кенигезской волости собрать в трехдневный срок в двух в двух селениях пятьдесят миллионов рублей. В отсальных по сорока миллионов всего двести шестесят миллионов. Этот приказ секретный. Население вынуждено выполнить приказ боясь, что в случае невыполнения, басмачи начнут грабить.

БОРЬБА С БАСМАЧАМИ.

КОКАНД 7. Подив Фергруппы посылает ответственных работников для проведения в частях агиткампании по борьбе с басмачеством.

(Туркестан)

газета "Тэвестия" орган ЦККАТ и ЦИК Советов Туркестанской республики, 1921 год, 12 октября № 229

БОРЬБА С БАСМАЧЕСТВОМ

Басмачество изживается.

Бандитизм, порожденный басмачеством в Ферганской области в конце-концов измучил не только мирное население, лишая его возможности мирного производительного труда, но и самих курбашей и джигитов, все более и более убеждающиеся в бессмысленности борьбы с Советской властью. В результате все чаще и чаще попытки с их стороны войти в соглашение с властью. В этом отношении особенно любопытные переговоры, которые ведутся сейчас с вождями басмачества в Маргеланском уезде. Переговоры начались 2 сентября в кишлаке Шаир-Тепе в 8 верстах от ст. Горчаково. С нашей стороны присутствовали ответственный секретарь ЦККПГ, член Турчика Тюракулов, председатель Турчика Рахимбаев и председатель местного населения. Со стороны басмачей - главный вождь их Курширман, Алляр и представители реакционной буржуазии и духовенства. Условия примирения и соглашения, изложены главным образом представителями буржуазии и духовенства, сводились в общем к следующему: культурно-национальная автономия, под чем поднимались неприкосновенность темноты, религия, отмена всеобщего обязательного обучения, признание частной собственности, с возвратом отобранной у баев собственности, отказ от ломки старой жизни, старых судов,

старых порядков. В ответ на указанные требования тов. Тюракулов разъяснил, что принцип культурно-национального самоопределения составляет основу всей советской политики, что, согласно этому принципу, советская власть никогда не прибегнет к насильственной ломке старых форм жизни, не изжитых населением. В частности в области религии советская власть объявляет полную свободу религиозного верования и только не дозволяет религиозного насилия, со стороны фанатиков мулл, на этой же точке зрения стоит каган, признающий во благом и правом человека свободу его убеждений. Товарищ Тюракулов привел из корана соответствующие выкладки. Точно такова же политика советской власти и в отношении к тарнату. "Кто хочет ходить без штанов пусть судится у казия", оказал тов. Тюракулов, но кто хочет отстаивать свои права, найти себе законную поддержку, тот может, только в советском суде для тех Советская власть дает новый справедливый подлинно народный суд, строго охраняющий интересы каждого угнетенного трудящегося от насилия хищников и эксплуататоров. Частная собственность дежжан, середняков и бедняков всегда осталась неприкосновенной. Отобранию подвергалась лишь собственность кулаков и баев, народных мироедов и эксплуататоров. Фабрики, заводы, банки должны быть в обладании государства, иначе они являются орудиями

3.

дией угнетенных и эксплуатации трудящихся. Кто хотел бы вернуть баям и капиталистам то, чем они угнетали народ, тот очевидно хлопочет не о трудящемся населении, а только о народных паразитах и эксплуататорах, о восстановлении власти туземного и иностранного колонизаторского капитала над трудящейся массой.

Разъяснения тов. Тюракулова видимо произвели ~~на~~ благоприятное впечатление.

Курширман объявил, что пора перейти к деловой части переговоров и предложил "посторонним" удалиться: духовенство, таким образом, вынуждено было ретироваться, по приказу самого Курширмана. В деловой части Курширман выставил требование не только оставить у басмачей оружие, но вооружить их дополнительно советским оружием, так как де Англия, в связи с голодом в Поволжье вновь готовится к вторжению в Туркестан и надо будет дать отпор. На это тов. Тюракулов указал, что Советская власть сама сумеет организовать надлежащий отпор и потому вооружать население нет надобности. Население устало от бремени войны и жаждет покоя и мирного труда. Я убежден, закончил свою речь тов. Тюракулов, что задушевное желание каждого дежана - желание мира и хлеба, а вооружение породит новый страх внутренней войны и бандитизма. Правильно ли я говорю? спросил тов. Тюракулов присутствующих джигитов.

Верно, правильно - последовал единодушный ответ.
В заключение Курширман сообщил, что 7/IX он созывает общий съезд Курбашей и джигитов, на котором будут обсуждены предложения Советской власти.

Дальнейшие переговоры закончатся после названного съезда.

Л - ин

газета "Известия" орган ЦКПТ и ЦИК Советов Туркестанской Республики, 1921 г. 15 сентября № 206.

БОРЬБА С БАСМАЧЕСТВОМ.

Басмачество является тормазом в развитии народного хозяйства и мирного строительства жизни. В особенности это замечается в Ура-Тюбинском уезде, где басмачи усилили свою разрушительную деятельность. Чтобы покончить с басмачеством, Ура-Тюбинский уезд об"явлен на осадном положении. В Ура-Тюбе учрежден военкомом с полномочиями присвоенными положением о революционных комитетах.

газета "Известия" орган ЦККП и ЦИК Туркестанской республики, 1921 года, 28 августа № 191

К БОРЬБЕ С БАСМАЧЕСТВОМ.

Басмачество - тяжелый недуг Туркестана. Выросши из экономической разрухи, оно в свою очередь, в течении ряда лет является причиной чрезвычайного хозяйственного оскуднения богатейших районов Туркестана. Фергана - жемчужина Туркестана, страна недавно утопавшая в изобилии благ земных, ныне в результате хронического басмачества находится в состоянии тяжкого обнищания и переживает острый голод. Басмачи, потерявшие в Фергане базу снабжения, перебрасываются в соседние области, в Самаркандскую и Сыр-Дарьинскую, подвергая ряд уездов этих областей грабежу и разгрому.

Басмачество необходимо ликвидировать. Никакая общественная, никакая хозяйственная жизнь не может быть сколько нибудь прочна и нормально налажена в районе разрушительной деятельности басмачей.

Но четырехлетний опыт борьбы с ферганскими басмачеством с полной определенностью показал, что преодолеть басмаческое движение задача не простая. До последнего времени несмотря на серьезные усилия, мы не могли похвастаться особыми успехами на басмаческом фронте. Героизм и самоотверженность красноармейских частей, оперировавших против басмачей, далеко не окупились соответствующими результатами. Басмачество продолжает существовать и местами проявляет тенденцию к разрастанию.

Становится совершенно ясным, что ТОЛЬКО КРАСНОАРМЕЙСКИМИ СИЛАМИ басмачество подавить нельзя. Борьба с басмачами может привести к желательным результатам лишь в том случае, если само население придет на помощь Красной армии, примет активное боевое участие в этой борьбе. Ферганский опыт показал, что население готово бороться против басмачей и что в тех местностях, где создана местная милиция, борющаяся против басмаческих банд, басмачи быстро разлагаются, добровольно сдаются властям и переходят к мирному существованию. Этот опыт должен быть широко использован во всех районах, где существует басмачество. Местные жители, т. е. кочевники, должны сами стать на защиту своего благосостояния и своей безопасности. Организованные и боевые объединения и достаточно снабженные оружием они будут иметь возможность наносить удары басмачам с гораздо более существенными результатами чем кочевые армейские отряды обычно плохо ориентированные в совершенно чуждой им туземной обстановке.

Моральное же значение в участии населения в борьбе с басмачами, конечно, не может быть преувеличено. Одно дело, когда узбек басмача бьет русский красноармеец и совершенно другое дело, когда с ним расправляется узбек милиционер. В условиях Туркестанской действительности вопрос о том, как бороться с басмачеством, имеет огромное значение.

местные люди или пришедшие красноармейцы, играет почти решающую роль. Вовлечь широкие массы туземного населения в борьбу с басмачеством - это значит навсегда и безповоротно подавить его.

Само собой разумеется, что в оперативном отношении отряд местной милиции должны быть подчинены командованию соответствующих военных органов. Но это подчинение, однако, не должно носить мелочной придирчивой опеки, способный парализовать всякое полезное действие. При условии строгой подконтрольности и железной дисциплины - милицейские отряды должны получить широкую возможность инициативы и самостоятельности. Преимущество басмаческих банд заключается в их подвижности и скорости действия. Отряды местной милиции должны в полной мере усвоить это преимущество и мешать им в этом не следует.

газета "Известия" орган ЦККПБ и ЦИК Совета Трук.
республики, 1922 г., 19 мая № 108

О БАСМАЧЕСТВЕ.

В последнее время, особенно в последние 2-3 недели в печати началась особая кампания "ликвидации" басмачества.

Фактически же с басмачами дело обстоит несколько иначе - борьба с ними еще не развернулась в той мере и тех границах, которым может быть предreshен быстрый исход.

Басмачество еще сильно не только технически, но и морально: оно держит под вооруженным террором все кишлачное население и всякий протест и движение против него в этой массе немедленно караются и подавляются шайками.

Единственно, в чем басмачество не имеет своего прежнего значения, так это то, что оно утратило и постоянно утрачивает свое прежнее "национальное величие" - национальную окраску, что население теперь тяготеет басмачеством, что наше влияние распространяется вглубь области и что дехканство стремится освободиться от ига и поборов шаяк, непрерывно обращаясь с ходатайствами к Советской власти о предоставлении ему вооружения для самозащиты и самоохраны. И нам предстоит большая и серьезная организация борьбы.

Первое, мы должны начать ее с самого населения.

Мы, к нашему сожалению, долго не доверяли населению, тем самым отталкивая его от себя и местами бросая его

массы непосредственно в руки басмачества, а теперь когда убедились в искренности лояльности населения доказавшее свое отношение к басмачеству кровавыми схватками, часто с единственным своим оружием топ и кетъменами в руках, мы ~~поэтому~~ тоже не в состоянии пока удовлетворить его потребность в вооружении в (формальных) и технических причин.

Таким образом,, население попрежнему остается в сфере влияния басмачества и мы должны для освобождения его, в этом направлении проявлять действительное влияние и решительные меры.

Второе - мы должны упорно продолжать начатую местную организацию кадров милиции из коренного населения, из пострадавших от басмачества районных и а так как это опять таки тормозится в порядке снабжения оружием, то наша задача и здесь - и главным образом - решительно проводить вооружение и комплектование стойких местных сил для охраны и борьбы.

В третьих - мы должны усиливать свои регулярные войсковые части, пока само басмачество не уяснит о беспомощность и безцельность дальнейшей борьбы как вооружения, так и на пути национально-религиозных движений и тенденций.

К. Атабаев

газета "Известия" орган ЦКПТ и ЦИК Туркестанской республики, 1922 г., 19 апреля № 83

НА БАСМАЧЕСКОМ ФРОНТЕ.

БУХАРА.

На бухарском боевом участке нашим разездом (в 10 верст ю. в Гудж Дувана) рассеяна шайка басмачей, при преследовании которой захвачено 6 лошадей.

На Каршином боевом участке колонна противников численностью до 500 человек повела наступление на кишлак Няки (в 8 верстах восточнее Каратагая).

Контр-атакой нашей конницы противник отброшен в кишлак Лякам Ходжи-Гидек (в 11 верстах восточнее Каратагая, откуда вновь выбит и оказывая упорное сопротивление, отошел к кишлаку Кучум.

В Самаркандской области 11 июля в районе высот у зимовья Уал (в 20 верстах юго-западнее Заamina шайка басмачей пыталась не дать пройти нашему отряду, для чего была зажжена трава по обе стороны дороги. Наш отряд занял высоты и выбив отряд басмачей последовал дальше.

ОПЕРАТИВНАЯ СРОДКА ШТАБА ТУРКОФРОНТА НА 16.

В Самаркандской, Туркменской и Ферганской областях стычки с противником. В Джетысуйской области и Алыкоком участке спокойно.

В Восточной Бухаре 13 июля шайка басмачей произвела налет на наш пост между к. Ходжа-Арыком и крепостью Денау, но отброшена и преследуемая нашими частями

рассеялась, оставив на месте 3 человек зарублен

В районе кишлака Заидан наши части имели с шайкой басмачей численностью 300 человек столкновение. Атакованная нашими частями шайка отступила в Северном направлении.

При преследовании нами взято 4 винтовки и 1 берданка.

САМАРКАНДСКАЯ ОБЛАСТЬ.

10 июля нашими частями у кишлака Ляйдар (в 10 верстах севернее ст. Джума) рассеяна шайка басмачей не выяснено численности. На месте боя шайкой оставлен один убитый. 14 у кишлака Туляйди (в 30 верстах западнее Самарканда) нашими частями рассеяна шайка курбаши Муина Тугая в 400 человек.

11. У кишлака Сирай (в 80 верстах северо-западнее Джизака) отряд милиции имел столкновение, шайка была выбита из кишлака и обращена в бегство в разных направлениях, потеряв 4-х человек убитыми и 2 взятых в плен. Нами взято 6 винтовок, 345 патронов и 11 лошадей.

15. В джизакском районе нанашу сторону перешел главарь шайки басмачей с 13 джигитами и 11 винтовками.

ФЕРГАНСКАЯ ОБЛАСТЬ.

В Наманганском районе наш отряд при следовании через перевал Килчик столкнулся с шайкой басмачей в

500 человек. В результате столкновения шайка преследуемая нашей разведкой, отошла в северо-западном направлении.

14. В Андижанском районе к западу от кишлака Язуана, где была рассеяна незначительная группа противника, найдено зарытыми 31 винтовка.

Нашим раз"ездом в кишлаке Алты-Арык рассеяна шайка басмачей в 35 человек, не принявшая боя.

В Ферганском районе у кишлака Кок-Джар найдено зарытыми в землю 19 винтовок и 150 патронов.

(Туркста)

газета "Известия", орган ЦККП и ЦИК Совета Туркестанской республики 1922 года, 19 июля № 156

Э Н В Е Р - П А Ш А

Война родит героев. Это верно. Но не менее верно и то, что война родит авантюристов. Последняя мировая империалистическая бойня в этом отношении не представляет исключения. Наоборот, в виду того, что она явилась одним из последних актов капиталистической эпохи и наиболее ярким проявлением разложения устаревших форм общественной жизни - в результате ее военный и всякий иной авантюризм сделался обычным явлением переживаемой действительности, на авантюристы различных марок, масштаба и наименований, вроде истинно русского эс-эра Савинкова, украинского бандита Петлюры, венгерского головореза, палача рабочего класса Хорти, итальянского обер-фашиста Д'Анунцио и р.п. являются по истине "героями" наших дней.

Совершенно очевидно, что Энвар-паша, ныне руководящий басмаческими разбоями в Восточной Бухаре - того же поля ягода. Энвар-паша типичнейший авантюрист, обделывающий свои делишки, он вместе с тем, как это вообще неизбежно случается с каждым авантюристом обслуживает и кое какие иные интересы более общего характера. Организуя басмаческие шайки и лично участвуя в их разбойничьих похождениях. Энвар паша является на Востоке агентом Антанты, подобно тому как на Западе такими агентами являются Савинков, Петлюра, Чернов и т.д.

Как всякий авантюрист Энвар-паша не отличается особенной щепитильностью целей в выборе средств достижения своих, т.е. антантовских целей. Еще м он разборчив в выборе союзников Турецкий либерал видный член, в свое время революционной партии "Единство и Прогресс", один из деятельнейших участников свержения кровавого султана Абдул-Гамида, ныне Энвар-паша вступил в союз с реакционнейшими ментами Бухары, с мракобесами-улемистами, с яркими приверженцами свергнутого бухарским народом эмира с профессиональными райбойниками и грабителями, бестыдными ренегатами, перебежчиками и дезертирами променявшими свое революционное переродство на уский плов.

Имеется ли у Энвар-паши какая нибудь политическая платформа? Политической платформы у него нет и быть не может. Но у него есть демонология, у него есть игра на темных инстинктах невежественных, забитых малосознательных масс, до сих пор еще находящих под влиянием реакционного бухарского духовенства - это основной и верной опоры эмира, у него, наконец есть достаточное количество отсеянных головорезов, для того чтобы держать в уолочиях басмаческого террора мирное трудящееся население.

Совершенно ясно, что с такими ресурсами "делать историю" нельзя. Но устроить более или менее крупную

скандал, конечно можно. Этот скандал может дорого обойтись бухарскому народу. Басмачество, даже если оно возглавляется такими крупными авантюристами как Энвар-паша, ничего кроме разорения, нищеты и несчастия не несет трудящемуся населению. Фергана может служить ярким примером в этом отношении. Поэтому в интересах самого бухарского населения необходимо дать решительный отпор притязаниям Энвар-паши и положить конец его кровавой аванюре. Но кто же это может оделать? Это может только оделать сам бухарский народ, опирающийся в своей борьбе против антантовских аппетитов на мощь революционного пролетариата России. Подобно тому как в свое время туркмены, обманутые белогвардейцами и агентами Антанты, убедившись на деле к чему ведут их эти господа, повернули свое оружие против предателей и обманщиков, подобно этому, бухарский народ скоро раскусит энваровский орех и на живых фактах поймет какие тяжелые цепи кует для него этот наймит империалистов. Тогда пробьет последний час его кровавой затеи.

газета "Известия" орган ЦККПТ и ЦИК Совета Туркестанской республики 199 год 7 июня № 120.

Г Л А В К О М

Копии: Турции тов. Апишу, Реввоенсовету т. Саликову.

Оперативная сводка к 12 часам 7/X Карта 10 верст в дм.

ФЕРГАНСКИЙ ФРОНТ. В настоящее время банды басмачей и крестьян группируются около двух пунктов:

1/ Укреплений Гульча и 2/ Кокан-Кишлак, куда (Телегр. Со-
свозится продовольствие и военное снаряжение. (колова от
Собираясь с силами противник имеет ввиду, при (8/X.

первой возможности произвести нападение на
Андижан и Ош. /сделанное 4/X нападение на
Ош оказалось для них неудачным. Ирган и Ма-
дамин Бек действуют в контакте и задались целью препят-
ствовать правильному железно-дорожному сообщению, путей
порчи ж.д. линии. Борьба с ним затруднительная за неиме-
нием конницы. В занятый нами 30/9 Джала-Абад непрерывно
прибывают крестьяне с из"явлением своего признания Сов.
власти. Группы басмачей замечены в следующих кишлаках:
Шарихане, Балыкчи, Молжулабаде, Палток, Кокан-кишлак,
Испаноке, Базар-Кургане. Для окончательной победы над
рассыпавшейся бандой необходим конный отряд до 1000 чело-
век.

ТУРКФРОНТ. В связи с появлением противника (Телегр.
в районе ст. Сухоречинской, Линецкого и Новоиле- (НАЧЕПЕР-
ка, войскам приказано занять в 6/X названные (ФРОНТА
пункты. О выполнении настоящей задачи сведений (Дикова от
(3/XIII НК
(4205 и
(04198.

не поступало. В районе Илецкого городка спокойно. Актюбо-Орокого укрепленного района сведений не получило. "Ввиду обстановки в Туркестане требующей перепиловки сил Турквойск на внутренних фронтах, необходимо теперь же направить силы на поддержку Турквойск, для выполнения возложенных на нас задач. Приказываю первое полкам татарской бригады занять ст. Челкар ст. Ар. море и Казилинск, сменив в указанных пунктах части группы тов. Астраханцева. Второе - для окончательной ликвидации отрядов противника к Югу от Илецка одной кобринады теперь же занять укрепления Уильское. Третье же направить одну кавалерийскую и стрелковую брига Туркестан согласно отданных ранее директив. Командобеими бригадами объединить. Четвертое Когда, какие в каком составе части будут отправлены срочно донести

СЕМИРЕЧЕНСКИЙ ФРОНТ. Несмотря на то, что Китайское правительство закрыло штаб белогвардейцев в Кульдже, в пограничной полосе оперируют банды противника. Появился новый фронт в Кольджате, где был разбит отряд тов. Журавлева, преобразившимся через Кульджу, Журавлев убит; наши пореряли орудие и пулемет (по другим сведениям потеряли лафет пулемета). Со стороны Ферганы также п

вились банды для борьбы с которыми местная областная власть просит подкрепления в составе одного пехотного полка с техникой. Прибывшая из Черкаска в Копал связь сообщает о безвыходном положении Черкасцев, которые потепрели неудачу в предпринятом ими наступлении. В случае, если Семиречью не будет оказана поддержка, Реввоенсовет фронта слагает с себя полномочия. Положение безвыходное тем более, что мобилизованные крестьяне значительными группами переходят на сторону казаков. По дополнительным сведениям банда казаков стоит в Малом и Большом Очинахо, возле Кетменя. Численность ее до 400 человек. Казаки пытаются привлечь на свою сторону население, но успехом не пользуются.

АМУДАРЬИНСКИЙ ОТДЕЛ. Положение улучшается. Занята местность Би - Довшид Базар, что в 58 верстах от Петро-Александровска вниз по Аму-Дарье часть казаков (Доклад т. Шайдакова от 18/9. ушла, часть согласна сдать оружие. Местные казаки действовали в контратаке с Оренбургскими. С Майнука казаки ушли в Назаир, в непроходимые камыши.

БУХАРА. По полученным сведениям Бухарской (Телегр. тов. Сафонова от 5/X "Рапорт 400 8/9. правительством производит вновь мобилизацию. Имеются основания предполагать что между Бухарой и Хивой заключен тайный договор при участии английских агентов. По имеющимся сведениям Осипов с 60 офицерами и 300 солдатами выехал в Керки, после чего хочет соединиться с ашхабадцами.

Заведывающий оперативным отделом (подпись неразборчив)

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОРОТ ЭНВЕР ПАША В БАТУМЕ.

В Батуме (столице Аджаристанской республики) произошел государственный переворот. Энвер Паша и его сторонники сместили аджаристанское временное правительство и захватили власть. Энвер объявлен главой правительства и его приверженец Бехаедин Шакир назначен министром иностранных дел. Им на помощь как будто двинута 64-ая Красная дивизия, расположенная в Тифлисе. В Батуме объявлено осадное положение. По распоряжению Ангорского правительства Казим Карабекир предложил Энверу и его товарищам оставить в трехдневный срок Батум, в противном случае вся кемалистская восточная армия будет брошена на Батум.

(Zog ^hovvrti Tsain , армянская константинопольская газета 6/ХП-1921 г.).

и другие поговаривались были об издании
но и после этого сообщит нам свое
закончение. Ты прав на счет левого
коммунизма в Бухаре и Туркестане.
(об этом вон) Сафарова ^{или} ~~или~~ ввиду
ослабы левого коммунизма, об проводя-
щих насильственное разделение, и что
их надо добить, Бухарский левый
разогнать следует по нужде прочая
и Мухомова. На сторонники кото-
рого являлись александрийцы. Энверов
вспомогательствовавший роспуск Бухар-
ского коммунизма. И на счет Соколова и
Пейсера не следует считать туркес-
танцев. ^{или} ~~или~~ по поводу проведения
сама дать свое заключение. Каданов
вызывает в туркестанской на маршальской
родине Рахманбаева. Вспомогательство
приговорах Крыленко прав эти туркес-
танцы требующие себе больше прав чем
украинцы и прочие независимые ре-
спублики, что ~~так~~ не старались
добывать туркестанские коммуни-
сты не за чей, они этого не заслуживают
последние два года показали что
они все время взяли себе Рыску-
лова против возвращении которого
не возвращают. Баранова нужно на

капризы Атабаева ^и Тюркунова
и других надают всем. Информацию
Гусева опасно считать удовлетворитель-
ной. Гусев не берет за политически
не развитыми неформальными элементами,
поверять все сам путем перекрестных
вопросов и дать свое заключение. Не
скажемось что Цема определит
состав лишь с Гусевым и Глиной сома-
ми. Придется еще написать два дня
остаться в Манчестере, не ругать нас
за это № 2682/и

Секретарь ЦКРКП

Сталин

В СОВНАЦ.

Т.Т. В виду мобилизации, проводимой на основании решения XI съезда партии, двое членов Коллегии Наркомаца - Карклин и Султан-Галиев - остаются вне Коллегии. Что касается Асфендиярова /Туркестан/ и Рыскулова /Киргизия/, они фактически остались вне Коллегии, как т.т., которые никогда или почти никогда в Коллегии не работали. В связи с этим встает вопрос о составе Коллегии Наркомаца. Я думаю, что следовало бы первым замом Наркома считать т. Гусейнова, а вторым т. Бройдо с оставлением членами Коллегии т.т. Ибрагимова и Павловича. Такая Коллегия по моему мнению была бы вполне работоспособной. Я бы хотел, чтобы Совнац на своем заседании сегодня высказался по этому вопросу.

С товарищеским приветом

20/11/22.

И. Гусейнов

Подана из Москвы 1637/с. 21/IV 7 ч.55 м.

Получена 23/IV 10 ч.30 мм

Расшифрована 23/IV 12 ч.15 м.

Вх. № 72/с.

ЗАКГРАЙКОМ Т.ОРДЖОНИКИДЗЕ.

21/IV-22 г. Тебе поручено Цека немедленно выехать Ташкент-в недельный срок со дня приезда, обследовать положение Туркфронта с точки зрения успешной ликвидации басмаческого движения в районах Ферганы и Бухары и тотчас же прислать Цека свое заключение. Решено ввести военное положение в районах Бухары и Туркестана, причем ты обязываешься установить срок введения военного положения по соглашению с Туркбюро и незамедлительно довести об этом до сведения Цека. При составлении заключения необходимо ответить на вопросы:

Первое: Верно ли, что туземные части снабжают оружием басмачей.

Второе: Действительно ли местные власти вмешиваются в военные дела и парализуют действия военвласти.

Третье: Нужно ли произвести изменения в составе органов Туркфронта и какие именно.

Четвертое: Нужно ли произвести в составе в Туркбюро и Турккомиссиях и какие именно.

Пятое: Насколько велика опасность по юре Бухары и Ферганы.

Шестое: Каково состояние и численность басмаческих отрядов и как поставлена политическая борьба местных властей и парторганизаций с басмаческим движением.

Седьмое: Какова степень боеспособности наших частей их численность и виды на успех.

Восьмое: Какие практические меры находишь нужным предложить ЦК в результате обследования.

Получение настоящей шифровки и выповскорешмании Политбюро а также день выезда в Ташкент телеграфируй. № 471/с. № 2352/ш. Секретарь ЦКРКП Сталин. Зашифровала Аустроина. Расшифровал М.Печкуров.

Верно: СЕКРЕТАРЬ ЗАКГРАЙКОМА РКП

Орафессанов

1

Подана из Москвы 1594/ск. 21/IV 0,15 ч.

Получена 22/IV-22 г.

Расшифрована 22/IV-22 г.

ЗАКРЯЙКОМ РКП т.ОРДЖОНИКИДЗЕ.

20/IV-22 г. 20/IV Цека по вопросу о Туркфронте приняло следующее решение: а/послать тов.Орджоникидзе на неделю в Туркестан для предварительного ознакомления с положением дела и доклада в Политбюро как по вопросу национальной политики так и по вопросу о составе Среднеазиатского Бюро ЦК и о басмачестве, б/признать необходимым введение военного положения для полной ликвидации басмачества. Орджоникидзе вменяется в обязанность по соглашению с Туркбюро о времени об'явления военного положения и способах его проведения, известить по прямому проводу Секретариат ЦК. № 457. № 2349/ш. Секретарь ЦКРКП Сталин. Зашифровала Аустрина. Расшифровал Пенкуров.

В е р н о

СЕКРЕТАРЬ ЗАКРЯЙКОМА РКП

Орджоникидзе

Телеграмма 7
Секретарь Члена Революционного Военного Совета
КАВКАЗСКОГО ФРОНТА

192 г.

Д. Красная Армия.

И. Арслановичу
Коркиасов введет не ранее
как через 10 дней так же
Троцкий и Бухарин свои
позиции не сдавали Боева
продолжается так Дани-
шевский не пойдет в тур-
цию так Против османов
Эммануил Баку не вступает
Исход будет на мой за-
прос по поводу телеграм-
мы Эммануил так

необходимо попросить ту
ручку немедленно прие-
хать Москву так же из-
за Мдивани в Анору
для меня новостей

ИМЭЛ
2197
1 л. 1

Ситант
На последнюю записку
Ситант сказал хорошо,
~~вопрос~~ ваше сообщение
будет благодарен за

Секретно

Рассекречено

Месяц
и число

II-ое СЛЕДЕНИЕ РАЗВЕДКАТЕЛЬНОГО
ОТДЕЛА ШТАБА БУХАРСКОГО ГРУППЫ ВОЙСК

10

Промышленность
Информация

56

сентября 1922 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ³⁰ просмотренных документов, найден-
ных у Энвера, после его убийства, данные ССОБМ ОТЕ-
ОМ БУХГРУППЫ ВОЙСК.

Вышеуказанные документы ничего из себя ценного
сперва и разведывательном отношении
не представляют, за исключением шифров / всего четы-
ре / но таковы считать особенно ценными не приходится.
Так как они по времени устарели и вероятнее всего
то ими в настоящее время не пользуются.
Все документы написаны мусульманским шрифтом на
различных мусульманских языках / турецком, узбекском,
фарси / В числе документов есть одно письмо от де-
тей Энвера, написанное на немецком языке, старым не-
мецким шрифтом. Документы поддались переводу сле-
дующие: по описи №1 - письмо Эмира Бухарского к Энверу.
По описи №2 - список начальствующих лиц с указанием райо-
на / общий смысл не понятен / - по описи №12 - письмо к
Энверу от какой то женщины "Тафти" - видимо его жена.
По описи №7 письмо Бухарского Эмира к Энверу, по опи-
си №15 письмо к Энверу от одного организатора басма-
ческих шаек Агата. По описи №20 - письмо к Энверу из
Гюндюльда на немецком языке от детей Энвера. По описи
№10, 16, 18 и 22 - шифры о которых мною указывается выше
документы по описи за №3, 4, 5 и 6 - представляют из-
себя кусочки карты, 10 верстки, / район Душанде, Гис-
сар, Карифган, Бальджуан, Курган Теле / карта русская,
на карте красным карандашом нанесены пути следования
басмаческих шаек, никаких расположений войск не на-
несено и вообще подчеркнуть из нее что нибудь ценное не
приходится. По описи не числится - карта русская, 10 вер-
стка / район Пирабад, Келиф Гузар / на каковой также на-
несены красным карандашом пути следования. Далее следуют
документы по описи №19, 21 и 24 - написанные на турец-

ком языке с подписью "Табия" - видимо жена Энвера. Документы по описи за №№ 11, 8, 9, 28 и 29 написанные на турецком языке переводу не поддаются / написано не разборчиво и мелко / Документ по описи №8 - представляет из себя шифр на турецком языке, утвержденный Бухарским военным назибом Арифовым / бежавшим к басмачам в этом году / Полевая книжка по описи №14 - могла бы представлять из себя некоторый интерес, но ввиду того, что все распоряжения в ней написаны на турецком языке переводу не поддаются. В книжке 5-ый лист с конца от 22 года шестого месяца написано видимо данесение на английском языке. Далее идут фотографические карточки по описи за №№ 23, 24, 25, 26 и 27. На №24 видимо изображены сыновья Энвера, а на №27 - его жена с ребенком. Кроме документов при Энвере найдены печати - двухсторонняя печать, видимо талисман, так как на нем указаны ряд цифр и слова на турецком языке. Печать личная Энвера с надписью "Энвер 1200". И третья печать его как командующего всеми бухарскими басмаческими шайками. В заключение полагаю что из указанных документов, за малым исключением, могут быть интересны как материал исторического характера. Цифры, списки начальствующих лиц, именна и фамилии, порядок пополнение басмаческих шайек и безусловно существующую связь между басмачами и Эмиром Бухарским - надо принять к сведению.

Помощник Начальника II-ого
Отделения РАЗВЕДОТА ШТАБУ РКК ВОЙСК

[Подпись]

1351

По списку № 1

Копия письма Эмира Бухарского к Энверу.

Уалло. Дорогой и многоуважаемый командующий всеми эмирскими войсками Энвербек. В настоящее время мы живы и здоровы по воле Божьего Света. Еще вам сообщая, что все главные наши войска напротив вашего мнения, Ибрагим Тахта вероятно вам не подчиняется. В настоящее время Ибрагим Тахта был у нас и мы сделали ему соответствующее объяснение и теперь он будет вам подчиняться и исполнять все ваши приказания. Посылаем к вам Ибрагима Тахта и вместе с ним Па Мувадед Тахсабу, примите и пошлите. Еще прошу всех командиров жить спокойнее в дружбе. Седьмой рамазан. Бухарский мир Ваш Друг Алим.

По списку № 2

Список видимо начальствующих лиц и района / документ не понятен /

Хамзакул	-----	Ургудский	
Ислам	-----	Джума Базар	
Эмалитдин	-----	Ак Мечетский	
Шариар	-----	Денаутский	
Раджап	-----	Хаван Арынский	
Закир	-----	Сиабский	
Абду Шукур	-----	Былбадский	
Баба Агир	-----	Джума	
Мулла Мирза Джауаз	---	Китабский	Тимуранов около Ачилика
Рахман Ходжа	-----	Асрар	Собор на стороне комиссии
Игам Берди	-----	Вабнанский	
Ишан Саки Мулла Мирза Илам			
Абибулла Хазначей		амра Клок	
Муракул Хазначей		Бахрамлик	
Арн Махмуд		из города / шахардан /	
Исиданов	-----	Гарамлик	
Мулла Рашикул	--	из города	
Мурат Хан		и города	

Пом. Нач. II отделения
Разведота Штабхруппы войск

По списку № 7

58

Дорогой и многоуважаемый Командующий всеми Бухарскими Войсками. В настоящее время я жив издоров, получил все ваши письма, а очень радовался что вы живы и здоровы. Слышно было что вы с Ибрагим Датха жили очень скверно, но теперь будете жить спокойно с друзьями. Я им объяснил и они поняли. Со всеми командирами живите друзьями, тогда только можете победить неприятеля. Неужели забыли Бухарские чиновники, что мы находимся несколько лет в Афганистане. Хорошо что Афганское правительство приняло нас. Пишите письма буду ждать.

Ваш друг Саид Алим

Приложена печать/Амир Саид Алим/

Пом. Нач. II отделения
Разведота Штабгруппы в с. с. к

По описи 12

59

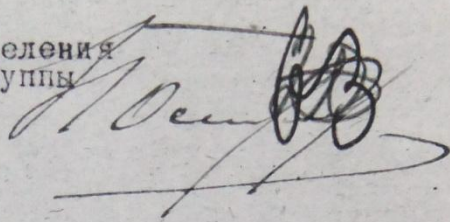
Копия письма Энверу от какой-то женщины.

7-го тамуз 1921 года.

дорогой Энвер джан. Три дня тому назад получила от Вас письмо которому была очень рада. Сегодня 28-го пишу Вам ответ. Простите, дорогой мой и многоуважаемый.

Подпись Тафья

Помнач. II-го отделения
Разведста Штаба Вухгруппы

Зав
рв
ес
но
ле
в
ла
но
я
зд

в
св
в
ля
че
в
ря

По описи № 30

Копия письма от детей Анвера. -

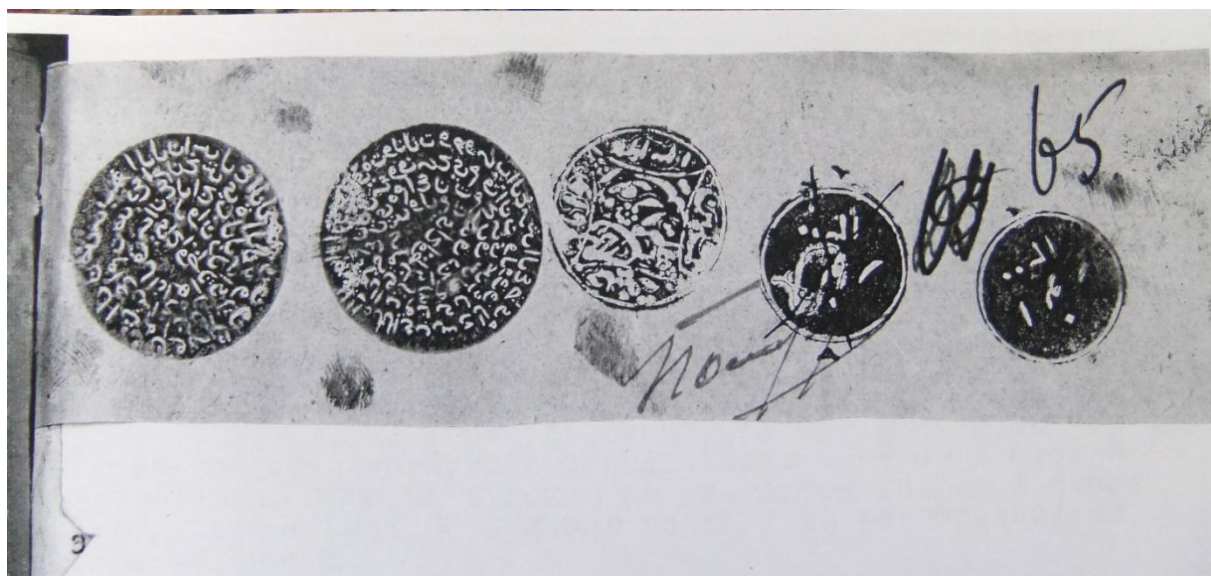
Фриед Вальдт 31-1-31 года.

Милый Папа. Скоро ты приедешь. Братик совсем маленький, он
пьет из бутылки, он мне нравится /я охотно смотрю на него/.
могу уже песни петь. Мы читаем и пишем много рассказов/
сказок/ скоро будет снег -я рад. Я днем не сплю, доктор сказа
не, что уже большой, я играю с куклами. Милый Папа целую те-
бя.

Тесса Махисер

Письмо написано на немецком языке -старым немецким при том/

Помначальника II-го отделения
Разведотдела Штаба Бухтрини

Копия письма Энвера, написанная в полевой книжке

Моя дорогой брат. 1922 6 мес. 19 числ. мин.

Я отступил в восточный район Сари-Ассия. Теперь Ибрагим видит опасность и начинает двигаться. Я не имею больших / не разборчиво / но мои лошади не хороши. Моим солдатам требуется отдых. Таким образом я стою в эриергарде. Сегодня русские не двигаются вперед и стоят перед Сари-Ассия. По приходе войск / не разборчиво / из я пойду вперед.

Товой Энвер.

Помощник Начальника II-ого
отделения РАЗВЕДАТА ШТАБМАЙСТЕРИИ ВОЙСК

Задание № 1

Киеву фашисты

ГЗ

выделить укрепления пункты в районе
Венау

Шины басмачей закупают отрубные
участки, какие именно

3) Сформировать начальный участок и
количество басмачей, занимающих
данные участки, вооружение и числен-
ность состава

ГЗ СР

4) Оборонительная линия по реке
Кадурниан и характер укрепле-
ний пунктов

5) Кварталы и афганцы в В. Бухаре
регулярными частями Афганской
армии или же добровольцы. В случае
регулярные то каков город, каково
полное номер его или "рисаля"

6) Где, Ибрагим Бек, количество его
людей и принимает ли он

участие в обороне против русских

задание гитлер и
приказ к неуклюжему
руководству атам Власову

и т.д. Уполномоченный Огуменко

дело

Обнаруженное басмаческое воззвание в г. Бухаре..... листовки
.....красноармейцев.....Русской оккупационной Армии в Бухаре.
Я присоединился к басмачам, присоединяйтесь и вы. Я давно знал, что басмачи это
восставшие против коммунистической вакханалии и большевистского деспотизма в
Туркестане, Киргизии, Тиве и Бухаре. Но перейдя на их сторону, я убедился, что
эта армия не является не только крестьянской повстанческой армией, но она
имеет себе много культурно-организационных сил и что ей именно принадлежит
восстановить Туркестан и Бухару.....Если бы между вами.....басма-
ческой армией не стояли.....коммунисты, вы убедились бы, что басма-
чи вам не враги и присоединились бы к нам, но коммунисты, чтобы спасти свою
шку, используют вас, именно на.....чувства русского национализма и п
равославия.....коммунисты говорят вам, что басмачи хотят вырвать всех
русских, коммунисты устраивают всякие провокации, чтобы ввести вас в заблужде-
ние. Кто зверски убил двух красноармейцев железнодорожного моста в Кармани и
одного красноармейца у ворот Керманской крепости. Убили коммунисты, убили их
для того, чтобы вызвать у вас чувства мести против басмачей. Того вы не знаете
что делает все это.....басмачей ваши врагам не сдайтесь в плен, не пере-
ходите на нашу сторону. Басмаческая армия подчиняется Центральному Комитету
Средне-Азиатских организаций. Дозунг, демократическая Республика, широкая авто-
номия Туркестана. Независимость Бухары и Тива, сотрудничество наций, сотрудни-
чество.....Туркестане не навласт народо-властия. Все это является дозун-
гом большинства красной армии, но комиссаро-державие и коммунисты от вас скры-
ают. Не бойтесь, сдавайтесь нам в плен, организуйте свои русские басмаческие
отряды. Свергнем общими силами Бич Туркестана и Бухары коммунистов. Да здравст-
вет народо-властие, долой насилие и господство одной партии.

Подписи: Народный Военный назир А.Н.С.Р. Арифов.

Эта листовка найдена у 9-го этажа 5/1-11 г.

1-11 г.м.-100-Уполномоченный Особого отделения Востров.

С подлинным верно: *[подпись]*

Кама нехота кунда весна
ити крени крени.

Забавити музикал сисурел
и отбавити вродовоуверви, Сем
немишлем ове поимиде, и ка
можемо сгедати погани се

Бадамларим,
 1/2 фунт Бадамларим, алегини-мани
 Мураид

Телси: Жирна - пурна Нурнаш
турнаш

[illegible][illegible]

Копия полученных сведений по Вост.-Бу-
харии, Предкомиссия Муртар-Вохелл.

Дело 4/7
Убрагим Бек. Удней тому назад насту-
пил на Бахуи в течение 3х дней. В этот
В. этот бой Убрагима бека Энвер-Баша
не принимал участия. После 3хдневной
Убрагим Бек получил сведения, что
Деведов и Хамидов назначили людей
одного человека, для того чтобы он
узнать, узнав это Убрагим-Бек пере-
стал наступать написал письмо
Энверу, спрашивая в письме „скажи
цели и причину назначения, для
убийства людей и что он воюет по
приказанию его Величества Эмира,
и состав отряда с его вооружением под-
чинен мне и все а он же действует
самостоятельно. Относительно
же Бахуи поступка Энвера он
не уведомит Эмира. После этого
Убрагим Бек о всем происшедшем написал
Эмиру. Энвер-же в свою очередь, в отро-
дашке, написал письмо Эмиру о Убрагим
Бекке.

Эмир бухарский Удней тому назад
выехал из Кабула в Насави
Шериф. Яковл для принуждения Убрагима бека
с Энвером к сотрудничеству. Гител. аван-
цев и 3х верных доб. Катроти.

Энвером получено приказание, по веде-
мости от Эмира временно прекра-
тить наступление, встав в оборонитель-
ную линию, сгруппировав основные
силы в одной какой-либо точке

И нахотю елима наступление 8, тогда през
де селовеса, который сообщитъ о нахотях
военныхъ между Сардусам и Курко,
после чего принимается решительный бой.
Эмиромъ отдан приказъ Ибрагим-беку
о мобилизации до 2.000 человекъ, ко-
торыхъ приметъ по приезде и Казари-
Мериди Шариф-бей.

Исполнением отряда Ибрагим-бека до
стигаетъ до 2.000 чел. изъ которыхъ ^{25 чел.}
в бою подъ Басаномъ.

5 дней тому назадъ изъ Карши, неименно
будда выехалъ одинъ изъ подчиненныхъ
Ибрагим-беку, ~~предвидя с целью широкую~~
где онъ скупилъ патроновъ, платя по
200.000 руб. за шт.

В батальонъ мой в Карши, 5 дней то
назадъ ранне перешедшие изъ Бухары
возвращаясь, обратили кнамъ в количестве
15 человекъ ^{из Минкар-бта} ~~капитулы~~ находясь в
пути Карши. Предполагается въ скоромъ
времени переходъ ко намъ отъ отряда
еще около 120 человекъ. В. с. с. (В. с. с.)
утромъ долженъ пристать кнамъ главный
башаръ "Амудар" с несколькими
геновскими.

В данное время в горахъ Лангар-бта
расположился отрядъ ^{башарей} ~~Зотарей~~ ^{и др.}
до 500 чел. ~~прибыли сюда~~ ^{прибыли сюда} ~~и др.~~ ^{и др.}
~~и др.~~ ^{и др.} ~~и др.~~ ^{и др.} ~~и др.~~ ^{и др.}
правды для савесания и абсурден
сараи Ибрагим-бека с Энверомъ, но
не проверено, будетъ проверено и
в течение 24 дней при наличии надежныхъ
человекъ, для посылки в горы Ланга. На
10^{ти} 22 подниме Хаджи-мур-баба

Т. А. Б.
ГРУППА В.
РАЗВЛОТ
№ 401
401

10
59
1438

Фонд №
Опись №
Дело №
Лист №

Байсун 29/3-22.

Дорогой Кара.

Наверное ты бранишь меня, но совершенно напрасно энт Ты знаешь энт что я более года стремился привлечь на нашу ~~шину~~ точку зрения всех наших товарищей энт которые оказались не в силах вести большевистскую пропаганду среди мусульман энт на оборот усилия народов желавших освободиться от капиталистическо империалистического гнета остались безрезультатны тчк Карахан энт а затем и Чичерин много обещали энт но ничего не сделали тчк К сожалению с Троцким я не мог войти в контакт энт кроме того я заметил чего требовали всегда энт даже в..... вступать между нами сил с другой стороны я заметил что принципиальны в глэд на..... ни что иное энт как особое проявление коммунистического империализма энт когда я прибыл в Бухару я ясно увидел в чем дело тчк Они стремятся всегда силой и обманом удержаться..... старых русских колониальных тчк В России они имели работников крестьян энт но здесь только некоторых авантюристов тчк Крикнувшись этими людьми они преследовали политику завоеваний тчк В результатах свою силу ненужную для их идеала использовали для капиталистическо-империалистической политики тчк Люди энт которых они использовали в России и Европе исчезают В Бухаре Туркестане и т.д. я должен откровенно сказать куда их войска не приходили они всюду все разрушали в особенности уничтожали религиозные..... При обратном походе из Джамббе в Байсу их отряды систематически жгли города и деревни и это только озлобляло и усилило неприязнь народа энт теперь милый друг я хочу вам вынести предложение дол энт я стою теперь во главе Восточной Магометанской Колонии Туркестана в Бухаре энт Хиве и других тчк Теперь вам ясно опасность и своевременно преклонитесь тчк Тогда вы..... мы с вами будем и останемся верными друзьями тчк Если вы этого не хотите и вашу завоевательную политику будете продолжать то вы будете иметь против себя все магометанские народы тчк Вы знаете что я не желю энт чтобы ваши силы в России и во всем мире исчезли энт но в то же время я ясно вижу энт что вам следует отказаться от империалистических идей тогда вы со всеми этими странами с их вспомогательными силами будете жить свободными для себя энт а народы вы постоянно доведете до истинной свободы тчк Географическое положение и система объединения влекут к такому свободному союзу тчк Последние слуха поговорите с прочими товарищами Лениным и Троцким и так далее энт Если они примут предложение

Он Всевышний Б о г

Всёмоуважаемый и Великий Господин Энвер-Паша-Гази сиб повелитель сиб
да сохранит его Господь Бог после молитвы о нашем существовании Бого-
данного Государства тчк Его Величество тире Священной особы зпт сообщая
Вам зпт что письмо ваше на имя Сердара господина Синюх-Салара -Гази
Сиб повелитель сиб Военного Министра мною слугам государства получено
зпт ввиду того зпт что отправлено мною ему зпт то Бог даст дойдет до
его Высшего внимания зпт затем надеюсь зпт что распоряж. господину Мини-
стра о получении письма вместе с сообщением о его здоровья будет пере-
слано через меня вам зпт что послужит источником способности тчк
Писать более будет злоупотреблением вашего внимания тчк Написано
24 числа

9/6-22. Ханабад

Мой дорогой брат.

Я получил ваше письмо от Надира-Эфенди так и получил сумму 300.000 руб.
для того зпт чтобы приготовить еду для 1200 человек и 50 офицеров и
я приложу все усилия для выполнения этого тчк Я получил от Его Величе-
чества и послал это с вашими часами зпт которые вы послали для починки
зпт теперь я посылаю их вполне исправными тчк Я надеюсь зпт что вы ви-
дели господина Энвер-Хана тчк Я даю ему ваше.....относитель-
но будущего плана тчк Я надеюсь зпт что люди Ибрагима и Афгансултана
которые прибыли назад из Кабула привезут хорошее впечатление тчк
Относительно Джури мне нужно узнать начало ввиду того зпт что он был
болен все эти дни в состоянии ли он ехать верхом на лошади мне нужно
узнать это и тогда я его пошлю к вам тчк Пожалуйста сообщите мне поло-
жение русских и нас самих зпт тогда я отправлю вам письмо к Его Вели-
честву в Кабул тчк Надир я жду вашего ответа тчк Письмо от Военного
Министра Синюх-Салара Надир хана на имя Энвер Паша.....

Перевод с Английского.

15/6-22.

Дорогой брат

Бражение с русскими войсками продолжается успешно для нас зпт
Джаикские дела к востоку от реки Вахш зпт по справедливости зпт хоро-
ши очень так Джаикцы которые были атакованы в Кулибе зпт были совер-
шенно разбиты и соединившись войска таджиков Каттаганцев тире киргиз
и туркмен под командой Давлетматбая Дохта всего округа /провинции/
и разоружили эту страну так. Однако зпт я получил письмо от Ибрагима
бека зпт в котором он говорит зпт что желает прийти ко мне зпт
но положение в Балъджуане препятствует мне сделать это зпт совершенно
ясно зпт что Ибрагимбек устроил все это нападение и послал в оружен-
ных людей на помощь к Тага-Сару и главному вождю так. Теперь я уве-
рен что Ибрагим не придет ко мне в Найсун зпт а если вздумает зпт
то пожелает войскам прийти ко мне так. Таким образом я должен быстро
окончить с этими Джаикскими вопросами и грозно зпт поэтому я прошу
вас прислать 500 человек с некоторым количеством патронов так
Таким же образом я прошу вас покончить и с другим завоевателем
Гиссарского Правилы зпт но это вы должны послать мне быстро мой
добротой и тогда я сумею воспрепятствовать тому зпт чтобы Ибрагим мог
пойти протав Давлетматбая так. Пришлите мне пожалуйста патроны и чин-
товки квач Джермен квач ско английских 11-ти зарядных ско винтовки
зпт находящиеся на вооружении Афганской армии зпт и для новых русских
трилинейек так. Думаю что русские не будут скоро мне помехой так
Ваш Сивер Пришлите вы прилагаемое письмо Бухарскому Эмиру
..... Ваш

سکینه خي آتلي بيري کاردی تېک کامسيه سنده ان کومنه ولايت د يکوم رئيس غ کيدان
خط تېک کو قيه .

خه لېو کيدان يوز ايلک نفی عسکر لاه کيدن بيري اوقان امان لاه عسکر لاه آخ
او سنده لاه کومنه طي تېک بيري يکان قطعي امر سيني تېک اوس سيني گ جواب سالادو
زور داره ۲۷ مسلولي لي ايشير يو لکان سيبلي هم سکينه خي آتلي بيري کاردی تېک
هرې کامسيه يو لکان ليک سيبلي سيني گ هرې حقوقي بيري لاه امر قيلو د من اکړ ۲
بر ساعه آرا سنده ۲ يوز ايلک نفی عسکر لاه اوقان هم يوز ايلک عدد آت غ اوقان
سري ساکنه آخ تېک د من هم سيني خي عسبي قيلو د اوز من خي هرې حقوقي بيري لاه
بالاوی سود آر قلی حکم قیلو د منی

دوسو قطعي بولوب بر ساعته ۲۷ اچا قیلنا چاق :

مير اوتکان هفتشه فضی اله حوام بيري کيدان ايدع

سکینه خي آتلي بيري کاردی تېک فوجي کاميساري - ا مينا -

۱۹۲۲ م ۲۶ مای

اصل نسخو مسينه خي اچا دود د پي اچا لکيند ۵/۱۱/۱۹۲۲

Копия.-

автор: [unclear] 19/12/22
НОВЕЙШИЕ ИЗВЕСТИЯ.

Известия Средне-Азиатского Информационного Бюро.

1. Войсками Ислама под командой Энвер-Паши в Восточной Бухаре заняты лучшие города и крепости Бухары: Термез и Керки. В Термезе убито и ранено также и захвачено в плен 10.000 русских и в Керках 7.000 человек.

2. К Энвер-Паше до сих пор прибыло: 12.000 добровольцев афганцев и продолжает прибывать.

3. Со стороны русских-белы было покушение на главу грабителей партизан проклятого Ленина и несколько других человек русского правительства, в результате чего Ленин тяжело ранен, а другие убиты. Есть надежда, что и Ленин не выдержит.

4. В районе Чарджун между войсками Ислама туркменами с русскими войсками был бой, продолжавшийся шесть часов, в результате чего со стороны русских 28 убито, 14 ранено и захвачено 1 пулемет, 21 винтовка и три арбы патронов.

5. На Генуэзской конференции русским предложили в течение четырех месяцев восстановить прежний старый строй, в противном случае будет общее на падение всех государств.

Елизь местности Каялякка между нашим товарищем Ачиль-Баком с русскими был бой, в результате со стороны русских 3 убито 6 ранено и захвачено 13 человек, 14 винтовок и два пулемета и три ящика патронов.

Самаркандский Отдел Средне-Азиатского Информационного Отдела.-

Верно: [unclear]

Копия

ИМЕНИЕМ ЕДИНОГО АЛЛАХА

От Бога нам победа близка и завоевания.

Воззвание к верующим мусульманам

Уважаемые братья мусульмане.

Искренний и сердечный привет вам мусульманам от воинов Ислама вокруг Самарканда. Радуйтесь близок день победы Ислама и нашей любимой родины Туркестана. Уже восходит солнце веками угнетенного и униженного Ислама. Услышал господь мольбу искренних мучеников за Ислам и наших святых. Гуяры /неверующие/ перед воинами за Ислам в ужасе и отчаянии. То что годами просили со слезами в глазах ныне уже осуществилось. Мусульмане, не время нам развлекаться разными пустяками, проснитесь от сна и раскройте свои глаза перед действительностью. Смотрите, заря правды осветила мир Ислама. Мы уже в своих прежних **раззваниях** объяснили вам свои цели, еще раз повторяем, что мы воюем только лишь во имя Ислама, Нации и Освобождения Родины. В этом деле все мусульмане обязаны быть в рядах воинов Ислама. Жертвуйте богатства и личной жизнью за Ислам и выстраивайтесь в наши ряды. Святейшей наш Улема. Молитесь за победу воинов Ислама. Встаньте во главе верующих и ведите по тому пути, по которому Шариат вам указывает. Шариат от вас просит помощи. Да здравствует самостоятельность Туркестана.

Командующий воинами ислама Бахрамбек-Газы /воин За Ислам/
/печать/

в середине изречение из Корана:

"От Бога вам близкая победа и завоевания". По краю: "Командующий войсками Баграмбек Газы Гафар."

Верно: Гафар.

Копия.

Русские красноармейцы.

В России наголодавшие недовольные партийной диктатурой народ восстал для того, чтобы восстановить свое право и на родо-властие. В России, Украине, Сибири, на Кавказе, на Дону, на Волге и Урале восставший народ организует войска и армии, которые ведут успешную борьбу. Мы тоже боремся за освобождение Бухары и Туркестана. Близок день свержения партийной диктатуры и восстановления народного права. Воюющую красную армию переходит на сторону народа. Вы тоже должны участвовать и помочь в борьбе за освобождение. Красноармейцы соединитесь с нами и со своими отдельными отрядами, сохраняя при себе Ваше оружие и пулеметы, ведите борьбу за освобождение Туркестана и России. Главком Мусармии Энвер.

подлинным верно:

Начинформотделения Гавронский.

Копия с копией верно. Делопроизводитель *Снегид*

UB

К о п и я . -

Нацгару Ба.суна.

Посланное Вам письмо бы передало представителю Бухарского Советского правительства АКУРИНУ, причина адресования на Ваше имя письма была не признание Бухарского Правительства. Мы являемся истинными представителями самостоятельной Бухары и считаем Вас за отдельное самостоятельное государство и противника, ведущего с нами войну. Если Вы не считаетесь с Народным большинством и идете за ничтожной кучкой безпринципных людей, то мы весьма сожалеем Вас. Знайте, что мы будем сражаться до последней капли крови, очистим и освободим Бухару. В ответ на Ваше предложение в Дюшамбе мы медлили и держали двухсмысленный и неискренний ответ, несмотря на то, что мы еще раз напоминаем о своем праве и ~~являемся~~ повторяем истину и тем избавляемся от долга человеколюбия, после этого ответственность за проливающуюся кровь лежит на Вас. -

51/III - 22г.

Главнокомандующий Энвер.

С подлинным верно: Начинформотделения Гавроцкий.
Копия с копии верна ~~делопроизводитель~~ *Сидя*

Копия с копии.

Командирам красной армии г. Байсуна.

Вы зовете разбойниками. Если бы мы были разбойники, то пошли бы в кишлаки и грабили-бы. Если Вы - правительство - освободите Байсун и выходите на дорогу, если Вы выйдете из Байсуна, то мы Вам клянемся и никто Вас не будет трогать. Ей-Богу. Вы тоже нас не трогайте. Если Вы не будете согласны, выбирайте позиции себе, если вы будете воевать, то и мы будем воевать. Вы воевали с локайцами несколько времени, а теперь приехал Файзаутдин Макдум II.000, соединился с Энвер-пашой, если вы будете всех мусульман убивать, то мы не будем отказываться, а будем воевать и мусульманство не кончится. Что Вы не будете делать, мы все-таки будем делать. Если вы-правительство - выйдете из Байсуна дальше, то будем воевать. Вы нас зовете разбойниками, тогда мы вам покажем, какие мы разбойники. Вы смотрите себя хорошо, мы хорошо себя посмотрим, в 1920 г. вы взяли Бухару, а Эмира Бог не дал и в этом году Вам Бог не помогает, мы посылаем два патрона, приготовленные на нашей фабрике, чтобы вам показать.

Печати: Максума Файзаутдина, Худай Назара, Каландара, Разутдина и Махмат-Руза.

10/5-22 г.

С подлинным верно: Начинформотделения Гавронский

Копия с копией верно: Делопроизводитель *Сидорук*

ИВ

Письмо Энвера на имя
Эмира Бухарского

Многоуважаемый брат. Сегодня от Хаджи Лашафи получил Ваше письмо, узнав о Вашем здоровье обрадовался. 4-го Мая было Вам сообщено о наступлении лакайцев в Кулябе где было убито мастеро из отряда Ашура Тухсаба, после чего Ашур Тухсаба обратился к мне и совместно с киргизами и Турименами стал наступать на этих злодеев. Они в пути встретили Даулетмен-бей вели перестрелку, после боя лакайцы переправились через реку Ажи и бежали по направлению к Гиссару. Даулетмен-бей разрушил мест почему часть попала в плен, кот орые обезоружены, все имущество бежавших ограблено жителями, пока царит спокойствие. В то время когда в Гиссарском виллайте находится 650 верблюдов и 12 пулеметов, пулеметы отчасти испорчены и находятся у Ибрагима Бека, несмотря на это из Гиссарского вилланта приехали Абдурахман-бей, Мухамед-Али-Дахта, ДаулетБей-Дахта и 180 милиционеров они взяли оружие от Ибрагима Фихе Лаксува, и сами с артиллерией 20 винтовок не возвратили а здесь каждый день приходится воевать с русскими. Мне предписано немедленно отправления 500 вооруженных сообщая, что приехал 20 00 ч. дубинками, кот орые по моему мнению прибыв сюда и ограбив население через несколько дней ударят и дезорганизуют основную часть войска. По моему мнению если в Гиссар не назначить деятеля этого и авторитетного лица, борьба с русскими будет трудна, почему от Эмир Газия просят 500 ч. вооруженных, как резервистов. Ахмед Бухары дела хороши. Сколо Нур-Ата в то время когда наши войска находились в другом месте некий предатель Ну-Сулур привел русские войска, которые напали на наших и лили кровь ислама. С нашей стороны убито 108 человек. Ибрагимские новые приемы для того чтобы вас обмануть, желает взять всех популярных и сгруппировать около себя и таким образом устранить меня... С одной стороны плет вам о своей чужденности, с другой стороны организует в состоянии в Гулябе доказательства, что он действительно человек настоящий. Как раньше сообщали что Эмир-Ахур-баши действительно человек и везде и всюду готов жертвовать своими интересами для вашего Величества. Поэтому прошу вас извинить меня от этих /степных/ недоразумений и душой желаю здоровья и поручаю вас единому богу. Ваш брат Энвер.

Вмѣстѣ №1252/323/р 350 экз 24/6-10-15
серия Т.

Наронгунпртурккранта 3000
Нарфаледунпртурккранта

~~Безопасность Направления Бухгалтерия т. Ильяшова~~

Периодически копии писем января где так как

Передает копии перевода
Передаю копии перевода с письма Энвера, добавляя, что псвдид-
мому оно немного искажено, мной запрошен штаба правая ко-
лонны продублировать это, но еще до сих пор не получил. -
Копия перевода с письма Энвера-Паши к Военному Министру Аф-
ганистана: "Карлик 17/6-22. Тесть мой-дорогой Назир вчера,
после сражения я ушел с своими войсками Карлик потому, что:
первое - причина была, 3, более самого большего и главной при-
чины что патроны были израсходованы у туземных войсковых кичи
зарядные Афганский ско осталось очень мало тчк Также я слы-
шал теперь что я пропуски использую это положение идя до
Курган-Тиббе с Давлетманбаем я могу покончить с Ибрагимовской
аферой тчк Я полагаю, что русские не могут идти вперед даже
совершенно невозможно что они дошли до Джамбе тчк Я послал
всех стойких людей и патронов Джирикунь тчк Я здесь подожду
немного тчк Если Вы не можете дать благоприятного ответа на
мою просьбу для пропуски тогда поиду Джили-кум и Курган-Тиббе
тчк Пожалуста пришлите мне ново русских патронов тчк Ваш
Энвер тчк кавычки с подлинным верно, С переводом Штаба
правой колонны Бахирев Военком Кутубов Что же касается писем
Эмира к Эмиру и Анадыр-Хану я еще не получал об этом вопро-
шен мною штаб правая колонны. По получении немедленно содержание
их передам тчк НР 66/ш/ли Начполештаба и военком Чусов. -

кврк мрк НР 323/р

Бр Нарпакетовъ Лазарь

Нагиндоринская Талронская

с. секрет
Расшифровано

КРАТКИЙ ДОКЛАД О ПОМОЩИ АФГАНИСТАНА ЭНВЕРУ.

Первые сведения о помощи Афганистана Энверу начали поступать еще в апреле месяце: начиная с мая регулярно поступают данные из разнообразных источников с тем, что Энвер из Афганистана получает оружие, патроны, что к нему приближаются отряды афганцев. Первоначально к этим сведениям относились с чрезвычайной осторожностью, и считали, что афганцы наняты на службу Энвером, что среди них, по всей вероятности, бывшие бухарские подданные, бежавшие в Афганистан. 15-го июня в бою у Бойсун был захвачен пленный, который действительно оказался рядовым солдатом регулярного полка "Афгани", расквартированного в г. Ханабад. 21/6 в бою у Сарн-Ассия погиб генерал афганской службы Мирза-Чары. Пленный, взятый у Бойсун 15/6 подтвердил также сообщение к Энверу транспорта с оружием и патронами, о котором упоминалось в агентурных донесениях.

Указанные выше факты вполне дают основание считать, что афган власти действительно помогали Энверу в его авантюре, как-бы незначительно ни была эта помощь.

24VII-22 г.

Начинформотделения Разведота
Буххруппы

Приложения: сводки агентурных данных, выписка из войскового донесения из показаний пленного и копия перевода писем Энвера.

с. секретно

Рассекречено

Копия перевода письма Энвера, перехваченного
министру Афганистана.
"Карлук, 17/6-22 г. Мой дорогой Назир, вчера после совещания я встретил
со своими войсками из Карлука, потому что первой и главной причиной была
..... более самого и главной причиной, что патрули были
исрасходованы у туземных войск, одиннадцати афганских оста-
лось очень мало. Также я слышал, теперь что, я продуска, используя
это положение иди до Курган-тыбе с Давлет-Ман-бием, я могу закон-
чить с Ибрагим-бековской дферой. Я полагаю, что русские не могут
идти вперед, даже совершенно невозможно чтобы они дошли до Ды-
манбе. Я послал всех своих людей и патрули в Джали-Куль. Я здесь
одожду немного. Если Вы не можете дать благоприятного ответа на
мою просьбу продуска, тогда пойду к Джали-Куль и Курган-тыбе.
Пожалуйста пошлите мне новых русских патрули. Ваш Энвер."

С подлинным текстом, полученного по телеграфу перевода верно:

Информационная Разведка
Бухгруппы

Галганов
58

ПРИМЕЧАНИЕ: письмо передано по телефону немного искажено.
2/711.

Секрет
Рассекречено

С В О Д Н А

сводных донесений, характеризующих отношения Афганистана и Афганцев к Советской России.

Исх. Агент.
Секретный

С о д е р ж а н и е.

- 10/5 Личной охраной эмира служат 180 афганцев добровольцев, не-перевосманных в Афганистане.
- 12/5 Из Афганистана прибыл транспорт 30 верблюдов с оружием и патронами.
- 15/5 Из Афганистана эмир получил до 300 винтовок разных систем.
- 17/5 Из Афганистана получены прокламации на русском и туземном языках для распространения среди населения и русских частей.
- 29/5 В начале мая получены из Афганистана 4 пулемета, невнятной системы с патронами и патронами.
- 31/5 В Кабуле прибыла Афганская миссия во главе с Джарнейдем (имя не указано).
- 31/5 Подтвердилось прибытие из Афганистана к Сиверу транспорта 60 верблюдов с оружием и патронами.
- 31/5 В Кабуле прибыл отряд до 300 Афганцев, предназначенный в распоряжение Сивера.
- 31/5 Арифовослан в Афганистан с просьбой ускорить высылку бое-вой помощи.
- 31/5 Эмиром Бухарским организована в Афганистане комиссия для закупки и отправки Сиверу вооружения и снаряжения.

Начинформотделения Разведотдела
Бухгруппы

Гайдаров

2/III-22 г.

49

П о т е в о д:

От Джалугида до аула Халбай один сарай от Халбай до Андхой половина
отраа Алтыбелек население туркмены и узбеки. Хаким, имя Мухамед Шахан.
Андхой прибыл новый Корнейль Зикрулла, национальности авган-тоистан
и потомки через три дня с своими приближенными, он хотел захватить
банк, был ранен часовой, но взять ничего не удалось. Из Мазар-И-Шерифа
прибыл Вазари — Аминия /контроль/ арестовали Корнейль Зикрулла и оп-
рафовали его на 1500 рупий и всю переписку по этому делу направили в
аулу. Сам же Вазари Аминия поехал с четырьмя англичанами через Герат
Персия, все вооруженные 11-тизарядными английскими винтовками. Шисар-
ский комиссар называется Гулям Садыкхан. Из Андхой до Мазар-И-Шери-
фа кактом сарай поставлено по 10 кавалеристов. Акчирский комиссар на-
зывается Шахи Дерваз Хан. В Андхой постоянный гарнизон 400 человек пе-
хоты, 100 человек кавалерии, командир кавалерийской сотни называется Аб-
и Ка, м Хан. Крепость Дей-Деди: вход в крепость с западной стороны на
темах крепости семь постов, два орудия и один пулемет. Река Имам Бухты
протекает через крепость. В крепости стоит гарнизон в 14 подтан казнь
оттан по 600 человек, там же в крепости есть Заутдин Хан, занимающий
должность бергута, племена Кабул-дегори, еще в Дей-Деди есть два корнея
и Ашир Хан племена Кабуллы, Шах Махмудхан, племена Котте-Дерари. Мазар-
И-Шерифский наиз Кукум-мухамед Саидер от должности отстранен и поставлен
Кабул, на его место прибыл назир Авлия Гулия Ахмед Хан, с ним прибы-
ло две торы казлая торы по 100 человек и 4 подтан вооруженные все 11-
тизарядными винтовками и с водой. Из Мазар-И-Шерифа был поставлен в Мо-
нгу Гулям Наби Хан и должность занимающая Гулямом Наби Ханом времен-
но поручена Заутдин Хану, младший брат Гуляма Наби Хана, Гулям Джадлан
назначен маршейлем в Кей-Мине. В гарнизон Мазар-И-Шерифа с 15-тью ору-
диями внезапно встречать назир Аддея Гулям Ахмадхан в ДервазаТашкуртан
до был парад и салют из орудий, после чего все войска с ним вместе
свернулись в Мазар-И-Шериф. Назир Аддея Гулям Ахмадхан остановился в
ауле Нахбелль-Хукум и с ним 25 человек а н г л и ч а н, на второй ден
а н г л и ч а н е и с ними один авган осматривали город, у англичан
мон нет, осматривали склады продуктов для войск и фуража для лошадей
дороги. Англичане сделали договор о том, что они будут давать все не-
обходимое для авганов в течение четырех лет. От Кабула до
Дей-Деди заканчивается постройка телеграфной линии, но только провода
еще не подвешены. Англичане предложили авганам дать им дорогу через
Дей-Деди и сказали, что вам убийства не будет, на что авганцы не согласились
сказали: если вы хотите быть в хороших отношениях, то поезжайте че-
рез Мешед. Двоюродный брат — эмир Амануилла-Хан и эмир Бухарский
двоем поехали в Англию. В Мазар-И-Шериф прибыл турок Сивер Паша с 25
казаками, его встречали в Балх много людей. Одет Сивер Паша и отряд
туркменскую одежду. У Сивер Паша только у одного на голове турецкая
капка красная. Сейчас в Афганистане есть такая следующая характеристика:
приезд в Афганистан, для того чтобы иметь возможность жить там
нужно иметь одного поручителя прибывшие с эмиром Бухарским в Афгани-
стан, также могут жить, а все остальные задерживаются и не пускаются из
Афганистана. Вокруг крепости Дей-Деди расположены казармы, между
этих казарм стоит мечеть, за которую поставлено пятьдесят орудий,
в которых 18 полных, двенадцать орудий горных, 10 шт. крепостных и
помещении Горнейла находится восемь орудий неизвестного типа. На об-
шике берутся только горные орудия. При Джарнейле все время находится
отна кавалерии, фамилия командира сотни Агаджан-авган рода Мейдани-ка-
ли. В южном направлении от крепости идет канал по Шадан, с северной
стороны идут горы Альбурс, река Имам-Букты протекающая в крепость идет
с стороны Чешме-шупа. При крепости Дей-Деди находится арсенал/Мейхазе/
на помещении вышеупомянутые орудия которые сверху прикрыты навесом,
весь же находится и склад пороха и оружия, количество снарядов находя-
щихся в складах не выяснено. Кроме крепости Дей-Деди пулеметов нигде
нет. Автомобилей в крепости не имеется совсем. Склады обмундирования
именно в крепости, склады оружия имеются еще в городе Мазар-И-Шерифе,
которые стоят посредине города охраняются нарядом по 14 человек по 7
человек в смене. В арсенале хранятся винтовки, патроны, снаряды а также
искусное и людское снаряжение. В Мазаришерифе и Дей-Деди имеются ору-
дильные мастерские, оружейный завод находится в Кабуле. В районе Мазар-
И-Шерифа и Дей-Деди имеется только одна большая водная мельница. Солдаты
получают жалованья от 10 до 20 рупий, причем жалование распределяется
зависимости от ответственности солдата. Обмундирование солдата хоро-
шо, так как получается своевременно новое обмундирование. Во всех уч-
ждениях широко развито взяточничество.

Перевод с письма вятное из штаба Мулла-Абду-Кагара

9/5.

Ваше благородие Мулла Абду-Кагару и Абду-Саттару и всем чиновникам шлю привет. Я жив и здоров. Последнее вам письмо вместе с Усман-Эфенди, я уверен, что вы его получите. Прошу вас, посылайте почаще летучую почту, тогда только могу послать некоторые сведения. Еще семьсот человек приезжает. Хайт Мир-Ачур посылает вам привет.

подпись: Абдул-Хамит

Перевел переводчик Разведста штаба группы.

С подлинным верно: Умаров

5/6-22.-

Перевод с письма Муллы Абду-Кагара, присланное на имя
коменданта Чека Гиде-Дузана.

Господин Командир Усметдинов, во первых шлю вам привет, я жив и здоров, посланный вами человек почему то не приехал. Приехали ко мне Кипшакул-Хамра и Боец Назир Арифов.

Я Арифова откомандировал в распоряжение к Нвер-Паше, а Тиша-Куль-Хамра оставил у себя. Наступает время ко мне приехали выбранный народом от Энвер-Паши Мей-Боши Усман-Бек-Гази и он поручал меня от вашего имени. Теперь необходимо нужно исполнить то слово, которое вы мне обещали и скорее вышлите ружья и патроны сколько можете. Пистолеты с доставкой срубить и патроны все предупреждены и задержаны не будут.

Подпись и приложил печать командующий мусульманскими войсками Мулла-Абду-Кагар.

Подпись и приложил печать выбранный из среды народа Мей-Боши Усман-Бек-Гази.

5/6-22.- Перевел переводчик Разведста штабгруппы
с подлинным верно: Умаров

Копия.

Командира красной армии города Байсуна.

Вы зовете разбойниками, если бы мы были разбойники, то пошли бы в кишлаки и грабили бы. Если вы, правительство, освободите Байсун и выйдете на дорогу, если вы выйдете из Байсуна, то мы Вам клянемся и никто Вас не будет трогать и Ей-Богу, вы тоже нас не трогайте. Если вы не будете согласны выберите позицию себе, если вы будете воевать, то и мы будем воевать. Вы воевали с локайдами несколько времени, а теперь приехал Сайаутдин, Каландар 11000, соединился с Энвер-пашой, если вы будете всех мусульман убивать, то мы не будем отказываться, а будем воевать и мусульманство не кончится. Что вы не будете делать, мы все-таки будем делать, если вы - правительство - выйдете из Байсуна дальше, то будем воевать. Вы нас зовете разбойниками, тогда мы Вам покажем какие мы разбойники. Вы смотрите себя хорошо, мы хорошо себя посмотрим, в 1920 г. Вы взяли Бухару, а Эмира Бог не дал и в этом году Вам Бог не помогает, мы посылаем два патрона, приготовленные на нашей фабрике, чтобы Вам показать.

Печати: Максума Сайаутдина, Худай-Назара, Каландара, Разутдина и Махмат-Риза.
10/5-22 г. С подлинным верно: Начинформотделени

Копия.

Начгару Байсуна.

Посланное Вам письмо вы передали представителю Бухарского Советского правительства Акчурина, причина адресования на Ваше имя письма была непризнание Бухарского правительства. Мы являемся истинными представителями самостоятельной Бухары и считаем Вас за отдельное самостоятельное государство и противника ведущего с нами войну. Если Вы не считаетесь с народным большинством и идёте за ничтожной кучкой безпринципных людей, то мы весьма сожалеем Вас. Знайте, что мы будем сражаться до последней капли крови, очистим и освободим Бухару. В ответ на Ваше предложение в Дашамбе Вы медлили и держали двусмысленный и неискренний ответ, несмотря на то, что мы еще раз напоминаем о своем праве и повторяем истину и тем избавляемся от долга человеколюбия, после этого ответственность за проливающуюся кровь лежит на Вас.

31/III-22 г.

Главнокомандующий Эшвер.

С подлинным верно: Начинформотделения

Табирин

5 а
Копия.

Русские красноармейцы.

В России изголодавшиеся и недовольные партийной диктатурой народ восстал для того, чтобы восстановить свое право и народовластие. В России, Украине, Сибири, на Кавказе, на Дону, на Волге и Урале восставший народ организует войска и армии, которые ведут весьма успешную борьбу. Мы тоже боремся за освобождение Бухары и Туркестана. Вливайся день свержения партийной диктатуры и восстановления народного права. Всяду красная армия переходит на сторону народа. Вы тоже должны участвовать и помочь в борьбе за освобождение. Красноармейцы, соединитесь с нами и со своими отдельными отрядами, сохранив при себе Ваше оружие и пулеметы, ведите борьбу за освобождение Туркестана и России.

Главком Мусармии Энвер.

С подлинным верно: Начинформотделения

Дело

Копия перевода

Мы ниже подписавшиеся с приложением трех печатей Мухамед Салифх Курбаша 2/ Турдыбай Курбаша 3/ Олдаш баши после смерти Маират Курбаша в течение 12 месяцев ничего злого Советской власти не сделали наверно это известно Соввласти. После смерти Маират курбаша не вели борьбу против Вас а боролись с Вашими же агентами и имели столкновение один раз с курбашей Абрахманом причем несколько человек из них валяли в снег а остальных разбили, второй раз разбили курбашу Мама из Ферганы один раз у нас было отобрано 8 быков, 2 лошади 4 баранна приехав еще раз они убили нас 4 джигитов и отобрали 12 лошадей 6 винтовок и 400 патронов. Почему невинных губите. Мы послали раз Вас письмо с целью вести мирные переговоры не знаем получили ли Вы или нет причем было условие: уничтожить курбашу Ислама а потом перейти на сторону Соввласти в противном случае не сдадимся так как он Исламкул ограбил дом и во вторых в одном из кишлаков убил нескольких джигитов взял 19 лошадей кроме того в горах Муйна также убил несколько наших после чего стал нашим врагом а поэтому мы ставили в условие что не сдадимся до тех пор пока не уничтожим Исламкула а тогда сдадимся. Просим убедительно Вас представителей Соввласти не трогать нас. Мы сделали список на проданлог и все согласилась платить проданлог. Мы думали считаем нас гражданами или нет. Поэтому пока оставили. Даем честное слово что мы не против Соввласти но мы не знаем какое решение Вас относительно нас, считаете ли Вы нас агентами или нет. 20-го Ноября отряд соввласти вел бой Исламкулем в кишлаке Чаргу причем бандиты отступили кишлак Кизыл Хужум мы в это время дали помощь Совласти приехав в кишлак Кизыл Хужум таким образом сразив ваш отряд а спереди мы начали нажимать на джигитов Исламкула причем убили 10 человек причем все оружие отобранное нами у нас. В настоящее время Ислам находится в кишлаке Арныч и Турдыбай Курбаша находится там же. Просим дать скорей ответ. Копия этого письма послано в агентский исполком в особый отдел и киргизский отряд нати Мухамед Салих Ахметбекова Туркбаба курбаша и Олдаш Бас курбаша. 25-го Октября 1922 года

Перевел Ганиев.

Содержимым верно: Научразведот Штаваисск Самбсерайона:

С. Г. Ли

Копия с копии

Перевод письма № 2

ГОСПОДИНУ КОМАНДУЮЩЕМУ ВОЙСКАМИ ИСЛАМА
БАХРАМ БЕК ГАЗИ.

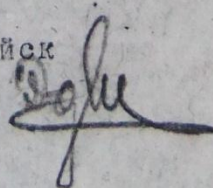
Шлю Вам глубокий поклон и низкий привет и желаю
вам всего хорошего успеха и победы Ваших войск над
врагами Ислама и также Вашего здоровья. Дорогой това-
рищ мы всегда молимся единственному Богу, чтобы дал нам
такая же победа как он дарил Вам. Разрешите Вам сооб-
щить, что посленное Вами письмо через Ходжа Мухамеда Юсу-
фа я получил, я обрадовался узнав о Вашем здоровье
и в своем письме указываю, что Асрар Хан связался с
Урабековыми, во действительно было по моему распоряже-
нию чтобы успокоить жителей тех районов в котором
они оперируют так как Асрар Хан займет Пенджикентский
район, а Турабек Уратубинский район вы будьте уверены
то мы в этом деле преданы так как мы все мусульмане
сражающиеся за освобождения Ислама от джакх гнета.

К сожалению мы в своих идеях хорошо не можем опо-
сестить широких масс так как революция нам мешает.
Поэтому прошу Вас послать ко мне двух человек из Ва-
ших сотников без оружия, которым я сообщу о тех местах
где Вам бороться с русскими более удобно и таким обра-
зом мы между собой установим тесную связь. Прошу Вас
чтобы мои просьбы не остались бы на бумаге и спешите
посылкой двух человек.

С товарищеским приветом
Без Заравшанского района
19-го Зулъкаада 1340 года /13-го Июля 1922 года/
печать /Визаметдин Ходжа Саид Мухамед Ходжаев/

Перевел Ибрагимов.

Копия верна:
Начразведот Штавойск
Самбоэрайона:

Копия с копии

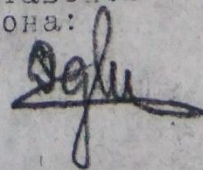
Перевод письма № 3.

ЕГО ВЫСОКОРОДИЮ ГОСПОДИНУ КОМАНДУЮЩЕМУ ВОЙ-
СКАМИ БАХРАМБЕК ГАЗЫ ДАДХО.

20-го Июля в местности Минг Туда мы имели столкно-
вение с неприятелем, последний потерял всех конных
са,ников остались только пешие. Неприятель получил по
щю и намеривается выступить против нас в местности
Турган Тубе по словам попавшего в плен русского в
день боя неприятель потерял 2 убитых командиров и 12
ранеными. Славу Богу мы в этом бою ни чes не терпели
27-го Зулькаада при столкновении с неприятелем пос-
ледний потерял 12 убитых 7 раненых, а двою нами взято
в плен в тот же день в местности Балъджуан после стол-
кновение с неприятелем нами взято 2 пулемета 8 чело-
век убитыми и 6 ранеными, в тот же день и аши части
имели столкновения с неприятелем в местности Туткуль
где после долгих боев неприятель отступил назад в
местности Аксу потеряв 7 человек. 30-го Зулькаада в
местности Балъджуан при столкновении с неприятелем
последний потерял много потеров и нами захвачено 10 в
винтовок 2 револьвера и патрон. 27-го сего месяца при
столкновении с неприятелем последний потерял 16 уби-
тыми и несколько раненых того же числа при столкнове-
нии с неприятелем последний потерял 17 человек 5 ране-
ными и много патронов взято нами. 3-го Зульхеджа при
столкновении с неприятелем в местности Балъджуан по-
следний потерял много убитыми из солдат и лошадей
Месяц тому назед мы получили 13 пушек. Бог даст скоро
мы завоюем все города. 4-го Зульхеджа 1340 года
Печать Энвер Паша.

Перевел Ибрагимов

Копия верна Начразветот Штавоиск
Самбоерайона:

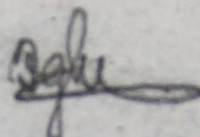

перевод письма № 6.
превосходительству господину Бахрамбеку Гази и дадхо

Мы в этих странах боремся с войсками русского и наши бойцы
и оказались победителями над врагами Мираллаз Алирибаабек окру-
жители в местности Карки также Каракульбек Ардукагарбек окружи
приятеля вокруг Бухары как Кермине и другие, в Фергане Шерму-
бек оказывает свою храбрость почти ежедневно имеет бой с непри-
и надеюсь, что вы также будете бороться безпощадно с нашими
и с Божьей помощью. Победа будет за вами, но лишь был бы меж-
и единство и спайка. Печать Эзвер-Папа 27 Шаваля 1340 год.

Перевел Ибрагимов

Копия верна Начразведот Штавойск
Самбогерайона:

Копия с копии

Перевод письма № 7.

ну командующему войсками Ислама Бахрамбек Газы и дах

Я прибыл в Туркестан создать самостоятельное мусульманское правитель-
ство, при выезде мною из Бухары в моем распоряжении име-
лся отряд в числе 700 человек, половину коих по дороге при столкнове-
нии с русскими войсками было убито, а в остальных 350 чел. разбил
части: одну часть отправил по делам в Бухару, а вторая часть
осталась при мне. Отряд мой преимущественно состоит из рус-
ских, из чистейших мусульман под 14 флагом состоит 2 дивизио-
ны: 15 взвод состоит в Балдживани, 16 взвод Кангураб при чем
од имеет 8 пулеметов, кроме того я мобилизовал здесь 600 ч.
из 200 ч. в Бурган-Тепе, 200 ч. Конгкраб и остальные 200 ч. в
Бани при чем последние 200 ч. имеют 2 пулемета. С командиром
о флага прибыли в местность Балдживан, но из нашего отряда
заболели и кроме того здесь нет фуража, но только при помощи
можно достать, а также командир хочет сменить здесь сво-
их людей т.к. последние уже не годятся, 4 Зулшаджа 1340 печать
Паши.-

Перевел Ибрагимов

Копия верна Нахуазведот Штавоиск
Самбоерайона:

Зелли

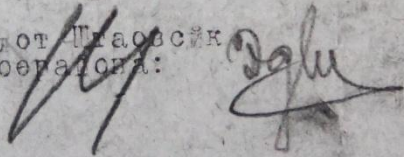
Копия с копии

Дорогой друг Мирлава Ачлади Бек Газию.

Посылаю поклон, сообщаю Вам, что об убийстве Энвер
аши писал Вам Ахунджан Эфенди. Имрлавиляка к Вам
ослали, не знаю доехал или нет. Мы с некоторыми солда-
ами отдыхаем в Каратегине. Халилбека послали в Авгани-
тан пока не приехал, если придет то Вам сообщу.
Когда умер наш Папа у него пропала печать, кто взял не
знаем если увидите с этой печатью то не верьте. Я слы-
шал, что Бахрам Бек приехал в Каратаг не знаю правиль-
но или нет. 8-го Муххарам 1340 года. Печать Али Нафи
бека. Миралиси 1340 года. Перевел Ганиев. С подлинным
верно Секретарь Отдбанд ОО ВСО /подпись/

Копия с копией верна:

Нацразведот Штабс-сек
Самбогосна:

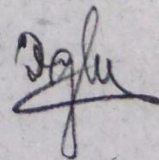

Копия с копии

Другу Ахунджан Беку.

Об окончании Энвер Паши написал 2 письма 9-го Августа. Из Бальджуана приехали в Каратегин. Фарук Эфенди по 200 солдатами по направлению Шахризабск и Самарканд. Больше 200 или 250 солдаты направились с Халил и Исмаилом в Афганистан. Пока известия нет и от Вас никаких известия не получили, а потому пока остановились в Каратегине. На место Энвер Паши назначили Данияр Эфенди командующим. После убийства Давлат Убайди, Бальджуан назначили Мухамед Ачиля, это хороший человек слушает за это его и назначили. ~~Язы~~ Про Каратегинский Фазыл ум он сам хороший и надежный человек про это я Вам писал из Ферганской области. Басмачи Мухамед и Бека перешли на сторону Соввласти, нам досаждало. В конце Июля Мухамед Бек воевал с Фазил Бек. Мы приезжали к ним мирить, но они не слушали. Вы думали приехать к нам в Каратгану, об этом сообщили нам, наши хотели Вас вызвать, но вам нужно обязательно приехать. Сам Бек Абдухамидов в Афганистане неизвестно когда придет может не пустят. Говорят Афганистан и Англия помирились, но нам правильно или нет, но по получении этого письма обязательно пришлите к нам. Соввласть хочет на нас кидаться там, в Самарканде хорошо то оставайтесь там. Очилы послали один приказ, всем главарям сообщайте об этом приказании, а то мы хотели сообщить всем главарям. Вам и Очилу посылаю поклон. Печать Ачи Нафи Бека. Вел Ганиев. С пошлнным верно: Секретарь 00 ВСО /под-

Копия с копией верна:
Награжден от Штабной
Самбоератона:

Ахильбек

--- Копия с копии. ---

Господину Председателю Зеравшанского района. -

После поклона сообщаю Вам, что несколько времени войте с большевиками и уверены будьте до конца. Сила Ислама укрепилась приехали к нам зять Турецкого Короля Энвер Бек Паша послал к нам своего помощника Юсуфбек и его помощник Нив Усман бек со своей шайкой, все время думаем о маче на вве и нашу армию крепкий крепость матчу. Я слышал что Вы думаете если возьмут крепость матчу, то куда мы денемся. Большевики думают взять нашу крепость матчу. Энвер Паша тоже послал часть из своей шайки, только и держат матчу, и обещал дать мне много золота и мануфактур. Я думаю если большевики будут обманывать не верьте им, они очень любят обманывать, они и хорошо знают чем вы дышите, прошу вас держать себя очень крепко, мы тоже дадим помощь. Вы будете воевать не для меня а для ислама и нашего царя Энвер Паши.

По этому делу к Вам послал поговорить с Вами Камал Эфенди и Муллы Хазраткула. Еще раз прошу Вас держите себя крепко.

Пере-вел Ганиев.

Верно: Секретарь Обсанд 00 ВВ0/ подпись /

Копия с копии верна :

Начразведот Штаб войск
Самабоерайона:

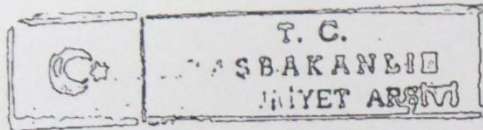
Дж

تاریخ روز یکشنبه ۱۳۳۵
 طهران از محفل رجب بن محمد

استخبارات شاهی

۲۵۹۹

هفت و یکصد و بیست و هفت

۲۸ / ۷ / ۹۶ تاریخ آن روز

«سرقند قبرند و قندار و درایه انویا تا قطعا نرسد و قالی صادره لرد قور»

«هله بکیم و خودارده بیلدیرلور»

برصالح هفت و یکصد و بیست و هفت و خارج و طالت فیلد لربنه عهده ایلتد

معاونت و انکسار و مدیون علی

۲۸ / ۷ / ۹۶

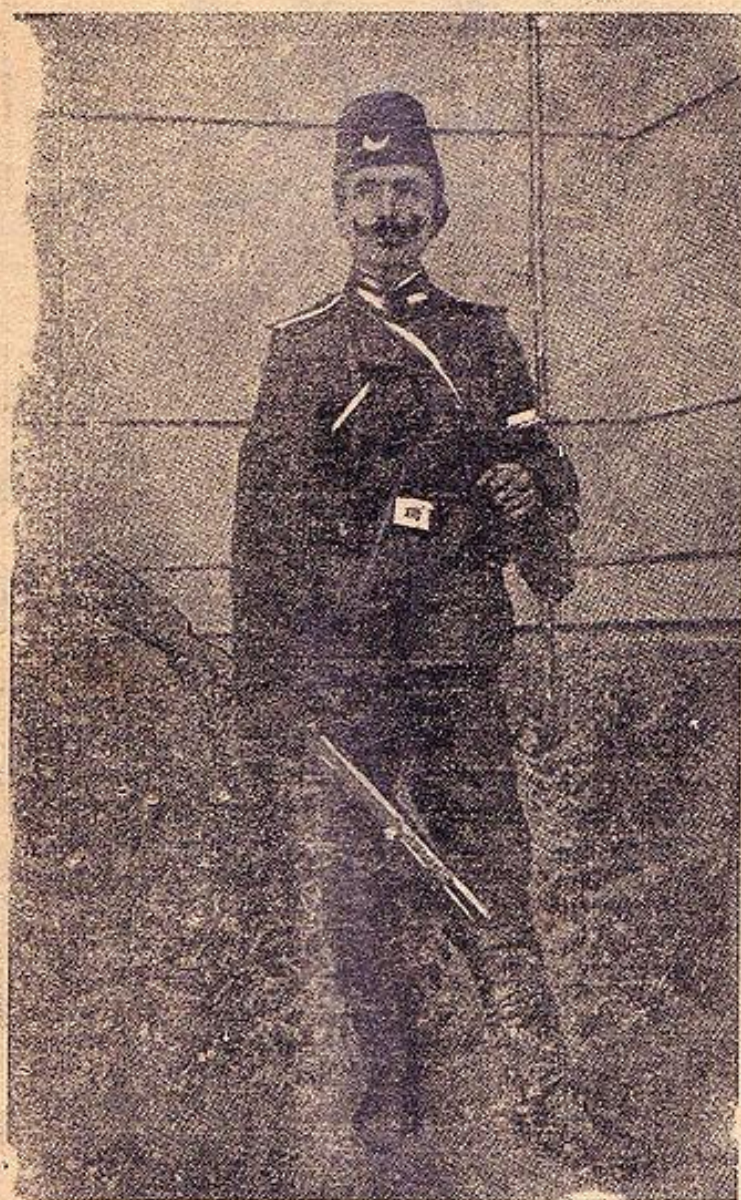
اندرم

به

۲۸ / ۷ / ۹۶

دکتر بکیم فقط

030	10			258	735	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

Врагъ Россіи—турецкій генераль Энверъ-паша, одинъ
изъ главныхъ вдохновителей младотурокъ.

TORUNU VE GELİNİ KARŞILADI

Enver Paşa Yeşilköy Askeri Havaalanı'nda askeri törenle karşılandı. Paşa'yı karşılayanlar arasında, hayattaki iki torunundan biri Osman Mayatadek de vardı. Karısıyla alana gelen Mayatadek "Hayatımın en mutlu günü. O kadar sevinçliyim ki, konuşamıyorum" dedi.

Enver Paşa yurda döndü

Cenaze bugün kalkıyor

1922'de Tacikistan'da Belci-
van yakınlarında savaşırken
ölen İttihat ve Terakki liderle-
rinden Enver Paşa'nın naaşı
dün Türkiye'ye getirildi. En-
ver Paşa, bugün askeri tören-
le, Hürriyet-i Ebediyye Təpe-
si'nde yapımı tamamlanan
anıt mezara defnedilecek.
Sevinç Yavuz'un haberi 4'te

"Ahaliden
bir fert gibi"
hükümete
isyan etmişti

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren Enver
Bey, artık karakterine ve ideallerine uy-
gun bir yer bulmuştu. İhtilali başlatmak
için fitili ateşlemenin vakti geliyordu. Şöy-
le diyordu o günlerde: Ailemi, maddi gele-
ceğimi terkederek, sadece ahaliden bir fert
gibi, hükümete karşı ilan-ı isyan ediyö-
rum." *Sırrı Yüksel Cebeci'nin araştır-
ması (ABC Basın Ajansı) 8. Sayfada*

Tarihî bir şahsiyet

Hafızasını kaybetmiş Tür-
kiye, artık Enver Paşa'yı
tarihi bir şahsiyet olarak
anlayabilmeli. *Şükrü
Hanoğlu yazdı. 8'de*

Paşa'nın naaşı 4 Ağustos 1996'da Tacikistan'daki Belcuvan'dan Sıhli'deki Abide-i Hürriyet Tepesi'ne nakledildi

ÖZET

Türk tarihinin en önemli simalarından birisi olan Enver Paşa'nın hayatı iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu söylersek galiba yanılmıyoruz. Şüphesiz ki, bazı tarihçilerin kahraman bildikleri, kimilerine göre de Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan vatan haini ve karşı devrimci (irticacı ve kışkırtmacı), olarak nitelendirilen “*Enver Paşa*” yakın dönem Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası hatta Dünya tarihinin en tartışılmalı konularını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. O günlerde ve günümüzde bile üzerinde araştırma yapan yazarların çoğu Enver Paşa konusunda politik yaklaşım sergilediklerinden dolayı, eksi veya artı bazı doğruları görmekten maalesef uzak kaldığını görmekteyiz. Mesela Türkiye Cumhuriyeti'nde iktidarlar el değiştirdikçe Osmanlının son dönemine dair ilişkiler ve yorum üslupları da değişkenliklerle dolu olduğunu görmekteyiz.

Enver Paşa'nın doğum tarihi Miladi 13 Kasım 1881 Çarşamba günüdür. Enver Paşa altı kardeşin en büyüğüdür. Enver Bey ilk askeri vazifesini III. Ordu'ya tayin edilerek 21. Yaşında Erkan-ı Harp Yüzbaşısı olarak 15 Aralık 1901/1902 Manastır'a gelmiştir. Enver Bey, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları üzerinde Büyük Devletlerin ve onların temsilcilerinin vatandaşlarına nasıl muamele yaptığını görerek “*ne zaman bizim memleketimizde doğru bir idare olacak, ne zaman böyle acizlikten kurtarılacak şeref haysiyetimizi koruyan bir devlet olacağız*” diye üzülen bir vatan evladıdır. Enver Bey'in aktif siyasi hayatı onun Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girmesiyle başlar.

1908'de Genç Türklerin yapmış olduğu devrimden sonra Hürriyet Kahramanı Enver Bey olarak karşımıza çıkan Enver Paşa, Naciye ile evlenerek saraya damat olmuştur. Artık Hürriyet Kahramanı İttihat ve Terakki içindeki yıldızı yükselmeye başlar. Rumeli'deki Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında bir “*Hareket Ordusu*” İstanbul'a doğru harekete geçtiğinde Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey süratle Selanik'e gelerek ve Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını Mustafa Kemal Bey'den devralır ve Hareket Ordusu'nun bu teşebbüsünde etkin rol oynadı. 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devletine (Babîâli'ye) 24 saatlik bir kesin uyarı vererek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmeye karar vermiştir. Aynı zamanda Trablusgarp Savaşı beraberinde Türk tarihinden silinmez kahramanların doğuşunu da getirmiştir. Enver Bey'de vatani görevini yerine

getirmek maksadında Trablusgarp'a arzusuyla 1911 Eylül başlarında Berlin'den ayrılarak Selanik'e geldi. Enver Bey'in düşüncesi o sıralarda şöyleydi. Ümit ederim, medeni Avrupa'ya "*Rechloce Baarbaren*" olmadığımızı ve saygı gösterilmeyi hak ettiğimizi göstereceğiz. Aksi takdirde şerefimiz yolunda öleceğiz demesi onun vatan aşkıyla yanıp tutuştuğunu göstermektedir. 26 Eylül 1912'de Karadağ askerleri Osmanlı Devleti aleyhine savaşa hazırlıklarına giriştiler ve 8-9 Ekim 1912 tarihinde savaş ilan etti. 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. Enver Bey Trablusgarp'tan sonra yeni muharebe alanı olan 1 Ocak 1913 tarihinde Çatalca cephesine geldi. Savaşın ilk aylarında Enver Bey ümitlidir: Çatalca önlerinde Bulgar Ordusunu yok edilebileceğini düşünmektedir.

Aynı zamanda Enver Bey parti çekişmeleri hakkındaki şu görüşü: "*Parti çekişmeleri ve düşmanlıklar cephelelerinden daha şiddetlidir*" demesi devletin içine düştüğü durumdan haber vermektedir. Enver Bey'in yine: "*Burada kendimi tamamen düşman bir muhitte hissediyorum. Gizli bir düşmanlıktır. Hükümet de, Harbiye Nazırlığı da kibar davranıyorlar, ama beni hafiyelere takip ettirdiklerini biliyorum*" diyordu. Buradan da net anlaşıldığı gibi, Trablusgarp'ta kendilerinden kat-kat disiplinli ordu karşısında müthiş başarı sağlayan Enver'in hala yorulmadığını, aksine daha da enerjik ve hiçbir şart altında devletin yabancılarla teslim olmasına razı gelmeyeceğini anlamaktayız. Enver Bey göreve başladığında Balkan Savaşı fiilen kaybedilmiş, Rumeli Osmanlı Devleti toprakları dışında kalmıştı.

Kısacası o dönem Osmanlı Ordusu'nun yöneteler ruhen çökmüş durumdaydılar desek yanılmamış oluruz. Enver Bey ve arkadaşları daha önceden hazırlanan plan gereği Edirne'nin düşmana bırakılmasını protesto için Babıâli'yi basarak hükümeti devirmişlerdir. Osmanlı Devleti karşısında umulandan daha çabuk ve büyük bir başarı kazanan Balkan Devletleri onun mirası üzerinde anlaşılamamıştır. Rumeli'deki bu olup biten olaylar Osmanlı Devleti'nin Edirne'ni geri almak için yeni bir fırsattı. Osmanlı Orduları büyük bir direnişe karşılaşmadan, Doğu Trakya'yı içine alan Meriç ırmağına kadar ilerlediler. 21 Temmuz 1913'te Enver Bey komutasındaki askerler Edirne'yi kurtardılar. Edirne'nin geri alınışında aktif rol üstlenen Enver Bey'e halk arasında onun şöhretine yeni halkalar ekledi. Hatta Enver Bey'e "*Edirne'nin İkinci Fatihi*" gibi övgüler yazılmaya başlandı. XX. Asrın dünya siyaseti bununla da bitmedi. Şimdi insanlığın karşısına edebiyatlarımıza I. Dünya

Savaşı olarak tarihe geçen olayla karşı-karşıya idi. Bu sırada Enver Bey, 18 Aralık 1913'te Yarbaylıktan Albaylığı yükseltildi. 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığına, 6 Ocak'ta da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne tayin edildi. Böylelikle Enver Bey için “*Beylik*” dönemi bitecek, “*Paşalık*” dönemi başlayacaktır. Henüz 33 yaşında genç, enerji dolu, Orduda Kahraman olarak bilinen bir yeteneğin Harbiye Nazırı olması, Osmanlı Devleti'nin genç entelektüellerini, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu konusunda ümitlendirdi ve büyük beklenti içine sokmuştur. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olur olmaz, ilk işi Türk Ordusu'nun teşkilat ve kadro noksanlarının tamamlanmasını, sevk ve idare, eğitim yönünden ordunun Avrupa Orduları düzeyine çıkarılmasını ve bu nedenle esaslı bir reform yapılmasına girişti.

Bu reformlar sayesinde Osmanlı Ordusu, adeta yeniden doğmuştu. 1914 senesine gelindiğinde dünya bloklaşmanın son haddine gelmişti. 17 Temmuz 1914'te başlayan görüşmeler 2 Ağustos 1914 tarihinde büyük bir gizlilik içinde sürdürülen görüşmelerin sonunda Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ittifak imzalandı. Ertesi günde seferberlik ilan etti. 29 Ekim 1914'te Osmanlı Donanması ile Rus kuvvetleri arasında Karadeniz'de bir çatışma olduğu dair haber geldi. Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki Rus limanları Sivastopol, Odesa ve Novorosiski'yi bombalamıştır. Bu olay üzerine: Rusya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa 5 Kasım'da Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de bunlara karşı 12 Kasım 1914'te resmen savaş açtı. Osmanlı Devleti'nin Harbe girişinden sonra ilk büyük harekât, Kafkas cephesinde cereyan etmiştir. Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus savaşı, Rus Orduları'nın 1 Kasım 1914 tarihinde Anadolu'nun kuzey-doğu sınırını geçerek taarruz etmesi üzerine başladı.

Köprüköy ve Azap savaşlarında Osmanlı Birliklerinin Ruslar karşısında elde ettikleri sınırlı başarıları yeterli bulmayan Enver Paşa, bu Cepheye kesin sonuca ulaşacak bir hareket planına gitti. Böylece şimdiye kadar istenilen sonucu sağlama hususunda yetersiz kalan cephe taarruzlarından vazgeçerek bir kuşatma hareketiyle düşmanın imha edilmesine karar verdi. Aras vadisindeki Rus Kuvvetlerini imha etmek üzere tasarlanan kuşatma harekâtı, aslında büyük ve kapsamlı bir planın sadece ilk ve en önemli bölümüydü. Enver Paşa'nın amacının biri de 1878'de Rus – Türk Savaşı neticesinde Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktır. Bu, büyük amaç ve fikir bakımından ulusal ve gerçekçi bir davaydı. Enver Paşa'nın

bu harekât sonucunda, Kafkas halklarının Türkler lehine bir isyan başlatmalarına ve böylece Kafkasya, İran ve Türkistan'ın ele geçirileceğine inanıyordu. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından bizzat yönetilen Sarıkamış taarruzu bozguna uğradı ve ordunun dörtte üçü yitirilmiştir. Bununla birlikte Enver Paşa, asıl amacı olan Kafkasya Türklerini ayaklandırmak, Rusya'ya son bir darbe vurmak ve “*Türkistan'ı*” ele geçirmek için kullanılacak koridoru kaybetmiştir. Enver Paşa, Şubat 1918'de ise, Cenubi Kafkasların bütün Müslüman ve Türkleri korunması için VI. Ordu Komutanlığına “*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı tez arada teşkilatlı, düzenli bir şekilde gerçekleştirmek*” maksadında “*Kafkas İslam Ordusu'nun*” kurulmasını ileri sürer.

15 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı. Fakat Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günden sonra ne Enver Paşa'nın ne Talat ne de Cemal Paşaların Türkiye'de kalmalarına imkân vardı. 1 Ocak 1919 tarihli irade ile Enver Paşa askerden de atıldı. Osmanlı Devleti'nin çöküşü aynı zamanda Enver Paşa için de sonun başlangıcı olduğunu düşünüyoruz. Bundan sonra Kafkasya'ya ulaşmaya teşebbüslerde bulunuyor. Evet, bazı kimseler, Enver Paşa'nın bu yolculuğun “*Yalnız Adam*” olarak tanımlamıştır ve gideceği yerin de belli olmadığı olarak ileri sürmüştür. Bizim düşüncemize göre o yalnız adam değil, o “*Bozkırlarda Yalnız Avlanan ve Hedefine Şaşmadan Devam Eden Yalnız Kurt'tur*” aslında. Fakat Enver Paşa'nın, Kafkasya'ya ulaşma konusundaki bütün çabaları olumsuz neticelendi ve mecburen bir tarım uzman kimliğinde Almanya'ya gitmek zorunda kalmıştır. İttihatçılar dünyanın birbirine zıt güçleriyle, aynı anda temasa geçerek bir taraftan Batı Avrupa Devletleri, diğer taraftan da Bolşeviklerle görüşmelere başlarlar. Bu konuda en hareketli en sıkı çalışmalar da tabiatıyla Enver Paşa'ya düşer.

Enver Paşa'nın da Bolşeviklerle ilk teması Berlin'de başlayacaktır. Bu ilişki, Rus Komünist Partisi Merkez komitesi üyesi olup, daha çok dış ülkelerde faaliyet gösteren Karl Radek ile başlamıştır. Görüşüp konuştuktan sonra Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar verdi. Aralarında sağlanan anlaşma gereğince İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet – Müslüman ittifakı kurmak için Enver Paşa'nın Moskova'ya gitme fikri gündeme gelir. Enver Paşa Moskova'ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920'de hareket eder. Enver Paşa, Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya varmıştır. Bolşevikler Enver Paşa'dan neler bekliyordu ve bu

nasıl gerçekleşti? Bolřevikler ne kadar iřçi sınıfın yanındayız dese bile, kendisinden önce çizilen arlık Rusya'nın politikasından uzak dūřmediđini fark etmekteyiz. Ruslar, Enver Pařa'yı sadece kendi politikalarına uygun şekilde kullanmak ve İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Bakū'de yapılacak Dođu Halkları Kurultayı'na Enver Pařa'nın da katılmasını uygun görerek Őnc Enternasyonal'in önde gelenleri, Enver Pařa'yı yanlarına alarak, 26 Ađustos 1920 tarihinde Moskova'dan hareket ederek Bakū'ye gelmişlerdi. Enver Pařa kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılāpıların temsilen katılmıştır.

Yunanlılar karşısında Türk Batı Cephesinin gerilemesi Enver Pařa ve arkadaşları Anadolu'ya geçme zamanının gelip attığına inanmışlardı. Fakat Enver Pařa direk girmeden evvel sınırda bekliyordu. Mustafa Kemal Başkanlığındaki Türk kuvvetlerin Sakarya zaferi Enver Pařa'nın artık Anadolu'ya girmesine bir gerekçe bırakmamıştır. Böylece 19 Eylül 1921'de Enver Pařa Batum'dan ayrılmıştır. 1921 yılının Ekim'inde Enver Pařa, Batum – Bakū – Krasnovodsk – Ařkabat – Merv – Bayramali ve Çarcuy yoluyla Buhara'ya gelmiştir. Enver Pařa Buhara'da halk ve yetkililer tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır. 8 Kasım 1921 Cuma günü Enver Pařa ava gitme bahanesiyle Buhara'dan çıkarak Dođu Buhara'ya gitti ve tarihte “*Basmacı*” olarak adlandırılan Türkistan Mcahitlerine katılmıştır. 28 Ocak 1922'de Duřanbe şehrini Enver Pařa tamamen kontrolüne geçmiştir.

15 Nisan 1922'de Kafirun'da gerçekleştirilen Kurultay'da “*Damat-ı Halifet'l Müslimin, Emir Leşker-i İşlam Seyid Enver*” unvanı ile bir de resmi mühür de verilmiştir. Sovyet Hükümeti, Enver Paşa komutasındaki mücahitlere ağır bir darbe indirmek ve tüm Türkistan'ı Bolşevik Rusya'yla birleştirmek amacıyla Enver Paşa hakkında İngiltere ajanı olarak propaganda edilmesi kararını almışlardı. Tarihler 4 Ağustos 1922 gününe geldiğinde Kurban Bayramının ilk günüydü, bayram namazı kılınacaktı. Fakat Kulikov kumandasında Bolşevik askerleri Enver Paşa'nın kaldığı köyün etrafın sardılar ve aralarında kanlı bir çarpışma başladı. Enver Paşa yalın kılıçlarla hücum eder. Fakat ağdaş mitralyöz, ortaçağın ünlü silahı olan kılıcı yenmişti. Enver Paşa vurulur. “*Büyük Amaç*” besleyen “*Büyük Komutan Enver Paşa*”, Pamir Dağları'nın “*Yalnız Türk' Enver Paşa*”, Kurban Bayramını birinci gnnde henz 41 yaşında hayata şehit olarak veda etti.

ABSTRACT

It would be correct if we say that the life of Enver Pasha, one of the most important figures of Turkish history, was full of vicissitudes. Undoubtedly, Enver Pasha, who is reputed by some historians as hero, yet by others as traitor and counterrevolutionist (reactionary and provoker) who brought the end of Ottoman Empire, constitutes the most controversial subject of the last period of Ottoman Empire's and Turkic World's, even World's history. Unfortunately, due to the fact that the majority of writers who studied him before and even those who inquired into his life these days showed political approach, we can see that they were unable to see some negative or positive truths. For example, it can be seen that as governments changed in Turkish Republic, so did relations and interpretational approach concerning last periods of Ottoman Empire.

Enver Pasha was born on Wednesday, November 13, 1881. Enver Pasha was the eldest of six brothers. His first military assignment was to III. Army at the age of 21 and he arrived to Manastır on December 15, 1901/1902 in the rank of captain of general staff. Enver Bey was a patriot who, after seeing how powerful states and their representatives treated Ottoman citizens in its European territories, grieved by saying *“when there will be proper administration in our country, when will we be delivered from this incompetence and become a state which protects its honor and dignity”*. Enver Bey's active political life started after he joined Osmanlı Hürriyet Cemiyeti.

Enver Pasha, whom we see as Enver Bey, the Hero of Liberation after the 1908 Revolution made by Young Turks, married Naciye and become related to High Court. After this, the position of the Hero of Liberation in Committee of Union and Progress started to ascend. When Hareket Ordusu under the command of Mahmud Şevket Pasha, commander of Third Army stationed in Rumelia, started to move towards Istanbul, Enver Bey, who was military attache in Berlin, swiftly came to Thessaloniki, took over command of Hareket Ordusu's command from Mustafa Kemal Bey and played active role in this initiative of Hareket Ordusu. On September 28, 1911 he gave Ottoman Empire (Babıâli) a 24 hour warning and decided to occupy Tripoli and Benghazi. At the same time, Battle of Tripolitania brought forth the birth of heroes, who will not be forgotten in Turkish history. Enver Bey, in his

will to serve the motherland left Berlin and arrived in Thessaloniki. At that time, Enver Bey's thought were I hope that we will show civilized Europe that we are not *"Rechloce Baarbaren"* and deserve to be showed respect. Or else, we will die for our honor". In September 26, 1912, Montenegrin army started war preparations against Ottoman Empire and declared war in October 8-9, 1912. In October 17, 1912 Bulgaria and Serbia declared war on Ottoman Empire. In January 1, 1913 Enver Bey arrived in Çatalca, which would be his new battleground after Tripoli. Enver Bey is hopeful in first months of the war; he thinks that he can destroy Bulgarian Army in Çatalca Front. At the same time Enver Bey's words concerning party conflicts *"Party conflicts and hostilities are more violent than those in the front lines"* reveals the state of the country. And again, Enver Bey said *"Here I feel myself totally in enemy's domain. It's a concealed hostility. Both government and Ministry of War are acting kind, but I know that they're tracking me with spies"*.

As we can clearly see from this, as Enver Bey gained stunning success against more disciplined army, he still wasn't tired, on the contrary, he was more energetic and under no circumstances would he agree to his country's surrender to foreigners. When Enver Bey assumed the charge of his duty, Balkan War was de facto lost and Rumelia was out of Ottoman Empire's control. In short, we won't be mistaken if we say that those at charge of Ottoman Army were low spirited. Enver Bey and his friends, in accordance with prearranged plan, toppled the government by raiding Babiâli, protesting the abandonment of Edirne. Balkan countries won against Ottoman Empire faster than was anticipated and weren't able to reach an agreement on Ottoman inheritance. These events were a new opportunity for Ottoman Empire to retake Edirne. Ottoman Armies advanced as far as River Meriç, which includes Eastern Thrace, without encountering major resistance. In July 21, 1913 soldiers under the command of Enver Bey recaptured Edirne. For this, public gave Enver Bey titles like *"Second Conqueror of Edirne"*. After this he faced event called First World War in human history. Meanwhile, in December 18, 1913, Enver Bey was promoted from lieutenant colonel to colonel. In January 4, 1914 Enver Bey was appointed as Minister of War, in January 6 he was appointed chief of general staff. Thus ended his period as *"Bey"* and started the Pasha period. The appointment of the talent who was only 33 years old, energetic, known in the Army as hero as

Minister of War raised hopes of young intellectuals of Ottoman Empire on the matter of salvation of Ottoman empire. As Minister of War, Enver Pasha's first initiative was to supplement organizational and personnel deficiencies and to undertake reforms to enhance the Ottoman Army to the level of European Armies in the aspects of management and training. As a result of these reforms, Ottoman Army was virtually reborn. In 1914, World has come to the final stages of forming blocks. At the end of strictly confidential negotiations which lasted from 17 July 1914 to 2 August 1914, an alliance was signed between Ottoman Empire and Germany. Mobilization was declared the next day.

On 29 October 1914, news reached that there were skirmishes in Black Sea between Ottoman Navy and Russian forces. Ottoman Navy shelled Russian ports of Sevastopol, Odessa and Novorossiysk in Black Sea. As a result of this, Russia declared war against Ottoman Empire on 2 November, Great Britain and France declared war on 5 November. Ottoman Empire declared war against these countries on 12 November 1914. After Ottoman entered the war, the first major offensive took place at Caucasus theatre. Ottoman-Russian war in the Caucasus theatre started as Russians crossed north-eastern border of Anatolia and began offensive. The limited success of Ottoman troops against Russians in Köprüköy and Azap battles wasn't enough for Enver Pasha, so he planned an operation plan that would ensure conclusive win.

Thus he abandoned frontal attacks that were incapable of bringing desired results and decided to eliminate the enemy by an outflanking manoeuvre. Outflanking manoeuvre which was designed to eliminate Russian forces in the Aras Valley, was principally the first and the most important part of a big and comprehensive plan. One of the intentions of Enver Pasha was to recapture Kars, Ardahan and Batum, which were ceded to the Russians as a result of 1878 Russo-Ottoman war. This was national and realistic cause. Enver Pasha believed that as a result of this operation Caucasian nations would rebel on the side of Turks and thereby Caucasus, Iran and Turkestan would be captured. However, Sarikamış offensive, personally commanded by Deputy Commander-in-Chief Enver Pasha, was a total defeat and three fourth of the army was lost. As a result of this Enver Pasha lost the corridor which was intended for use to incite rebellion of Caucasus Turks,

deliver a final blow to Russia and to capture Turkestan which were his primary objectives. In February 1918 Enver Pasha ordered the VI. Army the creation of Caucasus Army of Islam with the purpose of delivering without delay, in organized and systematic order the help needed by people of Daghestan, Turkestan and lands subject to Russia to protect all Muslims and Turks in South Caucasus.

On 15 September Caucasus Islam Army freed Baku from occupation. However, after the day The Armistice of Moudros was signed, neither for Enver Pasha, nor for Talat and Djemal Pashas was it possible to stay in Turkey. On 1 January 1919 Enver Pasha was also expelled from the army. We think that the collapse of Ottoman Empire was at the same time the beginning of Enver Pasha's downfall. From this time onward, he made attempts to reach the Caucasus. Yes, some people defined Enver Pasha's this voyage as a "lonely man" and brought forward that his destination was uncertain. In our view, he wasn't a lonely man, he was actually Lonely Wolf Who Hunted Alone in the Steppes and Steadily Continued Towards His Objective but Enver Pasha's all efforts to reach Caucasus were all in vain and he was forced to go to Germany in disguise of an agriculturalist.

Young Turks got in touch with opposing forces of the world and on the one hand they were in contact with Western European countries and on the other hand they were communicating with Bolsheviks. Hard work on this matter was naturally in Enver Pasha's hands. Enver Pasha's first contact with Bolsheviks took place in Berlin. This relationship started with Karl Radek who was the member of Russian Communist Party's Central Committee and was mainly concerned with external relations activities. After meeting Radek, Enver decided to collaborate with Bolsheviks. According to agreement reached between the two parties, Enver Pasha's travel to Moscow was brought to agenda to form a Russo-Muslim alliance to fight British imperialism. Enver Pasha decided to travel to Moscow and he set out on 4 March 1920. Enver Pasha reached Moscow on 15 August 1920 via Minsk. What were Bolsheviks expectations from Enver Pasha and how it actualised? In spite of the fact that Bolsheviks were claiming to be working class' representatives, we can see that they did not abandon politics drawn by Tsarist Russia. Russians used Enver Pasha according to their politics and used him as a trump against British. They deemed suitable that Enver Pasha should attend Congress of Eastern Peoples held

in Baku. The prominent leaders of The Third International took Enver Pasha with them and traveled from Moscow on 26 August 1920 and arrived in Baku. Enver Pasha attended congress as representative of Moroccan, Tunisian, Algerian and Libyan revolutionaries. The retreat of Turkish Western Front against Greeks convinced Enver Pasha and his friends that it's time to return to Anatolia. But Enver Pasha waited at the borderline before entering Anatolia. Sakarya Victory of Turkish forces under command of Mustafa Kemal rendered unnecessary the return of Enver Pasha to Anatolia. In face of this, Enver Pasha left Batum on 19 September 1921.

On October 1921, Enver Pasha traveled through Batum-Baku-Krasnovodsk-Ashkhabad-Merv-Bayramali-Charzhou and arrived in Bukhara. In Buhara, he was welcomed by cheering people and officials. On 8 November 1921, Friday under the pretext of hunting he left the city of Bukhara and arrived in East Bukhara region. There, he joined Turkestan mujahids who are called Basmachi^h. On 28 January 1922 the city of Dushanbe fell under his complete control. In congress held on 15 April 1922 in Kafirun he was awarded a title *Damat-ı Halifet'ül Müslimin, Emir Leşker-i İslam Seyid Enver*^h (Commander-in-Chief of all the Armies of Islam, Son-in-Law of the Caliph) and a seal. In order to deal a deathly blow to basmachis under the command of Enver Pasha and to unite all of Turkestan with Bolshevik Russia, Soviet Government decided to propagandize that Enver Pasha was British spy. On 4 August 1922, it was the first day of Idi Qurbon and there was goint to be salat al eidain. Bolshevik troops under the command of Kulikov surrounded the village in which Enver Pasha was residing and a bloody skirmish ensued. Enver Pasha charged with swords. Hovewer, modern machine gun prevailed over swords. Enver Pasha was wounded. Great Commander Enver Pasha, Enver Pasha, Lonely Turk^h of Pamir Mountains who bore Great Purpose, was martyrizd at the first day of Idi Qurbon, only 41 years old.